

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

IX-XIII. YÜZYILLARDA KIRGIZLARIN
SİYASİ, İKTİSADİ VE SOSYAL TARİHİ

DOKTORA TEZİ

DİNAR İMANOVA

İSTANBUL 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

IX-XIII. YÜZYILLARDA KIRGIZLARIN
SİYASİ, İKTİSADİ VE SOSYAL TARİHİ

DOKTORA TEZİ

DİNAR İMANOVA

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. GÜLAY ÖĞÜN BEZER

İSTANBUL 2015

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Doktora öğrencisi Dinar İMANOVA'nın "IX-XIII. Yüzyıllarda Kırgızların Siyasi, İktisadi ve Sosyal Tarihi" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı doktora tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

İmza

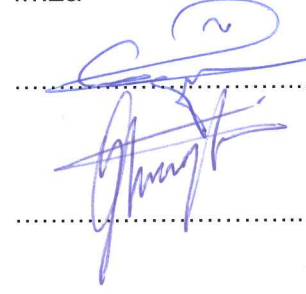
Tez Danışmanı : Prof.Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

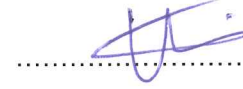
Üye : Prof.Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof.Dr. Mustafa KÜÇÜKAŞÇI
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

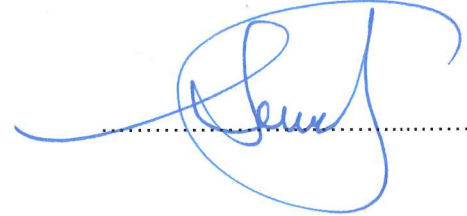
Üye : Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL
Üniversitesi İstanbul Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 09/03/2015 tarih ve 2015/04-5 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Zekeriyya KURŞUN
Müdür

İÇİNDEKİLER

Ö N S Ö Z	V
KISALTMALAR	IX
HARİTA ve RESİM LİSTESİ.....	XII
KAYNAK ve ARAŞTIRMA ESERLER.....	1
GİRİŞ.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ TARİH (840-1295)

1.1. YENİSEY KIRGIZ KAĞANLIĞI DÖNEMİ.....	33
1.1.1. Uygur Kağanlığı Döneminde Kırgızların Uygurlarla Münasebetleri (744-840)	33
1.1.2. “Büyük Kırgız Hâkimiyeti”nin Kurulması (840)	37
1.1.3. Kırgız Hâkimiyetinin Yayılması	39
1.1.4. Kırgız - Çin Diplomatik İlişkileri	43
1.1.4.1. Kırgız Kağanlığı Dönemindeki Diplomatik İlişkiler.....	44
1.1.5. Büyük Kırgız Hâkimiyeti’nin Sonu.....	50
1.1.6. Yenisey Kırgızların Doğu Tanrı Dağları’na Göçleri	52
1.2. KARAHAHLILAR DÖNEMİNDE KIRGIZLAR	58
1.2.1. Karahıtay İstilasası.....	63
1.2.2. Yenisey Kırgızları’nın Karahıtaylarla Savaşları	65
1.2.3. Manas Destanında Karahıtaylar.....	66
1.2.4. Kırgız-Karahıtay Etnik Etkileşimi.....	68
1.3. MOĞOL İSTİLASI (1207-1295)	69
1.3.1. Moğol İstilasından Önce Yenisey Kırgızları	69
1.3.2. Coçi’nin Kırgız Seferi	71
1.3.3. Kırgız-Tumat Ayaklanmaları (1218).....	73
1.3.4. Arıg-buğa ve Kubilay Devrinde Kırgızlar	74
1.3.5. Kem-kemcuit (Tuva)’teki İsyanlar (1273-1293)	75

1.3.6. Sürgün Dönemi.....	76
1.3.7. Kırgızların Moğollarla Etnik Bakımdan Etkileşimi	78

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLET TEŞKİLATI

2.1. HÜKÜMRÂNLIK.....	81
2.1.1. Kırgızlar'da “Kut” El (İl) Anlayışı:.....	83
2.1.2. Hükümdar Unvanları	85
2.1.3. Hükümdarlık Alâmetleri.....	90
2.2. SARAY TEŞKİLATI.....	97
2.2.1. Yöneticilerin Hiyerarşisi.....	97
2.2.2. Unvanlar ve Bölge Yöneticileri.....	100
2.3. ASKERİ TEŞKİLAT	111
2.3.1. Ordu.....	112
2.3.2. Askeri Unvanlar.....	114
2.3.3. Savaş Taktiği	116
2.3.4. Silahlar ve Savaş Aletleri	117
2.3.5. Destanlarda Geçen Silahlar	122
2.3.6. Askeri Kıyafetleri	126
2.3.7. Ceza Yöntemleri.....	128

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADÎ VE SOSYALHAYAT

3.1. İKTİSADÎ HAYAT.....	130
3.1.1. Hayvancılık.....	130
3.1.2. Tarım	133
3.1.3. Avcılık	136
3.1.4. Madencilik.....	139
3.1.5. Ticaret.....	140

3.1.6. “İpek Yolu”	142
3.1.7. Vergi	145
3.1.8. Şehirler	145
3.2. SOSYAL HAYAT	149
3.2.1. Budun/Bodun.....	149
3.2.2. Aile	150
3.2.3. Er-Asker	153
3.2.4. Mal-Mülk.....	153
3.2.5. Zengin Sınıf.....	154
3.2.6. “Kul” (Köle)	155
3.2.7. Keştem/Kıştımlar.....	156

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜREL VE DİNİ HAYAT

4.1. KÜLTÜREL HAYAT	158
4.1.1. Kırgız Dili ve Yazısı.....	158
4.1.1.1. Kırgız Yazıtlarında Geçen Unvanlar	164
4.1.1.2. <i>Tamga/En Tamga</i>	164
4.1.1.3. Eğitim	171
4.1.2. Kırgız Takvimi	172
4.1.2.1. Oniki Hayvan Takvim	174
4.1.2.2. <i>Müçöl</i>	175
4.1.2.3. On İki Aydan Oluşan Yıllık Takvim.....	176
4.1.2.4. “ <i>Togool</i> ”	179
4.1.3. Çadır	180
4.1.3.1. Kırgız Çadırı (<i>Boz Üy</i>)	182
4.1.4. Giyim-Kuşam	186
4.1.5. Maden ve El Sanatları.....	188

4.2. DİNÎ HAYAT.....	191
4.2.1. Kırgızların İslâm Öncesi İnançları	191
4.2.1.1. Totemizm.....	191
4.2.1.2. Doğa Kültü	193
4.2.1.3. <i>Iduk Yer-sub</i>	194
4.2.1.4. Atalar Kültü.....	195
4.2.1.5. Şamanizm	196
4.2.1.6. Defin Adetleri ve İnanışları.....	198
4.2.1.7. <i>Umay</i>	203
4.2.1.8. Göktanrı İnancı.....	204
4.2.1.9. Maniheizm.....	206
4.2.1.10. Buddizm	207
4.2.1.11. Türkistan'da ve Kırgız Boylarında Nesturi İnancının İzleri	207
4.2.2. İslâm	212
SONUÇ	216
BİBLİYOGRAFYA	219
EKLER	247

Ö N S Ö Z

Merkezî Asya'nın en eski topluluklarından birisi olan ortaçağ Kırgızlarının tarihi bütün Türk tarihi için olduğu kadar, bölge tarihi açısından da incelenmeye değer, önemli bir konudur. Merkezî Asya'da uzun süre göçebe hayat süren Kırgızlar, bu topraklarda yaşamını sürdüren diğer Türk boylarıyla doğal olarak yoğun ilişki içerisinde olmuşlardır. Bu çalışmanın konusu IX-XIII. yüzyıllarda Kırgızların Siyasi, İktisadi ve Sosyal Tarihidir.

Kırgızların etnik tarihi Merkezî Asya tarihinin en karmaşık ve tartışmalı konularından biridir. Bu nedenle Kırgızlar hakkında birçok görüş mevcuttur. Günümüzde de değişmeyen ve süren bu ilgi değişik sebeplere dayanmaktadır. Kaynakların “Kırgız” adı ile anılan iki topluluktan birisi eski zamanlarda Güney Sibirya ve Doğu Türkistan'da; diğeri ise daha sonraki dönemlerde Orta Asya'nın batı kısmında, Tanrı Dağı ve Pamir-Alay Dağlarındaki (Günümüzdeki Kırgızistan) topraklarda yaşamış olması başlıca ilgi nedenidir. Bugünkü Kırgızların atalarının ve onların tarihsel yazgılarında oynamış oldukları kendine özgü rolü anlama gayreti de başka bir sebeptir.

Tez önsöz, kaynak ve araştırmalar, giriş, dört bölüm, sonuç, bibliyografya ve eklerden oluşmaktadır. Giriş kısmında “Kırgız” adı, Kırgızların menşei hakkında yapılan araştırmalar ve araştırmacıların görüşleri ve IX. yüzyıla kadar Kırgızlar ile ilgili genel bilgiler sunulmuştur. Birinci bölümde Kırgız Kağanlığı döneminde siyasi tarihi, devletin kuruluşu, yükselişi ve çöküşüyle birlikte Yenisey Kırgızlarının Tanrı Dağlarına göçleri incelenmiştir. Bunun yanı sıra Kırgızların Karahanlı, Karahıtay ve Moğol dönemlerindeki tarihleri de değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, Kırgız Kağanlığı zamanında idarî yapı, yöneticilerin taşıdığı unvanlar ve askeri teşkilatla ilgili mevzular araştırılmıştır. Üçüncü bölümde ise IX-XIII. yüzyıllar arası Kırgızların iktisadi, sosyal hayatları konu edilmiştir. Dördüncü bölümde ise Kırgız toplumunun kültürel ve dinî hayatıyla ilgili bilgiler kaynak araştırmalar ışığında günümüzle ilişkilendirilerek sunulmuştur. Ekler kısmında IX. yüzyılda Kırgızların yaptıkları askerî faaliyetleri gösteren bir harita, arkeolojik kazılarda elde edilen ve IX-XIII. yüzyıllara ait buluntuların resimleri verilmiştir.

Tez konumuzun “IX-XIII. yüzyıllarda Kırgızların Siyasi, İktisadi ve Sosyal Tarihi” şeklinde belirlenmesine, danışmanım Prof. Dr. Gülay Ögün Bezer'in önerisi rol oynadı. Konuya ilişkin çalışmalarında bana her zaman destek olan, yardımlarını

esirgemeyen, değerli hocam Prof. Dr. Gülay Ögün Bezer'e sevgi ve saygılarımla teşekkür ediyorum.

Tezde Türk Dil Kurumu'nun yazım kurallarına uyulmuştur. Metinde geçen yer ve boy adları kaynaklarda geçtiği şekliyle verilmiştir.

Tez konusuyla ilgili araştırmalarımız sırasında Kırgız Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Kırgız Devlet Merkez Kütüphanesi, İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi (*İSAM*)'nden yararlandık. Bu kütüphanelerin değerli elemanlarına teşekkür borçluyum. İliya Sanyos'a ekler kısmının düzenlenmesindeki katkıları dolayısıyla teşekkür ediyorum. Ayrıca, maddi desteklerinden dolayı Güner Durmay ailesine teşekkür borçluyum. Manevi desteklerinden dolayı İsa-Ümit Önder ailesi ile Ayşenur Sağın'a, Bülent Özkuzugüdenli'ye teşekkür ediyorum.

İstanbul-2014

ÖZET

IX-XIII. yüzyıllar arası Kırgızların Siyasi, İktisai ve Sosyal Tarihiyle ilgili çalışılan bu tez ortaçağ Kırgız tarihine ilgi duyanlara bilimsel literatür doğrultusunda genel bir bilgiye ulaşabilmeleri için amaçlanmıştır. Özellikle Türkiye’deki okuyucuyu bu konuda daha da bilgilendirmek için bu konu ele alınmıştır.

Yenisey Kırgızları kurduğu “*Büyük Kırgız Hâkimiyeti*” (840-X. yüzyıl başlangıcı) yaklaşık seksen senelik süreci kapsamıştır. Merkezî Asya’nın büyük bir kısmında egemenlik kuran Kırgızlar, bölgedeki göçebe toplulukları hâkimiyetleri altına almışlar; siyasi, iktisadî, sosyal ve kültürel hayatta önemli gelişmeler kaydetmişlerdir.

Kırgız Kağanlığı döneminin devlet teşkilatlanmasıyla ilgili şimdiye kadar derin ve geniş bir araştırma yapılmamıştır. Mevcut olan araştırmalarda bilindiği kadarıyla bu konu genel çerçeve içerisinde kalır. Çalışılan bu tezde bugüne kadar bilinen bilgiler değerlendirilip okuyucuya sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kırgız, Uygur, Yenisey, Tanrı Dağı, Kağan, Sefer, Karahıtay, Moğol, Unvan, Silah, Tamga, Yazı, Takvim, Kurgan.

SUMMARY

The objective of this dissertation pertaining to the political, economic and social life of the Kyrgyz between the IX-XIII. centuries, is to provide those who are interested in Middle Age Kyrgyz history with a general information based on scientific research. The topic was selected especially with the prospect of increasing the knowledge of Turkish readers about the subject matter.

The “*Great Kyrgyz Dominance*” established by the Yenisei Kyrgyz (840-beginning of X. century) covers a period circa 80 years. The Kyrgyz who dominated a great part of Central Asia, asserted their rule over the regional nomadic communities and made a significant progress in political, economic, social and cultural life.

Up to now there has not been a thorough and extensive research pertaining to the state organization of the Kyrgyz Khaganate period. The existing research is known to be only within a general framework. In this dissertation information acquired so far is evaluated and presented to the reader.

Key words: Kyrgyz, Uyghur, Yenisei, Tian Shan, Khagan, Campaign, Khitan, Mongol, Title, Weapon, Tamga, Script, Kurgan.

KISALTMALAR

bkz.	bakınız
bsk.	baskı
C.	Cilt
d.	Doğumu
ed.	Editör
ÇHC	Çin Halk Cumhuriyeti
çev.	Çeviren
hzl.	Hazırlayan.
DTS	V.M. Nadelyaev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şerbak, <i>Drevnetyurkskiy Slovar'</i> , AN SSSR, İzd. "Nauka", Leningrad, 1969.
İA	<i>Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi</i> , İstanbul, 1988.
İzd.	İzdatel'stvo.
Изв. НАН КР	<i>Изvestiya Natsional'noy Akademii Nauk Kirgizskoy Respubliki.</i>
Изв. АН. Куп. ССР	<i>Изvestiya Akademiya Nauk Kirgizskoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki.</i>
KCKTB, I	<i>Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı</i> I, (ed: V. A. Romodin) Bişkek, 2002.
KCKTB, II	<i>Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı</i> T. II, (ed: K. Cusaev) (hzl: K. Cusaev, A. Mokeev, D. Saparaliev) Bişkek, 2003.
KCKTBTE	Vasiliy Bartold, <i>Kırgız Cana Kırgızstandın Tarihı Boyunça Tandalğan Emgekter</i> , (hzl: Ö. Karaev, ed: S. Kayıpov), Bişkek, 1997.
KTMÜ	Kırgız-Türk Manas Üniversitesi
Kr.	Kırgızca
PAH	Rossiyskaya Akademiya Nauk
MÜSBD	<i>Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i>

<i>MUKIJ</i>	<i>Manas Universitetinin Koomduk İlimder Jurnalı</i>
<i>ME</i>	“Manas” Entsiklopediya, I-II, (ed: A. Karıpkulov), Kırgız Entsiklopediyasının Başkı Redaksiyası. “Muras” İlimiy Propogandalık Dolbooru, Bışkek, 1995.
<i>MIKK</i>	<i>Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizii</i> , (ed: V. A. Romodin), Vıp. I, Moskva: Nauka, 1973.
<i>MIKK</i>	<i>Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgızstana, (İzvleçeniya iz Kitayskih İstoçnilov II. V. do. n. e.-XVIII v.)</i> T. II, (ed: K. Cusaev), (hızl: K. Cusaev, A. Mokeev, D. Saparaliev), Bışkek, 2003.
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
<i>ETY</i>	Orkun Hüseyin Namık, <i>Eski Türk Yazıtları</i> , C. I-IV, İstanbul, 1936-1941.
Ru.	Rusça
s.	sayfa
S.	Sayı
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğı
SA	<i>Sovetskaya Arheologiya</i> , Moskva-Leningrad
SE	<i>Sovetskaya Etnografya</i> , Moskva-Leningrad
ST	<i>Sovetskaya Tyurkologiya</i> , Baku
Sobr. Soç	Sobranie soçineniy/Ciltler toplanmı
T.	Tom/Cilt
TS	<i>Tyurkologičeskiy Sbornik</i> , Moskva.
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
TEE, I	İ. V. Kormuşın, <i>Tyurkskie Eniseyskie Epitafii. Tekstı i İssledovaniya</i> I, Moskva: Nauka, 1997.
TEE, II	İ. V. Kormuşın, <i>Tyurkskie Eniseyskie Epitafii. Grammatika. Tekstologiya</i> II, Moskva: Nauka, 2008.
TKAEE, II	<i>Trudı Kirgizskoy Arheologo-Etnografıçeskoy Ekspeditsii</i> , T. II. (ed: G. F. Debets), İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1959.

TKAEE, III

Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografiçeskoy Ekspeditsii, T. III.
(ed: G. F. Debets), İzd. Akademii Nauk Kirg. SSR, Frunze, 1959.

TDAV

Türk Dili Araştırmalar Vakfı

HARİTA ve RESİM LİSTESİ

HARİTA:

Harita 1: IX. yüzyılın ikinci yarısında Kırgız Kağanlığının yürüttüğü askerî faaliyetleri gösteren bir harita.

RESİMLER:

Resim 1: Bronz toka üzerinde Kırgız okçu süvarisi, Kopensk. *Çaatas* kültür tabakası. Yu. S. Hudyakov, *Sabla Bagıra. Voorujenie i Voennoe İskusstvo Srednevekovih Kırgızov*, İzdatel'stvo "Filomatis", Moskva, 2003, s. 70.

Resim 2: XI-XII. yüzyıllar Kırgız savunma aletlerinin rekonstrüksiyonu, Yu. S. Hudyakovi, *Sablaya Bagıra. Voorujenie i Voennoe İskusstvo Srednevekovih Kırgızov*, Moskva, 2003, s. 136-137.

Resim 3: XI-XII. yüzyıllar Kırgız silah aletleri, Yu. S. Hudyakov, *Sablay Bagıra. Voorujenie i Voennoe İskusstvo Srednevekovih Kırgızov*, Moskva, 2003, s. 141.

Resim 4: IX-XII. yüzyıllardaki Kırgız askerinin rekonstrüksiyonu, Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, Bişkek 1995, s. 158.

Resim 5: IX-X. yüzyıllardaki Kırgız kültürüne has Kırgız vazoları, Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, Bişkek, 1995, s. 249.

Resim 6: Döküm tekniğiyle altın ve bronzdan yapılmış kuş figürlü toka. Resim için bkz: Drevnee İskusstvo Sibiri. Arheologičeskiy web. Muzey. Arheologičeskie Kul'turı Sibiri, Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 7: Döküm tekniği ile altın ve gümüşten yapılmış Umay motifli küpe uçları. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 8: Elinde bir kap tutan kanatlı Umay figürlü küpe. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 9: At koşum takımı. Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul'tura. Metalloobrabotka” *İstoriyaKırgızstanaiKırgızov*, www.akipress.org/kghistory/news:13271. 01.11.2012.

Resim 10: Bronz sıkmaç, mengene. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 11: "Köçöt oyum" motifli sıkmaç. Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul'tura. Metalloobrabotka”, Resim için bkz: <http://www.mmedia.nsu.ru>

Resim 12. Dağ keçisi figürlü bronz toka. Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul'tura. Metalloobrabotka”. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 13: Dağ keçisi figürlü toka. Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”.

Resim 14: At koşum takımı. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 15: Bronz sıkmaç, mengene. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 16: Bronz toka. Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 17: Bronz kanatlı pars figürlü toka. Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 18: "*Köçöt oyum*" motifli sıkmaç. Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura Metalloobrabotka”. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 19: "*Kumayık*" figürlü bir toka. Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 20: "*Kumayık*" figürlü köpek suratlı, kuyruklu ve kanatlı Senmurv. Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 21: Kuş motifli sıkmaç. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 22: Kuş ve alt tarafında kalp figürü bulunan sıkmaç. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim 23: Seramik Kırgız vazosu. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

KAYNAK ve ARAŞTIRMA ESERLER

IX-XIII. yüzyıllar arasında Kırgız tarihiyle ilgili kaynakları Çince ve Türkçe kaynakları, Arapça-Farsça yazılmış İslâm kaynakları ve araştırma eserleri şeklinde sınıflandırmayı uygun bulduk.

Çince Kaynaklar

Kırgız tarihinin ilk dönem kaynaklarından olan Çin tarihleri ve yıllıkları, onların daha çok eski ve ortaçağ hayatı hakkında bilgiler vermektedir. Çin tarihçiliğinin babası olarak addedilen Sima Tsyen'in (M. Ö. 145-86) "*Shi Tzi*"¹ (Tarihi Kayıtlar) adlı eserini milattan önce 99 yılında bitirmiştir. Bu eser Çin tarihinin ilk eseri kabul edilmektedir. Sima Tsyen hükümdar U-Di'nin sarayında baş tarihçiydi. Devlet işlerini yakından takip ederek, ülkenin dış siyaseti ile uğraşan insanları iyi tanımıştı. Onun bu eseri 130 bölümden ibaret olup, 110'uncu ciltte Hunlarla ilgili bölümünde Kırgızlardan bahsedilmektedir. Eserde M. Ö. 203-201 yıllarında Kırgızların Hunlar tarafından mağlup edildiği hakkındaki haberler kaydedilmiştir. Bu Kırgızlar hakkındaki ilk tarihi bilgi olarak kabul edilmektedir. Söz konusu eserde verilen bilgiler günümüzde araştırmacıların Kırgızların ilk yurtları dolayısıyla ortaçağdaki göçleri hakkındaki çeşitli görüşleri ileri sürmelerine imkân sağlamıştır.

Kırgızlar hakkındaki kronolojik olarak ikinci Çin kaynağı tarihçi Ban Gu (M. Ö. 32-92) "*Han Şu*"² adlı eseridir. Bu eser M. Ö. I. yüzyıllardaki Han sülalesinin tarihidir, 120 bölümden oluşan eserin 94. bölümünde Ciçi'nin batıya yaptığı seferleri ve Kırgızların yaşadıkları ilk yurdu hakkında coğrafyaya dair önemli kayıtlar bulunmaktadır.

Çin kaynaklarında M. Ö. 203-201'den başlayarak XIX. yüzyıla kadar yer yer Kırgızlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynaklarının çoğunluğu Rusça'ya tercüme edilmiştir. XIX. yüzyılda Çuvaş asıllı sinolog-tarihçi N. Biçurin (1777-1853)³ daha sonra N. V. Kyuner⁴ Çin kaynaklarındaki Güney Sibirya ve Uzak Doğu

¹Sima Tsyen, "İstoričeskie Zapiski: "Shi Tzi", (Ru. çev: R. Vyatkin, M. Karapotyantsa), *Pamyatniki Pis'mennosti Vostoka XXXII*, 8, T. VIII, Moskva, Vostočnaya Literatura, 2002, s. 331; *Materiali po istorii syunnu. (po kitayskim istočnikam)* (Predislovie, perevod i primečaniya V. A. Taskina, Vıp. I, Moskva, 1968, s. 41.

²*Materiali po istorii syunnu (po kitayskim istočnikam)* (Predislovie, perevod i primečaniya, V. S. Taskina), Vıp. II, Moskva, 1973, s. 37.

³Çin kaynaklarının en eski zamanlardan XII. yüzyıla kadar olanların toplu değerlendirmesi için bkz: N. Ya. Biçurin (İAKİNF), *Sobranie svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*. Soçinenie manaha İakinf, T. I-III, Spb, 1850-1851; *Sobranie svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*, AN SSSR, T. I-III, Moskva-Leningrad, 1950-1953.

⁴Kyuner N. V., *Kitayskie izvestiya o narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka*, Moskva, 1961.

toplumlarıyla ilgili değerli bilgileri Rusça'ya tercüme etmişlerdir. Çin kaynaklarında Kırgızlarla ilgili bölümler Kırgızca'ya da çevrilmiştir.⁵ N. Biçurin ve N. Kyuner'in bu husustaki çalışmaları Yenisey Kırgızlarının IX-X. yüzyıllardaki tarihi bakımından önemlidir.

618-907 tarihleri arasında iktidar olan Tan'g sülalesinin kroniklerinde Kırgızlar hakkında önceki dönem Çin kaynaklarına göre daha fazla bilgi bulunmaktadır. Nitekim Kırgızların yurtları ve Kırgızların Çin'le diplomatik ilişkileri hakkında önemli malumat verilmektedir. Tan'g sülalesi döneminde yazılan en güvenilir eser bu sülalenin kurucusu Li Deyuy tarafından hazırlanan “*Li Veygun Huyçan ipin tsi*” (Huyçan iktidarı devrinde Li Veygun eserleri) Yenisey Kırgızlarının tarihi açısından en değerli kaynaklardan biri olan bu eserde yer alan Kırgızlara dair kayıtlar sonraki dönemlerde Tan'g ve Son'g sülalelerinin tüm kroniklerine girmiştir.⁶ Yenisey Kırgızlarının Çin'e yaptığı elçilik ziyaretleri, Çin imparatorunun Kırgız Kağanına yazdığı mektuplar, 841-843 yıllarındaki Kırgız-Uygur savaşı, Kırgız siyasi tarihi hakkında değerli bilgiler vermektedir.⁷

Sin Tang shu (Tan'g Sülalesinin Yeni Tarihi) adlı yıllık IX. yüzyılda Sieu ve Song K'i tarafından yazılmış ve 1060 yılında tamamlanmıştır. Merkezî Asya'da yaşayan topluluklarla ilgili önemli kaynaklardan sayılan bu eserden Chavannes, Parker ve Biçurin istifade etmişlerdir. Eserin 217. bölümünde Yenisey Kırgızları ile ilgili değerli bilgiler verilmektedir.

Sima Guan'ın derlemiş olduğu *Tsiçşi Tuntsyen* 1066-1085 yılları arasında tertip edilmiştir. Eser, kronolojik olarak düzenlenmiş 294 bölümden oluşmaktadır. M. Ö. 403 yılından M. S. 960'ta Sun sülalesinin iktidara gelişine kadarki dönemi kapsamakta ve Kırgız hâkimiyeti hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır.⁸

Kieu Wu-tay she (Beş Sülale Döneminin Eski Tarihi) 974'te Sieu Kiu Çeng tarafından telif edilmiştir. 150 bölümden oluşan bu eserde Uygurların Kırgızlar tarafından yenilgiye uğratılması anlatılmaktadır.⁹

⁵Çin kaynaklarından alınan Kırgız ve Kırgızistan ile ilgili bilgilerin Kırgızca tercümesi için bkz: *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı* (B. z. ç. II k. - b.z. XVIII k. *Kıtay bulaktarınan üzündülör*), T. II, (hızl: K. Cusaev, A. Mokeev, D. Saparaliev), (Kr. çev: Kalık İbraimov), Bışkek, 2003, s. 15-240.

⁶KCKTB, T. II, s. 21-38; 40-54.

⁷G. P. Suprunenko, "Dokumentı ob otnoşeniyah Kitaya s eniseyskimi kırgızami v istoçnike IX veka "Li Veygun Huyçan ipin tsi" (Sobranie soçineniy Li Veyguna perioda pravleniya Huyçan 841-846 gg.), *Izv. AN Kirg. SSR. Ser. Obşestv. Nauk*, T. V. Vıp. I, Frunze, 1963, s. 70-81; "Bayırkı Kırgız Tarihine Baylanıştuu ayrım Bulaktar", KCKTB, T. II, s. 274-257; "Tan İmperiyasının Enisey Kırgızdarı Menen Karım-Katnaşuu Tarihınan", KCKTB, T. II, s. 258-266.

⁸KCKTB, T. II, s. 59.

⁹KCKTB, T. II, s. 55.

Song she (Song sülalesi tarihi) Moğol tigin T'o-t'o tarafından 1343 yılında tertip edilmiştir. 496 bölümden oluşan bu eserin 490. bölümünde Çin elçisi Wen Yan Te'nin Uygur seyahatnamesinin el yazmaları vardır. Kırgızlar hakkında da bazı bilgiler mevcut.¹⁰

K'i-an kuo çe (Kıtay-Leao sülalesi tarihi). 1250'de Ye Long-Li tarafından tertip edilmiştir. Kırgızlar ve Uygurlar hakkındaki kısımları Rusçaya ve Kırgızcaya tercüme¹¹ edilmiştir. Yenisey Kırgızları, Uygurlar hakkında çalışmamız açısından değerli bilgiler bulunmaktadır.

Yüan-Shi (Moğol sülalesinin tarihi). Song Lien ve Van Ven tarafından 1369 yılında hazırlanmış olup 210 bölümden oluşmaktadır. Eserin 15, 17, 18, 59, 63 bölümlerinde Yenisey Kırgızlarının Moğollar devrindeki durumu ve Kırgızların “Kırk kız”dan geldikleri hakkında efsanevi bilgiler mevcuttur. Bu eserin Cengiz Han dönemine ait kısımları N. Biçurin tarafından Rusçaya tercüme edilmiştir. Kırgızlarla ilgili kısımları ise E. İ. Kıçanov¹² tarafından da Rusçaya tercüme edilmiştir.

Söz konusu kaynaklardan ¹³ Rusçaya, Türkçeye ve Kırgızcaya yapılmış tercümelerinden istifade edilmiştir.

Türkçe Kaynaklar

Orhun Yazıtları: Eski Türk Yazıtları bugünkü Moğolistan, Hakasya, Tuva, Gornıy Altay, Kırgızistan, Krasnoyarsk bölgesi, Lena, Yenisey, Abakan, Kemçik, Kem, Elegeşt akarsuları boyundaki kurgan, mezar taşları ve kayalar üzerinde kazılmışlardır. Bu yazıtların içinde Kırgızlar da dâhil olmak üzere Türkler hakkında çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Merkezî Asya topluluklarının çoğunluğu VI-XI. yüzyıllar arası bu alfabeyi kullanmışlardır.

Kırgızlar tarihin bazı dönemlerine baktığımızda yazılı metinlerde birden kaybolmaktadırlar. VI. yüzyılın ortalarına doğru gelindiğinde Avarlar devletinin enkazı

¹⁰KCKTB T. II, s. 61; Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yan Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK, Ankara, 1989.

¹¹A. G. Malyavkin, *Materialı po istorii uyurov v IX-XII vv.*, T. II, Novosibirsk, 1974, s. 42-43; 67, 89; KCKTB, T. II, s.

¹²Yuan şı 15, 17, 18, 59, 63-baptar, KCKTB, T. II, s. 62-69.

¹³*Matarialı po İstorii Kırgızov i Kırgızstana (İzvleçeniya iz kitayskih istočnikov II v. do. n. e.-XVIII v.)* T. II, (Ru çev: B. Taskin, G. Suprunmko, A. Malyavkin, E. Kıçanov), (ed: A. Cusaev), Bışkek, 2003, s. 15 89; *Vostoçnie avtorı o Kırgızah*, (hızl: O. Karaev), Bışkek, 1994; N. Ya. Biçurin, *Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena*, T. I, Moskva-Leningrad, 1950; N. B. Kyuner, *Kitayskiye İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dalnego Vostoka*, Moskva, 1961; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M. Ö. III-M. S. X. Asır)*, TTK Basımevi, Ankara, 2004, s. 73-86; *Hrestomatiya po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kırgızstana (VII v. do. n. e.-naç. XIII v.) Uçebnoe Posobie*, T. 1. (hızl: T. Djumanaliev), (ed: Ö. Dj. Osmonov), Bışkek, 2007, s. 311-347.

içinde Gök-Türk Kağanlığı kurulmuş olup, Bizans'tan Çin'e kadar bütün dış ülkelerin saray tarihçilerinin dikkati bu devletin yöneticilerinin dehasına çevrilmiştir. VII. yüzyılın sonlarında Gök-Türk Kağanı ve askerlerinin dehalarını ölümsüzleştiren Orhun yazıtlarının ortaya çıkmasıyla birlikte Gök-Türklerin Sayan'dan geçişleri, Kırgız Kağanı Bars-Bek'in ölümü ve Kırgız topraklarının işgal edilmesi hakkında dramatik bilgiler yaşanmıştır. Bu yazıtları ilk defa T. Strahlenberg ve Messerschmidt keşfetmişlerdir. 731 yılında Kültegin anısına dikilen yazıt ile Bilge-Kağan (716-734), Tonyukuk, Moyon-Çor (759), Şine Usu ve Suci yazıtlarında Kırgız adı “*Qurquz*” (Kırkız)¹⁴ biçiminde yer alması açısından önemlidir.

Yenisey Yazıtları, Yenisey Nehri havalisinde bulunmuştur ve bunların tarihi Orhun'da bulunan yazıtlardan daha eskidir. Ünlü Sovyet şarkiyatçısı Sergey Malov, Yenisey vadisinde bulunan yazıtların Kırgızlara ait olduğu kanaatindedir. Yenisey yazıtlarındaki Kırgızların sosyal ve iktisadi hayatı, hükümdar yöneticilerin taşıdığı unvanlar hakkındaki bilgiler çalışmamız açısından oldukça önemlidir. Araştırmamızda S. Malov¹⁵, N. Orkun¹⁶, T. Tekin¹⁷, Ergin Muharem¹⁸, S. Klyashorny¹⁹, D. Vasil'ev²⁰, Ç. Djumagulov²¹, İ. Kormuşin²², A. Amancolov²³, S. Sıdıkov ve K. Konkobaev²⁴in bu konudaki çalışmaları gözden geçirilip, sıkça yararlanıldı.

“Manas” Destanı²⁵ Kırgızların sosyal, kültürel, siyasi ve askeri tarihi hakkında değerli bilgiler içeren kaynaklardan biridir ve dünyada bilinen en uzun destandır.

¹⁴ Kırkız adının bulunduğu yerler için bkz: Kül Tegin doğu cephesi 4, 14,15,17,18,21,24,25,35,36; kuzey cephesi, 13; Bilge Kağan doğu cephesi 5,12, 15,17,20,26; Tonyukuk, I, kuzey cephesi 4,5; doğu cephesi 2-6; Suci yazıtı 1-11; Şine Usu 10, 11. satırlar, bkz. N. H. Orkun, *ETY*, Ankara, 1988, s. 8-9; 38-39; 172.

¹⁵ S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti. Teksti i Issledovaniya*, Moskva-Leningrad, 1951; *Eniseyskaya pis'mennost' tyurkov, Teksti i Perevod*, Moskva-Leningrad, 1952; *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad, 1959.

¹⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, T. D. K. İstanbul, Devlet Basımevi, 1936; *Eski Türk Yazıtları II*, T. D. K. İstanbul Devlet Basımevi, 1939; *Eski Türk Yazıtları III, Yenisey Yazıtları*, T. D. K. İstanbul Alâeddin Kırıl Basımevi, 1940; *Eski Türk Yazıtları IV*, T. D. K. İstanbul Alâeddin Kırıl Basımevi, 1941.

¹⁷ T. Tekin, *Tonyukuk Yazıtı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5, Ankara, 1994.

¹⁸ Ergin Muharem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996.

¹⁹ S. G. Klyashorny, *Drevnetyurkskie Runičeskie Pamyatniki Kak Istočnik po İstorii Sredney Azii*, Moskva, 1964.

²⁰ D. D. Vasil'ev, *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyne Eniseya*, Leningrad, 1983.

²¹ Ç. Djumagulov, *Epigrafika Kirgizii*, Vıp. 1, Frunze, İlim, 1963; *Epigrafika Kirgizii*, Vıp. 2, Frunze, İlim, 1982; *Epigrafika Kirgizii*, Vıp. 3, İzd. İlim, Frunze, 1987.

²² İ. V. Kormuşin, *Tyurkskie Eniseyskie Epitafii. Teksti i Issledovaniya*, Moskva Nauka, 1997; İ. V. Kormuşin, *Tyurkskie Eniseyskie Epitafii. Teksti i Issledovaniya*, II, Moskva Nauka, 2008.

²³ A. S. Amancolov, *Genezis Tyurkskogo Alfavita*, Almatı, "Mektep", 2003; *Tyurkskaya Runičeskaya Grafika (Metodičeskaya razrabotka)*, Alma-Ata, 1980.

²⁴ S. Sıdıkov, K. Konkobaev, *Bayırkı Türk Cazuusu (VII-X) KTMÜ*, Bişkek, 2001.

²⁵ Manas Destanı için bkz: “*Manas*”-*Kirgizskiy Epos. (Velikiy Pohod)*, Moskva, 1946; *Kirgizskiy Geroičeskiy Epos “Manas”*, (ed: M. İ. Bogdanova, V. M. Jirmunsky, A. A. Petrosyan), Moskva, 1961, s. 298-377; “*Manas*” *Geroičeskiy Epos Kirgizskogo Naroda*, Frunze, 1968; S. Musaev, “*Epos Manas*”, Frunze, 1986; “*Manas*” T. I-IV, (Sagimbay Orozbekov) (hızl: S. Musaev), Frunze, “*Kirgizstan*”, 1979; “*Manas*” (Sayakbay Karalaev), T. I-II, Frunze, 1984; Cusup Mamay, *Manas*, (hızl: Arabaev atındaki pedagojiklik mamlekettik til cana madaniyat institutu), Şinjian

Destandan bahseden en eski kaynak Seyfeddin Molla Aksıkendi'nin "*Mecmu 'u't-Tevârih*"²⁶ adlı XVI. yüzyılda yazılmış olan eseridir. Manas'ta adı geçen savaş aletleri hakkındaki veriler araştırmamız açısından önemlidir. "Manas" hakkında birçok versiyon ve çalışma bulunmaktadır.²⁷

"*Kırgız Sancıraları*": Şecere²⁸ geleneği bugünkü Kırgızlar tarafından da önemli bilgileri içeren önemli tarihi kaynak olarak sayılmaktadır. Şecereelerde Kırgız boylarının genetik tablosu, yaşadığı yerler, örf-adetleri ve tarihi anlatılmaktadır. Araştırmamızda Üsöyün Acı²⁹ şecereelerin birer tarihi kaynak olarak kullanılması gerektiğini belirten Sabır Attokurov³⁰un çalışmalarından yararlandık. S. Attokurov eserinde her boyun geneolojik tablosunu Kırgız boyları hakkında değerli bilgileri vermektedir ve Kırgız şecere tarihinde ilmi seviyede araştırılmış eserlerdendir. Bunun dışında yazarı belirsiz *Kırgızların Elinin Sancırası*³¹ Kırgız İlimler Akademisinin El Yazmalar Bölümündeki Kırgızların menşei hakkındaki bilgilere bakıldı.

Arap-Fars Kaynakları

Arapça ve Farsça kaynaklar Kırgızların ortaçağ tarihleri bakımından büyük önem taşımaktadırlar. Bu kaynaklardaki bilgiler Kırgızistan ve Güney Sibirya topraklarında yürütülen arkeolojik çalışmalarda elde edilen bulguların değerlendirilmesinde de katkı yapmıştır. Araştırmamızda Arap yazarları İbn Hurdâzbih, Kudame b. Caf'er, İstahrî, İbn Havkal, Ebû-Dulef, Mahmud el-Kaşgârî, el-Mervezî,

El Basması, 2004; "Manas" *Eposundagi Toponimder* (hızl: Malina Kasımgeldieva), "Biyiktik" Bışkek, 2009; "Manas" *Eposu Sayakbay Karalaevdin aytuusunda. Toluk varyantı*. (hızl: A. Caynakova, A. Akmatalliev), Turar Yayınları, 2010; İ. B. Moldobaev, *Epos "Manas" kak istoçnik izuçeniya duhovnoy kul'turı kirgizskogo naroda*, Frunze, 1989; ME I-II, Bışkek, 1995.

²⁶Seyfeddin Aksıkendi Aksıkent şehrinde doğmuştur. Eserinde Fergane ile Tanrı Dağları'nda yaşayan Kırgız-Kıpçak boyları ile ilgili genolojik tablo da verilmiştir. Eserde Kırgızların (On) Sağ ve Sol Kanattaki Kırgız boyları, Kırgız şecereelerinde söylene gelen Ak Oğul ve Kuu Oğul hakkında bilgiler verilmiştir. Bkz: KCKTB, T. 1, s. 284-305; Sayf Ad-Din İbn Damullo Şah Abbas Aksıkenti Anın Uulu Nurmuhammed, *Tarihı taydın Cıynagı* ("Macmu atut-tavorih") (Kırgızcaya aktaran: M. Dosbolov, M. Sooronov), Bışkek, 1996.

²⁷Destanı ilim dünyasına ilk tanıtan Ç. Valihanov, 1861 yılında "*Rus Coğrafya Cemiyetinin Yazıları*" dergisinin I-II. Kitaplarında "Kökötay Han'ın Aşı" adlı kısmını Rusça tercümesiyle birlikte yayınlamıştır. Türkolog W. Radloff, 1861, 1864 ve 1869 yıllarındaki Kırgızlar arasında yaptığı gezisinde "Manas"ı yazıya geçirerek "*Türk Halkı Edebiyatı Numüneleri*" (C. V) adlı çalışmasında 1885 yılında Kırgızca-Rusça-Almanca olarak yayınlamıştır. Türkiye'de "Manas" üzerine yayınlanan eserler için bkz: *Manas Destanı*, (Tr. terc: Abdülkadir İnan), Ankara, 1985; *Manas Destanı: Kırgız Türkçesi metni-Türkiye Türkçesi metni* (derleyen: Friedrich Wilhelm Radloff) (hızl: Emine Gürsoy Naskali), Ankara, Türksoy Yayınları, 1995; Naciye Yıldız, "*Manas*" *Destanı* (W. Radloff) ve *Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995; Tuncer Gülensoy, *Manas Destanı (Türkiye Türkçesiyle)*, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002; Alimcan İneyet, *Yusuf Mamay ve Manas Destanı (Doğu Türkistan Kırgız Varyantı)*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir, 2007.

²⁸Şecere için bkz: S. Zakirov, *Kırgız Sancırası*, Bışkek, 1996;

²⁹Üsöyün Acı, (d. 1916 ÇHC), Kırgız Sancırası. İlk baskısı Arap harfleriyle ÇHC'nin Kızıl-Suu otonom bölgesinde yayınlanmıştır. Eser A. Karasartov tarafından Kirill alfabesine aktararak yeniden yayınlanmıştır. Kırgızdar 2 (Sancıra-Tarih-Muras-Salt) (hızl: K. Cusupov), Bışkek Kırgızistan, 1993, s. 72-123.

³⁰Sabır Attokurov, *Kırgız Sancırası*, Uluttuk İlimder Akademitası: Tarih İnstitutu, Bışkek, Kırgızistan, 1995.

³¹*Kırgız Elinin Sancırası* (KUIAKCF, İntentar № 564); Kırgız şecereelerine göre Kırgızların Sağ kanat, Sol kanat ve İçkilik grubu hakkında geniş bilgi için bkz: *Kırgızdar*, I, Bışkek, 1993; S. Abramzon, *Kırgızı i ih Etnogenetiçeskie i Kul'turnie Svyazi*, Frunze, 1990; MKK, Moskva, 1973; N. Aristov, "Zametki ob etniçeskom sostave Tyurkskih plemen i narodnostey", *Civaya Starina*, 1896; Osmonalı Sıdık uulu, *Tarihi-Kırgız Şadmaniya*, Ufa, 1915; Ç. Valihanov, *Zapiski o Kirgizah*, Sobr. Soç, V, Alma-Ata, 1985.

İdrisi'nin eserleri kullanılmıştır. Fars kaynaklarından ise müellifi belli olmayan Hudûdü'l-'alem ve Gerdizî'nin eserinde Kırgızlar hakkında önemli bilgiler vardır. Bu eserlerin büyük bir kısmının Kırgızca Rusça ve Türkçeye tercümeleri bulunmaktadır.

İbn Hurdâzbih Ubeydullah b. Abdullah'ın (d: 820), *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (Devletler ve Sınırları) adını taşıyan eseri Ortaçağda Kırgızistan'daki ticari yolları, şehirler ve onların konumları hakkında da bilgiler vermektedir. İbn Hurdâzbih Kimek, Kıpçak ve Kırgızlar hakkında bilgi vermekte; Kırgızlarda misk bulunduğunu da kaydetmektedir.³²

Belhî Ebu Zeyd b. Selh (ö. 322/934) *Kitabu'l-Bed ve't-Tarih*. Belhî, Kırgızların yaşantısı ve inancı hakkında önemli bilgiler kaydetmiştir.

İstahrî İbrahim b. Muhammed el-İstahrî (öl: 957) *Mesâlikü'l-memâlik*. Bu eser Türkistan'ın tarihi-coğrafyası konusunda ana kaynaklardan birisidir. Arap coğrafyacısı İstahrî, Kırgızların ilak ve Şaş şehirleri ve Tanrı Dağları çevresinde yaşadıklarına dair bilgi vermektedir. Müellifin Maverûnnehir'de bulunmuş olması Orta Asya hakkında verdiği bilgiler açısından güvenilirdir. Kırgızların iktisadi hayatının ortaya konulması açısından önemlidir. Oş ve Özkend şehirleri hakkında kısa bir tarihi bilgi vermektedir. Eserin Arap metni 1870 yılında, Farsça varyantı ise 1961 yılında yayınlanmıştır. Eserin içindeki Orta Asya tarihi, coğrafyası ile ilgili bilgiler Rusça ve Kırgızcaya³³ tercüme edilmiştir.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım b. en-Nasîbî (öl: 977), *Kitâbü Sûreti'l-arz*, Türkistan'daki gümüş ve altın madenleri hakkında bilgi veren müellif en bol maden yataklarının Kırgızların yaşadığı bölgenin yakınında olduğunu belirtmiştir.³⁴ İbn Havkal'ın eserinde Kırgız ve Kimeklerin yurtları ve dilleri hakkında verdiği bilgiler diğer İslam yazarları tarafından da teyid edilmektedir.

Yazarı belirsiz olup Minorsky tarafından yayınlanan *Hudûdü'l-'alem* adlı eser, Ortaçağ Kırgızları hakkında zengin bilgi vermektedir. Kitabın el yazması 1892 yılında Tumansky tarafından bulunmuştur. Bazı araştırmacılar eserin yazarının Orta Asya'da, Kırgızistan'da seyahat ettiğini tahmin etmektedirler. Bunun bir ispatı olarak onun Güney Kırgızistan'da bulunan bazı nehirler ve şehirler hakkındaki bilgilerini göstermektedirler. Arap ve Fars yazarlarının (IX-XII) içinden sadece *Hudûdü'l-'alem*'in

³²T. Djumanaliev, *Hrestomatiya po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kirgizstana* (VII v. do. n. e.-naç. XIII v.), T. 1, Bışkek, 2007, s. 371-375.

³³*Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihy Bulaktarı*, T. I, (ed: V. A. Romodin), (Kr. trc. M. Kocobekov, T. Abdiev), Bışkek, 2002, s. 26-53.

³⁴*İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (hızl: Ramazan Şeşen), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985, s. 162-173.

yazarı Kırgızların günümüzdeki topraklarda oturduklarını kaydetmiştir. Eserde Kırgız, Karluk, Çiğil, Yağma ve Tuhsî boylarına birer bölüm ayrılmıştır. Esere göre Kırgızlar Tanrı Dağlarından Sayan-Altay dağlarına kadar uzanan topraklarda yaşıyorlardı. Onların bu bölgelerde gösterilişi Yenisey Kırgızlarının IX-X. yüzyıllardaki siyasi yükseliş zamanına denk gelmektedir. 1930 yılında V. Barthold tarafından ve 1937’de eserin İngilizce çevirisi V. Minorsky³⁵ tarafından yayınlanmıştır. Araştırmamızda eserin Kırgızlarla ilgili kısmının Kırgızca³⁶ çevirilerinden yararlanılmıştır.

Ebu Dûlef, Mi’sar b. Muhalkil el-Hazreti (X. yüzyıl), *Risaletü’l-evvel*. Şair, seyyah ve coğrafyacı Ebu Dûlef Kırgızlar hakkında ilginç bilgiler vermiştir. Buhara’dan çıkarak Türkistan, Çin, Hindistan ve İran’ı gezmiş ve izlenimlerini iki bölümden oluşan *Risaletü’l-evvel* adlı eserinde kayıt altına almıştır. 1923 yılında Meşhed şehrinde eserin el yazması bulunmuş, Risale’nin birinci bölümünde Kırgızların yaşayış tarzı kültürü ve gelenekleri, inançları hakkında değerli bilgiler vardır. Kırgızların ibadet ederken manzum dualar ve ilahiler okuduklarını kaydeden Ebu Dûlef, onları yazı kalemine sahip Türkler olarak tanıtmakta³⁷ ve verdiği bilgiler öbür Arapca yazan müellifler tarafından doğrulanmaktadır.

Gerdîzî, Ebû Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd (XI), *Zeynü’l-ahbâr* adlı eser Kırgızların dinî örf ve adetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Gerdîzî Yenisey Kırgızlarına Orta Asya’dan Tarbagatay, Altay, Tannu-Ola dağlarından geçerek giden yolu kaydetmiştir. V. Barthold³⁸ eserin Türklerle ilgili yerlerini açıklamalarıyla yayınlamıştır. Yenisey Kırgızları hakkında bilgi veren Gerdîzî, onlarda “*faginun*” dedikleri birisinin yılın nasıl olacağıyla ilgili bilgiler verdiğini, ölümlerini Hindular gibi yaktıklarını belirtmiştir.

İdrisî (1199-1165), *Nuzhet el-müştak fi ihtirak el-afak*. Bu eser IX-XII. Yüzyıllarına ait Arap kaynaklarındaki Kırgızlarla ilgili en çok bilgi verenler arasında sayılmaktadır. Araştırmamızda bu eserin Rusça³⁹ çevirisinden yararlanılmıştır.

Kaşgarlı Mahmud Kâşgar şehrinde doğmuş onun babası Isık-Göl’ün güney tarafındaki Barshan şehrinde yaşamıştır. Karahanlılar döneminde Kaşgar şehrine göç etmiştir. Mahmud, Kaşgar ve Bağdat’ta ilim öğrenmiştir. Orta Asya ve Kazakistan’da

³⁵Hudud Al-Alam, Rukopis Tumanskogo s vvedeniem i ukazatelem V. Bartolda, Leningrad, 1930; Hudud al-Alem. "The Regions of the world", (translated and explained by. V. Minorsky), London, 1937.

³⁶KCKTB, T. I, Bişkek, 2002, s. 56-69.

³⁷Vostoçnie avtorı o Kırgızah (hzl: O. Karaev), Bişkek, 1994, s. 50; Ramazan Şeşen, İbn Fazlan Sehahatname, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, 90-91, 92-93.

³⁸V. Bartold, Sobranie Soçineniy, VIII. Moskva, 1973, s. 23-63; V. Bartold, Kırgız Cana Kırgızstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter, 250-285; Kırgızlarla ilgili Türkçe çevirisi için Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK, 2. Baskı, 2001, s. 76-78.

³⁹Arabo-Persidskie İstoçniki o Tyrkskih Narodah, (ed: O. Karaev), İzdatel’sstvo “İlim”, Frunze, 1973, s. 3-57.

birkaç kere seyyahatta bulunmuştur. *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı değerli eserini XI. yüzyılın sonlarına doğru yazmıştır. Mahmud eserinde Türk boylarının yaşadığı coğrafya ve dilleriyle ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Mahmud, Kırgızların Tanrı Dağları'nda eskiden beri yaşadıklarını belirtmekle, onları bir Türk boyu olarak gösterirken bölgede yaşayan Çiğil, Yağma boylarından da haber vermektedir. Kaşgarlı Mahmud'un Sözlüğü'nde dünyanın yuvarlak haritası bulunmaktadır. Orada dünyanın merkezi olarak Isık-Köl, Balasagun ve Kaşgar'ı göstermiştir. Eser İstanbul'da 1915-1917 yıllarında yayınlanmıştır, Türkiye Türkçesine Besim Atalay⁴⁰ tarafından aktarılmıştır.

Mervezî, Şerefü'z-Zaman Tahir, (1120) yıllarında Selçuklu Sultan Sencer zamanında *Tabai'el-hayevan* adlı eserini yazmıştır. Yazar çeşitli kaynaklardan yararlandığı gibi kendi zamanına yakın olayları anlatmayı da ihmal etmemiştir. Mervezî'nin eserinde Oğuzlar, Türkmenler, Yağma, Karluk, Kimek ve Kıpçaklar hakkında tarihi bilgiler ve Kırgızların yaşadığı yerlerin sınırları, dinleri, örf ve adetleri hakkında değerli bilgiler verilmektedir. O, eskiden Kırgızların ölüleri yaktıklarını ve Müslümanlara komşu olduktan sonra ölüleri gömmeye başladıklarını kaydetmiştir.⁴¹ Bu bilgiler Kırgızların Yenisey ve Altay bölgesinde yaşadıklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. V. F. Minorsky⁴² eserin bazı bölümlerini İngilizce çevirisiyle birlikte yayınlamıştır.

İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Esir (1160-1234), *el-Kamil fi't-tarih*. İslam tarihinde kendi dönemine kadar olan olayları etraflıca anlatan yazar, Karahanlı topraklarında yaşayan halkın İslâmiyet'i kabul etmesiyle ilgili değerli bilgileri de vermektedir. İbnü'l-Esîr'in Tarihinde Karahanlılar, Uygurlar, Kara-hıtaylar hakkında geniş malumat vardır. Yazarın eserinde bulunan Kırgızlarla ilgili bazı kısımları Rusça⁴³ ve Kırgızca'ya çevrilmiştir.

İlhanlı devleti idarecilerinden ve aynı zamanda dönemin büyük tarihçilerinden olan Ata Melik el-Cüveynî (1226-1283), *Tarih-i Cihangüşâ* (1260) adlı eserinde Karahanlılar döneminde Beş-balık ve çevresinde yaşayan Kırgızlar'dan bahsetmektedir. Karahıtaylar Gurhan'ın Beşbalık ve çevresinde yaşayan Kırgızlara saldırıları, Cengiz

⁴⁰*Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I-III, (çev. Besim Atalay), 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1985; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk* (çev: Besim Atalay), 5. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2006; Mahmud Kaşgarlı'nın eserinin en iyi yeni baskısı ve çevirisi için bkz: Mahmud al-Kâşgari, *Compendium of the Turkic dialects (Diwan luyat at-Turk)* I-III, (ed. and transl.by. R. Dankoff-J. Kelly, Duxbury, Massachusetts, 1982-85.

⁴¹T. Djumanaliev, *Hrestomatiya po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kirgizstana*, T. 1, s. 393-394.

⁴²V. Minorsky, *Sharat al-Zaman Tahir Marvazi on China, the turks and India arabic: text* (Circa A. D. 1120) with an English translation and commentary, L, 1942, s. 19, 30, 104, 106; Ramazan Şeşen, İbn Fazlan Seyâhethamesi, s. 102-106.

⁴³*Materialy Kirgizov i Kirgizii*, Moskva, 1973, s. 52-76; KCKTB, T. I, s. 79-115.

Han'ın Orta Asya'yı ve Yenisey Kırgızlarını kendine bağladığı hakkında bilgiler vermektedir. Araştırmamızda Türkçe⁴⁴ ve Rusça⁴⁵ çevirisinden yararlanılmıştır.

Reşideddin Fazullah (1274-1313), *Câmî üt-tevârih*. Yazar Cengiz Han döneminden başlayarak Moğolların siyasi tarihi ile ilgili bilgileri verirken, Kırgızlar ve komşu boyların yaşadıkları bölge, Moğolların Yenisey Kırgızlarına gönderdiği elçiler ile onları yönetimlerine tabi kıldıklarına dair bilgiler Ortaçağ Kırgız tarihi açısından önemlidir. Bu eserin Rusça⁴⁶ çevirisi kullanılmıştır.

Muhammed b. Necib Bekrân, Harezmşah Muhammed'in adına yazdığı Farsça *Cihan-nâme* adlı eserinde günümüzdeki Kırgızistan ve Kırgızların yaşadıkları yerler hakkında bilgiler mevcuttur. Bu araştırmada eserin Kırgızca çevirisinden⁴⁷ yararlanılmıştır.

⁴⁴Ata Melik el-Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1998.

⁴⁵T. Djumanaliev, *Hrestomatiya po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kırgızstana*, T. 1, s. 652-656.

⁴⁶Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, (Ru. terc: L. A. Hetagurova, İ. Smirnova), T. I, Kn. I, İzd. AH CCCP, M-L, 1952.

⁴⁷KCKTB, T. I, s. 72-78.

Araştırma Eserler

V. Bartold, "*Kirgizi. İstoričeskiy Očerak*"⁴⁸ (Kırgızlar. Tarihi Deneme). V. Barthold bu eserinde Kırgızların eski ve ortaçağlardan başlayarak XIX. yüzyıla kadarki tarihini incelemiştir. Ona göre Kırgızlar Orta Asya'nın en eski halklarından biridir. Yenisey ve Tanrı-Dağı Kırgızlarının ilişkileri hakkındaki görüşleri ile Kırgızların menşei konusunu Yenisey bölgesiyle bağlantılı olduğunu belirtmiştir. *Kirgiz Cana Kirgizstandın Tarihi Boyunça Tandalgan Emgekter*⁴⁹ (Kırgız ve Kırgızistan Tarihiyle İlgili Seçilmiş Eserler) adlı kitapta V. Barthold'un daha önce yayınlanmış Kırgızlar ve şimdiki Kırgızistan coğrafyasında cereyan eden olaylarla ilgili makale ve ansiklopedik maddeleri yer almaktadır. Kitapta Kırgızların siyasi tarihi çeşitli kaynaklara göre ortaya konulmuştur.

Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoj Ekspeditsii, T. II-III. (TKAEE)⁵⁰ (Kırgız Arkeoloji-Etnografik Ekspeditsyon Çalışmaları, C. II-III). Kırgızistan arkeoloji ve etnografi ilmi ekspeditsyon çalışmaları neticesinde yazılmıştır. I. cildi 1956 yılında yayınlanmıştır. Ekspeditsyon çalışmalarından oluşan bu ciltlerde Kırgızların kültür tarihi ve Kırgızların menşei hakkındaki araştırmalar için faydalı bir eserdir.

Ömürkul Karaev⁵¹ *Arabskie i Persidskie Istočniki IX-XII vv o Kirgizah i Kirgizii*. (Kırgızlar hakkında IX-XII. yüzyıllardaki Arap-Fars Kaynakları). Arap, Fars kaynaklarında Kırgızlar hakkında bilgileri tamamlayıcı şekilde ele alan bu kitap araştırmamız açısından önemlidir.

*Arabo-Persidskie Istočniki o Tyurkskih Narodah*⁵² (Türk Halklarının Arap-Fars Kaynakları). İslâm coğrafyacılarının Kırgızlar ve şimdiki Kırgızistan coğrafyasından geçmekte olan ortaçağ ticari yolları, önemli yer adları, şehirler hakkında değerli bilgilerin Rusça tercümesiyle yayınlanan bu eser araştırmamız açısından önemlidir.

Malyavkin A, *Materialı po istorii uygurov v IX-XII vv*⁵³ (IX-XII. yüzyıllardaki Uygurların tarihi hakkında Materialler) adlı eserinde Çin kaynaklarındaki Uygurlarla ilgili bilgiler geniş bir açıklamalar ile yayınlamıştır. Yenisey Kırgızlarının Uygur

⁴⁸V. Bartold, *Kirgizi. İstoričeskiy Očerak*, Frunze, 1943; V. Barthold, *Kırgızlar. Tarihi Notlar* (çev. Ufuk Deniz Aşçı), Kömen Yayınları, 2002.

⁴⁹V. V. Bartold, *Kirgiz Cana Kirgizstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, (hızl: Ö. Karaev), (Kr. çev: Kırgız Çevirmenler Cemaati) (ed: S. Kayıpov) Bışkek, "Aybek" firması, 1997.

⁵⁰*Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoj Ekspeditsii* II, (ed: G. F. Debets), İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1959; *Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoj Ekspeditsii* III, (ed: G. F. Debets), İzdatel'stvo Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, Frunze, 1959.

⁵¹*Arabskie i Persidskie Istočniki IX-XII vv. o Kirgizah i Kirgizii*, İzdatel'stvo "İlim", Frunze, 1968. s. 5-95.

⁵²*Arabo-Persidskie Istočniki o Tyurkskih Narodah*, (ed: O. Karaev), İzdatel'stvo "İlim", Frunze, 1973, s. 5-122; Ömürkul Karaev, "Bayırkı Türk Estelikteri Cana Arap-Pers Avtorloru Kırgızdar Cana Kırgızstan Cönündö", *Kırgızdar*, T. I, s. 85-102.

⁵³A. G. Malyavkin, *Materialı po İstorii Uygurov v IX-XII vv*, Novosibirsk, 1974.

Kağanlığını yıkmaları hakkında verdiği değerli bilgiler sebebiyle araştırmamız açısından önemlidir.

Anvar Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksikaları*⁵⁴. ÇHC’de yaşayan Kırgız tarihçisi Anvar Baytur eserini Çin, Uygur, Arap ve Kırgız kaynaklardan faydalanarak yazmıştır. Kırgızların menşei, kültürü ve dini hayatlarıyla ilgili konulara değinmiştir.

Belek Soltonoev, "*Kızıl Kırgız Tarihi*".⁵⁵ Sovyet döneminde yayınlanan bu eserde Kırgızların siyasi tarihi, gelenek ve inançlarıyla ilgili bilgiler verilmektedir.

Saul Abramzon, "*Kırgız Cana Kırgızstan Boyunça Tandalma Emgekter*"⁵⁶ (Kırgız ve Kırgızistanla İlgili Seçilmiş Eserler); *Kırgızı i ih Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kul'turnie Svyazi*⁵⁷ (Kırgızlar ve onların Etnogenetik, Tarihi-Kültürel İlişkileri). Eserde Kırgızların menşei konusu ile birlikte, İslâmiyet’in Kırgızlar arasında bir hayli geç dönemlerde yayıldığı belirtilmiştir.

Yuliy Hudyakov, "*Kırgızı na Prostorah Azii*"⁵⁸ (Kırgızlar Asya Alanında). Bozkır kültürü silahları uzmanı Yu. Hudyakov'un bu eserinde Kırgız siyasi tarihi ile Kırgız kurganlarından çıkan arkeolojik buluntular hakkında bilgiler verilmiştir. Onun diğer çalışmalarında Kırgızların Minusin, Altay ve Tanrı Dağları bölgelerindeki mezarları incelenmiştir. Yu. Hudyakov daha sonra yaptığı araştırmalarında Kırgız silahları hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁵⁹ Ayrıca yazarın "Yenisey Kırgızlarının Tarihi"⁶⁰ ile "Doğu Türkistan'daki Kırgızlar"⁶¹, "Kırgızlar Üzerine Tartışmalar"⁶², "Altay'daki Kırgızlar"⁶³ "Yenisey Kırgızlarının Savaş Sanatı"⁶⁴ adlı makaleleri de değerlendirilmiştir.

L. Evtyuhova⁶⁵, E. İ. Kıçanov⁶⁶, T. K. Çoroteğın⁶⁷, V. Butanaev⁶⁸, K. Tabaldiev⁶⁹, D. Savinov⁷⁰, T. Akerov⁷¹, A. Mokeev⁷², O. Karataev⁷³, A. M.

⁵⁴Anvar Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksikaları*, 1-2. Kitep (hızl: K. Artıkbaev, T. Abdıldabekov), Bışkek, Uçkun, 1992,

⁵⁵Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, C. I, Mamlekettik "Uçkun" Konserni, Bışkek, 1993.

⁵⁶Saul Abramzon, *Kırgız Cana Kırgızstan Boyunça Tandalgan Emgekter*, Bışkek, 1999.

⁵⁷Saul Abramzon, *Kırgızı i ih etnogenetiçeskie i istoriko-kul'turnie svyazi*, Leningrad, 1971.

⁵⁸Yu. Hudyakov, *Kırgızı na prostorah Azii*, Bışkek, 1995.

⁵⁹Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Tabate*, Novosibirsk, 1982; *Voorujenie Eniseyskih Kırgızov VI-XII vv*, Novosibirsk, 1980; *Kırgızı na Enisee*, Novosibirsk, 1986; *Voorujenie Koçevnikov Yujnoy Sibiri v Tsentral'noy Azii v Epohu Razvitogo Srednevekov'ya*, İzd. Institut Arheologii i Etnografii SO RAN, Novosibirsk, 1997.

⁶⁰Yuliy Hudyakov, "Enisey Kırgızdarının Tarihi", (Kr. çev: E. Nuruşev), *Kırgızdar*, T. I, Bışkek, 1993, s. 118-240.

⁶¹Yu. Hudyakov, "Kırgızı v Vostoçnom Turkestane", *Kırgızı: etnogenetiçeskie i etnokul'turnie protsessi v drevnosti i srednevekov'e v Tsebrtal'noy Azii. (Materiali mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii posvyaşennoy 1000 letiyu eposa "Manas" 22-24 sent. 1994 g.)* Bışkek, Kırgızstan, 1996, s. 180-195.

⁶²Yu. Hudyakov, "Kırgızdar Talaş-Tartış Çordonunda", (Kr. çev: Esentur Kılıçev), *Kırgızdar*, T. 3 (hızl: K. Cusupov), Bışkek, 1995, s. 144-185.

⁶³Yu. Hudyakov, "Tooluu Altaydagı Kırgızdar", *Kırgızdar* Bışkek, 1995, s. 138-185.

⁶⁴Yu. S. Hudyakov, "Voennoe İskusstvo Eniseyskih Kırgızov v IX-X vv", *Yujnaya Sibir' v Skifo-Sarmatskuyu Epohu*, Kemerevo, 1976, s. 98-104.

⁶⁵L. A. Evtyuhova, *Arheologiçeskie Pamyatniki Kırgızov (Hakasov)*, Abakan, 1948.

⁶⁶E. İ. Kıçanov, *Apparat Upravleniya Eniseyskih Kırgızov*, Bışkek, 1991.

Kıldıroğlu⁷⁴, O. Karaev⁷⁵ in Kırgızlar ile ilgili araştırma-eserlerinden, ayrıca Sovyet ve günümüz arheologları L. R. Kızlasov, D. G. Savinov, Yu. S. Hudyakov, A. Gavrilova, K. Tabaldiev'in özellikle Güney Sibirya ve Kırgızistan topraklarında yaptıkları arkeolojik kazıların sonuçlarından yola çıkarak yazdıkları eserlerinden yararlanmışlardır.

*Hrestomatiya po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kırgızstana*⁷⁶, *Hrestomatiya po Srednevekovoy İstorii Kırgızstana (XIII-XVIII vv)*⁷⁷, *Materialı po istorii kirgizov i Kirgizii*⁷⁸, *Materialı po istorii Kırgızov i Kırgızstana*⁷⁹ (Kırgızların ve Kırgızistan'ın Tarihiyle İlgili Materialler), *Materialı po istorii turkmen i Turkmenii*⁸⁰ (Türkmenlerin ve Türkmenistan'ın Tarihiyle İlgili Materialler), *Materialı po İstorii Syunnu (po Kitayskim İstočnikam)*⁸¹ Çin'in Şimal Komşuları: Bir Kaynak Kitabı⁸², *Moğolların Gizli Tarihi*⁸³ Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"⁸⁴ Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)⁸⁵ Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri⁸⁶ eserlerinden konumuzla ilgili bilgiler kullanılmıştır.

⁶⁷ T. K. Çorotegin, *Etničeskie Tsituatsii v Tyurkskih Regionah Tsentral'noy Azii Domongol'skogo Vremeni (po musul'manskim istočnikam IX-XIII vv)*, Bışkek, 1995.

⁶⁸ Viktor Butanaev, İrina Butanaeva, *Ene-Say Kırgızları: Fol'klor Cana Tarih* (Kr. çev: O. Karataev), Bışkek, 2002; Viktor Butanaev, Yu. Hudyakov, *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan, 2002.

⁶⁹ Kubat Tabaldiev, *Kurganı Srednevekovih Koçevih Plemen Tyan-Şanya*, Bışkek, 1996.

⁷⁰ D. Savinov, *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu*, Leningrad, LGU, 1984; *Gosudarstva i Kul'turogenez na Territorii Yujnoy Sibiri v Epohu Rannego Srednevekov'e*, Kemerova, Kem. GU, 1994.

⁷¹ Tabıldı Akerov, *Drevnie Kırgızı i Velikaya Step' (po sledam drevnekırgızskih tsivilizatsiy)*, Bışkek, Biyiktik, 2005.

⁷² Anvarbek Mokeev, *Kırgızı na Altae i na Tyan-Şane (etapı etniçeskoı i politiçeskoı istorii kirgızskogo naroda vo vtoroy pol. IX-ser. XVIII vv.)*, Bışkek, 2010.

⁷³ Olcobay Karataev, *Kırgızların Etnomadaniy Baylanışlarının Tarihine*, Bışkek, 2003; *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bışkek, 2003.

⁷⁴ Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar IX. Asrın ikinci yarısından XVI. asra kadar Kırgızlar ve Kıpçakların etno-siyasi ilişkileri*, TTK, Ankara, 2013.

⁷⁵ O. Karaev, *İstoriya Karahanidskogo Kaganata (X – načalo XIII vv)*, İzd. "İlim", Frunze, 1983.

⁷⁶ *Hrestomatiya po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kırgızstana. Uçebnoe posobie*, T. I (hızl: T. Djumanaliev), (ed: Ö. Dj. Osmonov), Bışkek, 2007.

⁷⁷ *Hrestomatiya po Srednevekovoy İstorii Kırgızstana (XIII-XVIII vv.) Uçebnoe posobie*, T. 2 (hızl: T. Djumanaliev), (ed: Ö. Dj. Osmonov), Bışkek, 2007.

⁷⁸ *Materialı po istorii kirgizov i Kirgizii* (ed: V. A. Pomodin), Vıp. 1, Moskva: Nauka, 1973.

⁷⁹ *Materialı po İstorii Kırgızov i Kırgızstana (İzveçeniya iz Kitayskih İstočnikov II v. do. n. e. - XVII v. n. e)*, T. II, (ed: K. Cusaev) (hızl: K. Cusaev, A. Mokeev, D. Saparaliev), Bışkek, 2003.

⁸⁰ *Materialı po istorii turkmen i Turkmenii*, (ed: S. L. Volina), T. 1, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad, 1939.

⁸¹ *Materialı po istorii syunnu (po kitayskim istočnikam)*, Predislovie, perevod i primeçanie V. S. Taskina, 1. Baskı, Moskva, 1968; *Materialı po istorii syunnu (po kitayskim istočnikam)*. Predislovie, perevod i primeçanie V. S. Taskina, 2. Baskı, Moskva, 1973.

⁸² D. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları Bir Kaynak Kitabı*, (çev: Nimet Uluğtuğ), TTK, İdeal Matbaası, Ankara, 1942.

⁸³ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev: Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948.

⁸⁴ Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı tarihinde "Batı Bölgeleri"*, TTK, Ankara, 2011.

⁸⁵ *Çin Kaynaklarında Türkler. Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*, İsenbike Toğan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, TTK, Ankara, 2006.

⁸⁶ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (çev: Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

GİRİŞ

IX. YÜZYILA KADAR KIRGIZLAR

“Kırgız”, bu ismi taşıyan halkın kendisine verdiği ad (endoetnonim) olarak, başkaları tarafından yapılan adlandırmalara (ekzoetnonim) nispetle önem taşımaktadır. Nitekim “Kırgız” adı⁸⁷ endoetnonim olarak başkaları tarafından verilmiş olan “Burut” gibi ekzoetnonimlerden tamamen farklı olmak özelliği taşımaktadır. “Kırgız” adı ile ilgili araştırmalar yapılarak etimolojik açıklamalar yapılmıştır. “Kırgız” adı bugünkü Tanrı Dağı Kırgızları ile Fu-Yü Kırgızlarında endoetnonim, Türkçe ve Moğolca’da genonim, antroponim (boy adı, insan adı), toponim şeklinde yaşaya gelmiştir.⁸⁸

Kırgız adı ilk defa Çin kaynaklarında M. Ö. 203-201 yıllarında *Ke-k’un* “*Текун*”⁸⁹ şeklinde kaydedilmiştir. Bu, Kırgız adının bilinen ilk transkripsiyonudur. Daha sonraki Han sülalesi dönemine ait “*Hanshu*” adlı tarihi eserde Kırgız adının *Ge-kun* ve *Djzan-kun*, *He-gu*, *Ge-gu* gibi farklı biçimlerde kaydedilmiştir T’ang sülalesi (618-907) zamanında yazılan kroniklerde de “Kırgız” adının muhtelif şekillerde yazıldığı anlaşılmaktadır. Gök-Türklerin ilk zamanlarında 555’lerde *Ch’i-ku*, 648 dolaylarında *Chie-ku*, Uygur Kağanlığı döneminde (744-840) *Chie-ku*, *Hja-dzaja-si*, *He-ge-si*, *Ho-ke-ssu* gibi şekillerle yazılmıştır. A. Taşağıl’a göre “...Wen-hsien T’ung-k’ao’da *Ho-ke-ssu* şeklinde verilen transkripsiyon Kırgız ismine en yakın olanıdır”.⁹⁰ Daha sonra Tsin (1644-1911) dönemi tarihi eserlerin “Kırgız” adı yerine Moğolların verdiği “Burut” ismini kullandıkları görülmektedir. Netice olarak “Burut” dışındaki

⁸⁷“Kırgız” adı ile ilgili araştırmalar için bkz: L. Ligeti, “Kırgız isminin menşeyi”, *Türkiyat Mecmuası*, C.I. İstanbul, 1925, s. 231-249; E. G. Pulleyblank, “The Name of the Kirghiz”, *Central Asiatic Journal*, 34, 1990, 98-109; S. M. Abramzon, “K semantike Kirgizskih Etnonimov”, *CE*, № 3, 1946, s. 124-131; K. Petrov, “K Etimologiyii Termina “Kırgız”, *CE*, № 2, 1964, s. 81-91; N. A. Baskakov, “K voprosu o Proishojdenii Etnonima “Kırgız”, *CE*, № 2, 1964, s. 92-96; S. E. Yahontov, “Drevneyşee Upominaniya Nazvaniya “kirgiz”, *CƏ*, 1971. № 1, s. 110-120; S. E. Yahontov, “Etnonimi “kirgiz”, “haas”, “çik” v kitayskih istoričeskih soçineniyah”, *İstočniki po Srednevekovoy İstorii Kirgizstana i Sopredel’nih Oblastey Sredney Azii*, Bişkek, 1991, s. 124-127; A. N. Kononov, “Yeşçe raz ob Etnonime “Kırgız”, *Tİ*, Frunze, 1970, s. 17-20; S. Yahontov, “Etnonim “Kırgız” v Kitayskih İstoričeskih İstočnikah”, *Bayırkı Kırgız Tarihının Aktualduu Problemları*, KTMU, Bişkek, 2001, s. 3-11; Hu Chjenhua, “Kitayça Tarihıy Kitepterdegi Bayırkı Kırgızdardın Etnonimi Cönündö”, *Bayırkı Kırgız Tarihının Aktualduu Problemları*, KTMU, Bişkek, 2001, s. 12-20; O. Karaev, “Eşe raz o terminah “kirgiz” i “hakas”, Kırgız Terminologiyasının Maseleleri, Frunze, 1972, s. 122-125; Yu. Hudyakov, “Kırgızdar Talaş-Tartış Çordonunda”, (Kr. çev: Esentur Kılıçev), *Kırgızdar*, T. 3, (hızl: K. Cusupov), Bişkek, 1995, s. 144-185; D. Saparaliev, “Etnonim “Kırgız” v Rossiyskih İstoricheskikh İstochnikah”, *Slovo Kirgizstana*, 12 Avgust, 2003, Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 17-36; “Burut” kelimesi için bkz: E. C. Maanaev, O. K. Karataev, *Kırgız Elinin Etimikalık Önügüüsü*, Bişkek, 2003, s. 23-36.

⁸⁸ T. K. Çoroteğın, “Tengir-Too (Prityanşan’e) kak region etnogenezisa kirgizskogo naroda”, *Kırgızı: Etnogeneticheskie i Etnokul’turnie protsessı v drevnosti i srednevekov’e v Tsentral’noy Azii*, *Matrıalı Nauçnoy Konferentsii. Posvyaşennoy 1000-letiyu Eposa “Manas”*. 22-24 sentyabr’, Bişkek, 1994, s. 204-209.

⁸⁹Sıma Tsyen, “İstoricheskie Zapiski: Shi Tzi”, (Ru. çev: R. Vyatkin, A. M. Karapotyantsa), *Pamyatniki Pis’mennosti Vostoka*, XXXII, 8, T. VIII, Moskva, Vostochnaya Literatura, 2002, s. 331.

⁹⁰A. Taşağıl, “Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar”, *TAD*, S. VIII, 1997, s. 496.

isimlerin hepsi Kırgız adının değişik zamanlarda ve kaynaklarda geçen farklı yorumlarıdır.⁹¹

Batı kaynaklarında ise Kırgız adı “*Xepxis*”, “*Xepxip*”⁹² şeklinde yazılmıştır.

VI-VIII. yüzyıllarda eski Türk yazılarında Kırgız adına “*Qurquz*” (Kırkız) biçiminde rastlanmaktadır.⁹³

IX-XIII. yüzyıllar arasında Arap-Fars dilinde yazılmış olan eserlerde (alfabelerindeki “g” harfine bakılmadan) “*Hirhiz*”, “*Kırkız*” şeklinde yazılmıştır.⁹⁴

Bu isim Kaşgarlı Mahmud'un eserinde “*Kırkız*” olarak geçmektedir.⁹⁵

Rus kaynaklarında Kırgız adı ilk defa 1606 yılında Tomsık şehrindeki olaylarla ilgili olarak zikredilmektedir. O dönemde Güney Sibirya’da (bugünkü Hakasya ve onunla sınırdış bölgelerde) dört Kırgız beyliği yaşamaktaydı. Kırgızlar Moğol Altan-Hanlarına⁹⁶ ve Rus çarlığına haraç veriyorlardı. Ruslar XVII. yüzyılın başından itibaren batıdan Isar-Kırgız Beyliği’nin topraklarını işgal etmeye başlamışlardır. Rus kaynaklarında Tanrı Dağı Kırgızlarına dair ilk defa 1616 yılında Rus elçilerinin batı Moğol Kalmukları'na yaptığı ziyaretleriyle ilgili kayıtlarda rastlanmaktadır. Yine Rus kaynaklarının XVIII-XIX. yüzyıllarda Kazakları da “*Kirgiz-kaysaki*”, “*Kirgiz-kasaki*”, “*Kirgizi*”⁹⁷ şeklinde adlandırdıkları bilinmektedir.

Kırgız adının etimolojisiyle ilgili ilmi açıklamaların yanında halk arasında dolaşan rivayetler de mevcuttur. Rivayetlerle ilmi açıklamalar birbirinden farklılık arz etmektedir. Halk etimolojisinin kaynaklarını kuşaktan kuşağa aktaran ve soy bilgilerini nakleden Kırgız halk şecereleleridir. Bu rivayetlerde Kırgız adı “Kırk-kız”dan gelen

⁹¹Hu Chjenhua, “Kıtayça Tarihî Kitepterdegi Bayırkı Kırgızdardın Etnonimi”, s. 12-13; “*Burut*”- Kalmuklar Kırgızlara Burut adı ile hitap etmişlerdir. Anlamı başka dinde olan demektir. Bu kelimeyi Kalmuklardan sonra Ruslar, daha sonra da Çinliler Kırgızlar için “*Burut*” demişlerdir bkz: G. P. Suprunenko, “Kitayskie istoçniki o Kırgızah v XVIII-XX vv”, Frunxe, 1979, s. 119.

⁹²Mihaly Dobrovits, “Kırgız Adının Batı Kaynaklarında İlk Anılması”, *İnternational Symposium, Globalization and Turkic Civilization, Bışkek, November 10-11, 2005*, Bışkek, 2006, s. 143.

⁹³Kırgız adının bulunduğu yerler için bkz: Kül Tegin doğu cephesi 4, 14,15,17,18,21,24,25,35,36; kuzey cephesi, 13; Bilge Kağan doğu cephesi 5,12, 15,17,20,26; Tonyukuk, I, kuzey cephesi 4,5; doğu cephesi 2-6; Suci yazıtı 1-11; Şine Usu 10, 11. satırlar, bkz. N. H. Orkun, *ETY*, Ankara, 1988, s. 8-9; 38-39; 172.

⁹⁴*Reşideddin Fazullah, Cami’ üt-Tevarih*, (çev. W. M. Thackston), Yayınlayanlar Şinasi Tekin, Gönül Alpay, Tekin, Harvard Üniversitesi, 1998, s. 77-78; V. Minorsky, Hudud al-Alam “*The Regions of the World*”, 96-97; *Sharaf Al-Zaman Tahir Marvazi, China, the Turks and India*, (çev. V. Minorsky), London, w 1, 1942, s. 30-31; *The Oriental Geography of Ebn Haukal*, s. 9-10; Arap, Fars dillerinde yazılan eserlerinde Kırgız adının geçtiği Kırgızca, Rusça tercümeleri için bkz: *KCKTB, T. I*, s. (çev: M. Kocobekov, T. Abdiev), Bışkek, 2002, s. 63-64; 77, 248; *Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizii, Vp.I*, Glavnaya redakciya vostočnoy literaturı. İzd. “Nauka”, Moskva, 1973, s. 16, 37; *Hrestomatiya po Srednevekovoy İstorii Kırgızstana (XIII-XVII vv.)*, Bışkek, 1996, s. 25, 41; T. Djumanaliev, *Hrestomatiya po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kırgızstana (VII v.do.n.e.- nlaç. XIII v.)*, (ed: Ö. Dc. Osmonov), T. I, Bışkek, 2007, s. 360-361; 393-394; 405-407; 654-655; T. I, s. 42-43.

⁹⁵*Divanu Lugat-it-Türk Tercümesi*, (çev. Besim Atalay), TDK, C. I, Ankara, 1985, s. 28; Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk* (Girş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin), (hızl: B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu), TDK, Ankara, 2014, s. 10-11, 200.

⁹⁶Altan Hanlar-Beyliği: XVI. Yüzyılın sonlarından XVIII. Yüzyılın 60’lı yıllarına kadar mevcut olmuştur.

⁹⁷D. Saparaliev, “Etnonim “Kırgız” v Russkih İstoriçeskih İstoçnikah”, *Slovo Kırgızstana*, 12 avgusta. 2004; Döölötbek Saparaliev, “Rus Tarihi Kaynaklarında Kırgızların Etnik Adlandırışı (XVII-XIX.yy.)”, Ankara: *Türk Yurdu* (Özel sayı: Türk Dünyasından Esintiler-II) c. XXV, Sayı: 215, Temmuz 2005, s. 60-63.

nesiller ve Oğuz Hanın Kırgız adındaki torunundan türeyenler olarak kabul edilmektedir. “Guz” “Oğuz” adının kısaltılmış şekli olmakla “Kırgız” göçebe, kırlarda gezen “guzlara” verilen addır.⁹⁸

“Kırk kız”la ilgili efsane XIII. yüzyıllara ait Çin kaynağı “Yüan-Şi”de Kırgızların soyu kırk sayısı⁹⁹ bağdaştırmaktadır.

Kırgız efsanelerinde “Kırk kız”la ilgili anlatımlarda yer alan ortak unsur köpükten hamile kalma motifidir. Bu efsanelerde bahsi geçen köpük, ölümsüzlük değilse de bizzat hayatın kaynağı olarak görülmekte olup İslam öncesi döneme aittir.¹⁰⁰

Ebulgazi Bahadır Han’ın Türkmenlerin Şeceresiyle¹⁰¹ ilgili eserinde, Seyfeddin Aksıkendi’nin (XVI. yy.) “*Mecmuatü’t-Tevarih*”¹⁰²inde Kırgızların nesli kırk sayısı¹⁰³ açıklanmaktadır. Kırgız şecerelerinde Oğuz Han Kırgızların en eski atası olarak gösterilmektedir. Kırgız adı ile ilgili söylenegelen şecere ve efsanelerin İslâm öncesi dönemlerde teşekkül ettiği bilinmekle birlikte hangisinin daha eski olduğu konusunda net bir bilgi yoktur.

Z. V. Togan¹⁰³ “Kırgız” adının “Kırkır” veya “Kırker”den geldiği fikrini ileri sürmüştür. D. Aytmuratov¹⁰⁴ birçok kaynağa müracaat ederek Kırgız adını farklı yönleriyle ele almış ve iki farklı yorumu ileri sürmüştür. Ona göre “kıra”, “hura”, “ker”, “kara sın” ismine bilinen “k-g” ve “z, si” eklenmiştir. Diğer ihtimale göre ise “kıra”, “hura”, “ker”, “kara sın” ismi “çaç-sa” ve “örülmüş saç” demektir. İ. Petrov’a göre¹⁰⁵ de “Kırgız” adı, (çoğul eki olan “z” sesinin eklenmesiyle) kızıl manasındaki “kırığ” sıfatına yapılmıştır. Önce yer adı iken sonradan o yerde yaşayan halkı (Kırgız-Kızıl) tanımladığı anlaşılmaktadır. Buna göre *Kırgun* (Kızıl) bölgesinde yaşayan boylarlar diye adlandırmışlardır. Morgulan, Çin kaynaklarında geçen k’e-kun: “kır” bozkır ve “kun-gız” ekindeki adam kelimelerinin birleşmeleriyle oluşan “Kırgız” adının “Bozkır adamları” anlamını verdiğini söylemektedir.¹⁰⁶

⁹⁸Üsöyün Acı, “Kırgız Sancırası”, *Kırgızdar: Sanjira, tarih, muras, salt*, (hızl: K. Cusupov), Kırgızistan, Bişkek, 1991, s. 73-76; S. Attokurov, *Kırgız Etnografyası*, KUUU, Bişkek, 1992, s. 26.

⁹⁹“İz Yüan-Shi”, *Hrestomatiya po Srednevekovoy İstorii Kırgızstana (XIII-XVIII vv)*, T. II, s. 33; KCKTB, T. II, s. 67; Rıskul Coldosov, “Kırk Kız” Ulamış Boyunça Kırgız Elinin Etnogenetiklik Baylanışları”, *KTMU KİJ* S. 2, Bişkek, 2001, s. 132-145.

¹⁰⁰Mayramgül Diykanalieva, “Kırgız Adı Üzerine”, Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat AraştırmalarıEnstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2010, s. 206-210.

¹⁰¹Ebulgazi Bahadır Han, *Şecerei Terakime* (Türkmenlerin Şeceresi), Aşgabat, İlim Basması, 1991, s. 30.

¹⁰²*Sobranie istoriy (Macmu’at - Tevarih)*, (hızl: A. T. Tagircanov), İzd. LGU, Vostochny fakul’tet. İranskaya filologia, Vip. 2, L, 1960. s. 32.

¹⁰³A. Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş, C.I*, 3. Baskı, İstanbul, 1981, s. 420.

¹⁰⁴D. Aytmuratov, *Tyurkskie Etnonimi: Karakalpak, Çerne Klobuki, Çerkes, Başkurt, Kırgız, Uygur, Türk, Peçeneg, Sak, Massaget, Skif*, Nukus: Karakalpakstan, 1986, s. 236

¹⁰⁵İ. Petrov, *Oçerk Proishojdeniya Kirgizskogo Naroda*, s. 95.

¹⁰⁶TKAEE, T. III, Frunze, 1959, s. 178-179.

B. Camgerçinov ile O. Karataev de Kırgızların kırk boydan meydana geldikleri görüşünü desteklemektedirler. B. Camgerçinov, *eski* boylar ve *yeni* boylar olarak sıralamışlardır. Buna göre Kırgız boyları, efsanevi *Dolon Biy*'in iki oğlundan türemiştir. Dolon Biy'in iki oğlundan Ak Uul (Oğul) ile Kuu Uul'dan Sağ Kanat, Sol Kanat ve İçkilikler ortaya çıkmıştır. O. Karataev de: "Sağ Kanat'a Bugu, Sarı Bağış, Solto, Sayak, Çekir Sayak, Cediger, Azık, Çerik, Monoldor, Munguş, Baarın, Suu Murun, Bağış, Konurat, Bargı, Börü, Coru, Kara Bağış, Sartları (20 boy); Sol Kanat'a Çon Bağış, Saruu, Basız, Munduz, Kuşçu, Kıtay, Cetigen, Tölöy (8 boy); İçkilik (Merkez kanat)a: Nayman, Kesek, Teyit, Cookeşek, Dööles, Kanglı, Boston, Avat, Orgu, Kıpçak, Çapkıldıklar ve Noygutları (12 boy) eklemiştir"¹⁰⁷ Bu teze göre Kırgızların kırk boydan oluştuğu sonucuna varılmıştır.

Kırgız adıyla ilgili bilimsel tartışmalara açıklık getiren Ömürkul Karaev olmuştur. Ö. Karaev, Manas destanındaki Kırgız adıyla ilgili belgeleri değerlendirmiş kırk boyla ilgili olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre, meselenin çözümünde eski Türk yazıtlarındaki "Kırgız" kelimesinin yazılışı da önemli rol oynamaktadır. "...bu yazıtlarda halkımızın adı "Kırkız" biçiminde görülür. Türkolog S. Malov, A. Kononov, bu adı "*qirq*" (kırk) ve çokluk ifadesi olan "z" ekine bölmüşler, diğer bir deyişle bu ikisi "kırk boy Kırgız" anlamına gelmektedir. Arap, Fars dilinde yazılan eserlerde Kırgız adı "hirgiz", "kırkız" şeklinde yazılır. Bu da onların "kırk boy" anlamında Kırgız olarak isimlendirildiklerini açıkça ortaya koyar. "Kırgız" konuşma dilinde "Kırgız", "Kirgiz" şeklinde söylenir".¹⁰⁸

Sonuç olarak Kırgız adının "Kırk oğuz", Kırk er", "Kırk" sayısı, "Kırık" (kırmızı), "Kır-gez", "Kırk boy" anlamlarına geldiği görüşleri ağırlık kazanmaktadır.

Kırgızların antropolojik yapısıyla ilgili olarak Çin kaynakları "...*Kırmızı saçlı, kırmızı yüzlü ve mavi gözlü*"¹⁰⁹ tanımı yapmaktadırlar. Benzer bir tanım XI. yüzyıldaki İranlı müellif Gerdizî'nin¹¹⁰ eserinde de geçmektedir. Gerdizî'nin bu bilgileri VIII. yüzyılda yaşamış olan İbn Mukaffa'nın eserinden naklettiği tahmin edilmektedir.

¹⁰⁷ Olcobay Karataev, Kırgız Etnonimiyası (Tarihî-Lingvistik İzdöo), *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Bişkek, 1994, s. 33; Kırgızların boy ağacıyla ilgili geniş bilgi için bkz: Sabır Attokurov, *Kırgız Sancırası*, Bişkek, 1995.

¹⁰⁸ Ömürkul Karayev, "Kırgızların Ortaya Çıkışı. "Kırgız" Terimi Hakkında", s. 203.

¹⁰⁹ KCKTB, T.II. s. 39, 57; V. Bartold, *Kırgız. İstoriçeskiy Oçerk*, s. 21.

¹¹⁰ V. V. Bartold, *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, (hzl: Ö.Karaev), (ed. S. Kayıpov), Bişkek, 1997, s. 272-273. Kırgız ve Kırgızistan'ın Tarihiyle İlgili Seçilmiş Eserler adlı bu eser bundan sonra KCKTBTE olarak verilecektir.

Günümüz “Fu-Yü Kırgızları”¹¹¹ arasında eski Kırgızların tipik emareleri olan mavi gözlü ve kızıl saçlı olanları (Çin kaynaklarına göre aynı karakteristiklerin IX-X. yüzyıllarda Yenisey Kırgızlarında da olduğunu belirttik) bulunmaktadır.

Son dönemlerdeki tıp ve biyoloji alanındaki çalışmalar çağdaş Kırgızların eski (erken dönem) Kırgızlarla olan genetik ilişkilerindeki izler hakkında bilgi vermektedirler. Çin kaynaklarındaki Kırgızların antropolojik görünüşleri belirttiğimiz gibi Avrupalı olarak gösterilmiştir. Araştırmacılar çağdaş Kırgızların kanındaki DNA geni ile ilgili çalışmalar yürütmektedirler. Bu araştırmalara göre Kırgızlarda Orta Asya’da yaşayan diğer halklara nazaran Moğol ırkına ait unsurlar baskın olmasına rağmen, onların kanında Avrupa ırkına ait bazı genlerin de bulunduğu görüşünden hareketle Kırgızların hem Moğol hem Avrupalı genetik unsurları taşıdığı¹¹² da ileri sürülmektedir.

Kırgızların Menşeiine Dair Görüşler: Kırgızların menşei Merkezî Asya¹¹³ tarihinin en karmaşık ve tartışmalı konularından biridir. Bu durumun başlıca sebebi yazılı kaynakların yetersizliğidir. Sovyet dönemi ve öncesinde arkeolojik, antropolojik, etnografik kaynaklar ile Kırgız destanları ve Kırgız dili tarihi üzerinde pek çok araştırma yapılmıştır. Günümüzde de devam eden çalışmalarda henüz bir sonuca ulaşılmamıştır. Bilim dünyasında bu konuda ondan fazla varsayım mevcuttur. Bunları genel olarak dört ana gruba ayırabiliriz.

Kırgızların menşei konusundaki *birinci görüş*: Kırgızların Tanrı Dağlarına Yenisey bölgesinden (Minusin vadisinden) göç ederek geldikleri şeklindedir. Bu fikri ilk defa ileri süren G. F. Miller’dir.¹¹⁴ Bu görüşü destekleyenlere göre “Kırgız” adı M.

¹¹¹Fu-Yü Kırgızları: Tanrı Dağı Kırgızlarıyla yakın olup ÇHC’nin kuzeyindeki Mancurya bölgesinin Heyluntsyen vilayetinin Fu-Yü köyünde yaşıyorlar. Kendilerine “Kırgız” demektedirler. Dilleri Hakas, Tuva ve Kırgızlarınkine yakındır. 1981 verilerine göre 814 kişidirler. Çin verilerine göre onlar 1755-1757 yıllarda Cungan hâkimiyetinin yıkılması sonucu Çin’de kurulan T’sin hükümeti tarafından Altay-Hangay kırlarından zorla göç ettirilmişlerdir. Yaşlıları eski Kırgız dilinde konuşmaktadırlar. Bkz: Hu Chjen Hua, “Heyluntsyen provinsiyasındaki Kırgızlar”, *Kırgızstan Madaniyatı*, 1988, № 1, 7 Ocak; Hu Chjen Hua, “Fu-Ü Kırgızları Üy Tiriçiliginde Koldongon Kee Bir Sözdör”, *KTMU KİJ*, S. 3, Bişkek, 2002, s. 102-119.

¹¹²İ. M. Kitaev, O. M. Tarasenko, “Genetiçeskie markeri sistemi NLA v kirgizskoy populytsii”, *H38. AH KP (spets. vıpusk)*, № 1, Bişkek, 1998, s. 42-46.

¹¹³Merkezî Asya ile tarihî-coğrafi bölge olarak, Sayan-Altay, Moğolistan, Çin’in kuzey-batısı, Kazakistan’ın doğusu ve günümüz Kırgızistan toprakları kastedilmiştir.

¹¹⁴Miller, Yenisey Kırgızların XVIII. Yüzyılda Kalmukların içinde “Burut” adıyla tanındıklarına işaret etmektedir. G. Miller’in ardından Sibiryayı ziyaret eden İ. E. Fişer de bu kanaati paylaşıyordu. Fakat Miller’den farklı olarak o Tanrı Dağı Kırgızlarını diğerlerinden farklı “Burut Kırgızları” olarak adlandırmıştır. Fişer “Kırgız” olarak adlandırılan bütün toplulukların aynı kökten olduklarını kabul etmiştir. Bugünkü Kırgızların Cungarlar (Oyrat-Kalmuklar) tarafından şimdiki Kırgızistan topraklarına XVII. yüzyılda getirildiği ileri sürülmüştür. XVIII. yüzyılın ortalarında söz konusu araştırmalara Merkezî Asya’nın göçebe kavimlerinin tarihiyle ilgili olarak J. Deguignes’in Çin kaynaklarına dayanarak hazırladığı çalışma eklenmiştir. Bkz: *Vioprosı Etniçeskoj İstorii Kirgizskogo Naroda*, 1989, s. 8-9. Ayrıca Kırgızların kökeni meselesine dair şu makaleye bkz: A. Bernştam, *SE*, 1955, 2, s. 16-26; Rüstam Abdumanapov, “Kırgızların Kökeni Meselesi”, A. N. Aristov, *Türk Halkların Etnik Yapısı*, (çev: D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 317-328; A. N. Bernştam, *Kırgızdardın cana Kırgızstandın tarihı cana arheologiyası boyunca tandalgan emgakter*, Bişkek, 2004, s. 536-555.

Ö. I. – M. S. IX-X. yüzyıllarda Merkezî Asya’da Yenisey vadisi ile Baykal, Altay’a kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Daha sonra Tanrı Dağları tarafına göç eden Kırgızların oluşum süreçleri XVI. yüzyılda tamamlanmıştır.

Yenisey ve Tanrı Dağı Kırgızları arasındaki ilişki ve benzerlik mevzusu da Sovyet döneminde bilimsel tartışmalara konu olmuştur. Tartışmanın özünü – Minusin vadisinde Çin kaynaklarında M. Ö. III-II. yüzyıllarda *K’ie-kun* (Kırgız) adıyla kaydedilen topluluğun Tanrı Dağları bölgesinde yaşayan Kırgızlarla doğrudan bağlantıları olup olmadığı sorusu oluşturmaktaydı.

Kırgızların menşei konusundaki *ikinci görüş*: N. Ya. Biçurin¹¹⁵, A. N. Aristov¹¹⁶ ve B. Soltonoev’e¹¹⁷ aittir. Onlara göre Kırgızlar yaşadıkları yerlere dışarıdan gelmemişlerdir. Eski çağlardan beri Tanrı Dağları bölgelerinde yaşamışlardır. Kırgızların menşei ile ilgili *üçüncü görüş*: Kırgızların menşei meselesini araştıran tarihçi, dilbilimci, etnograf, arkeologların çalışmalarının sonuçları Kasım 1956 yılında Frunze (Bişkek) şehrinde “*Kırgız Halkının Oluşum Süreci ve Etnik Tarihi*”ne adanmış olan SSCB Bilimler Akademisi ile Kırgızistan SSC Bilimler Akademisi’nin ortak olarak düzenledikleri bilimsel toplantıda açıklanmıştır. Bu görüş Kırgızların oluşum sürecinin ana çekirdeğini yani Kırgızların yapısını oluşturan temel elemanlardan birinin Merkezî Asya ve Orta Asya kökenli olduğu esasına dayanmaktadır.¹¹⁸ Bu konferans çerçevesinde Kırgızların menşei konusunda G. E. Debets¹¹⁹, N. N. Mikalaşevskaya¹²⁰, V. S. Vinogradov¹²¹, S. E. Malov¹²², N. A. Baskakov¹²³, E. R. Tenişev¹²⁴ L. P.

¹¹⁵N. Ya. Biçurin (İAKINF), *Sobranie svedeniy o narodah , obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*, T. I, Moskva, 1950, s. 352. Biçurin, Kırgızların çok eskiden beri Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan’da yaşadıklarını söylemektedir.

¹¹⁶N. A. Aristov, *Usuni i Kirgızı ili Kara-kirgızı. Očerki istorii i buta zapadnogo Tien-Shana iissledovaniya po ego istoričeskoj geografii*, Bişkek, 2001, s. 58-59. Aristov Yenisey Kırgızlarının Tanrı Dağlarına X-XII ve XIII. Yüzyıllarda geldikleri görüşüne karşıydı. Aristov, “Wusunların gerçek adı her zaman Kırgız”. O, Yenisey Kırgızlarını Wusunların bir kısmı olarak kabul etmiştir. Daha sonra Kırgız boy adları üzerine yaptığı araştırma sonucu Yenisey ve Tanrı-Dağ Kırgızlarının arasında etnogenetik bağlantı olduğunu açıklamıştır.

¹¹⁷Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, C. I, Bişkek, 1993, s. 5-12. B. Soltonoev’e göre Yenisey Kırgızları Wusunlardı ve M. Ö. III. yüzyıldan başlayarak Cengiz-Han zamanına kadarki zaman içerisinde Tanrı-Dağlarına göç etmişlerdir.

¹¹⁸TKAÖÖ, T. III, 1959, s. 233.

¹¹⁹G. F. Debets, “Problema proishojdeniia kirgizskogo naroda v svete antropologičeskih dannih”, *TKAEE*, T. 1, s. 3-17; G. F. Debets, “Antropologičeskiy sostav drevnego i sovremennogo naseleniya Kirgizii”, *TKAEE*, T. III, s. 74-76.

¹²⁰N. N. Mikalaşevskaya, *Antropologičeskiy Sostav Kirgizskogo Naroda*, Moskva, 1955; N. N. Mikalaşevskaya, “K voprosu ob ideal’nom vese tsentral’noaziatskogo elementa v obrazovanii antropologičeskogo tipa kirgizov”, *TKAEE*, T. 2, s. 370-381.

¹²¹V. S. Vinogradov Kırgız müziğinin analizine dayanarak Hakaslarla ve bazı Altay boylarıyla akrabalık bağlarının olduğuna dair araştırmacıların değerlendirmelerini doğrulamaktadır. Kırgız ve Hakas müziklerinin benzerliği Kırgızistan ve Minusinsk vadisi bir zamanlar etnik bir bütünlük oluşturduğu düşüncesini öne çıkarmaktadır. Kırgız müziğinin ana çizgilerinin X. yüzyıllarda oluşmuş olduğunu düşünmektedir. Bkz. V. S. Vinogradov, “Kirgizskoe narodnoe muzikal’noe tvorčestvo kak istoşnik izučeniya problemi proishojdeniya kirgizskogo naroda”, *TKAEE*, T. III, s. 84-89; *Kirgizskaya Narodnaya Muzika*, Frunze, 1958.

¹²²S. E. Malov Lobnor dilinin eski Kırgız dilinin kalıntısı olduğunu belirtmiştir. Bkz: S. E. Malov, *Lobnorskiy Yazık*, Frunze, 1956, s. 4-5.212.

Kızlasov¹²⁵ değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Kırgızların menşei ile ilgili tartışmalar bundan sonra da Çin kaynaklarında geçen “Kırgız” ve “Hakas” isimleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bundan dolayı Yenisey Kırgızları¹²⁶ ve Tanrı Dağı Kırgızlarının ilişkileri hakkında çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu tartışmalar Ö. Karaev¹²⁷ Yu. Hudyakov¹²⁸, S. E. Yahontov¹²⁹, M. Kocobekov¹³⁰, T. Çoroteğin¹³¹ gibi bilim adamlarının araştırmalarıyla açıklığa kavuşturulmuştur.

Aşağıda anlatılacak olan L. Kızlasov’un ileri sürdüğü görüşün ve Komünist Partisi’nin Kırgızistan Merkezi Komitesinin etkisinde 1960 yılından itibaren Kırgızların IX-X. yüzyıllardaki siyasi tarihi, sosyal yapısını araştırmak ve öğrenmek yasaklanmıştır. Bu politika Kırgızistan İlimler Akademisinin komünist tarihçileri tarafından da desteklemiştir. Dolayısıyla Yenisey Kırgızlarının Kağanlık dönemi ve onların Tanrı Dağı Kırgızları ile soy bağları yok sayılmıştır.

¹²³N. A. Baskakov’a göre çağdaş Kırgız ve Altay dillerinde M. S. İlk bin yılında Yenisey’in kıyılarında yaşayan Eski Kırgızlara dair dilin sıfatları bulunmaktadır. Onlar Türk dillerinin kendine özgü Doğu kolunu “Eski Kırgız grubunu” oluşturmaktadırlar. Bkz: N. A. Baskakov, *Tyurkskie Yazıki*, Moskva, 1960, s. 185.

¹²⁴Çin’deki Sarı Uygurların arasında yaşamış olan Tenişev boy olarak Sarı Uygurların da Hakaslar gibi eski Kırgız özelliklerini taşıdıklarını yazmıştır. Şu anda Mancurya’nın Fu-yü köyünde (ÇHC) oturan Kırgızların grubu Hakas ve Sarı Uygurların konuştukları Z-dillerinde konuşmaktadırlar. Bu etnik grubun Yenisey Kırgızlarının çoğunluğundan ayrılarak eski konuşma dilinin özelliklerini korumuşlardır. Bkz: E. R. Tenişev, *Yazık Sarı Uygurov*, Moskva,

¹²⁵Rus bilim adamı L. Kızlasov 1956 yılında Kırgızların menşei ile ilgili konferanstan sonra yayınlanmış olan çalışmalarında daha önce Çin ve diğer yazılı kaynaklardan Rusça ve Avrupa dillerine çevrilmiş olan bilgilerin yeniden yorumlanmasını teklif etmiştir. L. Kızlasov’a göre Yenisey Kırgızları az sayıda Türkçe konuşan gruplar halindeydi ve VI-XII. yüzyıllarda Hakasların bir koluydu. “Kırgız” kelimesi VI-XII. yüzyıllarda sadece politik terim olarak girmiş, “Hakas” etnonimi ise aynı zamanda Sayan-Altay dağları bölgelerindeki yerleşik olan milletin genel adı olmuştur. Bu nedenle yazar VI-XII. yüzyıllardaki Yenisey Kırgızlarının devletini Hakas devleti olarak tanımlamayı teklif etmiştir. L. Kızlasov, *Taştkskaya epoha v istorii Hakassko-Minusinskoy kotlovini*, Moskva, 1960; L. P. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v srednie veka*, Moskva, 1967; s. 46-56; L. Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri vsrednie veka*, Moskva, 1984, s. 13; L. Kızlasov, “O svyazah kirgizov Eniseya i Tien-Shanya”, *TKAEE*, T. III, s. 104-116.

¹²⁶Yenisey Kırgızları: (“Эне-Сай Энуеу”) Minusin vadisi ile Sayanlarda yaşayan eski Kırgızlar ve 840’ tarihinde Merkezî Asya’da kurulum, ilimde “*Büyük Kırgız Hakimiyeti*” Kr: “Улуу Кыргыз Державасы”, Rus: “*Кыргызское Великодержавия*” olarak tanımlanan IX-X. yüzyıllardan başlayarak XVI. yüzyılın sonuna kadar eski vatanları olan Tanrı Dağları ve günümüz Kırgızistan topraklarına göç eden çağdaş Kırgızların ataları kastedilmektedir. Günümüz Rusya Federasyonu’nun Tıva (Tuva) Özerk Cumhuriyeti’ndeki Yenisey Nehri Minusin vadisinde bulunmaktadır.

¹²⁷O. Karaev yukarıda belirttiğimiz L. Kızlasov’un görüşlerinin diğer yazılı Ortaçağ ana kaynaklarında Arap, Fars, Türk dillerindeki eserlerde teyit edilip edilmediğine dikkat çekerek “Hakas” isminde bir halkın olmadığı, Minusin vadisinde ise IX-X. yüzyıllarda hâkimiyetini Merkezî Asya’nın önemli bir kısmına yayan Kırgızların yaşadığını belirtmiştir. Bkz: O. Karaev, “K voprosu o terminah “Kırgız” i “Hakas”, *Kırgız Terminologiyasının Maseleleri*, Frunze, 1972, s. 130-133; O. Karaev, “İsledovateli o vzaimootnoşeniyah Eniseyskih i Tyan-Şanskikh Kırgızov”, *Voprosi Etničeskoj İstorii Kirgizskogo Naroda*, Frunze, 1989, s. 8-28.

¹²⁸Arkeolog Yu. Hudyakov, “Yeniseyde geçmişte kendini “Hakas” olarak adlandıran veya bu isimle tanınan bir halkın hiçbir zaman yaşamadığını, bu kelimenin ilk olarak XX. yüzyılın 1920’lerde ortaya çıktığı, bu tanımlama konusunda suni olarak eskiye atıfta bulunmadan burada yaşayan yerli halka Hakaslar demek gerektiği görüşündedir. L. R. Kızlasov’u eleştirenlerin doğru bir şekilde belirttiği gibi bu anlayışın özü tanımlamaların değiştirilmesiyle sınırlı değildir. Tarihsel olarak ayrı olan “Kırgız” ve “Kıştım”ları suni bir şekilde “Hakaslar” olarak tanımlayan Kızlasov, çağdaş Hakasların temel olarak Kırgızların yeni nesli olduğu ve bu arada Yenisey Kırgızlarının sadece Hakasların değil Tuvalıların ve günümüz Kırgızların ve diğer Türki halkların yapılarına girdiği konusundaki bilinen gerçekleri maskeleyerek istemektedir. “Kırgız” ve “Hakas” terimlerinin tartışılması üzerine bkz: Bkz: *Kırgızı na Prostorah Azii*, Bişkek, 1995, s. 19; Yu. Hudyakov, “Yenisey Kırgızlarının Tarihi. “Kırgız” etnonimi cönündö”, *Kırgızdar*, T. I, (hızl: K. Cusupov), s. 118-144.

¹²⁹Sinolog Yahontov, Çin tarihi kaynaklarını titizlikle araştırdıktan sonra kaynaklarda “Hakas” diye bir kelimenin olmadığını, Çin tarihinde T’ang sülalesi döneminde Kırgızlara Çin dilinde “Syanzyastar” olarak yazıldığını ispatlamıştır. Bkz: S. E. Yahontov, “Drevneyšie upominanie nazvaniya Kırgız”, *SE*, № 2, 1970, S. 110-120.

¹³⁰O. Karaev, M. Kocobekov, “O pereselenie Eniseyskih Kirgizov na Tien-Shan”, *Voprosi Etničeskoj İstorii Kirgizskogo Naroda*, Frunze, 1989, s. 46-56.

¹³¹T. K. Çoroteğin, *Etničeskie Situatsii v Tyurkskih Pegionah Tsentral’noy Azii Domongol’skogo Vremeni*, s. 43-57.

Sovyet döneminde K. İ. Petrov¹³², S. M. Abramzon¹³³, O. Karaev¹³⁴ Kırgızların soyu ile ilgili çalışmalarına devam etmişlerdir.

1968, 1984 yıllarında yayınlanmış olan “*İstoriya Kirgizskoy SSR. T. I.*”¹³⁵ (*Kırgız SSC Tarihi*) adlı akademik eserlerde Kırgızların menşei hakkında Sovyet tarihçiliği resmi görüşü şu şekilde açıklanmıştır: a) Kırgızlar bugün yaşadıkları topraklarda XVI. yüzyılda oluşmuş bir topluluk; b) Kırgızların ana yapısını yerel Türk dilli boylar ve buna daha sonra gelip karışan Güney Sibiry unsurları oluşturur; c) Yenisey Kırgızları bugünkü Kırgızların ataları değildir, onların soyları günümüzdeki Hakaslara dayanmaktadır. Kırgızların menşei konusundaki bu açıklamalardan sonra tartışmalar sürmüştür.

1988 yılında düzenlenen V. Türkoloji toplantısında bilim adamları S. Klyashorny, A. Mokeev ve V. Mokrinin, Kırgızların İrtiş civarında, Altay’da Kimek-Kıpçak ve Kırgız boylarının etkileşimi sonucunda oluştuğu yolunda başka bir görüş ortaya atmışlardır. Onlara göre Yenisey bölgesinden İrtiş ve Altay’a gelen Kırgızlar XII. yüzyıldan sonra Kimek-Kıpçaklar arasında tamamıyla yeniden şekillenmişlerdir.¹³⁶

1990-1994 yıllarında Kırgızların menşei konuları üzerine çalışmalar durdurulmuştur. Kırgızistan’ın bağımsızlığını kazanmasından beş yıl sonra (1994-1995) Kırgız tarihi hakkında yapılan araştırmalar yeniden canlanmıştır. Bundan sonra Kırgızların menşeiine dair meselesi yeniden gözden geçirilmeye başlanmıştır.

¹³²K. İ. Petrov’un 1960 yılında yayınladığı eser Kırgızların kökeni meselesine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Petrov’a göre Kırgız etnogeneğinde önceki araştırmacıların gözünden kaçan veya önemsenmeyen birkaç temel unsurun bulunduğu, ayrıca Türk dillerinin tüm tasniflerinde Kırgız dilini Kıpçak dil grubuna dahil etmesiyle bağlantılı olduğunu kaydetmiştir. Petrov’a göre Kırgız dilinin Kıpçak dil grubuna dahil oluşu, Kimek-Kıpçak boy grubunun Kırgız dilinin oluşum sürecindeki istisnai önemine işaret etmektedir. Petrov’a göre Kırgızların temel unsurları a) Tanrı-Dağlarındaki Uygur-Karluk boyları; b) XIII-XIV. yüzyıl başlarında Yenisey Kırgız boylarını asimile eden kuzey Altay ve Ob nehrinin yukarı akımlarındaki Kimak-Kıpçaklar ile Yenisey-İrtiş arasında yaşayan boylar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bkz: K. İ. Petrov, *Oçerk Proishojdeniya Kirgizskogo Naroda*, Frunze, 1963, s. 47-95; 130-145.

¹³³Meşhur etnograf M. S. Abramzon Petrov’un yukarıda belirtilen görüşüne itiraz etmiştir. Onun fikrine göre Kırgızların oluşum süreci XVI-XVII. yüzyıllara götürülebilir, sürecin yoğun olarak XVI-XVII. yüzyıllarda Tanrı-Dağlarının eteklerinde, Altaylarda Doğu Türkistan’da, Pamir-Alay eteklerinde ve Kırgızistana komşu bölgelerde gerçekleştiğini ileri sürmüştür. Bkz. S. M. Abramzon, “Etničeskiy sostav Kirgizskogo naseleniya Severnoy Kirgizii”, *TKAEE*, T. IV, s. 3-137; S. M. Abramzon, “Voprosi etnogeneza kirgizov po dannim etnografii”, *TKAEE*, T. III, 1959, s. 31-43; S. M. Abramzon, *Kirgizi i ih Etnogenetičeskie i İstoriko-Kul’turnie svyazi*, L, “Nauka”, 1971, s. 7-24.

¹³⁴Kırgız bilim adamı O. Karaev de Petrov’un tezine karşı çıkmıştır. Ortaçağ yazılı kaynaklarının verilerine dayanarak o bu konuda: “X. Yüzyılda Aksu şehrini eline geçiren ve o sırada doğu Kastek’ten Tarım’e kadar uzanan geniş bir sahada yaşayan Kırgızlar, XII-XV. yüzyıllarda Tanrı-Dağlarına “Kırgız-Kıpçak” kabileleri denen yeni gruplar gelinceye kadar, iki yüzyıl zarfında hiçbir iz bırakmadan tarihten silinmiş olamayacakları görüşünü ileri sürer. O. Karaev’e göre bugünkü Kırgızlar, “Büyük Kırgız Hakimiyeti” (IX-X) döneminde Doğu Türkistan (IX-X) ve daha sonra Kırgızların şimdiki yaşadıkları topraklara XV. yüzyıllarında gelmiş olan Yenisey Kırgızlarla kaynaşarak oluşmuştur. Bkz: O. Karaev, “K voprosu o peredvijenii kirgizov na Tyan-Şan i assimilyatsii mestnih plemen v XIII-XV vekah”, *CE*, 1966, № 4.

¹³⁵*İstoriya Kirgizskoy SSR*, T. I, Frunze, 1968, s. 143-157; 229-235; 242-243.

¹³⁶S. G. Klyashorny, A. Mokeev, V. P. Mokrinin, “Osnovnie etapi etnogeneza kirgizskogo naroda”, *Tyurkologiya*-88, № 2, Frunze, 1988.

Dördüncü görüş de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Kırgız boylarının oluşum süreci çok geniş topraklarda; Yenisey-İrtiş havzası, Doğu Türkistan, Altay, Tanrı Dağları ve Pamir-Alay çevresinde dislokal (aynı zamanda iki yerde bulunmak) karakterde gerçekleşmiştir. Bir etnos olarak gelişim süreci ise Merkezî Asya ve Kuzey Moğolistan bölgesiyle ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla Sovyet döneminde yaygınlık kazanan Yenisey Kırgızlarının sonçağ Kırgızlarının ataları olmadığı hakkındaki görüşler yanlış sayılmıştır, Kırgızların oluşumunda esas çekirdeği Yenisey Kırgızlarının oluşturduğu belirtilmiştir.¹³⁷ Bu süreçte araştırmacılar tarihi kaynakların “Kırgız” etnonimi hakkındaki verilerini incelemişlerdir. Bu değerlendirmelerin sonucunda “Kırgız” adı “Türk” boylarının içindeki en eski etnonim olmakla beraber değişik tarihi dönemlerde politonim veya ekzoetnonim şeklinde kullanılmıştır¹³⁸ sonucuna varılmıştır.

Bunun dışında Kırgızları Sümerler ile ilişkilendiren fikirler de vardır. Bu fikri söyleyenler bazı Kırgız kelimeleri ile tamgaların Sümerce kelimelere olan benzerliklerini delil olarak göstermektedirler. Diğer bir görüş Kırgızların kaybolan İsrailoğullarını oluşturan 12 oymaktan birisi olduğu yolundadır.¹³⁹ Adını Yakup’un oğlu Yusuf’un Mısır’da doğduğu Manasse’den alan bu oymak M. Ö. 773 yılında Asurlular tarafından bugünkü İran ve ona komşu kuzey ve doğu taraflarına sürülmüşlerdir.

Kırgızların menşei konusunda tarihi bir sonuca varabilmek için tarihin çok erken dönemlere gitmek gerekmektedir. Ancak bu konuda yeterli yazılı kaynak bulunmamaktadır.

Kırgızların Menşei: Kırgızların menşei iki büyük etnik kitle temelinde oluşmuştur. Bunların birincisi Merkezî Asya ile Güney Sibiry kütlesi, ikincisi yerel Orta Asya kitlesi. Kırgızların etnik yapısı incelendiğinde Merkezî Asya ve Güney Sibiry menşeli unsurunun daha baskın olduğu görülmektedir.¹⁴⁰

Çağdaş Kırgızların etnogenezinde üretim araçlarının gelişim seviyesi ve etnik yapısı, coğrafi konumu ile birçok diğer faktör ve koşullarla birbirinden farklılık gösteren üç ana ve büyük göçebe Kırgız oymak grubu yer almıştır. Bunlar: 1) Eski ve

¹³⁷Yenisey Kırgızlarının çağdaş Kırgızların menşesinde özü oluşturduğunu paylaşan Ö. Karaev’in bu görüşü Hakas tarihçisi V. Butanaev, göçebe silahları konusunu araştıran arkeolog Yu. Hudyakov, Yenisey Kırgızları tarihini araştıran M. Kocobekov, Oтрачаğ tarihçisi T. Çoroteğın, Kırgız arkeoloğu K. Tabaldiev tarafından desteklenmektedir.

¹³⁸*Kırgızdardın Tegi. Tezisi Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy 1000-letiyu eposa “Manas”, 22-24 sentyabrya, 1994, Bişkek, 1996, s. 6-8; 12-16; 89-93.*

¹³⁹Richard Hewwit, *Manas-Cogolgonu Tabıldı*, Bişkek, 2013.

¹⁴⁰Omurkul Karayev, “Kırgızistan’ın Etnik Tarihi ve Kırgız Halkının Oluşumu”, *Bağımsız Kırgızistan. Güğümler ve Çözüm*ler, (hzl.: Emine Gürsoy-Naskali), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 13.

ortaçağ öncesi Tanrı Dağı Kırgızları; 2) Yenisey Kırgızları; 3) Altay Kırgızları. Bu üç etnik grubun karışımı sonunda Kırgızların çekirdeği oluşmuştur.¹⁴¹

Bunun yanı sıra Moğol istilaları öncesindeki Kırgızistan topraklarında oturan yerli boylar ile Merkezî Asya kökenli birçok boy da çağdaş Kırgızların oluşumunda etkin olmuştur. Bronz döneminde M. Ö. I. yüzyıldan başlayarak Kırgızistan topraklarında yaşayan topluluklardan biri *Sakalar*'dı.¹⁴² Bilindiği üzere *Sakalar* göçebe hayatı sürdüren bir topluluktur.

Kırgızistan'da hâkimiyeti kuran diğer bir kabile ise *Wusunlar*'dı.¹⁴³ Hun topraklarının batı sınırlarında, Doğu Türkistan yakınlarında göçebe hayatı yaşayan *Wusunlar* M. Ö. I. yüzyılın ortalarında Tanrı Dağlarına ve Yedisu bölgesine geçip, Isık-Göl'ün doğusunda *Çigu* adlı bir şehir kurmuşlardır. Arkeolojik araştırmalar Saka ve sonra gelen Wusun dönemine ait mezarlar arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Wusunların kültür ve dil açısından mensubiyetleri henüz açıklığa kavuşturulamamıştır.¹⁴⁴

Merkezî Asya'dan bugünkü Orta Asya coğrafyasına gelip Kuşan devletini kuran kabile ise Doğu İran dil grubuna mensup *Yüeçjiler*'dir. Milattan sonraki dönemlerde ise bugünkü Orta Asya'daki etnik süreçler Asya Hunları etkilemiştir. Hunların geniş siyasi birliğine giren bazı gruplar Tanrı Dağlarının batısına geçmişlerdir. Bugünkü Kırgızistan'ın Talas, Ketmen-Töbe'ye kadar uzanan topraklarında bulunan o döneme ait mezarların çeşitliliği ve antropolojik farklılıklar, bazen bu farklı özelliklerin bir kurganda toplanmış olması, maddi kültürün çeşitliliğini ve aynı zamanda Hunların kültürel yapısının homojen olmadığını kanıtlamaktadır.¹⁴⁵

Bölge M. S. IV-V. yüzyıllarda Ak Hunların (*Hiyonitler* ile *Eftalitlerin*) akınına uğramıştır. "M. S. VI yüzyıla kadar bugünkü Orta Asya ve onun kuzey batı tarafında çoğunlukla İranî halklar oturuyorlardı. Uzun süren karışmaların sonucunda yerli göçebe halk Türkleşmiştir. Aynı zamanda bugünkü Orta Asya genelinde çok sayıda Moğol unsurunun yayılması da söz konusu olmuştur. Merkezî Asya'da VI. yüzyılın ortalarında

¹⁴¹D. Baktıgulov, "Formirovanie Kırgızskogo Naroda", *Etnokul'turne i etnogenetiçeskie protsessy v drevnosti i srednevekov'e v Tsentral'noy Azii*, Bışkek, 1996, s. 164.s

¹⁴²T. Djumanaliev, *Hrestomatiya po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kırgızstana* (VII v.do.n.e-naç. XIII v.), T, 1, Bışkek, 2007, s. 10-58; A. N. Bernştam, *Kırgız cana Kırgızstandın tarihi cana arheologiyası boyunca tandalgan emgektek*, (hzl: S. Mambetaliev), Bışkek, 2004, s. 71-89.

¹⁴³T. Djumanaliev, *Hrestomatiya po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kırgızstana* (VII v.d.n.e-naç. XIII v.), T. I, s. 119-163; Bernştam, s. *Kırgız cana Kırgızstandın*, 89-95-106.

¹⁴⁴Wusunlar hakkında araştırmacıların bir kısmı onların Türk olduklarını, Sovyet etnografi Aristov'un, "Wusunlar Kırgızların atalarıdır" görüşü, diğer bir kısmı ise Sakaların İranlı oldukları görüşüdür. N. A. Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, s. 310-315.

¹⁴⁵O. Karayev, "Kırgızistan'ın Etnik Tarihi, s. 14.

Gök-Türk kağanlığının kurulmasıyla Tanrı Dağları ve bütün Orta Asya coğrafyasında etnik ve siyasi tarihinde yeni bir devir açılmıştır.

VI. yüzyılın 50. yıllarında Tanrı Dağlarını ve Yedisu bölgesini ele geçiren Sayan-Altay Türk kabileleri “*On ok halkı*” (on ok bodun) olarak anıldılar ve “*Dulu*” adı altında birleşen beş ok, Çu ırmağından doğuya uzanan topraklarda; “*Nuşibi*” adı altında birleşen diğer beş ok ise bu ırmağın batı tarafında hüküm sürdü. Bunlar Türk Kağanlığı (Gök-Türk kağanlığı)nın batı kısmını teşkil ediyorlardı. VI-VIII. yüzyıllarda sosyal ve siyasi yönden yönden üç etnik topluluğun sürekli birbirini etkilemesi söz konusuydu. Bu topluluklar Türk kabileleri, Saka-Wusun kabilelerinin torunları ve Soğdlular (Doğu İranlılar). Bu dönemdeki ilişkilerin ve etkileşimlerin neticesi hayvancılıkla geçinen yerli halkın ve kısmen yerleşik çiftçi halkın (Soğdların) Türkleşmesi olmakla birlikte ağır ilerleyen bu süreç halk tabakasından ziyade üst tabakayı etkilemiştir.¹⁴⁶

VIII. yüzyılda Gök-Türklerin çöküşüyle Uygurların iktidar olması (744) Merkezî Asya’da bir göç dalgası yaratmış bölgede bazı değişimlere yol açmıştır. *Türgişler* Moğol Altayı’nın güney batısında bulunuyorlardı. Gök-Türklerin Doğu ve Batı arasındaki mücadeleleri sırasında Türgişler güney-batıya itilmişler ve bugünkü kuzey Kırgızistan sınırları içinde toplanarak Yedisu ve Tanrı Dağları civarında hâkimiyeti ele geçirmişlerdir.¹⁴⁷

Karluklar VII-VIII. yüzyıllarda Cungarya’da, Batı Altay’da, İrtiş boylarında göçebe bir hayat sürdürüyorlardı. Karluklar 746 yılında Uygur Kağanlığının baskısından kaçarak güney batıya hareket etmişler ve Çu vadisindeki Türgişlerin başkenti *Suyab* şehrini ve onların topraklarını işgal ederek 766 tarihinde Karluk yabguluğunu kurmuşlardır. Böylece Merkezî Asya’nın güney bölgelerinde (Fergana ve Afgan Türkistanı) Türk boyları arasında yeni kaynaşmalar meydana gelmiştir. Göçebe Karluk, Çiğil ve Yağmaların Tanrı Dağları ile Yedisu’ya göçleri iktidardaki Türk aristokrasisinin değişmesine ve yeni demografik yapılanmalara yol açmıştır. Nitekim bu süreç göçebe halkın yerleşik hayata geçmesine, şehirlerin kurulmasına, kültürel ilişkilerin kurulmasına ve ilk olarak Soğdlarla ilişkilerin canlanmasına yol açmıştır.¹⁴⁸

O. Karayev bu süreci şu şekilde özetlemektedir: "IX-X. yüzyıl tarihi kaynakları bugünkü Kırgızistan topraklarında yaşamış olan Karluklar hakkında bilgiler

¹⁴⁶ A. N. Bernştam, *Kırgızdardın cana Kırgızstandın tarıhı cana arheologiyası boyunca tandalgan emgekter*, s. 204-206, 427-428.

¹⁴⁷ V. Bartold, “Otçet o poezdke, s. 125; T. Çorotegin, *Etničeskiye Situatsii v Tıyrkskih Regionah Tsentral’noy Azii Domongol’skogo Vremeni po Musul’manskim İstočnikam IX-XIII vv*, Bışkek, 1995, s. 31.

¹⁴⁸ T. Çorotegin, *Etničeskiye situatsii v Tıyrkskih Regionah v Tsentral’noy Azii Domongol’skogo Vremeni*, s. 32; A. N. Bernştam, *Kırgızdardın cana Kırgızstandın tarıhı cana arheologiyası*, s. 132-141. A. G. Malyavkin, *Tanskıe hroniki o gosudarstvah Tsentral’noy Azii: Tekstı i issledovaniya*, Novosibirsk, Nauka, 1989, s. 41-42.

vermektedirler. Bistan (veya Boston) kabilesi, Yabağı soyu Kırgızlara dâhil oldu. V. yüzyılda Tanrı Dağları havalisine, VIII. yüzyılda Çu vadisine göç eden Soğdlar yaşamaktaydı. Göçmen Soğdlar burada Türklerle sıkı bir ilişki içerisinde yaşayarak kendi dillerini ve geleneklerini kaybetmekle birlikte zanaat, ticaret ve tarımın gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Soğdların torunları olan Soğdlar *Saadak* ismi altında Kırgızlara dahil oldular”.¹⁴⁹

Çiğiller IX-X. yüzyıllarda Tanrı Dağları bölgesiyle özellikle Isık-Göl civarı Talas, İli ve Kaşgar’daki nüfusun önemli bir kısmını teşkil etmelerinin yanı sıra Karahanlılar döneminde de önemli rol oynamışlardır. XI. yüzyılda bir kısmı İli ve Talas ırmakları vadisinde yaşamıştır. Kaşgarlı Mahmut, Oğuzların Çiğillerle Talas vadisinde sınırdış olarak yaşadıklarını ve aralarının daima açık olduğunu söylemektedir.

VIII. yüzyılın ortasında Altay ve Sayanlardan gelen diğer bir kabile ise Yağmalar’dır. Türğişlerle iyi ilişkileri olan Yağmalar IX-X. yüzyıllarda Kırgızistan’da At-Başı, Ak-Say, Toguz-Toro, Alay bölgelerinde göçebe ve hiç kimseye bağlı olmadan savaşçı bir hayat sürmekteydiler. Balasagun ve İsficab (Sayram) veya Balasagun ile Talas (Cambul) arasında yaşayan Argular da Kırgızlar arasında asimile olmuş diğer bir boydur. *Kanglı’lar*”¹⁵⁰ ve *Kıpçaklar*”¹⁵¹ da bu süreçte yer alan diğer bir boydur.

Yenisey Kırgızlarının “*Büyük Kırgız Hâkimiyeti*” (IX-X. Yüzyıl) döneminde Tanrı Dağlarının doğusuna ve Yedisu’ya gelip yerleşen kısmının çağdaş Kırgız halkının esas çekirdeğini oluşturduğu düşünülmektedir.¹⁵²

1208’de Moğolistan’dan kaçan Naymanlar, İrtiş kıyılarında Cengiz Han tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra Küçlük’un önderliğinde Yedisu’ya sığınmışlardır. Nayman kabileleri bugünkü kuzey Kırgızistan’da göçebe bir hayat sürdürmüşler ve Türk toplulukları içinde asimile olmuşlardır. Cengiz Han ve halefleri zamanında Türkistan Merkezî Asya’dan gelen Türk-Moğol kitlelerinin tarafından istila edilmiştir. Büyük bir kalabalık İli ve İrtiş arasına yığılmış daha sonraları Çagatay ulusu

¹⁴⁹O. Karayev, “Kırgızistan’ın Etnik Tarihi, s. 17.

¹⁵⁰O. Karayev, “Kırgızistan’ın Etnik Tarihi, s. 19.

¹⁵¹Ömürkul Karayev, “Kırgızların Ortaya Çıkışı. “Kırgız” Terimi Hakkında”, (Tr. çev: Mehmet Kıldıroğlu), *KTMÜ, SBD*, S, 1, Bışkek, 2001, s. 215. XVI. Yüzyıla kadar oluşan Kırgızların menşesinde yer alan boy-lar hakkındaki ilk tarihi bilgilere “*Macmu’atü’t-Tavarih*” adlı kaynakta rastlanmaktadır. Burada Kıpçakların bir kısmının Kırgızlara bağlı bir kabile olduğunu göstermektedir.

¹⁵²O. Karayev, “Kırgızistan’ın Etnik Tarihi, s. 21.

olarak adlandırılmıştır ki Timur da buradan çıkmıştır.¹⁵³ Bugünkü Kırgızların içerisinde bulunan “*Monoldor*” Kırgızlar içindeki büyük Moğol boylarından birisiydi.¹⁵⁴

Moğulistan topraklarında burada isimleri verilen şu Moğol ve Türk kabileleri yaşamaktaydı: Arlat, Arkanud (Arkanut), Barın (Bayrin), Barlas, Balıkçı, Berçik, Bulgaçı, Daruga, Dolan, Dohtuy, Duglat (Doglat), İratçı (İratçı-Barak, Ak-Barak), Yarki (Barki), Kadak, Kang, Karluk, Kaunsin, Kikanut, Kırgız, Kerait, Kurlagut, Korçi-Sagırçı, Kuşçu, Manglout, Merkit (Berkit)- Minlagu (Manalagu), Mogol, Muçalkaçı, Ordatbegi, Sulaçı, Sulduz, Tatar, Turkat, Özbek-Kazak, Çuras (Çoras), Hibat Şirasut ve Şunkarçı (Sulkarçı). Kırgızların bünyesinde bu 39 kabile adından şu adlara rastlanmaktadır: Baarın, Bulgaçı, Dolan, Duulat (Duglat), Kang, Karluk (Majak grubu, Kırgızcası Maçak; Gilet, Kırgızca Kilet; ve Karlukların Bista (Bostan) kabilesi, (Kırgızca Boston), Kerait, Kuşçu, Merkit, Mogol ve Çoro (Çoras)”. Görülüyor ki Moğolistan topraklarındaki Türk-Moğol kabilelerinin dörtte birinden fazlası Kırgızların bünyesinde yer almaktadır. Kırgızların oluşumunda Moğulistan unsurun büyük bir etkisi olduğu¹⁵⁵ anlaşılmaktadır.

Kırgızların etnik tarihinde Karahıtayların ve Naymanların bugünkü Orta Asya ve Kazakistan’a yerleşmeleri de mühim bir rol oynamıştır. Moğol istilas sırasında göç eden Merkezi Asya kabileleri (Türk-Moğol kabileleri) Kırgız halkının oluşum sürecine ciddi bir şekilde etki etmiştir. XV. yüzyılın ikinci yarısında Timur Devletinin topraklarında Kırgız hâkimiyeti kurulmuştur. Kırgız birliğine Moğulistan’daki Türk-Moğol boy ve kabilelerinin katılmasıyla bugünkü Kırgızların oluşum süreci hızlanmıştır.¹⁵⁶ Topluluğun etnik şuura, Kırgız dil birliğine ve etnik toprak birliğine sahip oluşu, Kırgızların artık tam anlamıyla bir ulus olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

¹⁵³Timur’un *Moğulstan (Moğulistan) Devleti*: Türk ve Türkleşmiş Moğol halklarının siyasi Birliği. XIV. yüzyılın ortalarında Orta Asya’nın doğu kısmında Yedisu, Cungarya ve Doğu Türkistan bölgesinde kurulmuştur. Bu devletin topraklarında çok sayıda Türk ve Türkleşen Moğol boyları yaşamıştır. XIV. yüzyılın ortalarında Moğol boy ve kabilelerinin yerli halk tarafından Türkleştirilmesi süreci sona erer. Bununla ilgili geniş bilgi için bkz: O. Karaev, *Çagatayskiy Ulus, Gosudarsto Haydu. Mogulistan*, Frunze, 1986, 230 s.

¹⁵⁴T. Çoroteğin, *Etničeskiye Situatsii v Türkskih Regionah v Tsentral’noy Azii Domongol’skogo Vremeni*, s. 114-115.

¹⁵⁵O. K arayev, s. 22-23.

¹⁵⁶O. Karayev’e göre yazılı kaynaklar Kırgızistan topraklarında eski zamanlardan XVI. yüzyıla kadar yaşamış olan şu kabilelere rastlandığını belirtmektedir: (parantez içinde verilen isimler Kırgızların bünyesinde mevcut olan kabileleri göstermektedir: Saka, Wusun (Uyşun), Yueçji, Hun, Eftalit, Dulu, Nuşibi, Türgeş-Tuhsi ve Az (Azık), Karluk (Boston, Jabagu, Kilet, Maçak), Soğut (Sadak), Çiğil, Argu (Orgu), Oğuz-Türkmen, Kıpçak (Kıpçak), Kang (Kang), Kara Kıtay (Kara Kıtay), Nayman (Nayman), Moğol (Monol) ve çok sayıda Türk Moğol kabileleri (Barın, Bulgaçı, Dolan, Duulat, Kerait, Kuşçu- Kutçu, Merkit, Çoro). Kırgızistan sınırları dışında yaşayan Terdes (Tarduş), Teles (Teles) ve Çerik (Çerik) adlarına da rastlanmaktadır. Kırgız sancirasına göre Kırgız boyları hakkında geniş bilgi için bkz: S. Attokurov, *Kırgız Sancırası*, Bişkek, 1995, 69-73, 150-185.

XIII. yüzyılda Tanrı Dağlarının doğusunda yoğunlaşan Kırgızlar XIII-XV. yüzyıllar boyunca diğer yerli Türk etnokomponentlerini de kendi bünyesine dahıl etmiş ve XV. yüzyılda şimdiki yaşadıkları topraklarına yayılmışlardır. Kırgızların oluşum süreci iki unsurun karşılaşması ile yani, Orta Asya'nın eski yerli kabilelerinin ve Güney Sibirya ile Merkezî Asya'dan gelen kabilelerin etkileşmesi sonucu meydana gelmiştir. XVI. yüzyılda Tanrı Dağı Kırgızlarının dil ve dayandıkları toplulukların itibariyle Sibirya Kırgızlarından farklı oldukları görülmektedir. Ancak Güney Sibirya ve Merkezî Asya unsurunun baskın olduğunu ve Kırgızların oluşum sürecinde başlıca rolü oynadığı tespit edilmektedir. Bunlardan anlaşılacağı üzere Kırgızların atalarının yaşadığı Tanrı Dağları çevresi Kırgızların bir ulus olarak ortaya çıktığı bölgedir. Kırgızların yaşadığı topraklar, Manas ve Talas ırmaklarının arasıyla bu bölgenin güneyidir. XVI. yüzyıldan sonra Kırgızlar tam olarak bugün yaşadıkları topraklara yayılmıştır ve bu süreçte **daha sonraları** Kazak, Özbek, Kalmak vb. unsurları da bünyelerine katmışlardır.¹⁵⁷

Kırgızların İlk Yurdu: Kırgızların kağanlık dönemi öncesi ilk yurdu¹⁵⁸ hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. V. Bartold, Hunlar döneminde Kırgızların sadece Yenisey'e (Güney Sibirya) değil şimdiki Moğolistan'ın kuzey-batısına (Kırgız-Nor gölü) bölgesine yerleştiğini ileri sürmüştür.¹⁵⁹ Fakat arkeolojik çalışmalar Kırgızların milattan önceki dönemlerde ne Yenisey, ne de Kırgız-Nor gölü etrafında yaşamadıklarını ortaya koymuştur.¹⁶⁰

L. Evtyuhova Abakan ile Yenisey nehirlerinin Kırgızların ana yurdu olduğunu savunmuştur. Burada ortaya çıkan arkeolojik buluntuların Kırgızlarla benzerlik göstermesi onu bu sonuca ulaştırmıştır.¹⁶¹ Arkeolojik çalışmaların ve Çin kaynaklarının yeniden analiz edilmesi sonucunda Kırgızların Yenisey vadisine daha sonraki zamanda yerleştikleri anlaşılmaktadır. L. Sinolog Borovkova¹⁶², arkeolog Yu. Hudyakov¹⁶³,

¹⁵⁷O. Karayev, "Kırgızistan'ın Etnik Tarihi, s. 24.

¹⁵⁸Kırgızların ilk başta Güney Sibirya bölgesine gelmesi, Afu (Abakan) ve Kem (Yenisey) nehri etrafına yerleşmelerine dair bilgiler Çin kaynakları *Chou Shu*, *Wei Shu*, *Suei Shu*'da kaydedilmiştir. Bkz: Biçurin, *Sobranie svedeniy o narodah obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena*, İzd. AN SSSR, T. I, M-L, 1950, s. 353; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, (M. Ö. III-M. S. X. Asır), TTK, Ankara, 2004, s. 74-75; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte Ost-Turken (T'u-kue)*, I, Wiesbaden, 1958, s. 6. Kırgızların Gök-Türk devleti kurulmadan önceki menşe efsanelere göre Abakan nehri ile Kem nehrinin arasında yaşamaktaydılar. Gök-Türklerin ikinci menşe efsanesinde Abakan nehri ile Kem nehri arasında yaşadıklarından bahsi bahsedilmektedir. Buna göre: "Gök-Türklerin atalarından Ni-shih-tou'nun oğullarından birisi değişip, beyaz ördek olmuştur. Unvanları Ch'i-ku idi. Abakan (A-fu) Suyu ile Kem (Chien) suyu arasında yaşıyorlardı.

¹⁵⁹V. Bartold, *Kırgızı (İstoriçeskiy Oçerk)*, Frunze, 1943, s. 15-16.

¹⁶⁰Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, Bışkek, 1995, s. 47; Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı Tsentral'noy Azii, Voprosy Etničeskoj İstorii Kırgızskogo Naroda*, Frunze, 1989, s. 30-31 (28-45)

¹⁶¹L. A. Evtyuhova, *Arheologičeskie Pamyatniki Kırgızov (Hakasov)*, Abakan, 1948, s. 4.

¹⁶²L. Borovkova, *Zapad Tsentral'noy Azii vo II. V. do. n. e. - VII v. n. e.*, Novosibirsk, 1989, s. 62.

¹⁶³Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 51-58.

Kırgız tarihçileri Murat Kocobekov¹⁶⁴, T. Çoroteğın¹⁶⁵ Kırgızların M. Ö. I. yüzyıldaki yurdunun Tanrı Dağlarının doğusu olduğu sonucuna varmışlardır. Bu yurt bugünkü Doğu Türkistan'daki *Manas*, *Karaşar* şehirlerinin kuzey tarafında, Boro-Horo dağlarının kuzey yamaçlarına tekabül etmektedir.

Türkistan'da günümüzde yaşayan topluluklar hakkındaki en eski bilgiler Kırgızlara aittir. Moğolların hâkimiyetine kadar, Doğu Türkistan'la ilgili bütün bilgiler resmi Çin yıllıklarından alınmıştır.¹⁶⁶

Kırgızlardan ilk defa Büyük Hun devletinin Shan-yü'sü Mo-tun zamanında bahsedilmektedir. M. Ö. 201 yılında Mo-tun'un kuzeye yaptığı seferler sırasında Hunların kuzeyinde bulunan Kırgızlar, “*Ting-ling, Ch'ü-she, Hun-yü, Hsin-li*” gibi boylar arasında yaşıyorlar ve “*Ke-k'un*” ismiyle adlandırılıyorlardı. Kırgızların bu tarihlerde belli başlı ve güçlü kavimlerden biri olduğu ve adı geçen kavimler ile bu tarihte Hunlara bağlandığı¹⁶⁷ anlaşılmaktadır. Barthold Çin kaynağındaki bu belgeye dayanarak Ting-ling'lerin Kırgızların komşuları olduğunu delil göstermiş ve Kırgızları o devirde ve daha sonraki dönem içerisinde Yenisey bölgesinde göstermiştir. Ona göre Kırgızlar Türkleşmiş Yenisey Ostyaklarıdır.¹⁶⁸ Ahmet Taşağıl ise bu esnada Kırgızların yaşadığı yurdun Altay dağlarının kuzeyinde, Kem ırmağı civarında¹⁶⁹ olduğunu belirtmektedir.

M.Ö. 99 yılında Çinliler Tanrı Dağların doğusundaki Hun yerleşimlerine saldırmış fakat mağlup olmuşlardır. Han hanedanı döneminde Li ling ve Wei Lü adlı iki Çinli komutan Hunlara sığınmışlardı. Li ling, Hun hükümdarının kızıyla evlendirilmiş, daha sonra Çjuki-bek ünvanını alarak Kırgızlar üzerine idareci tayin edilmişti. Li Ling komutanlığındaki kuvvetleri M. Ö. 90 yılında Hun ordusuyla birlikte Çin ordusuna karşı savaşmış ve onları mağlup etmişti.¹⁷⁰

M. Ö. 56-49 yılları arasında Hun İmparatorluğunun bölünmesi üzerine Kırgızlar bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Bu sırada Kırgızların yaşadıkları yerler Doğu Tanrı

¹⁶⁴M. Kocobekov, “Tarihî Ulaşıp Salttuu Sancıradığı Kırgız Etnogonyası”, *KTMU KİJ*, S. 1, Bişkek, 2001, s. 23-30; Muratbek Kocobekov, “Kırgızların İlk Yurdu”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Pr. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan* (ed: Hayrunnisa Alan), İstanbul, 2008, s. 187-195.

¹⁶⁵T. K. Çoroteğın, K. S. Moldokasımov, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaçça Tarihi*, Bişkek, 2000, s. 12; *Kırgızdar*, T. V, s. 200.

¹⁶⁶V. Bartold, *Kırgızı (İstoriçeskiy Oçerk)*, Frunze, 1943, s. 13.

¹⁶⁷*Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı* (B. z. ç. II k.- XVIII k. *Kıtay bulaktarınan üzündölör*), (hızl: K. Cusaev, A. Mokeev, D. Saparaliev), (Kr. çev: Kalık İbraimov), T. II, Bişkek, 2003, s. 15. Bu eser bundan sonra *KCKTB*, T. II olarak verilecektir; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara, 1982, s. 375, 383.

¹⁶⁸V. Bartold, *Kırgızı (İstoriçeskiy Oçerk)*, s. 14-15; *Orta Asya. Tarih ve Uygarlık*, (Türkçeye çev: D. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 191.

¹⁶⁹Ahmet Taşağıl, “Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar”, *TAD*, S. VIII, 1997, s. 499. (495-510)

¹⁷⁰Li-Ling hakkında bkz. J. J. M. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin, 1921; N. Ya. Bıçurin, “Bayırkı Mezgilde Orto Aziyada çaşagan Elder Tuuraluu Maalimattardın Cıynagı”, *Kırgızdar T. I*, (hızl: K. Cusupov), Bişkek, 1991, s. 77; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, (Tr. çev: Nimet Ulutağ), Ankara, 1942, s. 67.

Dağlarının kuzeyi ile Boro-Horo sıra dağlarının ve bölgedeki toprakların arasındı.¹⁷¹ Çin kaynaklarında bu dönemde söz edilmeye başlayan Ban Gu, Kırgız devletini “go-padişahlık” kavramıyla ifade etmektedir. Coğrafi konumları itibarıyla kısa bir süre Hun idaresi dışında kalan Kırgızlar için bu dönem onların hâkimiyetlerinin ilk dönemi sayılmaktadır. Kırgızların bu küçük ülkesi birkaç sene Hunların dikkati dışında kalmış ve Kırgız devlet geleneğinin ilk kaynağı olmuştur.¹⁷² Kırgızların bu devleti M. Ö. 49 yılına kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra Hun hükümdarı Chih-chih Shan-y Kırgızları yeniden Hun birliğine dâhil etmiştir.¹⁷³ Kırgızlar onların idari ve askerlik sanatlarını öğrenmiş ve benimsemişlerdir. Kırgızlar orduları Hun orduları gibi sağ kanat, sol kanat ve merkezden oluşmaktaydı. Hunların Çin İmparatorluğu’na ve diğer devletlere karşı yürüttükleri savaşlara katılan Kırgızların tarihi ve kahramanlık destanlarının kökünün Hunlar devrine uzandığı görülmektedir.¹⁷⁴

Millattan Sonra I-V. yüzyıllarda Kırgızlar: Kırgızlar Hun devletinin dağılmasından sonra da varlıklarını korumuşlardır. Kaynaklar Kırgızların I-IV. yüzyıllarda Tanrı Dağlarının doğusunda Türk boylarının oluşturduğu Töleslerin sınırı ittifakına komşu Yantsin’in (Karaşar) kuzeyi ile Ak-Dağ’ın eteklerinde Ten-linglerle komşu olup, “...güzel atlara ve 30 bin seçkin askere sahip”¹⁷⁵ olduklarını belirtirler.

Erken dönemde Tanrı Dağlarının doğusunda yaşayan Kırgızlar Töles boyları gibi Kuzey Çin’den gelen Juan-Juan (Avarlara) karşı da savaşmışlardır. Aşina boyuna mensup Türkler, Avarlarla olan savaş yüzünden Altay bölgesine göç etmek zorunda kalmışlardır. Nitekim Kırgızlar da V. yüzyılın sonuna doğru Kırgızlar Tanrı Dağlarından Yenisey (Güney Sibirya) vadisine göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu göçün esas sebebi büyük ihtimalle Avar baskısıydı.¹⁷⁶ Arkeologlara göre Avarlar, Kırgızları Tanrı Dağlarından Yenisey tarafına savaş aletleri yaptırmak için sürmüşlerdi. Bu fikri ileri süren Yu. Hudyakov, Doğu Türkistan’daki diğer Türk boylarının da savaş aletleri yapmak için Avarlar tarafından Altay bölgesine sürüldüğü kanaatindedir.¹⁷⁷ Kırgızların Yenisey vadisine yerleşmiş oldukları arkeolojik kazılardan elde edilen bulgularda ispatlanmıştır. Bu görüş Yenisey vadisinde VI. yüzyıla kadarki arkeolojik

¹⁷¹V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan, 2000, s. 62.

¹⁷²T. Çoroteğin, “Mamlekettüülügübüzdün Tarihıy Başatına Seresep Saluu”, *Kırgızdar*, T. V, Bişkek, 2004, s. 230-231.

¹⁷³Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, s. 453-454.

¹⁷⁴T. Çoroteğin, *Kırgızistan Cumhuriyeti*, (çev. Nurgül Moldaliev), *Türkler II*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 462.

¹⁷⁵KCKTB, T. II, s. 17; A. N. Bernştam, *Oçerk İstorii Gunnov*, M-L, 1951, s. 109.

¹⁷⁶T. Çoroteğin, K. Moldokasimov, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaçı Tarihi*, s. 16, 19-20.

¹⁷⁷Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, Bişkek, 1995, s. 45; T. A. Akerov, *Drevnie Kırgızı i Velikaya Step’ (po sledam drevnekirgızskih tsivilizatsiy)*, Bişkek, Biyiktik, 2005, s. 13.

buluntularla (Taştık dönemi) VI-VIII. yüzyılları içine alan *Çaa-tas* (Savaş-taşı)¹⁷⁸ buluntularından farklılıklar göstermesi ile açıklanmaktadır. Yine bu arkeolojik kazılar sonucu, daha önce Yenisey vadisinde yerleşen kavimler ile karşılaştırıldığında, Kırgızların kültürel yönden daha yüksek bir seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

Mukan Kağan Gök-Türklerin¹⁷⁹ topraklarını 555 yılından itibaren genişletmeye başlaması ile doğudaki Kitan kavminin yenilmesinden sonra Kırgızlar da ona itaat ettiler. Kaynaklar Kırgızlar üzerine yapılmış onların kendiliğinden hızla yükselen Gök-Türk Kağanlığına bağlandığı fikrini ortaya çıkarmaktadır.¹⁸⁰

568 yılında Zemarkhos'un başında bulunduğu bir Bizans elçilik heyeti İstemi Kağan'ı ziyaret etmiş Türk hükümdarı, Zemarkhos'a bir Kırgız kız da armağan etmişti.¹⁸¹

Gök-Türk Kağanlığının Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrıldığı dönemde Kırgızların bazen bağımsız olarak hareket ettikleri bilinmektedir. 580 yılında Mukan Kağan ölünce onun yas törenine çağrılanlar arasında Kırgızların elçisi de bulunmuştur. Bu haber Kırgızların Gök-Türklere her zaman devamlı bağlı kalmadıklarını göstermektedir.¹⁸²

T'ang sülalesi (618-907) dönemi kaynaklarında, Türklerin menşesine ilişkin rivayetler aktarılırken, Kırgızların da bahsi geçmektedir. Bu kaynaklara göre Kırgızların kökeni, Türklerin reisi olan Anapbu ile on yedi kardeşin birincisi İçji Nişidu'nun ikinci oğlu olan Tsigu (Kırgız)'ya dayandırılmaktadır.¹⁸³

630 yılında Batı ve Doğu Gök-Türk Kağanlıklarının Çin'e bağlanmasından yararlanan Türk boylarının bu dönemde bağımsız hareket ettikleri bilinmektedir. Çin imparatoru Taytszun Kırgızlara 632 yılında Van Yihun isimli bir elçi göndermişti. Bu durum Sir Tarduşlara bağlı olarak "İl-teber" unvanını kullanan Kırgız yöneticisinin Çin ile bağımsız ilişkiler yürüttüğünü göstermektedir. Kırgızlar Çinlilerle ilişkilerini sürekli geliştirmişlerdir.¹⁸⁴

¹⁷⁸Çaa-tas: Yenisey Kırgızlarına ait arkeolojik buluntular.

¹⁷⁹Gök-Türk tarihinin Çince kaynaklarının çevirileri için bkz: LIU Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* I-II, Wiesbaden, 1958; Chavannes, *Documets sur les Tou-kiue (turcs) occidentaux*, St. Petersbourg, 1903.

¹⁸⁰Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 76.

¹⁸¹Mihály Dobrovits, "Kırgız Adının Batı Kaynaklarında İlk Anılması", *International Symposium, Globalization and Turkic Civilization, Bışkek, November 10-11, 2005*, Bışkek, 2006, s. 140-144.

¹⁸²S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti. Tekst i İssledovaniya*, (ed: A. N. Kononov), İzd. AN SSSR, M – L, 1951, s. 36.

¹⁸³KCKTB, T. II, s. 18.

¹⁸⁴Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 77.

Çin kaynakları, çeşitli tarihlerde (643, 648, 653, 675, 683)¹⁸⁵ birçok Kırgız elçisinin Çin'i ziyaret ettiğini aktarmaktadır. Kaynaklar Kırgızları 648 yılında İl-teber İşbara Acan Kağan'ın (Sibotszüy Açjan) yönettiğini belirtir. Hsia-chia-su (Kırgız)lar aslen Yen-ch'inin (Karaşar şehrinin Çin kaynaklarındaki eski ismidir) kuzeyinde Chien-k'un ülkesidir. Chen-kuan zamanında Töles boylarının temsilcileri Çin sarayına geldiler. O sırada Kırgızlar da çeşitli hediyelerle birlikte elçi gönderdiler. Shih-po-ch'ü A-chan'ın bizzat Çin sarayına geldi. Onların toprakları Chien-k'un valiliği şeklinde değiştirilip, İltebere Sol İstihkam Generalliği unvanı verildi. Kırgız yurdu Yen-jan askeri valiliğine bağlandı. Kırgızlar imparator Kao Tsung'le (650-683) Ching-lung (707-709) dönemlerinde (708) Çin sarayına hediyelerle birlikte elçiler gönderdiler. Hsüan Tsung zamanında da (713-755) dört Kırgız elçi Çin'e gidip gelmiştir.¹⁸⁶ Kırgızların Çin ile ilişkileri 758 yılında, Uygurlar tarafından itaat altına alınmaya kadar devam etmiştir.¹⁸⁷

Kırgızların VII. yüzyılın başlangıcındaki olaylara nasıl katıldıkları konusu ile ilgili olarak Eski Türk Yazıtlarında daha geniş bilgiler verilmektedir. VII. yüzyılın sonu ve VIII. yüzyılın başında Kırgızları Bars-bek isimli bir Kağanın idare ettiği ve bazı devletlere elçiler gönderdiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁸ II. Gök-Türk Kağanlığının en önemli rakipleri Bars-bek önderliğindeki Kırgızlar ile Uygurlar, Türgişler (On-Oklar) ve 630 yılından sonra Oğuzlar olarak anılmaya başlayan Töles boylarıdır. Gök-Türklerin bu endişesi Tonyukuk Yazıtlarında şöyle dile getirilmiştir; "...(*kalabalık Kırgız*), *güç(lü kağan düşmanımız)* oldu...".¹⁸⁹

İlteriş Kagan'ın 692 yılında ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Kapgan devletini her alanda güçlendirmeye başlamıştı. Doğuda Çin imparatoru, batıda Batı Türk (o dönemde Batı Türklerinin başında Türgişler bulunmaktaydı) ve kuzeyde bulunan Kırgız Kağanının birleşip Gök-Türk Kapgan Kağana saldırıyı planlamışlardı. Ancak, Kapgan ve Tonyukuk idaresindeki Gök-Türk ordusu, 696-697 kışında Kırgız ülkesine üç sefer düzenledi. 709 yılında Çik ve Azlara karşı sefer düzenleyen Tonyukuk, 711 yılında Yenisey nehri kollarından Anı ırmağı kıyısında Kırgızlara da ani bir baskın yaptı. Bu baskın Tonyukuk Yazıtında geniş bir şekilde tasvir edilmiştir.¹⁹⁰

¹⁸⁵T. Akerov, *Drevnie Kirgızı i Velikaya Step'*, s. 70.

¹⁸⁶KCKTB, T. II, s. 51.

¹⁸⁷V. Bartold, *Kirgızı (İstoriçeskiy Oçerk)*, s. 23.

¹⁸⁸T. Nasırdintegin, *Barsbek- Kirgızdardın Kağanı*, Bışkek, 1993.

¹⁸⁹H. N. Orkun, *ETY*, I, s. 9.

¹⁹⁰"Kuvvetli Kırız kağanı, Çin kağanı ve On-Ok (Türgiş) kağanı anlaşıp; Altun-yış (Altun ormanı=Altay dağları)da buluşalım, ordularımızı birleştirelim, doğuda Türk (Gök-Türk) kağanına saldıralım, yoksa Türk kağanı cesur ve ayguci (müşavir)ı bilge olduğundan o bizi mahveder, demiştir... (Önce Kırgızlara sefer etsek iyi olur) dedim.

Buna göre, soğuk kış şartlarında Gök-Türk ordusu güneyde bekleyen Bars-bek komutasındaki Kırgız ordusuna kuzeyden saldırmış ve Bars-bek bu savaşta 711'tarihinde ölmüştür.¹⁹¹ Bars-bek bazı araştırmacılar tarafından Türgiş Kağanı¹⁹² olarak gösterilse de aslında o bir Kırgız Kağanıdır. Eski Türk Yazıtlarında Kırgızlarla birlikte Az halkından da bahsedilmektedir ve buradaki kağan, Bars-bek'tir. Bars-bek Bilge ve Kül-Tegin'in kız kardeşiyle evliydi. Çin kaynağında, kağan soyunun adeti gereği kendi kızlarını Kırgız beylerine verdikleri yönünde bilgiler mevcuttur.¹⁹³ Kırgızlarla birlikte sözü edilen Azlar ise Kırgızların bir boyudur. Azlar Kırgızların kuzey-doğu tarafında, Sayan Dağları ile Altay Dağların ortasında yaşamaktaydılar. Bu döneme ait kaynaklarda Kırgızlarla birlikte Çik halkından da söz edilmektedir. Buna göre Gök-Türkler Kırgızlardan önce Çiklere karşı sefere çıkmışlardı. 731 yılında Kül Tegin'in cenaze törenine Kırgızlar'dan "...*Kırgız kaganta Tarduş Inançu Çur kelti...*"¹⁹⁴ geldiği bilinmektedir.

İpek Yolunun *Kırgız kol* denilen kısmı Yenisey bölgesinin Çin, Tibet, Türgişler, Karluklar İslâm dünyası ile irtibat sağlamak için çok elverişliydi ve medeniyetler arası alışverişlere katkıda bulunmaktaydı. Arkeolojik çalışmalardan VI-VIII. yüzyıllara ait Kırgız kurganlarından İran ve Soğdulara ait altın ve gümüş mutfak takımları, Sasani dönemine ait eserler varlığını göstermektedir. İpek yoluyla gelen ve daha çok Çin'de rağbet gören eşyaların daha sonraları Doğu Türkistan ve Yenisey bölgesine ulaştığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan söz konusu dönemlerde günümüz Kırgızistan toprakları Batı Türk Kağanlığı, Türgiş ve Karluk gibi Türk hâkimiyetlerinin merkezi idi. Kırgızlar bu dönem içerisinde diğer Türk boyları ile karışıp, Merkezî Asya Türk dilli toplulukları

Köğmen (Köğmen, diğer bir deyişle Sayan dağları üzerinden geçmekte zorluklar çektiğinden bahsedilmekte) yolu bir imiş, (o da) kapanmış diye işitip "Bu yoldan yürüseki iyi olmayacak" dedim. Kılavuz istedim. Bozkırdaki Az'lardan bir adam buldum. (Ondan şöyle) işittim: "Az ülkesi (yolu Anı ırmağı boyunca) imiş. (Ancak) bir atın geçebileceği kadar imiş. (Kendisi) o yoldan (bir kez) gitmiş. Ona sorup "Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz" dedim. Düşündüm. Kağanuma arz ettim. Orduyu yürüttüm. (Beylere) "Askerleri atlara bindirin!" dedim. Ak Termel (ırmağını böylece) geçerek zaman kazandım. (Askerleri) at üzerine bindirip karları söktüm. Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa ağırdırdım. Öncü askerleri (karları) yogururcasına yürütüp ormanla kaplı doruğu açtık... Anı ırmağına vardık. Kırgızları uykuda bastık, savaştık, mızrakladık. Hanlarını öldürdük. Kırgız halkı kağana teslim oldu, boyun eğdi. Döndük. Köğmen dağlarını dolanıp geldik..." Bkz: H. N. Orkun, ETY, Tonyukuk Yazıtı, Doğu Cephesi, 20-29'satırlar, s. 10-13; Talat Tekin, Tonyukuk Yazıtı, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5, Ankara, 1994, 20-29' satırlar, s. 9-13.

¹⁹¹S. Klyashtorny Hakasyada İudino köyü yakınındaki mezar taşının yazıtı S. Klyashtorny 711 yılındaki savaş sırasında öldürülen Kırgız kağanı Bars-Bek'in hatırasına yapıldığını yazar. Mezar taşındaki yazıt kendi içeriği itibarıyla Kırgız *koşok*'una (ölen için ağlamak) benzemektedir. *Vostochnie Avtorı o Kırgızah*, (hızl. O. Karaev), Kırgızistan, Bışkek, 1994, s. 32-33'den' S. G. Klyashtorny, *Stelı Zolotogo Ozero*, Turcoloqica, L, 1976; VIII. yüzyılın başında Merkezî Asya'da iyi bilinen Yenisey Kırgızlarından çıkan bu ünlü şahıs hakkındaki bilgiler için: N. Nasriditegin, *Bars-Bek KırgızdardınKağanı (Tarihı Öçerk)*, Bışkek, 1993; Ahmet Taşağış, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 82'den KT, D, 17-18; BK, D, 15, 17, T, 1, 3, 4, 6, 5.

¹⁹²Hüseyin Salman, "Türgişler", *Türkler II*, Ankara, 2002, s. 415.

¹⁹³V. Bartold, *Kırgızı İstoriçeskiy Öçerk*, s. 27. T. Çoroteği bu evliliğin 700 yılında gerçekleştiğini varsayar.

¹⁹⁴Sağalı Sıdıkov, Kadıralı Konkobaev, *Bayırkı Türk Jazuusu (VII-X)*, Bışkek, KTMÜ, 2001, s. 74.

da bünyesine katmışlardır. Kırgızlar İpek Yolu aracılığıyla çeşitli devletler ile ticari ilişkilerini sürdürmüşlerdi.¹⁹⁵

¹⁹⁵K. Ş. Tabaldiev, *Drevnie Pamyatniki Tien-Şanya*, Universitet Tsentral'noy Azii, Bişkek, 2011, s. 23-28; Yu. S. Hudyakov, "Rol' drevnih tyurok i kirgizov v translyatsii kul'turnih dostijeniy v lesostepnie i taejnie rayoni Sibiri v epohu rannego srednevekov'ya", *Problemi arheologii i istorii Severnoy Evrazii*, Tomsk: Agraf-press, 2009, s. 110-118.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ TARİH (840-1295)

1.1. YENİSEY KIRGIZ KAĞANLIĞI DÖNEMİ

Yenisey Kırğızları kurduğu “*Büyük Kırğız Hâkimiyeti*”¹⁹⁶ (840-X. yüzyıl başlangıcı) yaklaşık seksen senelik bir süreci kapsamaktadır. IX-X. yüzyıllarda Merkezî Asya’nın büyük bir kısmına sahip olan Kırğızlar, buradaki göçebe toplulukları hâkimiyetleri altına almayı başarmışlardı. Tezin bu bölümünde Kırğızların Merkezî Asya’da iktidar kurmaları sırasında vuku bulan siyasi olayları, Çin imparatorluğu ile diplomatik ilişkileri ve “*Büyük Kırğız Hâkimiyeti*”nin çöküşü konuları incelenecektir.

1.1.1. Uygur Kağanlığı Döneminde Kırğızların Uygurlarla Münasebetleri (744-840)

Gök-Türk iktidarının çökmesi üzerine Merkezî Asya’da hâkimiyet 744 yılında Uygurların eline geçmiştir. Türgiş Kağanlığının 766 yılında yıkılmasıyla ortaya çıkan Karluk hâkimiyeti Orta Asya’nın batısında Fergana bölgesinin Türkleşmesini de beraberinde getirmiştir. Diğer önemli bir olay ise, Türklerin 751 yılındaki Talas savaşıyla birlikte İslam dünyasıyla ilişkilerinin başlamasıdır.

Hâkimiyetin Gök-Türklerden Uygurlara geçmesinden sonra Kırğızların durumu kötüleşmeye başlamıştır. Kırğızlar gibi Merkezî Asya’nın en eski kabile federasyonuna mensup olan Uygurların¹⁹⁷ güçlü dönemlerinde Çin’i de vergiye bağladıkları bilinmektedir. 750 yılında Uygur Kağanlığı yukarı Yenisey civarında (bugünkü Tuva) yaşayan Kırğızlar ve Çikler¹⁹⁸ sefer düzenleyip, onlar üzerinde hâkimiyet sağladı.¹⁹⁹

Karluklar 751 yılında Kırğız Kağanlığı ile Uygurlara karşı ittifak kurdular. Çikler Uygurlara karşı isyan etmeye hazırlanırken Orhun’da Bayan Çor adına dikilen anıttaki bilgilere göre, Uygur ordusu Çiklere yardım etmekte olan Kırğız Kağanın askerlerini tutsak alarak onlara karşı saldırıya geçti. Bu sırada İrtiş Nehri’ni geçerek Karluk boylarını ordularını da mağlubiyete uğrattı. Bayan-Çor, düşmanlarının ortak

¹⁹⁶ “*Büyük Kırğız Hâkimiyeti*” terimini literatüre ilk kez V. Bartold 1927’de Kırğızlar üzerinde yazdığı monografide dâhil etmiştir. 1943 yılında Frunze’de yayınlanan baskısı için bkz. *Kırğız. İstoriçeskiy Oçerk*, Frunze, 1943.

¹⁹⁷ Erken dönem Uygurlar için bkz: G. J. Ramstedt, *Zwei uigurische Runenschriften in der Nord-Mongolei*, JSFOu 30/3, 1913, s. 1-63; Uygur tarihine dair Çin kaynaklarının çeviri derlemesi ve makaleleri için bkz: C. Mackerras, *The Uighur Empire according to the T’ang Dynastic Histories. A study in Sino-Uighur relations 744-840*, Canberra, 1972; Ayrıca Uygur Kağanlığı yazıtları için bkz: Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları, 1. Bsk, Konya, 2011, s. 6-144.

¹⁹⁸ Çik boyu: Çik adındaki bu boy sonradan kaynaklarda Çiğil adı ile zikredilmektedir.

¹⁹⁹ S. Malov, *Ramyatniki Drevnyurkskoy Pis’mennosti*, s. 40; *Kırğızdar*, T. V, s. 239.

hareket etmelerini engelleyip Çikleri doğrudan kendisine bağlamayı başarmış ve üzerlerine tutuk, işbara, tarkan unvanlı yöneticiler tayin etmişti.²⁰⁰

Kırgızlar da 758 yılında Uygur Kağanlığına bağlandılar.²⁰¹ Dolayısıyla bundan sonra Çin’le resmi temasları sona erdi.²⁰² Kırgızların 779 yılından önce bir ayaklanma teşebbüsü Böğü Kağan tarafından bastırıldı. Onun halefi Tu Bağa Tarkan zamanında da (779-789) yenilgiye uğradılar. Kırgızlar buna rağmen 795 yılında bir kere daha ayaklanmışlardır.²⁰³

Uygur Kağanı Kutlug Bilge, Kırgızlar üzerine çıktığı seferde başbuğlarını öldürdüğü gibi pek çok ganimet ele geçirdi. Ayrıca Kırgızların denetiminde olan Orta Asya’nın demir ticareti de Uygurların eline geçti.²⁰⁴ Barthold’a göre, Yenisey Kırgızları buna rağmen Uygur Kağanına hiçbir zaman boyun eğmemişlerdir.²⁰⁵ Kırgız yöneticilerinin bu savaştan sonraki çeyrek asır boyunca, intikam almak düşüncesiyle savaşa yeniden hazırlandıkları anlaşılmaktadır.

Kaynaklar, Kırgızlar ile Uygurlar arasında 820-840 yılları arasında yaşanan savaşlar hakkında epeyce bilgi vermektedirler. Çin kaynakları bu dönemde bölgedeki siyasi durumun daha önce hiç olmadığı kadar Kırgızlar lehine geliştiğini kaydetmektedir. Gerçekten de Uygurlar, iç savaşlar, siyasi kargaşa ve özellikle de Uygur ve Ediz boyu arasındaki taht mücadeleleri neticesinde giderek zayıflamaktaydı. Kırgızlar ile mücadele başlamadan kısa bir süre önce yedi kağan değişmiştir. Böğü Kağan’ın bütün kabileleri devlet dini olan Maniheizm çatısı altında birleştirme teşebbüsü de başarısızlıkla neticelenmişti. Uygur gelenekleriyle çelişen ve dünyevi olan her şeyi küçümsemeyi öğreten sofuluk öğretisini göçebeler anlamamışlardı. Bu sebeple Uygurların bu çöküşe gittiği anlaşılmaktadır.²⁰⁶

IX. yüzyıl başlarında Merkezî Asya’da oluşan siyasi durumla ilgili olarak Çin kaynakları şu ilgi çekici bilgiyi vermektedirler: “...Uygurlar çökmeye başlar başlamaz *Kırgız hükümdarı A-je (Aco) kendini kağan, Türgeşler’in neslinden türeyen dul anasını ve eşi Karluk hanının kızını hatun ilan etti*”.²⁰⁷ Han veya Kağan unvanını alan Kırgız

²⁰⁰ Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 56; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 59.

²⁰¹ Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 355; Orkun, *ETY*, s. 172-173, Sine-Usı Yazıtı, Doğu Yüzü, 10, 11, 12.

²⁰² KCKTB, T. II, s. 51.

²⁰³ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 77, 82.

²⁰⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 73; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 82.

²⁰⁵ V. Bartold, *Kırgızı. İstoriçeskiy Oçerk*, s. 26.

²⁰⁶ A. G. Malyavkin, *Materialy po istorii uygurov v IX-XII vv. C, II*, s. 26-27; Malyavkin, *Uygurskie gosudarstva v IX-XII vv*, Novosibirsk, 1983, s. 24-36; *Vostoçnye avtorı o Kırgızah*, (hızl: O. Karaev), Bışkek, 1994, s. 22.

²⁰⁷ N. Ya. Biçurin (İAKİNF), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*, Ç. I,

Moskva-Leningrad, 1950, s. 355; *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı*, (B.Z.Ç. II-XVIII kk. Kitay bulaktarınan üzündülö²⁰⁷ Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 56; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 59.

hükümdarı Uygur Kağanına isyan edip onların yerine bütün Merkezî Asya'ya egemen olma mücadelesine başladı. Çünkü göçebelerin anlayışına göre, bozkırda keçe duvarların içinde (başka bir deyimle keçeden yapılan çadırlarda) yaşayan tüm boyların itaat ettiği tek bir kağan hüküm sürebilirdi.

Kaynaklar Kırgız ve Uygur Kağanları arasındaki iktidar savaşının yıllarca sürdüğünü göstermektedir.²⁰⁸ Savaşı başlatanların Kırgızlar olduğuna bakılarak, onların uzun zamandır bu mücadele için hazırlık yaptıkları tahmin edilebilir. Fakat A-je'nin idari ve askeri yapıyı da şekillendirerek isyana hazırlandığı anlaşılmaktadır. A-je Kırgız boy beylerine, “*Kıştımların*” ordu komutanlarına baş eğdirip, Kırgızların doğudaki sınır bölgesi olan Kan Deryası bölgesine, kuzeyde Açı-Mari ormanlarına ve Yenisey'de Angara nehrinin döküldüğü yere kadar hâkimiyetini genişletti. Batıda ve kuzey-batıda ise Tom boyu ve Ob bozkırında yaşayan Bomalar²⁰⁹ Kırgızların üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldılar.²¹⁰

Nitekim Kırgızların Uygurlara karşı Türgişler, Karluklar ve Tibetliler ile diplomatik ilişkiler kurdukları bilinmektedir. Bu amaçla adı geçen boyların ileri gelenlerinin kızlarıyla evlenmek suretiyle onlarla akrabalık kurmuşlardı. Bu evlilikler dolayısıyla A-je'nin annesinin Türgiş Kağanının, eşi ise Karluk hükümdarının kızı olduğu görülmektedir. Türgişlerin topraklarını ele geçiren Karluklar, Uygurların da düşmanlarıydılar.²¹¹ Kırgızlar bu nedenle Uygurlara karşı ittifak kurma konusunda başarılı olmuşlardır.

821 yılında Tibetliler de Uygurlara karşı savaş açmışlardı. Tibet ordu komutanı Şan-Şatszan büyük bir orduyla Orhon vadisine girip, başkent Ordu-Balık surları önünde Uygur ordusunu yenmişti. Beklenmedik bir zamanda Tibet hükümdarının vefat etmesi

²⁰⁷ Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 355; Orkun, *ETY*, s. 172-173, Sine-Usı Yazıtı, Doğu Yüzü, 10, 11, 12.

²⁰⁷ KCKTB, T. II, s. 51.

²⁰⁷ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 77, 82.

²⁰⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 73; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 82.

²⁰⁷ V. Bartold, *Kırgızı (İstoriçeskiy Oçerk)*, s. 26.

²⁰⁷ A. G. Malyavkin, *Materialy po istorii uygurov v IX-XII vv. C, II*, s. 26-27; Malyavkin, *Uygurskie gosudarstva v IX-XII vv*, Novosibirsk, 1983, s. 24-36; *Vostoçnie avtorı o Kırgızah*, haz. (O. Karaev), Bişkek, 1994, s. 22.

²⁰⁷ N. Ya. Biçurin (IAKİNF), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena, Ç. I*, Moskva-Leningrad, 1950, s. 355; *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihıy Bulaktarı*, (B.Z.Ç. II-XVIII kk. Kıtay r), (hızl: K. Cusaev, A. Mokeev, D. Saparaliev), T. II, Bişkek, 2003, s. 52. (Kırgızlar'ın ve Kırgızistan'ın Tarihi Kaynakları (Çin Kaynaklarına Göre M. Ö. II - M. S. XVIII .Yüzyıllar) adındaki bu eser bundan sonra KCKTB, T. II adıyla verilecektir.

²⁰⁸ N. Ya. Biçurin, *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*, s. 355.

²⁰⁹ Boma: Türkçe karşılığı “Alaca atlılar” ya da “Benekli Atlılar” anlamına gelen Po-maların Çin kaynaklarında bazen *Pi-ts'u*, bazen *E-lo-chih* şeklinde adlandırıldığı Gök-Türklerin, diğer kaynaktaki ise Kırgızların kuzeyinde gösterilmektedir. Kırgızlarla sürekli mücadele durumundaydılar, bkz: A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 95-96; *Vostoçnie Avtorı o Kırgızah*, s. 27.

²¹⁰ Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 60.

²¹¹ KCKTBTE, s. 81.

üzerine Şan-Şatszan derhal ülkesine dönmek zorunda kaldı. Ülkesine dönen Tibet ordu komutanı Uygurları küçümseyerek “Uygur ülkesi özünde büyük bir devlet değil. Bir zamanlar ben onlarla savaşıyordum ve onun başkentine kadar gittim, ama hükümdarın ölümü beni memleketime dönmeye zorladı. Askeri anlamda o bizim düşmanımız olamaz...”²¹² dediği nakledilmektedir. Gerçekten de Kırgızlar Tibetliler ile işbirliği halinde kuzeyden hücum etselerdi, büyük bir ihtimalle Uygurlar karşı koyamazlardı. Muhtemelen ulaklar düşman topraklarından geçememiş veya A-je zaferi Tibetliler ile paylaşmak istemediği için 821 yılında Uygurları yenmek mümkün olamamıştı.²¹³

821-840 tarihinde Uygur-Kırgız mücadelelerinin çoğu bugünkü Tıva (Tuva) bölgesinde meydana gelmiştir. Bu sırada Uygurlar Tıva’da birbirine uzun koruma duvarıyla bağlı bir kaç kaleden oluşan savunma hattı oluşturmuşlardı. Kırgız kuvvetleri Sayan Dağının arkasına gelip cesur saldırılar düzenlediler. Uygurların kendilerini savundukları ve Kırgızların Ordu-Balık’a Uygurların merkezine geçişini engellemek için onların hareket güzergahında büyük bir ordu bulundurmak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu sırada mücadelede üstünlüğü Kırgızlara geçtiği A-je’nin kağana gönderdiği: “*Senin kaderin bitmiştir ve benim ellerimdedir. Yakın zamanda senin altın sarayını alacağım ve önünde benim atlarım bağlı olacak, binanın tepesinde de benim bayrağım dalgalanacaktır. Eğer gücünü sınamak istiyorsan yüz-yüze meydan savaşına çık. Eğer çıkamıyorsan her şeyi bırakarak çekip git*”²¹⁴ şeklindeki mesajından anlaşılmaktadır.

Kaynaklar Uygur Kağanlığının siyasi kriz yaşadığını nakletmektedirler. Bir taraftan taht kavgaları öbür taraftan Kırgızlarla bu sırada sürmekte olan mücadele Uygurların gücünü tüketiyordu. 821-833 yılları arasında hüküm süren Küçlük Bilge Kağan zamanında kısmen merkeziyetçi bir yapıda olan Uygurlara karşı Kırgızlar ile Karlukların saldırıları artmaktaydı.²¹⁵ Askerî başarısızlıklar ve Kırgız tehdidi Uygur kağanlığındaki istikrarsızlığı daha da kuvvetlendirdi. Bütün bunlara doğal afetler, açlık ve çiftlik hayvanların telefı olması eklendi. Buna rağmen Uygurların iktidar mücadelesini sürdürdüğü bilinmektedir. 839 yılında yaşanan bir darbe Uygur

²¹²Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, Bışkek, 1995, s. 59; 790 yılında Uygur-Tibet çarpışması hakkında bkz: H. Ecsedy, *Uigurs and Tibetans in Pei-t’ing (790-791)*, AOH 17, 1964, 83-104; A. G. Malyavkin, *Bor’ba Tibeta s Tanskim Gosudarsvom za Kaşgariyu*, Novosibirsk, Nauka, 1992.

²¹³Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 60.

²¹⁴KCKTB, T. II, s. 52; Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 355-356.

²¹⁵Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına göre)*, TKAE Yayınları, Ankara, 1987, s. 26.

kağanlığını ciddi bir sarsıntıya uğrattı.²¹⁶ Gittikçe artan Maniheizm tesirlerinden²¹⁷ dolayı Uygurların gücünün tükendiği sırada Kırgızlar bölgede taze kuvvet olarak yükselmekteydi.

Kırgız kağanı A-je'nin söz konusu dönemde yürüttüğü mücadele Merkezi Asya'da siyasi hâkimiyetin 840 yılında Kırgızların eline geçmesinde büyük rol oynamıştır.

1.1.2. “Büyük Kırgız Hâkimiyeti”nin Kurulması (840)

Kaynaklar, Ötüken'de Uygurların ekonomik ve siyasî çöküntüye uğradıkları²¹⁸ dönemde, 20 yıldan fazla Orhun bölgesini baskıları altında tutan Kırgızların harekete geçtiğini belirtmektedirler. Uygur Kağanının komutanı olan Külüg Bağa ordusuyla Kırgızlar tarafına geçip 840²¹⁹ yılında Kırgızlar 100 bin kişilik bir orduyla Orhun'daki Uygurların merkezi olan Hara-Balgas'ı (Ordu-Balık-Karabalasagun) ele geçirdi. Uygurlar savaşa giremediler; zira Uygur Kağanının komutanı Kırgızlara katılmıştı. Uygur ordusu bu güce karşı gelemeydi. Töles kabilelerinden acele toplanan birliklerden oluşan Uygur ordusu, Kırgız zırhlı süvari birliklerinin darbesiyle sarsılıp bozuldu. Kırgızlar, korumasız kalan başkente ve on metrelik duvarlarla çevrili kaleye girdiler. Ne Maniheizm din adamlarının çağırılırları, ne de direnen askerlerin orduyu durdurma çabaları sonuç vermedi: “... Çatışmalarda Uygur Kağanı öldürüldü. Uygurlar kaçarak etrafa dağıldılar...”. Kırgız hükümdarı “...A-je kağanın otağını ve onun eşinin evini ateşe verdi. Uygur kağanı genellikle altın çadırda oturuyordu. A-je, Uygur kağanının bütün hazinesine el koydu ve orada bulunan prenses T'ai-he'yi esir aldı”²²⁰. Savaşta esir edilen prenses, 821'de Tan'g sülalesi tarafından gönderilen Uygur Kağanının Çinli bir prenses olan eşiydi. Prens A-je'nin ganimet payı olsa da, onu köle yapmayıp daha

²¹⁶Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 61. Uygurların dinî durumu ve diğer açıklamalar için bkz. V. Minorsky, *Tamim İbn Bahr's Journey*, s. 279-306.

²¹⁷IX. asrın ilk çeyreğinde Uygurlar'ın dinî durumları, komşuları için bkz. Ş. Tekin, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dinî Olarak Kabulü”, *TDAY*, 1962, s. 1-11; V. Minorsky, *Tamim İbn Bahr's Journey*, s. 279-306.

²¹⁸Uygurların siyasî krize uğradıkları hakkında geniş bilgi için bkz. Özkan İzgi, *Uygurlar'ın Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, TKAİY, Ankara, 1987, s. 27-33; Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü. Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, TDAV, İstanbul, 2004, s. 27-34.

²¹⁹Bkz. Li Deyuy, *Li Veygun Huyçan ipin' tsi* (Huyçan Dönemindeki (841-846) Li Vey-gun Eserlerinin Toplamı), I, Shenhi, 1936, s. 13; G. P. Suprunenko, “Dokumentı ob otnoşeniyah Kitaya s eniseyskimi kırgızami v istoçnike IX veka “Li Veygun Huyçan ipin' tsi” (“Sobranij coçineniy Li Veyguna perioda pravleniya Huyçan. 841-846 gg.”), *İzv. AN Kirg. SSR. V tom, Frunze*, 1963, s. 67-81; Suprunenko, “İz istorii vzaimootnoşeniy Tanskoy İmperii s Eniseyskimi Kırgızami”, *Sibir' Tsentral' naya i Vostoçnaya Aziya v srednie veka*, Novosibirsk, 1975, s. 59-64; G. P. Suprunenko, “Nekotorie istoçniki po drevney istorii kırgızov”, *İstoriya i Kul'tura Kitaya*, Moskva, 1974, s. 236-248; *KCKTB, T.II*, s. 46, 55, 263.

²²⁰N. Biçurin, *Sobranie Svedeniy*, s. 356; *KCKTB, T. II*, s. 52, 55-56.

sonra 841'de siyasî çıkar umarak Kırgız elçisi Dulyuy Şihe başkanlığında bir heyet eşliğinde Çin'e gönderecektir.²²¹

Ordu-Balık'ta yapılan arkeolojik kazılarda çıkan buluntular, örneğin Kırgız vazoları²²² şehrin yağmalandığını ve yıkıldığını açık bir şekilde göstermektedir.²²³ Uygur başkentinin bir daha imar edilemeyecek şekilde tahrip edildiği anlaşılmaktadır.²²⁴ Araştırmacılar, Kırgızların hâkimiyet kurduğu tarihle ilgili olarak, bu döneme ait Sujin-Davanda bulunan 11 satırlık bir yazıtı dayanarak yorum yapmaktadırlar.²²⁵ Kırgız Kağanının Uygur başkentinde ne kadar oturduğu hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak netice olarak Kırgız hükümdarının karargâhını Orhun'dan, Kuzey-batı Moğolistan'a Uygurların Ötüken'deki başkentinden atla on beş günlük mesafede Lao-şan dağlarının güneyinde bulunan bugünkü Tuva bölgesine taşıdığı bilinmektedir.²²⁶

Runik alfabesi ile yazılmış olan yazıtın yeniden yorumlanmasını teklif eden bazı araştırmacılar, Sudjin'de bulunan yazıtın Yenisey Kırgızlarının Merkezî Asya'daki

²²¹G. P. Suprunenko, "Nekotorie istočniki po drevney istorii kirgizov", *İstoriya i Kul'tura Kitaya*, Moskva, 1974, s. 24.

²²²Arkeolojik kazılarda bulunup, literatürde *Kırgız vazoları* olarak geçen seramik eşyalar Selenge, Orhun ırmağı bölgesinde, Toyten-Tologey ve Taydjın-Çulo'da bulunmuştur. Bkz. D. A. Graç, "Arheologičeskie nahodki v Sut-hole i Bay-tayge", *Tr. Tuvinskoy kompl. Arh-etnog eksp., 1959-1960 gg.*, M-L., 1966, s. 107; A. L. Evtyuhova, "O plemenah Tsentral'noy Mongolii v IX v", *CA*, № 2, 1957, s. 224.

²²³S. V. Kisilev, "Drevnie Goroda Mongolii", *CA*, № 2, 1957, s. 93-95.

²²⁴Uygur kağanlığının yıkılışına dair izler Minusin havzasındaki kazılarda meydana çıkmıştır. Kopenskiy gizli hazinelerinde altın ve gümüş sürahiler ile altın tabaklar bulundu. Mezarlardan birinde Mezarların birisindeki buluntular hakkında Gavrilova: "Parlayan kabı elime tuttuğumda mutluluğu yakaladım" yazısı olan gümüş kap bulundu. A-je'nin tehditkar mektubunda yazılanlar gerçek oldu" demektedir, bkz: A. A. Gavrilova, "Sverkayuşaya çaşa s Eniseya", *Bronzoviy i Jelezny Vek Sibiri*, Novosibirsk, 1974, s. 178.

²²⁵Sujin-davan'daki runik yazıt hakkında bkz. H.N. Orkun, *ETY*, İstanbul, 1936-1941, s. 156-159; G. J. Ramstedt, *Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord Mongolei*, Helsinki, 1913, s. 3-9; S. Malov, *Eniseyskaya Pismennost Tyurkov*, M-L., 1952, s. 43-47; S. Malov, *Pamyatniki Drevnetürksoy Pis'mennosti*, M-L., 1951, s. 76-77; A. N. Bernştam, *Sotsial'no-Ekonomičeskiy Stroy Orhono-Eniseyskih Tyurok VI-VIII vekov*, Moskva, 1946; A.N.Bernştam, *Kultura drevnego Kirgizstana*, Frunze, 1942, s. 19; A. N. Bernştam, *İstoričeskoe Proşloe Kirgizskogo naroda*, Frunze, 1942, s. 12-13; S. V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva, 1950, s. 317-333; S. G. Klyashtorny, *İstoriki-kulturnoe značenie Sudjinskoy nadpisi*, *Problemi Vostokovedeniya*, № 5, 1959, s. 162-168; Masao Mori, "An interpretation of the lines Sudzi inscription," *The IVth International Symposium, Comparative Studies of Altaic Languages*, Sept. 4-10, 1978, Seul, 1978, s. 25-28; L. L. Bazin, L'inscription kirghize de Sujin. Essai d'une nouvelle lecture", *Dokuments et archives provenant de l'Asie Centrale* (ed. A. Haneda), Kyoto, 1990; S. G. Klyashtorny, "Sudjinskaya nadpis' - unikal'nıy pamyatnik epohi "Kırgızskogo Velikoderjaviya", *İstočniki po srednevekovoy istorii Kirgizstana i sopredel'nyh oblastey Sredney i Tsentral'noy Azii*, Bişkek, KırGU, 1991, s. 57-59. M. Mori, A. N. Kononov, L. Bazin, S. G. Klyashtorny Suca yazıtındaki anlatılanlar için: Yenisey Kırgızları'nın Merkezî Asya'daki hükümdarlığının gelişme devrini: "Kırgız hakimiyetinin yeni hükümdarlık düzeni ile yöneticilerin o devirdeki dinlerin biri olan Hristiyanlığa (Nesturilik) yaklaştıklarını" belirtmektedirler. Bu runik yazıtın yeni tercüme ve yorumu için bkz: S. G. Klyashtorny, "Novie İnterpritatsii Drevnekirgizskih Pamyatnikov", *III El Aralık Türk Tsvivilizatsiyası Kongresi, 28-31 May*, Bişkek, s. 271-274. Bu kitabeyi 1900 yılında G. İ. Ramstedt Sujin-Davan'da bulup tercüme etmiştir. Araştırmacılar M. Auezov ve N. Bernştam yazıtıdaki Yaklaşar'ı Manas ile aynı şahıs olarak kabul etmişlerdir. Bernştam bu konuyla ilgili eleştirilere maruz kalmıştır.

²²⁶Lao-şan öbür adı Du-man (*Tannu-Ola*).

hükümdarlığının genişleme devrini “...Kırgız hâkimiyetinin yeni hükümrânlık düzeni ile yöneticilerin Hristiyanlığa (Nesturi) meylettiklerini belirtmektedirler.”²²⁷

Kırgızların Ötüken'e hâkim olmalarından sonra, Uygurlar büyük gruplar halinde çeşitli bölgelere dağılmışlardır. 840 yılı Eylül ayında Uygurların veziri Savcı ve beş yeğeni, 15 Uygur boyu ile birlikte Karluklar'a sığınıp zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu Beşbalık, Turfan ve Kansu taraflarına göçmüşlerdir. Tokuz Oğuzlar'ın torunları olan hana bağlı dokuz oymak ise 841 yılının Mart ayında Çin sınırında Üge-Tegin'i (841-846) Kağan ilan edip Kırgızlar'a karşı savaşmaya karar vermişlerdir.²²⁸

1.1.3. Kırgız Hâkimiyetinin Yayılması

“*Büyük Kırgız Hâkimiyeti*” olarak adlandırılan bu dönem yaklaşık 840-924 yılları arasında çok kısa olmasına rağmen, araştırmacılar neticeleri bakımından bu devri Kırgızların tarihinde bir dönüm noktası olarak incelemeye layık görmektedirler. Göçebe medeniyetiyle ilgilenen uzmanlar bu dönemi Kırgız tarihinin “*parlayan yıldızlı saati*” olarak değerlendirirler. Asya bozkırında Kırgızlardan intikal eden kalıntılar ve kültürel miras onların özellikle silah yapımı konusunda kayda değer başarılarla ulaşmış olduklarını gösterir. V. yüzyıldan beri Yeniseyin orta kısmında oturan Kırgızların onlara komşu güney taraftaki kavimlere önemli derecede tesir ettikleri bilinmektedir.

Kırgız Kağanı iktidarı ele geçirip, hâkimiyetini kurduktan sonra topraklarını genişletmeye koyuldu. Komutası altında 70 ile 100 bin civarında asker bulunan Kağan seferlerini Sayan-Altay dağlarından Baykal ve Doğu Türkistan'a kadar yaydı.²²⁹

Kırgızların hâkimiyet mücadelesi, tüm göçebeler için olduğu gibi bozkırda egemenlik kurmak ve Doğu Türkistan'ın tarım için elverişli topraklarına sahip olmak gibi amaçlar taşıyordu. Kağan, bu hedeflerini gerçekleştirmek için seferler düzenlemeye devam etmiştir. Dağılan Uygur boyları, Çin sınırına yakın bölgelere yığılıp etrafı yağmalamaya başladılar. Çin'e gitmekte olan Kırgız elçilik heyetinin yolunu kesip Prenses T'ai-ho'yu kaçıracak onu Kağan ilan edilen Üge-Tegin'le evlendirmişlerdir (841). T'ai-ho bunun üzerine Uygur Kaganının tanınması ve ona unvanlar verilmesi isteğiyle Çin'e bir ulak gönderdi. Uygurların bu elçilik heyeti vasıtasıyla Çin'in desteğini sağlamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Çin hükümdarı, ülkesini korumak

²²⁷Araştırmacılar M. Mori, A. Kononov, L. Bazen ve S. Klyashtorny kitabının yedinci satırındaki “hoca, üstad” diye çevirilen Süryanice “*Mar*” sözünden hareketle Yenisey'deki Kırgızlar arasında Nasturi-Hristiyan inancının yayıldığı sonucuna varmaktadırlar. Bkz. S. G. Klyashorny, “*Novie interpretatsii*”, s. 274.

²²⁸Uygurların dağılışı hakkında bkz. KCKTB, T. II, s. 54; ETY, II, s. 33-36, 40-47; A. G. Malyavkin, *Materialy*, s. 27; Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Taipei, 1967.

²²⁹KCKTB, T. II, s. 46-47.

amacıyla, Uygurlara yemek gönderdi. Fakat Uygur Kağanı Chjenu kalesini zapt etmeye teşebbüs edince Çin ordusu, Uygurları Shahu-shan dağında baskına uğrattı prenses T'ai-ho'yi kurtardı (843).²³⁰

842-43 yıllarında Çin imparatoru da Kırgız Kağanına elçilik heyetleri ile mektuplar göndermeye başlamıştır. Çin imparatoru Kırgız Kağanına yazdığı mektuplarda, Onları Uygurlara karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Bu mektupların birinde, Kırgız Kağanının Uygurları cezalandırması ve Çin sınırına kaçıp sığınan "...Uygurları kökünden yok etmesi, yanan köz bırakılmaması" istenmektedir.²³¹ 840 yılından sonra, Uygurların bir kolunun Tibet'e, bir kolunun da Ansi (Kuça) bölgesine gittikleri tespit edilmektedir.

842-43 tarihinde *Tabu-hestzu* (Tepek Alp Sol) idaresindeki Kırgız ordusu²³², Pan Tegin'in kumanda ettiği Uygurları yenilgiye uğratarak Doğu Türkistan'a girip Ansi (Kuça) ve Beytin (Beşbalıg) şehirlerini ele geçirdi. Böylece devletin sınırları neredeyse İkinci Gök-Türk Kağanlığı dönemindeki duruma geldi. Çin kaynakları, bölgede oluşan siyasî atmosferi şöyle anlatırlar: Kırgızlar, Ansi (Kuça), Beytin (Beşbalık), Dada (Tatar) ve Beş oymak boylarını boyun eğdirerek yönetimleri altına almışlar, bundan sonra batıda Tanrı Dağları Yedisu bölgesine sefer düzenlemişlerdir.²³³ S. Klyashorny²³⁴ bu dönemde Kırgızların, Doğu Türkistan'a seferleri sırasında, Dadalar (Tatarlar) ile de savaşa tutuştuklarını belirtir. Bu savaş sonrasında Tatarlar da Kırgızların egemenliğine girmişlerdir.

İrtiş'ten Amur'a, Sibiry bölgesinden Çin seddine kadar uzanan topraklar ve burada oturan Türk boyları, Kırgız Kağanın egemenliğine girmiştir. Merkezî Asya'ya sahip olan Kırgızlar böylece göçebe dünyasının büyük gücü olarak Tan'g imparatorluğu ile rekabet edecek konuma gelmişlerdir. Fakat bu durumdan rahatsız olan Çin imparatoru Kırgızları rakip olmaktan çıkarmak ve güçlerini dengelemek üzere bazı Uygur boylarını desteklemeye başlamıştır.

²³⁰KCKTB, 2-tom, s. 37'dan Sima Guan, C. IX, s. 7957,7968;.

²³¹G. P. Suprunenko, Dokumenti, s. 73, 77-78.

²³²*Tabu Alp Sol*: Büyük Kırgız Hâkimiyeti zamanında Çin'e elçilik heyeti ile gelen Kırgız komutanıdır. Türkolog S. G. Klyashorny, 1975 yılında kuzey-batı Moğolistan'da Tes nehri kenarından bulduğu runik yazıttaki Tabu Heszü ismini Tepek Alp Sol diye okumuştur. Tepek Alp Sol'un Çin'e elçi olarak gitmesi Kırgız "Manas" destanındaki "Çon Kazat"; bugünkü Altay halkları arasında "Alp Manas" destanına, Kırgızlar içinse Manas kahramanının prototibine temel olduğu fikrini ortaya koymuştur. Kırgız araştırmacıların bazıları Klyashorny'in görüşünü teyid ederken ancak, Kırgız kağanının 842 yılında Çin'e elçi olarak göndermiş olan Ta-bu Heszü'nün Manas'la özdeşleştirmek yanlış görünmektedir. Çünkü Manas Kırgız Hanıdır. bkz: KCKTB, 2-tom, s. 36-37, 59.

²³³KCKTB, T. II, s. 52, 59; Üsöyün Acı, "Kırgız Cancırası", *Kırgızdar*, C. II, Bişkek, 1993, s. 79; A. G. Malyavkin, *Materialy po istorii Uygurov v IX-XII vv*, s. 26-27.

²³⁴S. G. Klyashorny, "Gosudarstva tatar v Tsentral'noy Azii (doçingizova epoha)", *Mongolika. K 750- letiyu "Sokrovennogo skazaniya"*, Moskva, Nauka, 1993, s. 139-147.

On üç Uygur oymağı güneye inip Sarı Nehir'in batı taraflarına yerleşerek, kendilerine bir Kağan seçip, bu bölgede oturabilmek için Çin'den izin istemişlerdi. Ancak Çin sınırlarında yerleşmek için mücadele eden bu Uygur boyları 847 yılında Kırgız ve Çin kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratıldılar. Kırgız Kağanı bununla yetinmeyerek 847-48 yıllarında dağılan Uygurları tamamen etkisiz hale getirmek için bir sefer daha düzenlemiştir.²³⁵

Kırgızların Doğu Türkistan'daki yayılışlarının son dönemine dair malumat yoktur. Kaynaklara göre, Kırgızlar Ansi ve Beytin'i kısa süre ellerinde tutabilmişlerdi. Çünkü 848'de bir Uygur beyi olan Pan-Le'nin, kendisini Anyisi'de Kağan ilan etmiştir.²³⁶ 859-873 yıllarında Uygurlar Beytin'i de ele geçrip, Pu Gu Tibetlilere karşı da sefer düzenlemişlerdi. Bu sırada Kırgızlar ise Orta Asya'da ilerlemekteydiler. Nitekim IX. yüzyılın sonlarında Kırgızların Pençul, Aksu şehirlerini işgal edip, Kaşgar'a ulaştıkları bilinmektedir.²³⁷

Kırgızların Doğu Türkistan'da Uygurlarla sürekli mücadele halinde olması, onların Tibetliler ile doğal müttefik olduklarını düşündürmektedir. Kırgızların, Tibetliler ve Karluklarla ticari ilişkilerini sürdürdükleri bilinmektedir. Devrin kaynağı "... Tufanlılar, Hagaslarla (Kırgızlarla) ilişkilerinde Uygurların baskınlarından korkuyorlardı, bu yüzden Gelolu'dan refakatçi alıyorlardı" ²³⁸ derken Tibetlilerin, Kırgızlarla ilişkilerini Karluklar üzerinden sağladıklarına işaret etmektedir.

Kaşgar'dan Isık-Göl'e kadar olan topraklar Kırgızların idaresinde bulunuyordu.²³⁹ Kırgızların Doğu Türkistan ve İrtiş bölgelerini işgal etmeleri, buralarda yaşayan bazı Türk boylarının güneybatı istikametine göç etmelerine neden olmuştur.²⁴⁰

Kırgızlar doğuda da Baykal'ı aşarak bugünkü Moğolistan'ın doğu kesimlerine kadar seferler düzenlediler.²⁴¹ Moğollar Kırgızların baskısından kaçarak kendilerine sığınan Uygurları Moğollar yedi kola ayırarak, farklı bölgelere yerleştirip kontrol altına almışlardı. Fakat 848'de Kırgız ordusu bu bölgeye bir kuvvet gönderip, A-je'nin yönetimi altında her türlü boydan yetmiş bin kadar asker, Gobi çölünü geçerek, Şiveyler'i yenip, onlara sığınan Uygurları esir ederek geri dönmüştür.²⁴² Arkeologlar

²³⁵Hudyakov, *Sablya Bagıra*, s. 102.

²³⁶KCKTB, T. II, s. 65

²³⁷Yu. Hudyakov, *Voorujenie Eniseyskih Kırgızov*, s. 24-34.

²³⁸KCKTBTE, s. 81.

²³⁹Doğu Türkistan'daki Kırgızların baskınını kanıtlayan zırhlı askerlerin beyaz giyimli askere saldırması resmi (Kum-Tör vahası) bu döneme ait bulgulardandır. Yu. Hudyakov, *Voorujenie Eniseyskih Kırgızov*, s. 56.

²⁴⁰Z. V. Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 144; S. G.Klyashtorny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı*, (çev. A. Batur), İstanbul, 2003, s. 92.

²⁴¹Ö. Osmonov, A. Asankanov, *Kırgızstandın Tarihi*, s. 99-100.

²⁴²KCKTB, T. II, s. 47; *Vostoçnie Avtorı o Kırgızah*, s. 25.

Gobi bölgesinde bulunan taş üzerine nakşedilmiş atlı asker kabartmalarını Uygurlarla yaşanan bu olaylar olarak değerlendirmektedirler. Kuzey-batıda ise bugünkü Sibirya bölgesinde bulunan Novosibirsk, Tomsk ve Kemerevo şehirlerinin sınırlarına kadar uzanmıştır. Bu bölgelerdeki mezarlarda bulunan yakılarak defnedilmiş kişilerin cesetleri ile “Kırgız vazoları” bu yayılmayı kanıtlamaktadırlar.²⁴³

Mendür-Sokkon yazıtlarında Kırgızların Altaylara düzenledikleri seferlerden şöyle söz edilmektedir: “*Tarpak isimli (adam) der ki: tanınan erdil, bilinen adı var, benim büyük ağabeyim Erke Anıg adlı yiğit ve ünlü Kırgız. Onun kaderi (onun ölümü)*”²⁴⁴. Orhun-Yenisey kitabelerinde, ordu komutanları ve Kağan danışmanlarının Erke Anıg olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca araştırmacılar, Erke Anıg’ın Yenisey Kırgızlarının IX. yüzyılda Altay bölgesine düzenlediği sefer sırasında ölen Kırgız ordu komutanının adı olduğunu da ileri sürmektedirler. Nitekim Kırgızların bu bölgelere sefer düzenlediğini, arkeologlar kazılarda elde ettikleri bulgularla teyid etmektedirler.²⁴⁵ Arkeolojik bulgular, Yenisey Kırgızlarının Altay’ın batı taraflarında ele geçirdiklerini ortaya koymaktadır. Bölgede yaşayan diğer boyların da defin adetleri ve ölenlerle birlikte mezara konulan eşyalara bakıldığında, Tuva’daki Yenisey Kırgızlarına ait olan mezarlardaki eşya ve aletlerle büyük benzerliklere sahip oldukları görülmektedir.²⁴⁶ Böylece 840 yılına kadar Güney Sibirya bölgesinde yaşayan Kırgızlar bu seferlerden sonra Ötüken merkez olmak üzere, bugünkü Moğolistan topraklarının tamamına, doğuda Baykal güney-doğuda Kansu bölgesine, güney-batıda Doğu Türkistan’a ve Tanrı Dağlarına; yani bugünkü Kırgızistan topraklarına, kuzey-batıda ise İrtiş ve Tomski nehirleri boyunca uzanan vadilere, Altay Dağlarına kadar her yere seferler düzenledikleri anlaşılmaktadır.²⁴⁷

Kırgız Kağanlığının sınırları, arkeolojik kazıların verilerine göre, Çita yakınlarındaki mezarlar ile batıda Güney Altaylarda bulunan Uzun-Tal mezarlığı belirlemektedir. Bu gibi kazılarda çıkan buluntuların Altay, Yukarı İrtiş bölgeleriyle İli nehri civarında bulunan defin malzemeleriyle benzerlikleri tespit edilmiştir.²⁴⁸

²⁴³V. V. Volkov, “Gobiyskiy Vsadnik”, *Novoe v Sovetskoy Arheologii*, Moskva, 1965, s. 286; Ö. Karaev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 99.

²⁴⁴N. A. Baskakov, “Tri Runičeskie Nadpisi iz s Mendür-Sokkon Gorno Altayskoy Oblasti”, *CE*, 1966, s. 6.

²⁴⁵Bununla ilgili geniş bilgi için bkz: Yu. Hudyakov, *Voorujenie Eniseyskih Kirgizov VI-XII vv*, Novosibirsk, 1980.

²⁴⁶D. G. Savinov, *Narodı Yujnoy Sibiri v drevnetyurkskuyu epohu*, Leningrad, 1984, s. 92-93.

²⁴⁷Yu. Hudyakov, s. 56; *KCKTB, T. II*, s. 51.

²⁴⁸Arkeolojik buluntular için bkz: G. D. Savinov, *Narodı Yujnoy Sibiri v drevnetyurkskuyu epohu*, L., 1984, s. 90-97; G. S. Savinov, *Gosudarstva i Kul’turogenez na Territorii Yujnoy Sibiri v Epohu Rannege Srednevekov’ya*, Kemerova: Kem. GU, 1994, 215 s.; G. D. Savinov, “Etnokul’turnie svyazi eniseyski kirgizov i kimakov v IX-X vv”, *TS*, 1975, M., 1975, s. 210-213.

Yenisey Kırgızları yaptıkları seferler sayesinde bir yandan otlaklarını genişletirlerken diğer yanda komşularıyla diplomatik ve ticari ilişkilerini de güçlendirmişlerdir. Büyük bozkırda Kırgız hâkimiyetinin kurulması ve bölgeyi kontrol altına almaları, onlara bağlı boylar için ticaret ve şehirlerin gelişmesi bakımında örnek oluşturmuştur. Bu dönemde Doğu Türkistan'da Kaşgar, Komul, Hotan ticaret yolları yeniden işlemeye başlamış; Müslüman ticaret kervanlarının gelişi de bölgenin zenginliğine katkı yapmıştır.

Merkezî Asya'daki son büyük göçebe hanedanı olan Kırgızları Barthold Rusça: “*Кыргызское Великодержавия*”, Kırgızca: “*Улуу Кыргыз Дөөлөтү*” “*Büyük Kırgız Hâkimiyeti*” olarak isimlendirmektedir. Yu. Hudyakov da bu dönemi Kırgız tarihinin “*parlayan yıldızlı zamanı*” olarak tanımlamaktadır.

IX-X. yüzyıllarda Kırgızların batıya yaptıkları seferlerde yaşanan olaylar Türk boylarının Avrasya istikâmetine göç etmelerine neden olmuştur. Uygurlar bugünkü Moğolistan bölgesinden güney ve güney-batıya, Kıpçak ve Kimekler Altaylar'dan batıya, Karlukların büyük bir kısmı ise Tanrı Dağları bölgesinden Mavereünnehr tarafına kaymışlardır. Tanrı Dağları bölgesi ise Kırgız, Çiğil, Tuhsi, Argu, Yağmaların anayurdu haline gelmiştir.

1.1.4. Kırgız - Çin Diplomatik İlişkileri

VIII. yüzyılın başlarında, Kırgız Kağanı elçilerini Tibet'e, Türgiş Kağanlığına ve Çin'e gönderdiği bilinmektedir. Bu heyetlerde yer alan elçilerin isimleri Yenisey yazıtlarında kaydedilmiştir. Kırgızlar yalnız dönemin güçlü devleti Çin'le değil uzak-yakın, başka devletlerle de iltibat kurmay hedefleyen bir dış siyaset yürütmeye çalışmışlardır. IX-X. yüzyıllar arasında dünya siyasetinde büyük devlet haline gelen ve Tan'g sülalesi tarafından idare edilmekte olan Çin İmparatorluğuyla ilişki kurmak, Kırgızlar için büyük önem arz etmekteydi. Çünkü bu dönemde birçok hanedanın meşruiyeti Çin imparatoru tarafından tanınmasına ve desteklenmesine bağlıydı. Çin imparatoru da bu belirleyici rolünü sürdürmek amacıyla göçebeler arasındaki ilişkilere aktif bir şekilde karışıyor boyları birbirlerine karşı kıskırtıp aralarına düşmanlık tohumları ekiyordu. Çin diplomasisinde bu siyaset: “Barbarların eliyle diğer barbarları dövmek” şeklinde kavramlaştırılmıştır. Çin'le güvene dayalı ilişkiler kurmak Hunlardan beri göçebelerin de ercih ettiği bir siyasi tercihti. Kırgızlarla Çinliler arasındaki diplomatik ilişkilerin nasıl geliştiği, yöneticiler arasındaki mektuplaşmalar, Kırgız

elçilerinin Çin ziyaretleri, askeri yardımlaşma ve hediyeleşmeleri hakkında kaynaklarda epeyce bilgi mevcuttur.

Çince kaynaklardan anlaşılacağına göre Kırgızların 632, 643, 648, 653, 675, 707, 709, 711, 722, 723, 724, 747 senelerinde Çin sarayına pek çok kere elçi yolladıklarını ²⁴⁹ ortaya koymaktadır. Bu ilişkilere Çin diplomasisi açısından bakıldığında, Çin'in Kırgız bölgesinde bir *qyqy-fu*²⁵⁰ oluşturmak suretiyle Kırgızları Çin'e tâbi hale getirmek istediği görülmektedir. Ancak Kırgızların Çin imparatoruna bağlandığı söylenemez. Çünkü o dönemde Çin'den herhangi bir unvan almanın hükümdarlara bir hizmet sorumluluğu yüklemeyi ve bu durumun onların egemenliğini sınırlamadığı bilinmektedir.²⁵¹ Kaynaklar Kırgızların, 632'den sonra Çin'e birkaç kez elçiyle birlikte "...at göndererek ipek kumaşlarla değiş tokuş yaptıklarını kaydeder. 653 senesinde Kağanın bilinmeyen bir sebeple Çinlilere esir düşmüş olan akrabalarını gelip fidye ödeyerek kurtarmak için hediye getirdikleri, imparator Gao-tzun bir elçisini hediyeleriyle Kırgızlara göndererek muhabele ettiği anlaşılmaktadır. 676 senesinde Kırgızlar Çin'e yine at getirmişlerdir. 705-710 yıllarında daha sonra 711 yılında Çin imparatorunun Türk Kağanına yolladığı mektuptan da anlaşılacağı üzere, bir Kırgız elçisi daha gönderilmiştir. 722, 723 yıllarında Çin'e giden üç elçi de, beraberinde getirdikleri atları Çin mallarıyla değiş-tokuş etmişlerdir. VII-VIII asırlar boyunca Kırgızlar, Çin imparatorluğuyla diplomatik ilişkilerini sürdürmüşler; yılsonu, yılbaşı, bayram, taht törenleri gibi hususi zamanlarda hediyeler takdim etmişlerdir. Bu tür ticaret ve dostluk ilişkileri Çinliler tarafından muhataplarının kendi imparatorluklarına tâbi olması şeklinde yorumlanmıştır.²⁵²

1.1.4.1. Kırgız Kağanlığı Dönemindeki Diplomatik İlişkiler

Çin'deki Tsyen-yuan iktidarı (758-759) zamanında, Kırgızlar Uygurlar tarafından hâkimiyet altına alınır. Kırgızların Çin'e gidip-geliş yolları kapatılır ve eski ilişkiler sekteye uğradı. Çinin Uygurlarla yürüttüğü diplomatik ilişkiler Yenisey Kırgızları'nın 840'da Uygurlara karşı kazandıkları zaferden sonra doğal olarak bozulmuş. Çin sarayının ilgisi bundan sonra Kırgızlar üzerinde yoğunlaşır ve diplomatik ilişki kurma çabası gittikçe artmaktaydı. Zaferden sonraki yıllarda, Kırgızlar birçok elçi göndererek Çinlilerle yeniden ilişki kurmanın yollarını aramışlardır. Kırgız ve

²⁴⁹KCKTB, T. II, s. 243-246.

²⁵⁰*qyqy-fu*: general-gubernatörlük (valilik) bkz: G. P. Suprunenko, "Bayırkı kırgız tarihine baylanıştuu ayırım bulaktar", KCKTB, T. II, s. 251.

²⁵¹V. Bartold, *Kirgizi (İstoriçeskiy Oçerk)*, s. 22.

²⁵²KCKTB, T. II, s. 251-252.

Uygurların, Çin'e karşı düşmanlık güden Oğuzlardan farklı olarak, Tan'g hanedanıyla dostça bir siyaset izlemekten yanaydılar. Bunun sebebi, Merkez Asya'da, "Büyük Devlet" olmak isteyen Kırgızların, Çin'le iyi ilişkiler kurma gereği hissetmekleriyle ilgili olmalıdır.

Kağanlık döneminde ilişkilerin yeniden başlaması prenses T'ai-ho vesilesiyle oldu. Yukarıda ifade edildiği gibi Ordu-Balık zaptedildiğinde Uygur Kağanının eşi Çin'li prenses T'ai-ho da esir edilmişti.²⁵³ Kırgız Kağanı prensesi bir askerî heyet eşliğinde Çin'e gönderdi. Kağanın tercih ettiği bu yol Merkezi Asya'da egemenlik sağlamak ve göçebeler üzerinde meşruiyetini kanıtlama aracı olarak görülmüştür. Kağan Çin ile anlaşma yaparak Uygurlarla olan mücadelesinde imparatorun şimdilik tarafsız kalmasını sağlamak istiyordu. Ancak Çin'e gitmekte olan Kırgız elçilik heyetine baskın düzenleyen Uygurlar prenses T'ai-ho'yu geri aldılar. Böylece Kırgızların teşebbüsü başarısız olurken Uygurlar da prensesi aynı şekilde Çin'le yapacakları müzakerelerde kullanacaklardı.²⁵⁴

Çin ile iyi ilişkiler kurmak isteyen Kırgızların denediği bir başka yol da Hun imparatorluğu döneminde esir edilmiş olan Li-ling adlı Çinli bir komutanla ilgili olarak ortaya attıkları iddidir. Li-ling, Kırgızların arasında yaşamış ve nüfuz sahibi olmuştur. Kırgızlar bu Çinli komutanın soyundan geldiklerini öne sürerek, Çin ile siyasi bir bağ kurmak istemişlerdir. Kırgızlar bu yöntemlerinde başarılı oldukları anlaşılmaktadır. Zira daha sonra Çin sarayı ile Kırgızlar arasında akrabalık iddialarının kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Kırgız Kağanının ismi Tan'g sülalesinin soy ağacına girmiştir.²⁵⁵ Çin imparatoru Kırgız Kağanına mektup göndererek zaferini kutlamış ve Kağanın Uygur ve esir alınan Çin prensesi T'ai-ho'nun iadesi konusundaki iyi niyetli davranışını övmüştür.

Kırgızların zaferinden sonra, Çin imparatoru ile Kırgız Kağanı arasında yoğun sayılabilecek bir elçi ve mektup teatisi yaşanmıştır. Kırgızların Çin imparatorluğuyla ilişkilerini aydınlatacak kaynakların başında bu mektuplar gelir. İki devlet arasında gidip gelen elçilerin raporlarından anlaşıldığına göre teati edilen mektupların çoğu Çin sınırında meydana gelen olaylarla ilgilidir. Gerçekten de Kırgızlar tarafından

²⁵³ Çinli prenses T'ai-ho: 822 yılında Uygur Kağanı ile evlenmiştir. Mackerras, T'ai-ho'yu Uygur başkentine götüren kervanın 821 yılında Çang-ah'dan yola çıkıp, Karabalgasun'a 822 yılında varabildiğini nakletmektedir. T'ai-ho için bkz: C. Mackerras, *Erken İç Asya Tarihi, "Uygurlar"*, (çev. Şinasi Tekin), ed. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 434; G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2004, s. 29; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, (çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980, s. 130; Carter Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, (çev. Ayşen Anadol), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 70.

²⁵⁴ Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 356; KCKTB, T. II, s. 252-253.

²⁵⁵ Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 356.

yenildikten sonra dağılan Uygurların bir kısmı Çin sınırına göç etmişlerdi. Çin'in kuzey sınırına yakın olan boylara devamlı saldırılar düzenlemişlerdir.

Kasım 842 tarihinde Ta-bu Heszu (Tapu Alp Sol)²⁵⁶ adlı elçi Kırgız Kağanından Çin imparatoruna bir mektup götürmüştür. Bu mektuptan prenses T'ai-ho'nun hayatından endişe eden Kırgızların, onu kurtarmak için birlik sefkettikleri ve Uygurlar tarafından öldürülen Kırgız elçilerinin intikamını almak üzere savaş izini istedikleri görülmektedir.²⁵⁷ İmparator Chao Fan buna cevaben “*Xexes (Kırgız) Hanına*” götürmesi için Li Te-yü'e bir mektup hazırlatır. Kırgız Kağanını sağlık, başarı ve mutluluk dileyen imparator kağanın şöhretin Çin sarayına kadar ulaştığını da ilave eder. Daha sonra Kırgız Kağanının kabiliyetini öven imparator tarihî Kırgız-Çin ilişkilerinden bahsederek bütün kavimlerin Çin'e tabi olduklarına atıf yapar. İmparator ayrıca Kırgızlarla dostane münasebetlerini devam ettirmek istediğini, Uygurların 742'den sonra ilişkilerinin kesilmesine yol açtığını ekler. Uygurların Tan'g hanedanına en sıkışık zamanlarında yardım ettiklerini Çin'deki isyanların bastırılması sırasında fakat şimdi Çin sınırlarında sığıntı olarak yaşadıklarını ifade eder. Gerçekten de Uygurlar, Kırgızlar tarafından mağlup edilince Çin'e yaklaşmışlar Çinlilerin yardımlarına rağmen sık sık sınırlarını ihlal edip baskınlar düzenlemekteydiler. İmparator, komutanlarından Liou Mien'in Uygurlara baskın yapıp prenses T'ai-ho'yu kurtardığını ve Uygurların dağıldığını da bildirir. Çin imparatoru son olarak Kırgızları yenilgiye uğrayan Uygur Üge kaganın sığındığı Kara arabalı oğulları kabilesin cezalandırmaya teşvik eder ve iki ülkenin ancak bu şekilde dost kalabileceğini, barış içinde yaşayabileceklerini bildirir.²⁵⁸

Bahsi geçen mektupta İmparator, Kırgızların Uygurlara karşı kazandığı zaferi takdir etmekle birlikte “...*fakat (Biz) kaçanların geri dönerek sizin sınıra saldırıp, öç alacaklarından, kötülük getireceklerinden korkuyoruz. Sizin ciddi hazırlanmanız gerek: gelecek belayı önlemek için kurnaz bir plan oluşturmanız, birlikte hareket ederek (Uygurlara) saldırmanız ve kökleriyle birlikte yok etmeniz gerek*”²⁵⁹ diyerek Türk boyları arasındaki mücadeleyi tahrik eder. Çin imparatoru bir yandan Kırgız ve Uygurlar arasındaki düşmanlığı kendi çıkarları doğrultusunda alevlendirirken diğer taraftan da, Uygurlara “...*Geç olmadan Büyük Devletimize dâhil olsanız daha iyi olmaz mı? Güvenliğinizi sağlamış olursunuz... Eğer Kırgızlardan gelen mektubu görmek*

²⁵⁶Suprunenko, Ta-bu Heszu'yu Tapu Alp Sol olarak okur, bkz: G. P. Suprunenko, “İz drevnekırgızskoy onomastiki”, CT, № 3, 1970, s. 79; MIIKK, T, II, 2003, s. 234-237.

²⁵⁷Bu elçilik heyeti hakkında Kırgızlar'a Çin elçisi Chao Fan ile gönderilen “Kırgız Hanına Mektup” ile “komutan Lyu Myan'ın adından Uygur bakanına gönderilen mektupta” bahsedilir, bkz: G. P. Suprunenko, Dokümenti, s. 257.

²⁵⁸KCKTB, T. II, s. 25-28; A. Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M. Ö. III- M. S. X. Asır), TTKB, Ankara, 2004, s. 79.

²⁵⁹G. P. Suprunenko, Dokümenti s. 72.

isterseniz, istinsah edip bir nüshasını size yollarız”²⁶⁰ diyerek onlarla da gizli işbirliğine teşebbüs etmiştir. Ancak Uygurlar beklentilerin tersine 841’de Üge’yi kağan ilan ederek Çinlilerle savaşa girdiler. Çinliler bunun üzerine Sha-t’o ve Ch’i-pi gibi kendi iradeleri altında bulunan birlikte harekete geçerek Üge Kağana baskın düzenlerler. Ortaya çıkan Üge kağan bu saldırıda yaralanır Çin prensesi ile diğer ağırlıklarını savaş meydanında bırakarak Kara arabalı oğulları kabilesine sığınır. Prenses T’ai-ho kurtarılaraq Çin’e götürülür.²⁶¹ Bu olaydan sonra Çin imparatorun Kırgızlarla ittifak konusunu bir kere daha gündeme getirdikleri görülmektedir. Nitekim Kağana yeni bir mektup gönderen imparator, onu Uygurları imha etmesi için savaşa kışkırtmaya devam etmiştir. “...Uygurların binden az askeri kaldı. (Onlar) dağlara ve vadilere kaçıp kayboldular. Eğer Siz, han, (onlardan) nefret ediyorsanız, barbarları tamamen yok etmek gerek. Eğer külleri bile kalırsa yeni afetler doğacak”²⁶² şeklindeki mektubun muhtevası bu durumu açıkça ortaya koyar.

Mart 843 tarihinde Çugu Alp Sol başkanlığında yeni bir elçilik heyeti Çin’e gönderildi. Kağan Çin imparatoruna bir mektup ve hediye olarak da at göndermişti.²⁶³

Çin kaynaklarına göre Çin sarayına gelen herkesin giyim kuşamını, elçilerin portresini, getirdikleri hediyelerin bir tablosunu ve bu tablonun altına da onlara dair açıklama yazılması emredilmiştir.²⁶⁴ Çin-Kırgız diplomatik ilişkilerinin yoğun yaşandığı 841-843 yıllarına ait kazılarda 237 adet Çin parası ve aynaları da bulunmuştur.²⁶⁵

Haziran 843 tarihinde Çin’e giden Van Uhe (Urgu Alp) adlı Kırgız elçisi dönüşte imparatorudan Kağana getirdiği mektupta Uygurların Doğu Türkistan’a ve başka boyların da topraklarına dönmeleri söz edilmektedir: “Uygur boyları tamamıyla yok edilmemiştir. Tufan ve Çinliler arasında yaşayan Uygurlar, devletimize ihanet ettiği için artık düşmanımızdır. Onları köklerinden ne zaman sökersek ancak o zaman barış olur. Ayrıca, gök onlara ölüm gönderdi, bu da onlara saldırmayı ve ele geçirmeyi kolay kıldı. Siz, bu fırsattan istifade edip barbarları derhal yok etmelisiniz. Uygurlar

²⁶⁰ G. P. Suprunenko, *Nekotorie istočniki*, s. 243.

²⁶¹ A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 79.

²⁶² KCKTB, T. II, s. 26-27; G. P. Suprunenko, *Dokumenti*, s. 74.

²⁶³ G. P. Suprunenko, “Nekotorie istočniki po drevney istorii Kırgızov, *İstoriya i kul’tura Kitaya*, Moskva, 1974, s. 243.

²⁶⁴ Tan’g sülalesine ait kroniklerde Yenisey Kırgızlarının bahsi geçen döneme ait oldukça ayrıntılı etnografik (giyim-kuşam) bilgileri mevcuttur. Yenisey Kırgızlarına ait bu tarihi tablo bugüne kadar maalesef ki bulunamamıştır, fakat günümüzde pek çok araştırmacı tarafından merak edilmektedir. Bununla ilgili bkz: KCKTB, II, s. 21-22; D. G. Savinov, *Gosudarstvo i kul’turonenez*, s. 273.

²⁶⁵ G. P. Suprunenko, *Dokumenti*, s. 79; *Kırgızdar* C. VIII, s. 123; Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 356; N. V. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral’noy Azii i Dal’nego Vostoka*, Moskva, 1961, s. 58; S. V. Kiselev, “Drevnie goroda Mongolii”, SA, №: 2, 1957, s. 95.

yeryüzünden silininceye kadar yemekten içmekten ve avlanmaktan zevk alamazsınız. İşte bu yüzden seferi ertelemek gerek. Ben, size boyun eğenlere acıyacağınızdan, cinayet işleyenleri kabul edeceğinizden, kaçan memurları yanınıza alacağınızdan korkuyorum. Böylesi bir durum bizim hoşumuza gitmez ve sınırda olaylar yaratabilir. Bu, zehirli bir yılanı besleyerek yeni kötülükler doğurmaya benzer. ..Onlar yurtlarına dönmeyi düşünüyorlar. Ne zaman ki bu bölgedeki boylar bastırılıp yok edilirse ancak o zaman ümitleri yok edilir ve başarıya ulaşılır".²⁶⁶ Kırgız Kağanı bu ısrarlı tahrik üzerine Uygurlar üzerine sefere çıkmıştır. 843 yılının ağustos ayında Çin sarayından Kırgızlara gönderilen bir mektupta olay şöyle değerlendirilmiştir: "...Bunun dışında 'İki sütün arasındaki kötülüğü men etmek istiyoruz' diyorsunuz. Bunlar hakikaten yüce sözler. Han, siz onların evlerini yıkarak öcünüzü aldınız. Artık gelecek için plan yapmak gerek. Hiç sönmemiş kül bırakılır mı? ..Siz, han, umarım ki onların içinde bulundukları zor durumdan yararlanıp seçilmiş atlılarınızı gönderirsiniz ve Uygurları kaçıktıkları için, Heyçetzıları ise hemen boyun eğmedikleri için cezalandırırsınız. Bunu başarmak, yitirilenlere yeniden kavuşmak kadar kolaydır Uygurların, niyetlerini sakladıkları ve Ansi'ye kaçmak istedikleri söyleniyor... Siz saldırdığınızda Uygurlar muhakkak ki kaçacaktır. Onların yolunu kesin ve yok edin."²⁶⁷ Nitekim Kırgızlar Çin imparatorunun teşvikiyle aynı yıl içerisinde Doğu Türkistan'a girerek Ansi ve Beşbalıg'ı almışlardır.

Mart 844 tarihinde Kırgızların Çinlilerle Uygurlar ve Kara arabalı oğulları kabilesini cezalandırma konusunda bir anlaşma yaptıkları görülmektedir. Bu anlaşma için Kırgız elçisi Tirek İnanç (Ti-te i-ssu-nan-chu); çok sayıda hediye, iki beyaz at ve mektupla Tan'g sarayına gelmiştir. ve Doğu Mançurya'da Uygurlara karşı ortak bir harekâtla ilgili olarak "Muhteşem planımızdan biraz bahsedelim: Sınır için süvari bölüğü yollayın ve muayyen vakitte belirlenen yerde bulunun. Heyçetzı kabilesi, Çin sınırından bin ... uzakta, çölün ortasında yaşar"²⁶⁸ önerisinde bulunmuştur. Nitekim bu antlaşmayla bağlantılı olarak 845 yılında Kırgızların Uygurları ortadan kaldırmak için sefere çıktığı tespit edilmektedir. Aynı yıl Çin imparatoru ölmüştür. Nisan ayında Li Shih adlı Çin elçisi Kırgızlara gönderilmek üzere hazırlattırılır. Tahta geçen yeni imparator Hsüan-tsung da kuzeydeki komşularına karşı aynı politikayı devam ettirme niyetinde olmakla birlikte elçi Li Shin, Kırgız ülkesinin çok uzakta olduğunu ileri sürerek yeni imparatoru bu kararından döndürür.²⁶⁹

²⁶⁶KCKTB, T. II, s. 29-31.

²⁶⁷KCKTB, T. II, s. 32-33.

²⁶⁸G. P. Suprunenko, "Nekotorie istočniki po drevney istorii Kırgızov", MIIKK, T. II, 2003, s. 217.

²⁶⁹G. P. Suprunenko, Dokumenti, s. 77-78.

Çin imparatorunun 847 yılında Li Ye başkanlığında gönderdiği heyeti Kırgız ülkesine geldiğinde ölen kağanın haleflerinden birine *Ying-wu ch'engming kağan* unvanı vermiştir. 860-873 yılları arasında Kırgızların Çin'e üç defa daha elçi gönderdikleri ve kendilerine hediyeler sundukları anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra karşılığında unvan almak konusunda bir daha bahsetmezler.²⁷⁰

Çin imparatorunun Kırgız Kağanının Uygur Kağanlarının kullandığı *Tengri Kağan* unvanını alma isteğini reddetmesi üst düzey devlet görevlilerinin toplantısında gündeme getirilmiştir. Tan'g sarayındaki makam sahipleri arasında Kırgızlarla iyi ilişkiler kurulmasına karşı olanlar da vardı. Çin dış siyasetinin temel amacının göçebe halkları birbirine düşürüp “barbarları, barbarlar eliyle öldürmek” olduğu, bunu yeterli bulan bazı devlet adamlarının Kırgız Kağanlığını tanımaya karşı çıktıkları ifade edilmektedir.²⁷¹ Kurultayda “...*Hoyhular'a (Uygurlara) ikbal döneminde takdirnameler verilirdi, çok şükür onlar zayıfladılar. Artık isyanları bastırmak için Hagaslar'ı (Kırgızlar'ı) güçlendirmeye gerek kalmadı*”²⁷² şeklinde bir sonuca varılır. Kurultayın bu kararına rağmen Çinlilerin Kırgızlarla sıkı ilişkilerini devam ettirdikleri görülmektedir.

Tan'g sülalesiyle Kırgız Kağanlığı arasındaki diplomatik, ticarî ve kültürel ilişkilerle ilgili bilgiler sadece Çin kaynaklarında yer almaz. Minusin havzasında yapılan kazılarda arkeolojik buluntular içerisinde yer alan Çin aynaları ve sikkeleri, Kırgız Kağanlığı (IX-X) döneminden kalmıştır. Bu ara Çin'den eşya akışında patlamanın yaşandığı dönemdir. Gelen eşyalar arasında ipek kumaşlar, aynalar, sikkeler, dökme demir parçaları da yer almaktadır. Tan'g sikkelerinin o dönemde Kırgız ülkesinde de geçerli olup kullanıldığı²⁷³ anlaşılmaktadır.

IX. yüzyılda Tan'g sülalesi ile Kırgız Kağanlığı arasındaki diplomatik ilişkileri belgeleyen arkeolojik bir belge de Abakan şehrinden 35 km uzaklıkta bulunan Raykin köyünde bulunmuştur. Üzerinde hiyeroglif yazısı olan beş mermer tablo Çin'de VII-XIII. yüzyıllarda Tan'g ve Sun'g sülalesi hükümdarlığı döneminde yapıldığı bilinmektedir.²⁷⁴

Aynı tablonun Yenisey Kırgızlarının topraklarında bulunmasını arkeolog Yu. Hudyakov, IX. asrın ortasında Kırgız kağanlığının gücü doruk noktadaydı. Kağanın birlikleri sadece Sayan-Altay ve Moğolistan'da değil, aynı zamanda Doğu Türkistan,

²⁷⁰ G. Suprunenko, Dokumenti, s. 78.

²⁷¹ Yu. Hudyakov, *Sabluya Bagira*, s. 120.

²⁷² N. Ya. Bıçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 357.

²⁷³ Yu. Hudyakov, *Sabluya Bagira*, s. 121.

²⁷⁴ T. O. Mastsumuto, “O fragmentah mramornih tablits s iepoglifami, naydennih v okrestnostyah goroda Abakana v Yujnoy Sibiri”, *Arheologiya, antropologiya i etnografiya Sibiri*, Barnaul, 1996, s. 218-219.

Ordos, Alaşan yakınları ve Çin sınırlarında da bulunuyordu. Çinlilerle efsanevi "akrabalık" sayesinde Kırgız Kağanına imparatorun bir aile ferdi gibi muamele gösterilerek, kendisine övgü dolu tablolar hediye edilmiştir. Bu durum Çin sarayı ile Kırgız devleti arasında IX. yüzyılın ortasındaki sıkı ilişkilerin varlığını kanıtlamaktadır²⁷⁵ şeklinde yorumlamaktadır. Tüm bunlardan, Kırgız komutanları ve askerlerinin gerektiğinde diplomatik görevleri üstlendikleri ve zorluklara rağmen Kağanların önemli talimatlarını yerine getirdikleri sonucu çıkarılabilir.

1.1.5. Büyük Kırgız Hâkimiyeti'nin Sonu

“Büyük Kırgız Hâkimiyeti” yaklaşık 80 yıl sürmüştür. Merkezî Asya'nın büyük kısmında hüküm süren Kırgızlar, bu bölgelerdeki göçebe halkları tamamen hâkimiyetleri altına almayı başarmışlardır. Nitekim X. yüzyılın başında Güney Sibirya bölgesi, Moğol boyları tarafından yavaş yavaş ele geçirilmeye başlanmış olmakla birlikte Kırgızlara dair hatıralar şimdiye kadar saklanmıştır. Bu bölgede Kırgızlar'dan kalma tüm mezarlara “Kırgız mezarı” denmektedir.

924 yılında Merkezî Asya bozkırlarında, topraklarının batı sınırları Altay Dağlarına kadar uzanan Kitanlar hüküm sürmektedir. Çin Kaynakları, bu dönemde Kırgızların Kitanlarla savaşımadığını aksine onlarla çok iyi geçindiklerini kaydetmektedir. 931 yılında Lyao Tatzun döneminde batıdaki sınırda Hagas (Kırgız) devletinden insanları aydınlatmak üzere gelişlerin organize edildiği, Kırgız çocukların okullarında okutulduğu, 952, 975 yıllarında ise Kitanlarla ilişkileri geliştirmek adına elçilerin gönderildiği²⁷⁶ kaynaklarda yer almaktadır. Fakat Kırgızlar, Uygurlarla sürdürdükleri mücadele dolayısıyla güç kaybettiklerinden Merkezi Asya'da hüküm sürmeleri mümkün olmayacaktır. Bu dönemde yaşanan yoğun savaşlar dolayısıyla erkek nüfusun oldukça azaldığı düşünülmektedir. Savaşta ganimet toplamaktan mahrum kalan Kırgız beyleri, idari ettikleri yerlerin halkına baskı yapmış devlet kendi içerisinde beyliklere bölünmüş ve dolayısıyla Moğol boylarının Kırgız topraklarına düzenlenen Moğol boylarının saldırıları sıklaşmıştır.²⁷⁷ Kırgızların elinde hâkim oldukları geniş topraklardan sadece Minusin havzası Tuva, Altay ve Kuzey-Batı Moğolistan kalmış;²⁷⁸

²⁷⁵ Yu. Hudyakov, *Sablya Bagira*, s. 119.

²⁷⁶ N. V. Kyuner, “Novie Kitayskiye Materialy po Etnografii Kirgizov (Hakasov) VII-VIII vv”, s. 12; Anvarbek Mokeev, *Kirgiz Altai i na Tien-Shane*, (ed: S. G. Klyastorny), Bışkek, 2010, s. 73; “Tarih ve Manas”, *Manas Bilgişöleni Bildiriler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 12-13 Ekim, 1995, s. 12.

²⁷⁷ Yu. Hudyakov, *Vorujeniye Eniseyskih Kirgizov VI-XII vv*, s. 162.

²⁷⁸ L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvi*, s. 95.

ancak bazı Kırgız boyları 930'lu yıllarda Talas vadisine kadar uzanan Doğu Türkistan'ın bazı bölgelerinde hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir.

Tanrı Dağlarındaki bazı Kırgız boylarının X. yüzyılın sonlarında Turfan'daki Uygurlara boyun eğdiği de bilinmektedir.²⁷⁹ Araştırmacılar, Yenisey Kırgızlarının Merkezî Asya'daki hâkimiyetlerinin sona ermesine dair çeşitli fikirler ileri sürmekte, Kırgızların ele geçirmiş olduğu birçok yeri terk edip Minusin vadisine döndükleri zamanla ilgili olarak da farklı çeşitli tarihler vermektedirler. Araştırmacıların çoğunluğu Kitanların, Kırgızları Ötüken bölgesinden sürüp çıkardıklarını ve bu yüzden Kırgızların Sayan'a döndüklerini düşünmektedirler. Fakat Çin ve İslam kaynaklarında bu devirde Kitanlar ile Kırgızlar arasında çatışma yaşamadığına dair herhangi bir kayıt yoktur.

V. Bartold²⁸⁰, L. Potapov²⁸¹, İ. Batmanov ve A. Graç'a göre, Kırgızlar X. yüzyılın başında Sayan dağlarının kuzeyine Moğol dilli Kitanlar tarafından sürülmüştür. L. Kızlasov²⁸² ve onu destekleyen bazı araştırmacılar, Yenisey Kırgızlarının Moğol istilasına kadar Tuva'da yaşadıklarını Neçaeva²⁸³ ise Kırgızların bölgeyi X. yüzyılda terk ettiğini fakat bir kısmı Kırgızların Tuva'da yaşamını sürdürmeye devam ettiğini ve Tuva ahalisinin böyle oluştuğunu ileri sürmektedir. Arkeolog Yu. Hudyakov Kırgız hâkimiyetinin ömürlü olmamasının uzun süren savaşlar yüzünden nüfusun azalmasına ve Kırgızların bir bölümünün Tanrı Dağları bölgesine göç etmesine bağlar. Lev Gumilëv ise, bozkırda yaşamak istemeyen Kırgızlar Minusin bölgesine geri dönüşüyle ilgili onların bozkır üzerinde hak iddia etmediklerini söyler. Nitekim bölgeyi terk eden Kırgızların Minusin çukuruna çekilip, yerleşik hayata geçmiş ve tarım, hayvancılıkla uğraştıkları düşünülmektedir.²⁸⁴

Taşağıl'a göre Kırgızlar 900'lü yılların başında bölgeden ayrılarak eski yurtlarına göç etmeye başlamışlardır.²⁸⁵ Araştırmacıların çoğu, Kırgızların kuzeye çekilmelerini siyasi sebeplere bağlamakta, bozkırda hâkimiyetlerini genişletmekte olan Kitan, Nayman ve Moğollarla yaşanan savaşların başlıca etken olduğunu iddia etmektedirler. Kırgızların payitahtı kuzeye taşınması buradaki toplulukları hâkimiyet altına tutması isteğiyle bağlantılı olduğu ileri sürülmektedir.²⁸⁶ Bu mühem durum

²⁷⁹ bkz: "S 6551 Dun'huan Kolcazması"; "Gaoçan Saparı Tuuraluu Kol Cazmalar (981-984)", *KCKTB*, T. II, s. 60-61.

²⁸⁰ V. Bartold, *Moğolistan'da Kırgızların bazı boylarının en azından 970'e kadar hükmettiğini varsayar. Bkz: Kirgizi (İstoriçeskiy Oçerk)* s. 39.

²⁸¹ L. P. Potapov, *Narodı Yujnoy Sibiri*, Novosibirsk, 1953, s. 99.

²⁸² L. P. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v srednie veka*, Moskva, 1969, s. 121-129.

²⁸³ L. G. Neçaeva, *TKAÖÖ*, T. II, M-L, 1966, s. 142.

²⁸⁴ L. N. Gumilëv, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, çev. D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2002, s. 70, 80.

²⁸⁵ A. Taşağıl, "Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar", s. 497.

²⁸⁶ D.G.Savinov, *Gosudarstva i Kul'turogenez na territorii Yujnoy Sibiri v Epohu Rannego Srednevekovya*, s. 64-65; 274-275.

Kırgız hâkimiyetinin sona eriş tarihini tam olarak ortaya koymayı neredeyse imkânsız kılmaktadır. Kırgızların Tuva'daki hâkimiyeti X. asırda sona ermiş onların ekseriyeti Orta Sayanlar bölgesine dönmüştür. Bu konuyla ilgili olarak E. Kıçanov, Karahıtay hükümdarı Amgaban'ın 916 yılında Moğolistan'ı ele geçirdiğini ve bunun, Kırgızların Minusin vadisine göç etmesine yol açtığı kanaatindedir. XII. yüzyılın sonlarına doğru Moğol baskısından kaçan Naymanlar, Batı Moğolistan'a kadar gelmişlerdi Bu süreçte yaşanan çatışmalar sonunda Kırgızlar Tuva'dan Minusin bölgesine gitmeye mecbur kalmış, fakat yukarıda bahsedildiği gibi bir kısmı bu bölgede yaşamlarını sürdürmeye devam etmiştir.

1295 yılın gelindiğinde Altay dağlarında yaşayan Kırgızlar Kubilay hanın emri üzerine Şantung'a göç ettirilmiştir.²⁸⁷ XII. yüzyılın sonlarından itibaren Kırgız kağanlığının toprakları, eskiden olduğu gibi Orta Yenisey bölgesi ile sınırlanmıştır. Kırgız hâkimiyetinin yayıldığı dönemde farklı bölgelere göç eden Kırgızlar sonradan Minusin bölgesine geri dönmemişlerdir. Bunlar zamanla yerli halka karışarak kimliklerinin kaybetmişlerdir. Yakutların, Altaylıların, Kalmakların etnik yapısı içindeki “Kırgız” etnonimi buna delil olarak gösterilmektedir.²⁸⁸

Günümüz tarihçileri arasında Kırgız hâkimiyetinin sona erdiği tarihle ilgili tartışmalar hâlâ devam etmektedir. Rus ve Kırgız arkeologları, Hakasya ve Tuva topraklarında Kırgız Kağanının karargâhını (merkezini) arama çabasını sürdürmektedirler.

1.1.6. Yenisey Kırgızların Doğu Tanrı Dağları'na Göçleri

Yenisey Kırgızları'nın *Büyük Kırgız Hâkimiyeti* döneminde Doğu Türkistan'a yaptıkları seferler sırasında Doğu Tanrı Dağları ve Yedisu bölgesine gelerek buralarda yerleştikleri ifade edilmişti. Bugün Tanrı Dağları bölgesinde yaşayan Kırgızların ana çekirdeğini oluşturan Yenisey Kırgızları Sovyet dönemi araştırmacılarının ilgilendikleri bir konu olmuştur.²⁸⁹ Kaynakların verdiği bilgilere göre Kırgızların Yedisu bölgesinde ve Doğu Türkistan topraklarında yaşadıkları, Karluk, Yağma, Tuhsi, Çiğil ve Uygurların yukarıda zikredildiği gibi topraklara ve Merkezî Asya'nın sınırları dâhilindeki yerlere²⁹⁰ yerleştikleri sonucu çıkar. Kırgızlar bunun yanında Orta Asya'nın

²⁸⁷ E. İ. Kıçanov, “Svedeniya Yuan-shi” o pereseleniyah Kirgizov v XIII veke”, *İAN, Kirg. SSR*, V, Frunze 1963, s. 62; Çjen Hua, “Hey-luntszyan Provintsiyasında Kırgızlar”, *Kırgızstan Madaniyatı*, Sayı, 8, Ocak, 1988.

²⁸⁸ Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, (çev. M. Kalkan), Bilge Yayınları, İstanbul, 2008, s. 108.

²⁸⁹ Bu konu hala tartışmaya açıktır. Konuyla ilgili araştırmacıların çeşitli fikirleri bkz: *Voprosi Etničeskoj İstorii Kirgizskogo Naroda*, Frunze, 1989 eserinde toplanmıştır.

²⁹⁰ *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 98.

başka yerlerinde de gösterilmektedir. Bu devirde Karlukların Çu, Talas boylarında, Tuhsi ve Çiğillerin Isık-Göl'ün çevresinde oturdukları değerlendirildiğinde Kırgızların Karluklar ile birlikte Çiğillerin kuzeyinde Tuhsilerin doğusunda yerleştiği anlaşılmaktadır. Tarif edilen bu yer Yedisu ve Tanrı Dağları'nın doğu bölgesidir.²⁹¹ Bu konuyla ilgili olarak Ebu Dulef, Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan üzerinden geçerken, Kırgızların Uygurlar ve Karlukların yaşadığı yerlerin ortasına göç etmekte olduklarını nakletmektedir. Bu malumat, Kırgızların X. yüzyılın ortalarında Tanrı Dağlarının doğusuna yerleştiklerini göstermektedir.²⁹²

981-983 yıllarında Çin elçisi Wang Yen-te, Turfan Uygur bölgesinde batıda Beşbalık şehrine kadar seyahatte, Kırgızların, Yağma, Çiğil ve diğer boylarla birlikte Turfan bölgesinde yaşadıklarını sonra batıya doğru ilerlediklerini kaydetmektedir.²⁹³ Bu bilgiyi tenkit eden A. Mokeev ise Kırgızların Bişbalık'da hiçbir zaman Uygurlara bağımlı olmadıkları, Büyük Kırgız Hâkimiyeti dönemindeki Doğu Türkistana yaptıkları seferler sırasında gelen az sayıda Kırgızın burada yaşayan boylar içerisinde eridiği²⁹⁴ iddiasındadır.

Çin'de Liao (916-1125) ve Kuzey Song (960-1279) sülalelerinin iktidarı döneminde Kırgızların Doğu Türkistan topraklarında yaşadıklarına dair yorumlar konusunda O. Karaev "Kırgızlar Uçı, Aksu'nun batısı, Taşıgan, Kaşgar nehri ve Barçuk kışlağının güney taraflarında yaşadıklarını söylemektedir.. Demek ki, Kırgızlar, Liao ve Kuzey Song hanedanları döneminde Aksu'dan Kaşgar'a ve aşağı Artuş'a kadar olan topraklarda yaşamışlardır. Dolayısıyla sonradan kurulan Karahanlı Devlet birliği içinde yer aldıklarını zikretmek gerekir".²⁹⁵

Arap kaynakları da Kırgızların Tanrı Dağlarının doğu taraflarında yaşadıklarını teyid etmektedirler. Kırgızlar bu kaynaklara göre Kimeklerin güneyinde Yağma ve Karlukların doğusunda, Kuça ve Kaşgar'ın kuzey-doğusunda bulunuyorlardı.²⁹⁶ Mervezi'nin verdiği malumata göre Karluklar Altay dağlarından göç ederek İli, Çu ve Talas bölgesine yerleştiklerinde Kırgızların onların doğusunda yaşadıkları

²⁹¹ "Hudud al-Alam". (Granitsı Mira), (Ru. terc S. N. Vorobjevnikoy), s. 23; *Vostoçnie avtorı o Kırgızah*, s. 41-42, 44.

²⁹² *Vostoçnie avtorı o Kırgızah*, s. 51; O. Karaev, *Arabskie i Persidskie Istočniki IX-XI vv*, s. 15-16; A. N. Bernştam, *SE*, 1956, № 4, s. 118-125.

²⁹³ O. Karaev, M. Kocobekov, "O pereselenii eniseyskih kirgizov na Tien Shan", *Materialı Mejdunarodnoy naučnoy konferentsii posvyaşennoy 1000-letiyu eposa "Manas"*, 22-24 sentybr', Bişkek, 1994, s. 58.

²⁹⁴ A. Mokeev, *Kırgızı na Altae i na Tien-Shane*, s. 35-38.

²⁹⁵ Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 136.

²⁹⁶ V. Minorsky, *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China the Turks and India*, (English trans. and comment, by V. Minorsky), London, 1942, s. 18.

anlaşılmaktadır. X. yüzyılda İrtiş nehrinin Cungar dağlarına yakın bölgelerine göç eden Kimekler de Mervezî'nin yazdığı gibi Kırgızların kuzey komşuları idiler.²⁹⁷

Minusin vadisinde yaşayan Yenisey Kırgızları ölümlerini yakarak defnederlerken Tanrı Dağı taraflarına göç ettikten sonra ölümlerini gömmeye başlamışlardı. Kırgızların İslâmiyeti resmi din olarak kabul etmiş olan Karahanlıların tesiri ile ölümlerini İslâmi usullere göre defnetmeye başladıkları sonucu çıkmaktadır.

Cüveynî'ye göre, Karahıtay hükümdarı gurhan Elyuy Daşı, 1120 yılında doğudan Türkistan'a girdiğinde Kırgızlarla karşılaşmıştır. Onların şiddetle muhavemet etmesi üzerine Emil Nehri bölgesin geçerek burada konaklamıştır. Aradan bir süre geçtikten sonra gurhan, Balasagun Kaşgar ve Hotan'ı zapt edip, Kırgızlara karşı asker sevk ederek onları yenmiş, akabinde Beşbalık şehrini de ele geçirmiştir.²⁹⁸ Bu malumat Kırgızların XII. yüzyılda Beşbalık şehri çevresinde yaşadıklarını ortaya koymaktadır.

Arkeolojik buluntular da Yenisey Kırgızlarının bir kısmının IX. yüzyılda Tanrı Dağları civarına geldiklerini açık bir şekilde göstermektedir. Tekeli şehri civarında bulunan yetmiş altı adet demir ve tunçtan yapılmış VIII-IX. yüzyıllara ait eşyalar, bugünkü Kazakistan doğusunda Kimekler, bugünkü Kırgızistan'ın kuzeyi ve Yenisey'de yaşamış olan Kırgızların mezarlarından çıkan bulgularla büyük benzerlikler göstermektedir. Bu belgeler Kırgızların IX. yüzyılda yükseliş döneminde Yedisu bölgesine kadar geldiklerini göstermektedir.²⁹⁹

A.M. Fetisov'un 1891'de Koçkor (Kırgızistan) bölgesinde yaptığı arkeolojik kazılarda bulunan eşyalar Ermitaj'da (Petersburg) muhafaza edilmektedir.³⁰⁰ A.N.Bernştam, bu buluntuları VIII-IX. asırlara tarihlemektedir. Ona göre Koçkor'daki buluntular ile Minusin bölgesindeki Yenisey Kırgızları'nın Kopen, Çaa-tas kazılarında bulunan eşyaların yapılış teknikleri büyük benzerlikler arz etmektedir. Bunlar Yenisey Kırgızları'nın Tanrı Dağları bölgesine daha sonra göçtüklerini gösterir deliller olarak görülmektedir. A. Bernştam, aynı şekilde yapılmış olan eşyaları Narın nehri boyunda, Alamışık'taki mezarlarda da bulmuştur.³⁰¹ Doğu Türkistan'ın batı tarafında Kum Tör'de bulunan resimdeki zırh giymiş adam Minusin ve Tuva'da bulunan taşlara kazılan

²⁹⁷ Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 137.

²⁹⁸ Djuveyni, *Tarih-i Djahanguşey*, (Ru. terc. N. N. Tumanoviç), Materialı Fonda Rukopisey NAN Respubliki Kırgızstan, Inv. №. 1706, s. 25.

²⁹⁹ A. N. Bernştam, *İstoriko-arheologičeskie očerki Tsentral'nogo Tien Shan'a i Pamiro-Alaya*, M., L, 1952, s. 89-94; Kubatbek Tabaldiev, "Arheologiyalık Maalimattar cana Kırgız Elinin, Madaniyatının Kalıptanuu Maseleleri", *KTMÜSBD*, S, 21, 2009, s. 151.

K. Tabaldiev, O. Soltobaev, "Runičeskie Nadpisi Koçkorskoj Dolini", *ИИHAHKP*, S, 1-2, Bişkek, 2001, s. 68-73.

³⁰¹ A. N. Bernştam, *Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*, M-L, 1952, T. 26, s. 81; SE, № 4, s. 118-125.

resimlerle büyük bir benzerliğe sahiptir. Yu. Hudyakova göre, bu resim Yenisey Kırğızlarının 840 yılındaki savaş sırasında yapılmıştır.³⁰²

VI-XII. yüzyıllara ait Talas'taki runik yazıtlarda geçen "Otuz oğlan" tabîri Sayfeddin Ahsikendi'nin verdiği malumata göre şöyle yorumlanmaktadır: Otuz oğlun Adigene, Munguş, Kara Bağış ve Tagay adlı çocukları vardır. Otuz oğul boy birliği, tarihi ve coğrafi bilgilere göre Kırğızların oluşumuyla yakından bağlantılıdır. Kırğız boy teşkilatının *Оң* (sağ) ve *Сол* (sol) kanadın bir araya getirilmesiyle oluşturulduğunu unutmamak gerekir. Bunun dışında Talas boyunda yaşayan Kırğızların büyük bir kısmının kökenlerini Sol kanadın Otuz oğlu ile bağdaştırmaları boş yere değildir. Talas'taki yazıtlarda yer alan Kara Çur'un başında bulunduğu Otuz oğlanların, Yenisey Kırğızları'nın bir boyunun veya kolunun olması ihtimal dahilindedir. Otuz oğullar, Talas boyuna IX. yüzyılda göç ederek gelmişlerdir.³⁰³

Taraz şehrinin doğu tarafındaki Yedi Döbön bölgesindeki mezarların birinde yakılarak defnedilmiş kişinin cesedi bulunmuştur. V. Barthold'a göre bu mezarlıklar ölülerini yakarak defneden topluluklara aittir. Arkeolog K. Tabaldiev ise mezarların Yenisey'den göç ederek gelen ve geleneklere uygun olarak ölenlerini yakarak defneden Kırğızlara ait olduğunu söylemektedir.³⁰⁴

Günümüz Hakas folklorunda Kırğızlar'ın Yenisey bölgesinden Altay ve Tanrı Dağı bölgelerine göç ettiklerine dair efsaneler vardır. Bu efsanelerdeki göçün nedeni ani iklim değişikliklerine bağlı olarak meydana gelen doğal afetler gösterilir. Nitekim bir Hakas şeceresinde (soy kütüğü) şöyle denmektedir: "Eskiden çobanlar kış için kuru ot hazırlamazlarmış. Çünkü Hakasyada kışın kar yağmazmış. Bir dönem kışlar çok soğuk olmaya başlamış ve hayvanlar açlıktan telef olmuş. Dolayısıyla Kırğızlar sıcak bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır". Diğer bir rivayete göre ise, Orta Yenisey bölgesinde yazın uzun yıllar kuraklık olmuş, bitkiler kurumuş, ekinler yanmış ve sulama kanallarındaki sular çekilmiş. Dolayısıyla Kırğızlar daha iyi topraklar aramaya başlamışlar ve günümüzdeki Moğolistan'a göç etmişler. Onların yaşadığı bu yerlerde sulama kanallarının izleri kalmış. Şor ve Çulım efsanelerinde eskiden Kırğızların yaşadığı bölgelerin düz topraklar olduğu ve buralarda at çobanlarının yaşadığı anlatılmaktadır. Bu düzlüklerde ağaçlar yetişmeye başlayınca Kırğızlar bunun şeytanın

³⁰² Yu. Hudyakov, "Legendarnaya Stena" İz Kum –Tura", *Sibir v Drevnosti*, Novosibirsk, 1979, s. 109.

³⁰³ Ö. Karaev, "Kırğız Elinin Tüzülüşü", *Materialı Mejdunarodnoy Naučnoy Konferentsii posvyaşennoy 1000-letiyu eposa "Manas"*, 1994, s. 38.

³⁰⁴ K. Tabaldiev, s. 153; Ö. Karayev, *Türklerle Kağanlıkları*, s. 106; Ayrıca olarak bkz: Kubatbek Tabaldiev, "Arheologiyalık Maalimattar cana Kırğız Elinin Madaniyatının Kalıptanuu Maseleleri", *KTMÜSBD*, S, 21, 2009, s. 154.

boynuzu yani başlarına gelecek felaketin işareti olduğuna inanmış ve güneye doğru göç etmişler. Göç etmeyen Kırgızlar ise bugünkü Hakasların atalarıymış. Günümüzde de Şorların bulunduğu yerde geceleyin at kişnemesinin duyulduğu “Hırgıs kodrezi” (Kırgız bataklığı) vardır. Görüldüğü gibi göç ile ilgili efsanelerde Yenisey Kırgızları’nın Kırgız hâkimiyetinin kurulduğu dönemleri ve Tanrı Dağlarını vatan edinmeleri yansıtılmaktadır. Hakasların daha sonraki dönemlerine ait şecerelerde Kırgız kağanlığının yıkılması Moğol istilasına bağlanmaktadır. Şecerelerde anlatıldığına göre Kırgız kağanının ölümü üzerine yönetim boşluğundan faydalanan Moğol hanı bu bölgede yaşayan Kırgızlara saldırmış ve onları yenilgiye uğratmıştır. Moğol istilası nedeniyle bu bölgede yaşayan topluluklar Altaylara sürülmüşlerdir. Sürgündeki Kırgızlar, Moğolların esareti altında yaşamaya katlanmayarak eski yurtlarına kaçmışlardı. Bunlardan bazıları buradaki işkencelere dayanamamış ve kendi vatanına kaçmışlar. XIII-XIV. yüzyıllara ait efsanelerde Kırgızların Moğol istilası dolayısıyla dağıldıkları konusu işlenir. “...Moğol istilası devrinde “Sahsaar” adlı bir dağda Kırgızları idare eden yedi kahraman kız yaşarmış. Günlerden bir gün Moğollar aniden Abakan bölgesine saldırmış ve halkı Sayan’dan daha ileri bölgelere sürmüşler. Merkuş yedi kahraman kız da düşmandan kaçarak Askiz bölgesindeki bir mağaraya gizlenmişler. Bu yüzden kızların gizlendiği dağ “çiti hıs” (yedi kız) olarak adlandırılmıştır. Moğol süvari birliği tekrar saldırıya geçtiğinde bu kızlar da bu defa Akiyus nehrinin yukarı tarafına kaçmışlar. Onlar ilk önce Puyal (Tuyal) dağının yanındaki Hısturi (kızlar yeri)’ye yerleşmişler. Daha sonra İtçul nehri civarındaki bir yere göçmüşler. Burası da “çiti hıs” olarak adlandırılmış. Kızların izini süren Moğol süvarileri oraya da gelmişler. Bu defa kızlar dört bir yana dağılmaya karar vermişler. Biri İyus bozkırlarına, ikincisi Tuba bölgesine, üçüncüsü Yenisey tarafına dağılmışlar... Kızların en küçüğü Sahsaar dağında bulunan Hırgıstar köyüne yerleşmiş. O da buradaki Ninya adlı yüksek bir yerde “İneytas”a dönmüştür. Günümüzde burada yaşayan Hırgıslar kendilerini ona bağlamakta ve onun için her yıl kurban kesmektedirler. Hakasya Rusya’nın hâkimiyeti altına girdikten sonra onların Kaçın, Sagay ve Kızıllarla karışmaları neticesinde yeni Kırgız boyları da ortaya çıkmıştır Ahhırgıs, Harahırgız, Kökhırgız/Kökhırgızı; Haşhahırgıs soyundan Aksöökkırgız vb”.³⁰⁵

Kırgızlar’ın Tanrı Dağları’na Kimek-Kıpçakların yurtlarına kadar ilerlediklerini arkeolojik malzeme de desteklemektedir. Hudûd el-âlem’de geçen *Karkar-han/* Karkarahan Kimaklara ait bir bölgedir. Sakinleri, gelenek açısından Hırhızlara

³⁰⁵ Viktor Butanaeyev, İrina Butanayeva, *Yenisey Kırgızları Folklor ve Tarih*, s. 40-44.

(Kırgızlara) benzerler. V. Minorsky³⁰⁶ buranın Semipalatinsk'ten 350 km. güney-batıda bulunan Karkaralinsk şehri civarında yer aldığını belirtir. Toponim, bugünkü Kazakistan'ın Karaganda bölgesindeki Karkaralinsk dağlarının adından oluşmuştur. Ayrıca Alma Ata bölgesi Kegen ilinde Karkarinski köyü bugünkü Kırgızistan'ın Isık-Göl'ün kuzey-doğusunda Karkıra yaylası vardır. Karkıra yaylası Manas'ın babası Cakıp'ın yurdudur. Kimekler ile Kırgızların etnokültürel köklerinin aynı olduğu dikkate alınırsa³⁰⁷ V. F. Minorski'nin lokalizasyonu ve Karkıra toponiminin Yedisu'nun güney-doğusunda olduğu görüşü tartışmaya açıktır. Nitekim B. E. Kumekov ve A. Mokeev, Karkara han bölgesini İrtiş'in güneyinde, Tarbagatay bölgesinden Çingiztau-Kalbinsk sıra dağlarına kadar uzanan yer olarak kabul etmektedirler.³⁰⁸ T. Çoroev bu konuya "...ortaçağ yer adlarını günümüzde benzer adları taşıyan yerlerde aramanın şart olmadığını, sözkonusu yerin neresi olduğu meselesinin henüz tartışmaya açık isme gelen 'han' ekinin belirsiz olduğu açıklamasını yapar. X. yüzyıla kadar yer adı olarak Farsça ve Türkçede, mesela, Gerdizî ve Kaşgarlı Mahmut'ta *Barshan/Barsgan* örneklerinde olduğu gibi mevcuttur. Aynı müellif Kaşgarlı Altun-kan dağ adının ve Barhan (Alt es-Sin anlamına gelir) yer adının geçtiğini, buradaki 'han' kelimesinin Soğdça-Türkçe bir toponimin ögesi olup olmadığını söylemenin zor olduğunu belirtir. Bernştam'ın, *Karkarhan* toponiminin *Kırkızhan* → *Kırgızhan* şeklinde okunması gerektiğini belirtmiş. Bu parçada söz konusu edilen boylar Kimek ve Kırgızlar olduğu için bu fikrin geçerlilik payı olduğunu belirten T. Çoroev, "Kırgız" etnoniminin Kaşgarlı Mahmud ve XI-XIII. yüzyıl kaynaklarında "Kırkız" şeklinde geçtiğine³⁰⁹ dikkati çekmektedir.

Yenisey Kırgız boylarının batıya doğru göçleri Kara-hıtaç dönemi, (XI-XII) ve Moğol istilasını sürecinde (XIII-XV) de devam etmekle birlikte asıl göçün Moğollar döneminde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

"Büyük Kırgız Hâkimiyeti" dönemi ile başlayıp XV. yüzyıla kadar devam eden Yenisey, Altay ve İrtiş üzerinden önceki vatanları olan Tanrı Dağları sahasına gelen Kırgızların zaman içerisinde bölgede hâkim unsur durumuna geldikleri sonucu çıkar.

³⁰⁶ KCKTB, T. I, s. 67.

³⁰⁷ Kimak ve Kırgızların etnokültürel bağları için bkz: D. G. Savinov, "Etnokul'turnie svyazi eniseyskih kırgızov i kimakov v IX-X vv", TC, 1975, AH CCCP IB, İzd. "Nauka", Moskva, 1978, s. 209-226.

³⁰⁸ B. E. Kumekov, *Gosudarstvo Kimakov*, Alma Ata, 1972, s. 66; A. Mokeev, *Kırgızı na Altae i na Tien-shane*, s. 33; M. Kıldıroğlu, "IX – XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri". Atatürk Üniversitesi. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 30, Erzurum, 2006, s. 151-152.

³⁰⁹ *Dinanü Lugat-İt-Türk Tercümesi*, (Besim Atalay), C. I, s. 28, 30; T. Çorotegin, *Etničeskie Situatsii*, s. 72.

Kırgız iktidarının çöküşünden sonra Türk kökenli hiçbir topluluğunun Türkistan'ın doğusuna hâkim olmadığı, yani Türk boylarının ağırlıklı olarak batıya kaydığı anlaşılr.

Sonuç olarak, Kırgızların Kimek-Kimek birliğine baskı yapması ve Kıpçakların IX. yüzyılın ikinci yarısında ve X. yüzyılın başında İrtiş'in batısına ilerlemeleri, Uygur ve Yenisey Kırgızlarının Tanrı-Dağı'nın doğusuna gelmeleri üzerine Doğu Türkistan'da yaşayan boylar göçe zorlanmışlardır. Ayrıca Karlukların bölgesel mahiyette göçleri, Kıpçak ve Oğuzların Peçeneklere baskısı üzerine Peçeneklerin bu sırada zayıflamış olan Hazar Kağanlığına doğru (Aşağı Volga İtil ve Karadeniz bölgeleri) ilerledikleri bilinmektedir. Kırgız ve Uygurların IX. yüzyılın ortalarında batıya yaptıkları göçlerin büyük bozkırın etnik ve politik tarihindeki anahtar rolü oynayan olaylar olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede yaşayan Türk boylarının ve özellikle göçebe Türkî-Moğol boyların toplanmasında büyük rol oynayan Yenisey Kırgızları “Büyük Kırgız Hâkimiyeti” döneminde eski yurtları olan Tanrı Dağlarında tarih sahnesine çıkmışlardır.³¹⁰ Sonuç olarak Türkistan'da boyların yer değiştirmesi sonucu Karahanlı hanedanının kurulmasının zemini hazırlanmıştır.

1.2. KARAHANLILAR DÖNEMİNDE KIRGIZLAR

Karahanlıların Türkistan'da iktidar oldukları yıllarda bugünkü Kırgızistan'ın büyük kısmında hanedanın mensup olduğu tahmin edilen Yağmalar ile Karluklar ve Çiğillerin yaşadığı bilinmektedir. Fakat bugüne kadar Karahanlı devletinin³¹¹ başında yer alan sülalenin etnik kökeni hakkında bilim adamları bir sonuca ulaşamamışlardır.³¹²

Kaynaklar IX ve X. yüzyıllarda Tanrı Dağı ve Yedisu bölgesinde Kırgızlarla komşu Türk Hanlığı (Karahanlılar)'nın kurulmasında Yağmalar, Karluklar ve Çiğillerin yanısıra Tuhsiler, Argular, Oğuzlar, Türkmenler, Kıpçaklar, Kencekler, Türgeşler,

³¹⁰ T. Çoroev, “Prityanşanye kak region etnogenezisa Kirgızskogo naroda”, *Kirgızı Etnogenetiçeskie i etnokul'turnie protsessy v Drevnosti i Srednevekovye v Tsentral'noy Azii*, Bışkek, 1996, s. 204.

³¹¹ Karahanlı adını literatüre V.V. Grigorev, bu hanedan içinden çıkan ilk olarak İslamiyeti kabul eden Satuk Abdulkerim Karahan'ın ünvanıyla dahil etmiştir. Bkz: V. Grigorev, *Karahanlı v Maverannagre po Tarihi Mun-neddjim-başı v Osmanskoy Tekste*, Spb, 1874, s. 6.

Karahan ve Kara hakan ünvanını hanedanın diğer temsilcileri de kullanmışlardır. Bu hanedana “İlekhanlar adını ise K.İ.Tornberg ve B.A. Dorn vermişlerdir. “Kara” kelimesi Kırgızlarda da Orta Çağ'dan beri ulu-büyük, bahadır, çok güçlü, gayretli gibi anlamlara gelmekteydi. Bu yüzden karahan ifadesi uluhan, ulu hükümdar anlamını da vermektedir. Bkz. Osmonov, Asankanov, *Kirgızstan Tarihi*, s. 11; Karahanlılar için bkz: O. Karaev, *İstoriya Karahanidskogo Kaganata (X- načalo XIII vv.)*, İzdatel'stvo “İlim”, Frunze, 1983; *Kirgiziya Pri Karahanidah*, Frunze, 1986; A. N. Bernştam, *Arheologičeskiy očerk severnoy Kirgizii*, Frunze, 1941.

³¹² Boris Koçnev, *Numizmatičeskaya istoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209)*, Sofiya Yayınları, Moskva, 2006; Omelyan Pristak, “Karahanlılar”, *İA*, C. VI, s. 251-273; V. Bartold, *Turkestan v epohu do mongol'skogo naşestviya*, *Sobr. Soç. T. I*, Moskova, 1963, s. 256; Reşat Genç, *Karahandar Mamleketinin Biylik Tüzülüştü*, (Kr. çev. Muzaffer Yürekli, Ziba Musabaeva), Bışkek, 2004, s. 90; *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara, 2002, s. 9- 17; “Karahanlılar Döneminde Kirgızistan”, *KTMÜSBD*, S. 14, Bışkek, 2006

Yabakuların da rol oynadıklarına işaret etmektedirler. Bu boylardan Oğuz-Türkmen, Kıpçak, Kencek, Argu, Yabaku ve Kırgızların ikinci dereceden rol oynayan kavimler şeklinde görmekteler. Bu dönem içerisinde Karahanlı idaresi altındaki Kırgızların bir bölümünün Tanrı Dağ ve Pamir Dağlarında, Talas ırmağı çevresinde ve Yedisu bölgesinde yaşadıklarına, kaynakların verileri dikkate alınarak, değinilmiştir.³¹³ Hudud-el-Alem yazarı ise Kırgızları Çiğillerin kuzeyine yerleştirir; günümüz Kırgızistan-Kazakistan sınırında, Pençul şehri civarında yaşadıklarını belirtir. Bu verilere dayanarak K. Şerniyazov, X. asrın ortalarına doğru İli ve Tekes'in yukarı, Isık-Göl'ün doğu Tanrı Dağlarının kuzey ve güney taraflarında bulunduklarını ileri sürmektedir. Mervezî Kırgızları XI-XII. yüzyıllarda Yedisu bölgesinde, Yağma ve Karlukların doğusuna yerleştirir. Mervezi Kırgızların Müslümanlarla komşu olduklarını kaydetmektedir. Kaşgarlı Mahnud³¹⁴, el-Mervezî'den kırk altı yıl önce yazdığı eserinde, İslâm'ın güneyde Çerçene'ye ve kuzeydoğuda İli Nehri civarındaki Kumi-Talas şehrine kadar yayıldığını belirtmektedir. Ahsikendi³¹⁵ ise XVI. yüzyılda yazdığı eserinde Kırgızların Selçuk Sultanı Sancar döneminde, Hocent dağlarında kırk oğuzdan oluştuklarını rivayetini nakletmektedir. Selçukluların Karahanlıları hâkimiyet altına aldıkları ve Tanrı Dağı civarında yaşayan boylarla siyasî-ekonomik bağlantılarının olduğu bilinmektedir. Ahsikendi'nin rivayeti Kırgızların Tanrı Dağı bölgesinde oturduklarının delili sayılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, Kırgızların oturduğu yeri tam açıklamaz. Kırgızlar dışındaki tüm boylar, XI. yüzyılın ilk yarısında Türkstan'da Yedisu, bugünkü Güney Kazakistan ve Türkmenistan'ın güneybatı taraflarında yaşamaktaydılar. Kaşgarlı'nın verdiği bilgi de Kırgızların Tanrı Dağları'nda yaşadıkları görüşünü destekler niteliktedir. Onun Yenisey Kırgızları'nın yaşadığı Sayan-Alтайlar'daki Minusin vadisine gitmiş olduğu bilgisi doğrulanamamaktadır. Ancak bu bilgilerin ışığında, Kırgızların Yağmalara komşu oldukları ve Tatarlarla komşu oldukları söylenebilir. Nitekim Kaşgarlı'nın haritasında Tatarlar İli nehri tarafında gösterilmiştir.³¹⁶

Fergana bölgesinin (bugünkü Güney Kırgızistan) Karahanlıların hâkimiyetine girmesinin 990'lı yıllarda ve Baytaş Süleyman Han'ın oğlu Ali Arslan Han zamanında gerçekleştirildiği bilinmektedir.³¹⁷

³¹³ O. Karaev, *İstoriya Karahanidskogo Kağanata*, s. 84; A. Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksiyaları*, II, s. 14; KCKTB, T. I, s. 74.

³¹⁴ DLT, C. I, s. 28-30.

³¹⁵ *Majmu at-Tavarih Sobranie İstoriy*, (haz: A. T. Tagirdjanov), Leningrad, Leningrad Üniversitesi'nin Yayınları, 1960, s. 52, 97.

³¹⁶ Ö. Karaev, *Türkler ve Kağanlıları*, s. 174.

³¹⁷ R. Genç, "Karahanlılar Döneminde Kırgızistan", s. 4.

Karahanlı hükümlerlerinden Kılıç Buğra Han Harun'un 990 yılında Samanîlerin elinden İsficab'ı (Sayram'ı), 992 yılında da Semerkand'ı alıp, 990 yılında Buhara'ya girdiği bilinmektedir. Buğra Han Harun'un oralarda uzun süre kalamayıp hastalığı nedeniyle Buhara'dan ayrıldığı ve Kaşgar'a dönerken Kırgızistan'ın Koçkar Başı şehrinde öldüğü bilinmektedir. Kırgızların Koçkor adını verdiği şehir günümüzde Kırgızistan sınırları içinde bulunmaktadır.

Tanrı Dağları ve Yedisu'daki durumunu sağlamlaştıran Karahanlılar, 990 yılından itibaren Orta Asya'nın batı bölgelerini de fethetmeye başladılar.³¹⁸ İlig Han Nasr Karahanlıların batıdaki eyaletlerini yönetmekle tanınan önemli şahsiyetlerinden biridir. Nasr merkez olarak bugün Güney Kırgızistan'ın Özkent³¹⁹ şehrini seçmiştir. Arkeolojik kaynaklar Özkent'in hızlı bir şekilde büyüüp geliştiğini göstermektedir, üç mozole (tabutların saklandığı yer) ve bir minare bulunmaktadır. Kuzey mozolesi, 1152 yılında yapılmıştır. Burada Fergana'yı yöneten Tuğrul Kara Han Hüseyin ibn Hasan medfundur. Ortadaki mozole, XI. asrın başında, güneydeki ise 1187 yılında inşa edilmiştir.³²⁰ Özkent bilindiği gibi XI.-XII. yüzyıllarda Fergana bölgesinin merkezine dönüşmüştür. XI. yüzyılın ilk yarısında Karahanlı Yusuf Kadir Han³²¹ Balasagun'u, sonra Hocent (Kırgızca Kokan) ve Fergana dâhil olmak üzere bugünkü Kırgızistan'ın tamamını, anılan yerlerden başka Özkent'i de ele geçirdiği anlaşılmaktadır.³²²

XI. yüzyılın ortalarında hanedan mensupları arasında yaşanan taht kavgaları bazı dış etkenlerle birleşince da etkisiyle artmış ve Karahanlılar Doğu ve Batı olmak üzere Karahanlıları olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bugünkü Kırgızistan tarihiyle de yakından ilgili bulunan bu olayların doğuda Fergana'nın İsfara kasabası yakınlarındaki Varuk kayalıkları üzerinde bulunan kitabeye kazıldığı anlaşılmaktadır. Bölünmeden sonra Balasagun, Talas, Sayram, Şaş (Taşkent), Doğu Fergana yani bugünkü Kırgızistan'ın önemli bir kısmı Doğu Karahanlıların sınırları içinde kalırken, merkezi Özkent (Özgön)

³¹⁸O. Karaev, "Karahanlı Do Oformleniya Zapadnogo i Vostochnogo Kaganatov", *Kirgiziya pri Karahanidah*, s. 30-31.

³¹⁹İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, (Çev. Abdülkerim Özyayın), İslâm Tarihi, IX, İstanbul, 1987, s. 180. Yakut el-Hamavi'nin *Mu'cem el-buldan* adlı eserinde şu bilgiler aktarılmaktadır: "Özkent- Fergana bölgesindeki Maveraünnehr beldelerindendir. Buraya Özcend de denir "kend" kelimesi bu diyarın halkının dilinde köy manasındadır. Özkend Fergana şehirlerinden "Dar el-Harb"e en yakın olanıdır. Şehrin bir suru ve çeşitli kapıları vardır. Türkler ticaret için buraya gelirler..." Bkz: *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 129; *Arabskie i Persidskie İstoçniki IX-XII vv. O Kirgizah i Kirgizii*, s. 21, 80.

³²⁰Ö. Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 208.

³²¹V. Barthold, *Turkestan*, I, s. 344.

³²²W. Barthold, "Kara-Hanlılar (840-1212)", *İA*, s. 270-71.

olmak üzere bugün Kırgızistan'ın güneyinde toprakları Batı Karahanlıların sınırları içerisinde kalmıştır.³²³

Muhammed b. Necib Bekran Cihanname adlı eserinde Kırgızların Fergana civarında yaşadıklarını söyler ve burayı şöyle tasvir eder: “*Diğer yandan Usruşana’dan başlayan ve Fergana’nın hududundan Kırgızlar’a kadar uzanan çöl bu dağın yanındadır. Bu dağda özellikle Usruşana’nın etrafında madenler çoktur. Bu dağlara Buttem derler*”³²⁴. Adı geçen bölgelerde yaşayan Kesek, Teyit, Töles, Argu vs. gibi İçkilik grubunu teşkil eden Kırgız boyları olduğunu çeşitli kaynaklarda teyit eden Attokurov, Karahanlı döneminde İslâmiyeti kabul ettiklerini ve erken dönemlerden itibaren ziraatle de meşgul olduklarını belirtmektedir.³²⁵ Nitekim Kırgız boylarından biri olan Argular İsficab, Talas, Balasagun civarında yaşamaktaydılar. Kaynaklarda Argular, İçkilik Kırgız boylarından biri olarak kaydedilmektedir.³²⁶

Karahanlıların başkenti Balasagun³²⁷ kaynaklarda *Ordu-Balık*, *Küz Uluş*, *Küz Ordu* gibi isimlerle de anılmaktadır ve bugünkü Kırgızistan’ın Tokmok şehrinden 60 km. uzaklıktaki *Burana*³²⁸ minaresinin bulunduğu yer olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Yusuf Has Hacib, Balasagun şehrinde yaşamış Burada 1069-1070 yıllarında *Kutadgu Bilig*³²⁹ adlı eserini yazarak Buğra Han Ebu Ali Hasan’a armağan etmiştir. Bölgedeki medreselerde büyük bilginler yetiştiği gibi başka yörelerden de bilginlerin geldiği anlaşılmaktadır.

Divanü Lügat’t Türk’ün yazarı Kaşgarlı Mahmut Kırgızistan’daki Isık-Köl’ün güney tarafındaki Barshan şehrinden olduğu ileri sürülmektedir.³³⁰

Karahanlılar döneminde (960) İslâm’ın resmî bir din olarak kabul edildiği İbnü’l-Esir’in³³¹ Tanrı Dağ ve Yedisu halkının Müslümanlığı kabul edene kadar

³²³ A. N. Bernştam, *Kırgızdardın cana Kırgızstandın tarıhı cana arheologiyası boyunca tandalma emgekter*, (hızl: Mambetaliev Satıbalı), Bışkek, 2004, s. 142-161.

³²⁴ KCKTB, T. I, s. 74.

³²⁵ S. Attokurov, *Kırgız Sancırısı*, Bışkek, 1995, s. 180, 190, 197, 200.

³²⁶ S. Attokurov, *Kırgız Sancırısı*, s. 211-212.

³²⁷ Balasagundan ilk kez Mukaddesi’nin eserinde söz edilmiştir. Onun verdiği bilgilerden, Balasagun’un büyük bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Şehirle ilgili detaylı bilgi için bkz. V. Barthold, “Oçerk İstorii Semireç’e”, *Soç*. T. II, Moskova, 1963, s. 21- 106; V. Barthold, “Balasagun”, *KCKTBTE*, s. 392-394; V. D. Goryačeva, “O lokalizatsii goroda Balasagun”, *Stranitsi İstorii Material’noy kul’turı Kirgizstana*, Frunze, İlim, 1975, s. 130-141.

³²⁸ *Burana* X. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Karahanlı eseridir ve günümüze dek korunabilmiştir. *Burana* minaresi ezan okunması yanında sakçılara (şehri koruyan gözcülere, muhafızlara) gözetleme kulesi olarak hizmet vermiştir. Detaylı bilgi için bkz. A. N. Bernştam, *Arhitekturnie Pamyatniki Kirgizii*, Moskva, 1950, s. 46.

³²⁹ *Kutadgu Bilig*’in üç nüshasının ikisi Arap harfleri ile biri de Uygur harfleri ile yazılmıştır. Bu nüshalardan biri 1820 yılında İstanbul’da bulunmuştur ve bugün Viyana’daki kütüphanede saklanmaktadır. İkincisi 1897 yılında Kahire’de bulunmuştur. Üçüncü nüshası 1914 yılında Namengan şehrinde bulunmuş ve bugün Taşkent’te bulunan Biruni adlı Doğu Araştırmaları Enstitüsü’nde saklanmaktadır. Bunların mikrofilm ve fotokopileri, *Kırgız SSR İlimler Akademisi*’nin kütüphanesinde mevcuttur.

³³⁰ Kaşgarlı’nın babası Karahanlı Devleti’nin kuruluşuna bağlı olarak Kaşgar şehrine göç ettiği, oğlu Mahmut Kaşgarlı’nın Bağdat şehrinde eğitim aldıktan sonra Orta Asya’ya birkaç seyahat yaptığı ve *Divanü Lügatit’t Türk* (1072-1077) eserini yazdığı bilinmektedir. bkz: T. Çorotegin, *Mahmut Kaşgari (Barskani) cana anın “Türkiy Tilder Söz Cıynagı” (1072-1077)*, Bışkek, 1991, s. 12-43.

Manihaizm, Budizm ve Hristiyanlık gibi dinleri benimsedikleri bilinmektedir. Bu dönemde Karahanlı hükümdarlarının desteği sonucunda İslâmiyet, devletin hâkim olduğu bölgelerde bazı Kırgız boyları arasında yayılmıştır.³³²

İslâmiyet, yeni fethedilen yerlerde kurduğu siyasî otoriteyle ve ticaret aracılığıyla da yayılmıştır. Musa Tonga İliğ'den sonra Karahanlı tahtına geçen Satuk Buğra Han'ın diğer oğlu Baytaş Arslan Han (Süleyman), gayrimüslim muhaliflere karşı mücadele etmiş; bütün Karahanlı Devleti'ni İslâm dairesi içine sokmaya muvaffak olmuştur. Karahanlı hükümdarları, İslâm dinine sadece bir hâkimiyet aracı olarak bakmıyorlardı. Dinin hükümdarların kişisel yaşamlarında da büyük bir etkisi vardı. Diğer bir deyişle, dinin emirlerine uymanın, hükümdarlara da farz olduğu kabul edilmekteydi. İbnu'l-Esir'in verdiği bilgiye göre Tafgaç Han İbrahim, müstesna dindarlığıyla tanınmıştı. İbnu'l-Esir ayrıca 1102 ve 1109 yılındaki Rey, Irak ve Amid'deki siyasî olaylara iştirak eden Yinal b. Anuştekin, kardeşi Anuştekin ve Emir İbrahim Yinal adlı idarecilerden de bahseder ki, bunların taşıdıkları isimlere bakarak Kırgız olabilecekleri düşünülmektedir.³³³

1041'tarihinde kuzeydoğuda Yabakulara karşı Karahanlı ordusuna yardım eden Basmıl ve Çomullar Yabakuların şöhretli komutanı Buke Burdaç'ı mağlup edip esir alarak Karahanlılara başarılar getirmişlerdir. Buradaki Yabaku kavmi de diğer Karahanlı kavimleri gibi Kırgızlar arasına karışarak varlığını devam ettirmiştir. Çoroteğin, Kırgızların da Yedisu, Tanrı Dağları civarında yaşayan Yabaku gibi bazı boyların arasına karıştığını belirtmektedir.³³⁴

Bazı araştırmacılar, Karahanlılar döneminde Kırgızların göçebe küçük soylardaki geleneksel üçlü birliğe göre merkezî hükümetle birleşme ideolojisinin Manas destanının ortaya çıkmasına yol açtığı görüşündedirler. Kırgızların oluşumunda Karahanlılar döneminde, feodal ilişkilerin başlaması, İslâm ideolojisinin yayılması, devletin Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılması, bu bölgeler arasındaki iç çatışmaların artması, Merkezî Asya'ya hükmeden Karahitayların XI. yüzyılın başında Yedisu'ya savaş açması gibi tarihî olaylar, yerleşik halktan farklı bir kültür sahip olan göçebe boyların birbirleriyle birleşmelerine ve ayrı bir etnik grup oluşturmalarına yol açmıştır. İç savaşlar sonucunda küçük soylar büyük boyların etrafında toplanmaya mecbur kalmışlardır. Bu nedenle de bütün boyların birleşmesi için uygun şartlar oluşmuştur.

³³¹ İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 396.

³³² Ali Cusubaliev, "Kırgızların İslâmiyeti Kabulü", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Ankara, 2007, s. 46.

³³³ İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 288-289; Ali Jusubaliev, "Kırgızların İslâmiyeti Kabulü", s. 47.

³³⁴ T. Çoroev, *Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarihi*, s. 123.

Böyle durumlarda birleşme ideolojisinin güçlendiği görülmektedir. Bu ideolojinin Manas destanına yansması ve destanın ortaya çıkmasında, Karahanlı döneminde Kırgızların ve diğer birçok Türk boylarının siyasî tarihinde millet olma çabalarının önemli rol oynadığı görülmektedir.³³⁵

Manas destanında Karahanlılar tarihinde yaşanan bazı olaylar kaydedilmiştir. Manas'ın Amu deryasında Ahun-hanla olan savaşı sonrasında oğlu Semetey'in Ayçürek'le nişanlanması (Destanın Semetey bölümünde yer alan en önemli hikâye Semetey'in Afganistan Hanı Akun-hanın kızı Ayçürök'le evlenme hikâyesidir) 1025 yılındaki Karahanlı Yusuf Kadir Han'ın Gazneli Mahmut ile olan olayına denk düşmektedir. Manas destanında Karahan adında bir isim de bulunmaktadır.³³⁶

1.2.1. Karahıtay İstilas

Karahıtayların selefleri olan Kitanların etnik kökeni önceleri Tungus ve Mançurlar son dönemdeki araştırmalarda ise Moğollarla akraba oldukları ileri sürülmektedir. IX. yüzyılda Kuzey Çin'de kurulan Liao hanedanı 1125 yılında Cürcet saldırısı sonucunda ikiye ayrıldıktan sonra bir kısmı batıya ilerleyerek Türkistan'ı işgal etti.³³⁷ Kitanların kuzeybatıya doğru yönelişi hakkında İslâm ve Çin kaynakları geniş bilgi vermektedirler. Karahıtaylarla birlikte Türkistan'da XI. ve XII. yüzyıllarda etnik durumunun bir hayli değiştiği görülür.

1121 tarihli Çin yılığında Ye-Lü-Ta-shi'nin Uygur topraklarına gelip batıya doğru ilerlemek için izin istediği ve Uygur kağanı Bi-le-ge'nin onları iyi karşılayıp, altı yüz at, yüz deve ve yüz bin koyun hediye vererek yolcu ettiği kaydedilmiştir.³³⁸ Batıya doğru ilerlerken Kırgızlar topraklarından geçmişlerdir. Çin kaynaklarında Kitanların, Doğu Türkistan'a girmek için Tanrı Dağları Borohoro dağ silseselinin bir parçası olan İn-şan dağlarını aşmak üzere iki kere hazırlandıkları, ancak yoğun kar yağışı ve kayalar yüzünden ulaşamadıkları, bundan sonra kuzeye döndükleri bilinmektedir. Burada belirtmemiz gereken, İbnü'l Esir 408/1017-1018 yılı olaylarını anlatırken içlerinde Hıtayların da bulunduğu "...Türk boylarına mensup üç yüz bini aşkın çadır halkı Çin'den çıkmışlardır Balasagun'a sekiz günlük bir mesafe kadar yaklaşmışlardır ve

³³⁵ Şurubu Kayhan, *Manas Destanının Tarihi Tabakaları*, Ankara, 2005, s. 104, 108.

³³⁶ O. Karaev, *İstoriya Karahanidskogo Kaganata*, s. 86.

³³⁷ Karahıtaylar hakkında geniş bilgi için bkz: K. A. Wittfogel-Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society, Liao (907-1125)*. (Transactions of the American Philosophical Society N. S. 36, 1946; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s. 243-244; V. V. Bartold, "Kara-Kıtaylar", *KCKTBTE*, s. 411; E. V. Bretshneider, *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*, "Trübner's Oriental" T. I, London, 1910.

³³⁸ *KCKTB*, T, II, s. 84; A. G. Malyavkin, *Materiali po İstorii Uyguvov*, s. 73.

*Togan Han'ın emrindeki yüz yirmi bin gönüllü...*³³⁹ asker onları yenilgiye uğratmıştır. İbnü'l Esir'in verdiği bilgiye dayanan V. Barthold önce Türkler ile Hitaylar arasındaki bağlantıları doğrulamış fakat sonra Mahmud Kaşgarlı'nın verdiği bilgiler dolayısıyla şüpheye düşmüştür. Nitekim XI. yüzyılın ilk yarısında Karahanlılara doğudan saldıranların Hitaylar değil, Moğol kabilelerinden Naymanlar olması ihtimalinden söz edilmektedir.³⁴⁰ T. Çoroteğ'in de XI. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen saldırıların Hitaylar'dan gelmediğini Yedisu tarafına gelenlerin ise doğudaki bazı Türk boylarının küçük çaplı göçlerine bağlamaktadır.³⁴¹

Kırgızların 930, 952 ve 977 yıllarında Kitan hükümdarının sarayına elçiler ve hediyeler gönderdikleri 989 yılında da ticarî ilişkileri güçlendirmek amacıyla elçi ve hediye gönderdikleri tespit edilmektedir.³⁴² Buna karşılık Kitanlar da Sibiry'a'daki kavimlere sürekli elçiler yolluyorlardı. Neticede 1004 yılında Kitanlar, Bohay ve Çurçenleri Kore sınırlarından Kırgızların arasına göç ettirmişlerdir. Bu durum Kırgız topraklarında ve Sibiry'a'da oturan boyların kültürlerinde Uzakdoğu etkilerine yol açmıştır.³⁴³

Ye-Lü-Ta-shi'nin Doğu Türkistan Karahanlı topraklarında yürüttüğü başarılı seferlerin 1133 yılında durakladığı görülmektedir.³⁴⁴ Bu zamandan başlayarak Türkçe "Karahıтай" şeklinde adlandırılmışlardır.³⁴⁵

Karahıтайlar, Yedisu tarafına ilerlerken hem Moğolistan'ın kuzey ve kuzeybatı bölgesindeki hem de, Tanrı Dağlarının doğusundaki Kırgızlara saldırmışlardır. Onların batıya doğru ilerledikleri³⁴⁶ bilinmektedir, fakat Kırgızlarla olan savaşları hakkında muhtelif görüşler vardır. Kimi araştırmacılar olayların Yenisey'de (Günümüz Tuva topraklarında)³⁴⁷ bulunan Kırgızlarla, kimi araştırmacılar ise Merkezî Asya Kırgızlarıyla

³³⁹V. Bartold, *Oçerk İstorii Semireç'ya*, s. 96; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, s. 232; *KCKTB*, T. I, s. 87-88; O. Pristak 1018-1019'tarihinde aralarında Hitayların da olduğu kâfir göçebelerin doğu taraftan Yedisu'ya girmiş olduğunu belirtmiştir, bkz: O. Pristak, "Karahanlılar", *İA*, VI, İstanbul, 1967, s. 256; Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, s. 55.

³⁴⁰V. V. Bartold, "Kara-Kıtyalar", *KCKTBTE*, s. 410; V. Barthold, Dvenadsat Lektsiy po İstorii Turetskih Narodov Sredney Azii, *Soç. T. V*, s. 103-104; "Nayman" Moğolcada "Sekiz" demektir.

³⁴¹T. Çoroteğ'in, *Etničeskie Situatsii*, s. 105.

³⁴²N. V. Kyuner, "Novie Kitayskie Materialı po Etnografii Kırgızov (hakasov) VII-VIII" v, *Уч. зап. ХИИИЯЛИ*, Abakan, 1951, Vıp. 2, s. 12; bununla ilgili ayrıca olarak bkz: R. F. Wittfogel, *Feng Chia-sheng. History of chinese society; Liao*, Philadelphia, 1949, p. 320-321.

³⁴³G. G. Pıkov, "Kidani i Sibir", *İz Proşlogo Sibiri*, Vıp. 2/1, NGU, s. 34-35; N. V. Kyuner, "Novie Kitayskie Materialı po Etnografii Kırgızov", s. 13.

³⁴⁴Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, XI, s. 82; V. Barthold, Kara-Kıtyalar, *KCKTBTE*, s. 87; G. G. Pıkov, "Nekotorie voprosı ekonomiki Zapadnih Kidaney", *Dal'niy Vostok i sosednie territorii v srednie veka*, Novosibirsk, 1980, s. 127-128; O. Karaev, *İstoria Karahanidskogo Kaganata*, s. 166-169.

³⁴⁵T. Çoroteğ'in, *Etničeskie Situatsii*, s. 105; A von Gabain, "Renklerin Sembolik Anlamı", (çev. S. Tezcan), *Türkl. D*, III/1, Ankara, 1968, s. 108-109.

³⁴⁶T. Çoroteğ'in, *Etničeskie Situatsii*, s. 109.

³⁴⁷G. Pıkov, *Zapadnie Kidani v istorii Sredney Azii i Kazahstana (1125-1218)*, s. 8; T. Akerov, *Drevnekırgızı i Velıkaya Step*, Bişkek, 2005, s. 176-180.

(Kuzey-Batı Moğolistan) ile yaşandığını ileri sürmektedirler.³⁴⁸ A. Mokeev³⁴⁹ ise Kırgızların Karahıtaylar ile ilk çarpışmalarının güney-batı Altay'da, Cüveynî gibi bazı kaynaklara dayanan araştırmacılar çatışmaların Tanrı Dağları'nın kuzeybatısında yaşandığını söylemektedirler.³⁵⁰ Merkezî Asya'daki bulunan Türk bölgelerindeki etnik durumları Moğol dönemine kadar araştıran T. Çorotegin ise Yedisu tarafına ilerleyen Karahıtaylar ile Kırgızların çatışmasını Kuzey ve Kuzeybatı Moğolistan ile doğu Tanrı Dağları tarafında karşılaştıkları kanaatindedir.³⁵¹ Cüveynî'ye göre Kırgızlar, Gurhan Kaşgar ve Hotan'ı ele geçirdikten sonra şiddetli karşılık gösterdikleri için *Kırgız bölgesine asker gönderip Beşbalıg'ı işgal etmiştir*.³⁵²

1.2.2. Yenisey Kırgızları'nın Karahıtaylarla Savaşları

Karahıtaylardan Ye-Lü-Tashi önderliğinde bir grup Batı Moğolistan'dan geçerek Yenisey Kırgızlarının oturduğu bölgeye vardılar. Burası günümüzde Tuva'nın güneyinde olup daha sonra göçü kanaliz eden bir köprü konumuna gelir. Yenisey Raşideddin'in verdiği bilgiye göre Kırgızlar güney-batıda Naymanlarla komşu idiler. Kırgızlar Yenisey-Sayan bölgesine giren Karahıtayları yenilgiye uğratarak yurtlarından kovdular.³⁵³ T. Akerov bu olaylardan hareketle, buradaki bulunanların Tanrı-Dağlı Kırgızların bir kısmı olduğunu varsayar.³⁵⁴ Cüveynî'nin verdiği bilgiye göre, Yenisey'deki Kırgızlar Karahıtayların kontrolünün dışında yaşamaktaydılar. Onlar Yenisey Kırgızları karşısında tutunamayınca güneybatı istikametine çekilerek Turfan Uygurlarının topraklarını geçip bugünkü Çuğucak civarında İmil şehrini kurmuşlardır. 1124'te 10 bin asker ile 16 bin çadırından oluşan Karahıtayların³⁵⁵ İmil'e yerleştikten sonra 1132 senesinde bu havalideki Türk ve giğer kavimlerin katılımıyla sayıları 40 bin³⁵⁶ haneye kadar ulaşmışlardır. Bu malumattan Karluk, Kanglı, Kıpçak ve Kuzey Türgişlerinin de Karahıtaylara katıldığı sonucu çıkmaktadır.

Burada daha fazla kalamayan Karahıtaylar Emil'de ayrılıp Balasagun ve Kaşgar taraflarına doğru göçtüler. Onların göçünde Karahanlıların yaptığı davetin etkili

³⁴⁸L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v sredniye veka*, s. 130-131.

³⁴⁹A. Mokeev, *Kırgızı na Altae i na Tien-Shane*, s. 77-79.

³⁵⁰O. Karaev, *İstoriya Karahanidskogo Kağanata*, s. 169.

³⁵¹T. Çorotegin, *Etničeskie Situatsii*, s. 109.

³⁵²Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, 2. bs. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999, s. 305.

³⁵³Raşid ad- Din, *Sbornik Letopisey*, M-L, 1946, T. I, Ç. 2. s. 78, 135-140; Abulgazi. *Rodoslovnoe Drevo Tyurkov*, Kazan', 1906, s. 44; Zühal Ölmez, *Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 2003, s. 46.

³⁵⁴T. Akerov, *Drevnekırgızskoe*, s. 179.

³⁵⁵V. Bartold, "Kara-Kıtaylar", *KCKTBTE*, s. 88.

³⁵⁶V. Bartold, *Oçerk İstoriı Semireç'ya*, s. 103; *Soç. T.* V, s. 542-546; Cüveynî, (Tr. terc), s. 306.

olduğu bilinmektedir.³⁵⁷ Cüveynî'nin verdiği bilgiye göre “*Bugün Moğolların Guz Balığ dedikleri Balasagun’a vardılar... Balasagun’a gelen Gür Han*³⁵⁸ *hiç zahmet çekmeden ülke sahibi oldu. Afrasiyab’ın torunlarından Hanlık ünvanını alarak ona İliğ Türkmen adını koydu. Kem Kemçik (Yenisey), Barıkan (Barskon Isık-Köl’ün güneyinde) ile Taraz’dan Yaginç’e kadar uzanan etraf bölgelere şahneler tayin etti. Bir süre geçip halkı refaha kavuşunca ve askeri bakımdan güçlenince Kanklılara boyun eğdirdi.*”³⁵⁹

İslam kaynaklarındaki bilgiler değerlendirildiğinde Karahıtaylarla Tanrı Dağlı Kırgızların bir kısmının savaştığı³⁶⁰ anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarındaki 842-843 yıllarına ait kayıtlarda, Kırgızların Beşbalık şehrini ele geçirdiğinin ve Doğu Tanrı Dağları’nın kuzeyinde yerleşmiş oldukları hatırlanacak olursa; Karahıtayların Kırgızlara ikinci büyük saldırısının İpek Yolu’nun önemli bir durağı olan Beşbalık’ın düşmesiyle sonuçlandığı anlaşılmaktadır.³⁶¹

Karahıtay Devleti kurulduktan sonra, 1134’te, Gür Han, Liao Hanedanlığını Cürçenlerden tekrar almak için harekete geçer. Bu sırada Yenisey Kırgızlarına bir kere daha sefer düzenler. Bu seferlerden sonra Yenisey’deki Kırgız beyliklerinin hayli zayıfladığı anlaşılır. Kaynakların verdiği bilgilere göre Kırgız beylikleri çökmüş, hâkimiyetindeki boylar birkaç gruba bölünmüştür. Kırgız boyları her tarafa dağılmıştır, fakat Kırgızlar yaklaşık bir asır Karahıtaylara boyun eğmemiştir. Manas Destanı’nda geçen olaylar dikkate alındığında, Hıtaylar’ın Kırgızlar’ı Halha’dan sürüp çıkardıkları kesindir.³⁶²

1.2.3. Manas Destanında Karahıtaylar

Karahıtay Gür Han’ın Beşbalık ve çevresindeki Kırgızlar’a karşı düzenlediği saldırılardan Manas Destanında da söz edilmektedir.³⁶³ Karahıtaylar zamanında zamanında Kırgız boylarının bilhassa Tanrı Dağı etrafındaki geniş bir alanda yaşadıkları anlaşılmaktadır. Tanrı ve Pamir Dağı çevresiyle Altay Dağlarının batı tarafı, Balkaş gölünün güney, Talas Nehrinin çevresi ve Isık-Köl’ün etrafı onların yoğun olarak

³⁵⁷ R. R. Arat, “Kaşgar”, *İA*, VI, s. 407-408.

³⁵⁸ Gürhan (Çince-Gro-rh-hanı) Karahıtay hükümdarlarının kullandığı bir ünvanıdır. İslam kaynaklarında “*Gürhan*” ünvanıyla hitap edilir.

³⁵⁹ Cüveynî, (Tr. terc), s. 305.

³⁶⁰ Cüveynî, s. 306; O. Karaev, *İstoria Karahanidskogo Kağanata*, s. 168-169.

³⁶¹ V. Bartold, bu olayın Doğu Türkistanda’ki Uygurlar’ın topraklarında geçtiğini Yenisey Kırgızları’nın da bu sürece dahil olduğunu ileri sürer. bkz: V. Bartold, *Kırgızı (İstoriçeskiy Oçerk)*, s. 43; Ö. Karayev, *Türkler*, s. 174; Anvarbek Mokeev, Tarih ve Manas, *Manas Bilgişöleni Bildirileri*, 12-13 Ekim, 1995, Van, s. 13.

³⁶² B. Kıçanov, T. Beyşenaliev, “Yuan-Min Doorundagı Kırgızdar (XIII-XVI kılmdar)”, s. 236-237; Ö. C. Osmonov, A. A. Asankanov, *Kırgızstan Tarihı(En Bayırkı Doordon Azırkı Mezgilge Çeyin)*, Bişkek, 2003, s. 114-115.

³⁶³ Cusup Mamay, “*Manas*” *Destanı*, s. 46; Kırgızca kaynaklar da Kara-hıtaylar’ın saldırısına uğrayan Kırgızlar’ın Yenisey’deki Kırgızlar olduğunu belirtir; bununla ilgili bkz: Anvar Baytur, *Kırgız Tarihının Leksiyalari*, II, s. 17, 20-22.

yaşadıkları yerlerdi. Kırgızların toplumsal hayatında Karahıtayların önemli rol oynadığı bilinmektedir. Yeniseydeki Kırgızlardan batıya doğru bir kere daha göç etmiş ve nüfusları bu bölgelerde yoğunlaşmıştır.³⁶⁴ Çin kaynakları Cürcenlere karşı yenilgiye uğrayan Karahıtayların, Yedisu bölgesinde Kırgızlara saldırdıklarını kaydederler.³⁶⁵ “Manas”³⁶⁶ Destan'ın ortaya çıkışı Kırgızlarla Karahıtaylar arasındaki bu savaşlara dayandırılmaktadır, gerçekten de Karahıtaylarla akraba olan Solon ve Şibe boylarının Kırgızlarla savaşları bilinmektedir.³⁶⁷ *Mecmuatü't-Tevarih*'e göre, Manas'ın baş düşmanı sayılan Coloy'a Colon ve Şibe de katıldığı ileri sürülmektedir.³⁶⁸ Manas'ın daha sonraki varyantlarında da baş düşman sayılan Hıtaylara, Solon ve Şibe topluluklarının temsilcileri de katılmıştır. Şibe adının tekrarlanması, bazı tarihi gerçeklerin anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Manas Destanı'nda düşman olarak adından sık sık söz ettiren ve düşmanların içinde Makel-Döö'dön hemen sonra gelen kahraman, Coloy'dur.³⁶⁹ Coloy'u tarihi ve epik yönden inceleyen araştırmacıların, onu değişik tarihi dönemlerdeki gerçek kahramanlarla karşılaştırmaları sonucunda birkaç ihtimal ortaya çıkmıştır. Elyuy Sülalesi iktidarda iken (X-XII. yüzyıl) genel olarak “Yoluy” adı kullanılmış, bu ad o dönemlerde Orta Asya'da yaşayan diğer halklar arasında da Colo, Coloy, Yoluy gibi farklı versiyonlarla ortaya çıkmıştır. Manas Destanı'ndaki Coloy da, lider sülalesi Elyuy ile bağlantılı olup Coloy'un Karahıtaylar lider soyunun önemli bir kahramanı olduğu ifade edilmektedir. Manas'a göre Kırgızların o dönemdeki baş düşmanları Karahıtaylardır. Kırgız Destanı'nda Karahıtaylar ise kâfir olarak tasvir edilmiştir. XI. ve XII. yüzyıllarda Merkezî Asya'yı ele geçirme siyasetine karşı halkın verdiği bağımsızlık mücadeleleri, Karahıtayların büyük düşman olarak tanımlanmasına yol açmış, tüm destan boyunca Kırgızların düşmanının adı “Karakıtay” veya “kıtay” olarak anılmıştır. Kırgızların onlara karşı birleşerek bağımsızlık için mücadele verdikleri de bilinmektedir.³⁷⁰

³⁶⁴ Y.Hudyakov, *Kırgızı Na Prostorah Azii*, s. 70-72.

³⁶⁵ KCKTB, T. II, s. 270.

³⁶⁶ *Manas*: Kırgızlar'ın Cakıp Han'ın oğlu Manas kahraman ve onun soyunun bağımsızlık ve halklar arası birlik, dostluk ilişkileri için mücadelelerini anlatan epik bir destanıdır. Dünyada büyüklük açısından ona denk gelen destan yoktur. Destan Manas, Manas'ın oğlu Semetey ve onun oğlu Seytek bölümünden oluşur. Destanda Kırgızlar'ın örf ve adeti, toplumsal hayatları ve savaş taktikleri kaydedilmiştir. Manas'taki geçen bazı olayların yazılı versiyonu Seyfeddin b. Damolla Şah Aksikendi'nin (XVI) *Mecmuatü't- Tevarih* eserindedir. Bkz: Sayf ad-din ibn damullo Şah Abbas Aksikenti, anın uulu Nurmuhammed. *Tarihtardın Cıynagı* (“*Majmu atut-tavorih*”), (Kr. terc. M. Dosbolov, O. Sooronov), Bışkek, 1996, s. 128.

³⁶⁷ B. M. Yunusaliev, *Kırgızskiy Geroičeskiy Epos Manas*, Frunze, 1968, s. 212; B.Camgırçinov, *Oçerk Politiceskoy İstorii Kirgizii XIX veka*, Frunze, 1966, s. 6; E.Abdılđaev, *Manas Eposunun Tarihiy Öñügüşünin Negüzgü Etaptarı*, Frunze, İlim, 1981, s. 98-99.

³⁶⁸ ME, I, s. 440-442.

³⁶⁹ Coloy han hakkında bkz: W. Radloff, *Manas Destanı*, (haz. Emine Gürsoy Naskali), Ankara, 1995, s. 271.

³⁷⁰ Şurubu Kayhan, *Manas Destanının Tarihi Tabakaları*, Ankara, 2005, s. 108-112.

1.2.4. Kırgız-Karahıtay Etnik Etkileşimi

Karahıtayların Türkistan'a hâkim olmaları bölgenin etnik haritasında değişimlere yol açmıştır. Karahıtaylar'ın kuzeybatıya yaptıkları seferler neticesinde Doğu Türkistan ve Yedisu bölgesine Türk boylarıyla birlikte başta Nasturiler olmak üzere Moğol kökenli boylardan da yer aldığı yeni bir göç dalgası yaratmıştır. Müslüman yazarlar Gür Han'ın adil olduğundan, Karahıtaylar zamanında Müslümanların zulme uğramadığından, onun İslam'a duyduğu hürmetten bahsederler. Nasturi Patriarhı İliya III (1176-1190) Kaşgar'da Metropolitlik kurmuş Kaşgar Metropoliti "Kaşgar'ın ve Nevaket'in³⁷¹ Metropoliti" ünvanını almıştır. Onun nüfus alanına Yedisu'nun güney bölgesi de dâhildir. Nitekim Bişkek ve Tokmok şehirlerindeki eski Nesturi mezarlıkları bu döneme aittir.³⁷²

Karahıtayların ele geçirdikleri eyaletler, şehirler ve vergi verenler onlara vassallık statüsü ile bağlanmıştır. Ye-lü-Daşı (Gür Han), Balasagun'u (*Kuz-Ordu, Ordu-Balıg*) başkent yapmıştır. Bugünkü Kırgızistan (*Çu, Talas, Koçkor, Susamır, Çatkal, İlk-Köl* bölgeleri) doğrudan ona bağlıydı. Yönettiği bölgelere, Kitanları oluşturan asıl boyları yerleştirdi. Günümüz Kırgızlarının *Col* (Sol) kanattaki büyük kalabalık boylarından biri de *Kıtaylar*'dır. Yedisu ve Tanrı Dağlarına yerleşen Karahıtayların kısa sürede Türkleştikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bugünkü Kırgızistan'ın Çatkal bölgesinde yaşayan halkın büyük kısmını Kıtaylar oluşturmaktadır. Onların bir dönem yöneticiliğini yapmış olan *Külbös Han*, halk edebiyatında da yer bulmuştur.³⁷³

Karahıtaylar istilasından sonra Yenisey Kırgızları Doğu Türkistan, Yedisu, İrtiş bölgelerindeki Kırgızlardan tamamiyle ayrı düşmüşlerdir.

Kırgız etnik yapısında Kıtay, kara kıtay, sarı kıtay, kıtaylar ("кытай", "кара кытай", "сары кытай", "кытайлар") gibi uruk adları, Kara-hıtayların Kırgızların oluşumunda yer aldığını göstermektedir.³⁷⁴ Karahıtay boyuna Başkurtların arasında da rastlanmaktadır. S. Abramzon, bu boyun XI-XII. yüzyıldaki Karahıtaylardan geldiğini öne sürmektedir. XI.-XII. yüzyıllarda Karahıtayların Türkleştikleri ve Kırgızlara XI. yüzyılın sonlarında katıldıkları da düşünülmektedir.³⁷⁵

Kıtaylar günümüzdeki Kırgızlarının Sol kanat içerisindeki büyük boylardan birisidir. Kırgızlar içerisinde: kara kıtay, bin kıtay Bargı, Munguş boy içerisinde

³⁷¹ Nevaket: Günümüz Bişkek şehrinin kuzeyindeki Karacıgaç şehir harabesi.

³⁷² V. Bartold, "Kara-Kıtaylar", *KCKTBTE*, s. 90-91; Bartold, "Mongoldorgo Çeyinki Mezgildegı Türkstandağı Hristiyan Dini Cönündö", *KCKTBTE*, s. 311-312; Aristov, *Kırgızı i Usuni*, s. 47; Bernştam, *Kırgız cana*, 157, 339-345.

³⁷³ ME, I, s. 442; Ö. Karayev, *Türkler ve Kağanlıları*, s. 175.

³⁷⁴ Olcobay Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, s. 129-130.

³⁷⁵ Abramzon, s. 118; R. G. Kuzeev, *Proishozhdenie Başkirskogo Naroda*, Moskova, 1974, s. 224-225.

kıtayalar şeklinde rastlanır. Bu etnonim Başkırlarda “*катай*” (katay), Kazaklarda “*кытай*” (kıtay), Nogaylarda “*кытай*” (kıtay), Karakalpaklarda “*ктай*” (ktay), Özbek-kataganlarda “*хытай*” (hıtay) olarak rastlanmaktadır.³⁷⁶ Bundan da Hıtayların çok geniş bir bölgeye yayıldığı anlaşılmaktadır.

Karahıtaylar, Kırgızları ağır yenilgiye uğratmalarına rağmen, etnik bakımdan çok fazla etkilememişlerdir. Bundan da onların nüfus itibarıyla ile bu bölgede azınlıkta kalmalarının büyük rolü olduğu düşünülmektedir. Karahıtaylarla beraber X-XI. yüzyıllarda doğudan Kırgızistan topraklarına gelenlerin büyük kısmının Türk kökenli boylar olduğu anlaşılmaktadır.

1.3. MOĞOL İSTİLASI (1207-1295)

Büyük Kırgız Hâkimiyeti'nin beyliklere ayrılma sürecinde Moğolların istilasına karşı dirençleri zayıflamış bulunuyordu. 1207 tarihinden itibaren Kırgız toprakları Moğollar tarafından işgal edilmeye başladı. Uygur ve Karluklardan sonra Kırgızların *İdi-Orun*, *Tıva* ve *Altay* adında beylikleri Moğollara karşı direnemediler. Moğollara elçilik heyetleri göndererek bağlılık arz ettiler. Burada Kırgız beylerinin güç dengesini doğru anladıkları görülür. Daha sonraları Moğollara karşı ayaklandılar. Moğol istilası döneminde Kırgızların bir kısmının Tanrı-Dağları tarafına göç ettikleri ve Moğol askerleri arasına karşışarak Avrupa seferlerine de katılıp bazılarının Moğollar tarafından Mançuryaya göç ettirildikleri bilinmektedir.

1.3.1. Moğol İstilasından Önce Yenisey Kırgızları

Moğolların istilasından önce Yenisey Kırgızlarının yerleştikleri yerleri tespit etmeliyiz. Kaynakların verdiği Moğol elçilerinin ‘Kırgız emirlerine ve idarecilerine gidilecek yolu gösterirken izah ettiklerine göre, yerleştikleri yerin, Yediorun bölgesinin Minusin havzasında olması gerekmektedir. Elçiler, Kırgızların *Urus-İnal* adında yöneticisi olan Yediorun bölgesine gelip Kırgız topraklarının sınırının Angara ırmağına kadar uzandığını belirtirler. “Bu ırmak Angara Kikas denen şehrin kenarından geçer ve Kem ırmağı ile birleşir. Bu şehir Kırgız toprakları içerisinde yer almaktadır. Kem-kemciut³⁷⁷ (Yenisey) büyük bir ırmaktı. Irmak “Ankaramüren” (Angara) nehriyle ve

³⁷⁶ Olcobay Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, s. 94.

³⁷⁷ Kem-kemciut: bölgesi adını *Kem* (Yukarı Yenisey) ve *Kemçik* ırmaklarının adından almakta: *Ulu Kem* (Büyük ırmak) ve *Kemçik* (Küçük ırmak). Bu bölge coğrafi bakımdan şimdiki Tuva’da yer almaktadır. Bkz: Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, (Ru. terc. L. A. Hetagurova, İ. Smirnova), T. I, Kn. I, İzd. AH CCCP, M-L, 1952, s. 150; İng. için bkz. Rashiduddin Fazullah *Jami’u’t-Tawarikh: Compendium of Chronicles*, (İng.terc. W. M. Thackston), (ed: Şinasi Tekin and Gönül Alpay Tekin), Harvard University, 1998, s. 77.

İbirsibir'e (Dağlık Sibirya bölgesi) kadar ulaşırdı. Kaynakların verdiği bu bilgilerden hareketle, V. Butanaev, Yu. Hudyakov gibi araştırmacılar, Kırgızların bu devirde Minusin havzasına yayılmış olarak yaşamakta olup onlardan kalma XIII. asırlara ait arkeolojik kalıntıların, Moğol devrindeki Kırgız mezarlarının çoğunun Minusin havzasında yerleştiğini (Kırgız toprakları) ve Kiy nehri kıyılarında da döneme ait Kırgız heykellerinin buluntularını delil gösterirler.³⁷⁸ P. Pelliot, A. Mokeev gibi araştırmacılar ise, Kırgız bölgesinin Minusin havzasının batı tarafı, Altay ve İrtiş olduğunu belirtirler.³⁷⁹

XIII. yüzyılın başında Yenisey Kırgızları kökeni Moğollar'a dayanan birçok boyun yaşadığı Sayan-Altay'da 1. Kırgız ve 2. "Kem-Kemcuit" adlı birbirine sınır iki bölgede, bir yönetime bağlı, fakat fiilen birbirinden bağımsız iki ulusa bölünüp yaşamaktaydılar.³⁸⁰ Reşidüddin'de, Kırgızların doğudaki komşularıyla birlikte Kori (Kurikan) boyları, ırmağın dağlık ve ovalık bölgelerinde Nayman, Bargu, Tumat, Kereit, Tankut, Merkit ve pek çok göçebeler yaşamakta olup bu bölgelerde şehir ve köylere sık rastlanıldığını kaydeder.³⁸¹

Kitanlar kuzeybatı seferine çıktıkları zamanlarda Sayan-Altaylarda kalmak için gayret etmemiştir. Tannu-ol'un güneyinde kalan bozkıra Naymanlar geçmiştir. Cengiz Han devrinden önce Naymanların hükümdarı Nakış-Tayan'dı. Onlar orada Kırgızları parçaladılar. Bu yaklaşık XII. yüzyılın ortalarında oldu. Parçalanmadan sonra Kırgızlar ve Naymanlar arasında sınır Tannu-Ola yamacı oldu. Naymanlarla savaşta yenilgi Kırgızlar için hazin neticeler doğurdu. Kırgızlar birliğini kaybetti, zira Kırgız bölgesi ile birlikte "Kem-kemcuit" meydana çıktı. Temuçin 1199'da Nayman Hanı Buyuruk'u yendiğinde Kırgızlara ait Kem-kemcuit bölgesine çekildi. Kırgızlar Moğol istilasından önce "İnal" unvanını taşıyan iki hükümdar ile yönetilen Kırgız ve Kem-kemcuit beyliklerinden oluşmaktaydı. İki hükümdarın taşıdığı "İnal" unvanı Yenisey yazıtlarında "İnal-oge", "Ogdem-İnal", "Şubuş-İnal" biçimlerinde geçer.³⁸² Bazı yazıtlarda bu unvan "Han" unvanıyla birlikte anılır.³⁸³

Çinli tarihçisi Han Ju Lin'in verdiği bilgilere dayanarak Naymanların Tan'g sülalesi yıkıldıktan sonra güney tarafa göç eden Kırgızların bir kısmı olduğu ileri

³⁷⁸V. Butanayev, *Yenisey Kırgızları*, s. 132; Yu. Hudyakov, *Kırgızı na prostorah Azii*, s. 56-67.

³⁷⁹A. Mokeev, *Kırgızı na Altae i na Tien -Shane*, s. 28-29.

³⁸⁰Raşid -ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 123.

³⁸¹Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 74, 114, 144, 126; V. Barthold, *Moğol istilasına kadar Türkistan*, s. 394.

³⁸²İ. A. Batmanov, Z. B. Aragaçi, F. B. Babuşkin, *Sovremennaya Eniseika*, Frunze, 1962, s. 99-1003.

³⁸³S. E. Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, M-L, 1952, s. 68.

sürülmektedir.³⁸⁴ Cengiz Han ve onun müttefiki Kereit hanı Van-han tarafından mağlup edilen Nayman hanı Buyuruk Kırgız toprakları içindeki Kem-kemciut'a kaçmıştır. Cengiz Küçlük idaresindeki Naymanları ve Tuhta beğ yönetimindeki Merkitleri İrtış yakınında mağlup edince Moğolların hanı (1206) ilan edildi.³⁸⁵ Cengiz Kereitleri yenilgiye uğrattıktan sonra (1203) Nayman ve Merkitlerin üzerine yürüdü. Merkitlerin ve Naymanların çoğunluğu, batıya doğru İrtış'a, bugünkü Kazakistan bozkırlarına kaçtılar.³⁸⁶ Fakat Merkitlerin Hanı Tuhta-Biki ilkbaharda (1207 yılı olması gerekir) Kem nehri boyunca birkaç gün yürüdükten sonra Kırgız yurduna varıp onların beş boyuna da boyun eğdirdi. Bu bilgiler ışığında, Merkitler sadece Kırgızların ülkesinden geçerek gitmişlerdir diyebiliriz.³⁸⁷

Bu devre dair, Reşidüddin'in anlattıklarına göre, iki Kırgız İnal'ı vardır. Birincisi, *İdi-İnal*, diğeri ise *Urus-İnal*. Cengiz han ikisine de elçi göndermiş onlar da kendi elçilerini Cengiz hana göndermiş ve savaşmadan Moğollara boyun eğmişlerdi.³⁸⁸

XI-XIII. yüzyıllar döneminde idari ve askeri güç, diplomatik müzakereler yürüten, orduyu yöneten ve benzeri faaliyetleri yerine getiren *İnal*'ın elindeydi. Ordu gitgide küçültülüp seferlerin çapı da azaltılmıştır. XIII. yüzyılda Moğollar Kırgız askerlerini bir tümende toplar. Bu döneme ait arkeolojik çalışmaların gösterdiği gibi ağırlıklı olarak savunma stratejisinin uygulandığı, askeri tatbikat alanının ise sadece Sayan-Altay dağlarıyla sınırlı olduğunu göstermektedir.³⁸⁹

1.3.2. Coçi'nin Kırgız Seferi

1206 yılında Temuçin han ilan edildikten sonra içlerinde Kırgızların da bulunduğu "orman halklarını" itaat altına almak üzere büyük oğlu Coçi'yi görevlendirdi. Coçi bu görev çerçevesinde Sibir geçidinden itibaren güneye kadar ormanlarda yaşayan bütün ahaliyi itaat altına aldıktan sonra bu topraklar kendisine verilmiştir.³⁹⁰

³⁸⁴ Nayman ve Kereitlerin hangi etnosa mensup oldukları tartışılmaktadır. Cengiz han hakkında eserin yazarı P. Ratschnevsky, Kereitleri Kırgızların bir kısmı olduğunu belirtir. Kereitler İrtış ve Ob nehirleri kenarında yerleşip sonradan buralardan Naymanlar tarafından sürülmüşlerdir, bkz: E. İ. Kıçanov, "Yuan' sulalesi tarihi" kırgızlar cönündö, *KCKTB*, T. II, s. 270-274; Naymanlar için bkz: V. Bartold, *KKTBE*, s. 40, Naymanlar bu dönemde Yuan Shi'de belirtilen beş Kırgız boyundan birini oluşturmaktaydı. Barthold, "Yuan Shi'nin verdiği bilgilerden yola çıkarak Kırgızlar'ın beş boydan oluştuğunu belirtmektedir.

³⁸⁵ Barthold, *Kırgızı*, s. 45.

³⁸⁶ S. G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 181.

³⁸⁷ Barthold, *Kırgızı*, s. 46.

³⁸⁸ Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 150.

³⁸⁹ Hudyakov, *Kırgızı na prostorah Azii*, s. 36-43; *Vooryjenie Eniseyskih Kırgızov*, s. 163.

³⁹⁰ Reşidüddin, İbir-Sibir bölgesinin, Kırgız ülkesinin kuzeydoğusunda olup hududun Angara olduğunu söyler. Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 150.

1206'da Coçi ordusuyla "Oyirad, Buriyat, Barhun, Ursut, Habhanas ve Tubaları baş eğdirdikten sonra Kırgızlara karşı saldırıya geçti. Bunun üzerine Kırgızların Edi, İnal, Holiyer, Ölebektigin gibi ileri gelenlerden oluşan bir heyet gönderildi. Onlar Coçi'ye baş eğdiklerini ifade etmek üzere ak kartal, alaca atlar, ak ipekler ve kunduz kürklerinden hediyeler sundular.³⁹¹ Coçi orman halklarını Moğol egemenliği altına aldıktan sonra Sibir, Bait, Tuhas, Tenlek, Töölös, Tas, Başciği boyları da ona boyun eğdiler.³⁹² Kırgızların kolayca boyun eğmelerinde Naymanların ve diğer boyların etkili olduğu şüphesizdir. Coçi seferden dönerken, Kırgızların ileri gelenlerinden oluşan bu heyeti de yanına alarak, Cengiz hana götürür. Heyete getirdikleri hediyeleri ona takdim ederek itaat etmelerini emreder. Gelen Kırgız heyetinde tümen başları, binbaşılar, bir Kırgız boyunun *İnal*'ı ve beyler bulunuyordu.³⁹³ Bu elçilik heyetiyle ilgili bilgi Çin kaynaklarında da mevcuttur. Cengiz han Altan ve Burka adlı elçileri hediyelerle birlikte Kırgızlara gönderdi.³⁹⁴ Kırgızlar Urututucu, Eliktimur, ve Atkirak adlı üç beyi ak kartallar ile birlikte Cengiz hana göndererek muhabele ettiler. Bu şekilde Kırgızların Moğollara bağlılığı kesinleşmiş oldu.³⁹⁵ Sonuç olarak İdi-Orun, Tıva ve Altay Kırgızlarının üç beyliği (hanlığı) Moğollara karşı koymadan boyun eğmiş oldu.³⁹⁶ Kırgız beyleri böylelikle kendi topraklarında kan dökülmesini bir süreliğine engellemiş oldular. Kırgızların Moğollara tabiyeti sadece vergi ödemek şeklinde olmuştur. Zira bu dönemde Moğollar daha çok Cürcen ve Çin ile meşgul idiler

Moğolların istilasını dönemindeki Kırgız efsanelerindeki kahramanlar ve Kötenhan hakkındaki tarihi folklorik bilgiler³⁹⁷ Moğol istilasını tasvir eder.

Moğollar Merkezî Asya'yı ele geçirdiklerinde önceleri Tanrı Dağlı Kırgızlara dokunmamışlardı. Tanrı Dağlı Kırgızların tamamıyla itaat altına girmesi 1218 yılından itibaren başlamıştır. 1224 yılında yapılan görev Kırgızistan bölgesi Cengiz hanın ikinci oğlu Çağatay'ın payına düşmüştür. Bu dönemde Tanrı Dağlarına Merkezî Asya tarafından çok sayıda Türk-Moğol boyu göçerek yerleşti. Bununla birlikte şehir-

³⁹¹ *Manghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi)*, çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara, 1986, s.160.

³⁹² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 161.

³⁹³ S. A. Kozin, "Sokrovennoe Skazanie", C, I, M-L.,1941, s. 61-62; "İz Djami At-Tavarih", *Hrestomatiya*, s. 46.

³⁹⁴ Çin kaynakları Kırgız elçisinden şöyle bahseder: "Kırgız kabilesinin reislerinden Oros İnan ile A-li-ti-yen-erh Yeti İnal'ın kabileleri de İliğ Tamür ile Atkirah'dan ibaret iki kişilik bir elçi heyeti gönderdiler. "Atkirah" bir Kırgız elçisidir, bkz: Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri*, Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 7.

³⁹⁵ Raşid-ad-Din *Sborrnik Letopisey*, T. I, s. 151; E. İ. Kıçanov, "Yuan sülalesinin Tarihi" Kırgızdar Cönündö, *KCKTB, T. II*, s. 270-271; V. Barthold, *Kirgizi*, s. 45.

³⁹⁶ Ö. Osmonov, A. Asankanov, *Kırgızstan Tarihi*, Bişkek, 2001, s. 121-122.

³⁹⁷ Moğol istilasını dönemindeki efsanevi kahramanlar hakkında geniş bilgi için bkz: F. Urmançeev, *Geroičeskiy epos Tatarskogo naroda*, Kazan, 1984, s. 141-142; v. Radloff, "Obrazsı norodnoy literaturı tyurkskih plemen Yujnoy Sibiri i Djungarskoy stepi", *Spb, Ç. I*, s. 204-212; V. Butanaev, *Yenisey Kırgızları*, s. 82-97.

kışlakların çoğu boş kalmış veya yok edilmiştir. Moğolların bu süreçte Uygur, Karluk, Ongut, Kırgız, Kıpçak, Kereit ve Türk boylarının yöneticilerini çeşitli hizmetlerde kullandıkları kendi taraflarına çekmek için yüksek unvanlar verdikleri bilinmektedir.³⁹⁸

1.3.3. Kırgız-Tumat Ayaklanmaları (1218)

Kırgızların komşuları olan Tumatların (Tümed)³⁹⁹ Moğollara karşı 1217 yılında başlattıkları isyan sürerken; Kırgızlar Cengiz Han'ın isyanı bastırmak için asker talebine isyana katılarak cevap verdiler.⁴⁰⁰ Bu ayaklanmaya Kırgızlar ile birlikte Kıştımlar (bu bölgede Kırgızlara bağlı boylar), Urasutlar ve Tangutlar da katıldılar. Coçi idaresindeki Moğol ordusu Kurlun adlı birininin yönettiği ayaklanmayı bastırmak için bir ay uğraştı. Bilindiği gibi Kurlun'un başında bulunduğu Kırgızlar, Moğolların Sayan-Alтай'daki hâkimiyetine karşı en tehlikeli güçtü. Dolayısıyla Kırgızlara karşı Moğolların en güçlü ordusu gönderilmişti. "Kırgızlara hücum ettiğinde Kem-kemciut nehri donmuştu. Bu buz tutan ırmaktan geçip, Kırgızları tekrar egemenliği altına alarak geri döndü."⁴⁰¹

Coçi 1218 yılındaki sefer sırasında Kyan suyundan aşağı doğru inerek Kergis, Hanhas, Telyan, Keşdim, Hoin ve İrgan boylarını kendisine bağladı. Coçi Kırgız yurdundan aylık mesafede bulunan boyları da hâkimiyeti altına aldı. Coçi'nin Yenisey'in sonuna kadar ulaşması Kırgızların bu sefere katılımının söz konusu olduğuna işaret etmektedir.⁴⁰²

Coçi'nin seferinden sonra bazı Kırgızların büyük kayıplar vermelerine rağmen hepsinin yurtlarını terketmedikleri bilinmektedir. Fakat savaşlar neticesinde Kırgızların bir kısmı öldüğü, bir kısmı tutsak olduğu, bir kısmı da ormanlık ve dağlık bölgelere sığındıkları için Minusin havzası tenhalaşmıştır. Moğol dönemine ait Kırgız eserleri, coğrafi yaygınlık ve sayısal bakımından "Suuktör" dönemindekilere göre azdır. Öte yandan Kırgızların kuzeydeki sınırlarda ve Çalum nehri boyunda pek çok Kırgız mezarının bulunması konargöçer Kırgızların kuzeyde geniş bir alana yayıldığını gösterir. Coçi'nin seferinden sonra Minusin havzasında kalan Kırgızlar Moğol idareciler onayladığı Kırgız beyleri tarafından yönetiliyordu.

³⁹⁸ KE, Bişkek, 2001, Bişkek, 120-121.

³⁹⁹ Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 121-122; Tümetler- Baykal gölü'nün etrafında, özellikle gölün batı kısmından devamla Yenisey Nehri, Nayman Nehrinin üst kısımları, Selenge Nehrinin aşağı taraflarındaki ormanlık alanda yaşamaktaydılar.

⁴⁰⁰ *Gizli Tarih*, s. 161; *İstoriya Sibiri*, T. I, L, 1968, s. 384.

⁴⁰¹ Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 144, 151; Moğollar Kırgız askerlerinden 1220'li yıllarda yararlanmaya başlar.

⁴⁰² *Gizli Tarih*, s. 162; V. Bartold, *Kirgizi*, s. 48.

1226'da Coçi ölünce Kırgızların yaşadığı bölgeler Cengiz'in küçük oğlu Toluy'a kaldı. Cengiz hanın ölümünden (1227) sonra tahta geçen kağan olan Ögeday (1229-1241) kuzeydeki boyları daha kuvvetli bir şekilde bağlamak amacıyla Merkitlerin ve Kırgızların kızlarıyla evlendi. Ögeday'ın dördüncü yönetici eşi Kırgız "tzilitisi-huteni" Caçın'dı.⁴⁰³

Möngge han döneminde (1251-1259) Kırgızlar tekrar ayaklandılar. Cuveynî bununla ilgili olarak her tarafa asker gönderildiğini bir noyanın da iki tümen askerle Kırgız ve Kem-kemcuıt bölgesine sevk edildiğini⁴⁰⁴ söyler. Bu dönemde Yenisey ve Tanrı Dağı Kırgızları olarak iki ayrı bölgede Moğollara karşı mücadele ettikleri; ve Altay'daki Kırgız boylarının da Moğol hâkimiyetini tam olarak kabul etmedikleri görülmektedir.⁴⁰⁵

1.3.4. Arıg-buğa ve Kubilay Devrinde Kırgızlar

1260 yılında Möngge han ölünce Arıg-buğa Karakorum'da kağan ilan edildi. Kardeşi Kubilay Arıg-buğa'nın hâkimiyetini tanımayarak ve ordusunu onun üzerine sevk etti. Arıg-buğa yenildi ve Mogolistan'ı Kubilay'a bırakıp Kırgızların ülkesine yani Yukarı Yenisey'e çekilip onlara sığındı.⁴⁰⁶

Arıg-buğa'nın kuvvetleri 1264 yılındaki ayaklanma girişiminde de başarısız olunca yine Kırgızlara sığınmışlardır.⁴⁰⁷

Sonuç olarak, Minusin havzası ve Tuva'da Moğol askerlerinin bulunması, Kırgızlardan asker alınması gibi durumlar, Kırgızları ekonomik ve siyasi bakımdan olumsuz etkiledi. Sonuçta, Kırgızlar Sayan-Altay'da nüfus üstünlüklerini de yavaş yavaş kaybederek yerlerini Moğollara bırakmışlardır. Bu sebepten dolayı Kırgızlar özellikle Kubilay döneminde Moğollara kayıtsız şartsız itaat etmek zorunda kalmışlardır.

Arıg-buğa Kubilay'a yenildikten sonra Kırgızlar doğrudan Karakorum'a bağlandılar. Kırgız toprakları birkaç vilayete ayrılmıştı. Tuva bozkırında Kyançjou ve İlancjou, Minusin havzası Kırgız toprakları idi. Moğollar Sayan-Altay'ı ele geçirdikten sonraki dönemlerde bölgede Kırgız Askeri Birliği kurdular.⁴⁰⁸ Yuan-Shi'de, "Yuan

⁴⁰³Raşid ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. II, M-L, 1960, s. 8.

⁴⁰⁴Cüveynî, s. 471; V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (hızl. Hakkı Dursun Yıldız), TTKB, Ankara, 1990, s. 602.

⁴⁰⁵Ö. Osmonov, A. Asankanov, *Kırgızstan Tarihi*, s. 61-63.

⁴⁰⁶V. Barthold, *Moğol istilasına kadar Türkistan*, s. 536.

⁴⁰⁷V. Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, s. 537.

⁴⁰⁸1280'de Kubilay Çin'de Yu-an adıyla anılan yeni bir hanedan kurup, başkenti Karakorum'dan Pekin'e taşıyıp Çin'i yönetimi altına almıştır. Onun soyundan gelen yöneticilere Çin'de Yu-an'lar adı verilir. Yu-an hanedanlığı

*hanedanı*⁴⁰⁹ *yönetime geldikten sonra bu halkı (Kırgızları) dokuz bin haneye ayırdılar*”⁴¹⁰ kaydı geçer. Bu bilgiler ışığında Kırgızların yöneticisinin emrinde dokuz bin asker olduğu, Moğol ordusuna asker verdiği anlaşılmaktadır. Kubilay’ın, Arıg-buga ile Kaydu’yla taht kavgaları sırasında Kırgızları kuzey sınırlarını korumak üzere görevlendirmiştir.⁴¹¹

1.3.5. Kem-kemcuit (Tuva)’teki İsyanlar (1273-1293)

Yuan-Shi’ye göre, Kubilay 1270’te Sayan-Altay’ın ücra bölgelerinde hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Kırgızlar ve onlara bağlı boylar üzerine Lyu-Hoa-Li adlı Çinliyi tayin etmiştir. O, Çin’den zanaatkârlar getirerek Kırgızların sosyal hayatına katkı sağlamıştır. Moğollar döneminde 1223’te Çan-Çun’un verdiği bilgilere göre Kırgızların ülkesinde Çin el sanatları daha da ilerlemiştir.⁴¹² Onun karargâhı Minusa havzasındaki Elegeşt nehrinin sol kenarında bulunmaktaydı.

Haydu han ilan edilince Yenisey Kırgızları onun yönetimine girdiler. (1273) Kubilay hana isyan etmelerinin sebebi Kırgız askerlerinin Moğollar tarafından ülkenin muhtelif bölgelerine göç ettirilmesi; dolayısıyla Kırgızların bu bölgelerdeki diğer milletlerle kaynaşarak yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmalarıdır. Kırgızların ayaklanma sürecinde, Kubilay ile Orta Asya’daki Çu vadisinde karargâhı bulunan hükümdar Haydu arasında şiddetli çatışmalar olmuştur. Haydu-han Sayan-Altay ve Moğolistan’daki toprakları kendine bağlamak isteğiyle 1276’da Moğolistan’a büyük bir orduyla sefer düzenlemiştir. Bu durumda Kırgız liderinin Yu-an hükümdarına açıktan açığa karşı çıkmadan, gizlice bir takım çareler aradığı bilinmektedir. 1279’da Kırgızların hükümdarı Lyu Hao-li ile görüşmeler yapmıştır. O, “İmparator bana itimat etmediğinden dolayı bu hallere düştük” der. Lyu Hao-li ise ona, “Eğer İmparator size güvenmemiş olsaydı, sizi saraya çağırdıktan sonra geri göndermezdi” diye cevap verir. Lyu-Hao-li bundan sonra halktan gelecek tehlikeyi sezip yanına pek çok asker alarak pusuda bekler. Fakat çarpışma anında yeteri kadar yardım alamadan ordusu bozguna uğrar. Lyu-Hao-li Altay dağlık bölgesine çekilmek zorunda kalmıştır.⁴¹³

zamanında Moğol yöneticilerinin binbaşılı altın kaplamalı gümüş madalya takarlardı. 1846-yılında Hakas-Minusın bölgesinde Moğollardan kalma altın damgalı iki gümüş madalya bulunmuştur. Bu dönem Kırgızların Yu-an Moğol hâkimiyetinde olup, onların görevlendirdiği binbaşılar tarafından yönetilmekteydi.

⁴⁰⁹1268-1301’de Moğollar’ın Çin ve Moğolistan’daki hâkimiyeti.

⁴¹⁰Yuan-Shi 63- b, (Kr. terc. E.İ.Kıçanov), KCKTB, T. II, s. 69.

⁴¹¹V. Butanayev, *Yenisey Kırgızları*, s. 141; Mokeev, *Kırgızı na Altae i na Tiyan-Şane*, s. 91-92.

⁴¹²V. Bartold, *Kırgızı (İstoriçeskiy Oçerk)*, s. 48.

⁴¹³V. Butanayev, *Yenisey Kırgızları*, s. 137.

1286'da Haydu Han Moğolistan'a büyük sefer düzenledi ve onun başarıları Yuan sülalesinde iç karışıklıklara neden oldu. 1287 yılı Kubilay'a karşı Haydu taraftarı Nayan isyan etti. Bu isyanı bastırmak için Orta Moğolistan'dan Kırgızlardan oluşan bir ordu gönderildi.⁴¹⁴

Kırgızların yaşadığı bölgelerde hayat şartları oldukça kötüydü. “1283'te Tuletu'daki zengin kişilere verilecek 600 baş hayvanın fakirlere dağıtılması emredilmiştir.”⁴¹⁵ 1289'da Karakorum'da yaşayan Kırgız aileler teftiş edildikten sonra vaziyeti kötü olanlara yardımda bulunulmuştu. Karakorum'da bulunan Kırgız askerler Kıpçak Tutuh'un denetimine verilmiş ve 1287'de çıkan Nayan isyanını bastırılmışlardır.⁴¹⁶

Moğolların XIII. yüzyılda büyük bir Kıpçak kitlesini Moğolistan'a ve Güney Sibiryâ bölgesine tehcir ettiği anlaşılmaktadır. XIII. yüzyıl sonlarında Tumatlar ile Yenisey Kırgızlarının başlattıkları ayaklanmayı bastırmak üzere, Elbörü Tutuh komutasında bir Kıpçak birliği gönderilmiştir.⁴¹⁷ “1292'de Tutuh, Altay bölgesini ele geçirdi. Geri dönerken Karakorum'a uğradı. Burada Kırgızlar üzerine gönderdiği 1293 yılın yaz aylarında Syanhe Irmağı kıyısına çıkıp buz üstünde birkaç gün yol aldıktan sonra Kırgızların topraklarına ulaştılar. Tutuh beş Kırgız boyunu hâkimiyetine alıp burada Moğol askerlerinden muhafızlar yerleştirdi. Tutuh'un rütbesi elde ettiği başarılar neticesinde yükseltildi. Haydu Kırgızların saldırıya uğraması üzerine onlara yardım etmek amacıyla Yenisey Irmağı boylarına asker sevk etti. Ancak Tutuh bu orduyu dağıtıp, Haydu Boloçay'ı tutsak alıp Kırgızları yine Kubilay hâkimiyetine bağladı.”⁴¹⁸

1.3.6. Sürgün Dönemi

Yenisey Kırgızlarının sürgün edilmesi Kubilay han devrinde başlamıştır. Savaşlar ve Moğol istilasını Kırgızların dağılmasına sebep olmuştur. 1275-1276 yılları arasında Kırgızların bir bölümü isyan etmişlerdir. Kubilay han döneminde isyan bastırıldıktan sonra pek çok Kırgız Batı Mançurya'da (1207 yılında eyalet haline getirilen) Cjaoçjou şehrine göç ettirilmiştir.

Kubilay'ın 1293'te danışmanı Harabotar için şöyle dediği rivayet edilir: “Nayan'a ait bu eski yerlere ‘Abalhu’ denir ve bana balık verirler. Şimdi ben oraya şehir

⁴¹⁴Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 80.

⁴¹⁵E. Kışanov, “Yuan sülalesi, *KCKTB*, T. II, s. 271.

⁴¹⁶Yuan Shi, 59-bap, s. 64; bununla ilgili bkz: İz Yuan' Shi, *Hrestomatiya*, s. 33-34.

⁴¹⁷L. R. Kızlasov, Kıpçak i vosstaniya yeniseyskih plemen v XIII. CA. V, 1980, S. 2; L. R. Kızlasov, *İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva, 1984, s. 96-97.

⁴¹⁸KCKTB. T. II, s. 65.

inşa edip üç boy iskân ettirdim. Bunlar, Yuhansuhan, Halaslar ve Kırgızlardır. Kırgızların bazıları Hesihe'ye ve Mançurya'nın diğer yerlerine yerleştirilmeye başlanmıştır.⁴¹⁹ Bir kısım Kırgız da Minusa havzası ile Tuva'dan Mançurya'ya Nayan hanın bölgesine göç ettirilmiştir. Nitekim Yu-an hükümdarı Lyu-Hao-li ölmeden bir yıl önce 1293'te *Usuhan, Hanas, Kırgız boylarını göç ettirir*.⁴²⁰ Kırgızların ikinci grubu Hesihe topraklarına ve Mançurya'da bir bölgeye sürülmüştür. Kubilay 1293 yılında Kırgızlardan Hesihe topraklarına 700 haneyi sürgün etmiştir.⁴²¹ Sürgünden ayaklanan boyları amaç başka bölgelere göç ettirip zayıflatmak ve hâkimiyet altına almaktır. Bu önlemler Kubilay öldükten sonra da devam etmiştir.⁴²² Yenisey'den göç ettirilen Kırgızların Cengiz han dönemindeki sınırların içerisinde kalmaları istenmekteydi. Kubilay bu yüzden onları göç ettirdikten sonra sınırı sağlamlaştırmak için toprak vermiş ve çiftçilikle uğraşmalarına şart koşturmuştur. Bu siyasetin temel nedeni boyları parçalayıp başka unsurlar içerisinde dağıtarak eski yerleşim merkezlerinden etkisizleştirmekti.

Kubilay hanlığında Temur döneminde (1295-1307) Kırgızlar Kamala adlı yöneticinin idaresinde Linbey eyaletinde yaşıyorlardı. Temur, Karakorum, Onon, Kerulen, Kem-kemciut, Selenga, Bayalık, Kırgız toprakları ve Burhan Haldun'a kadarki bölgeleri yönetiminde bulundurmaktaydı.⁴²³

Kaynaklar Temur'un döneminde (1295-1307) 1295 yılında, Szişan bölgesinde yaşayan Kırgızların Şandun bölgesine göç ettirilip onlara ziraatçılık ve hayvancılık yaptırıldığını belirtirler.⁴²⁴

Sonuç olarak Moğollar bazı Kırgız boylarının göç ettirildiği Sayan-Altay bölgesinde çeşitli boylar için köyler kurmuşlardır. Kırgızlar ve diğerleri özellikle Cengiz hanın mirasçılarından Kubilay'ın Arıg-buga ve Haydu mücadelesinden dolayı zor dönemler geçirmişlerdir. Bu savaşlar sırasında Kırgızların askeri gücünden kuzey sınırlarını korumak için faydalandılar. Kırgızların bir bölümü Moğolistan'ın merkezine (Karakorum), daha da doğuda Mançurya'ya, şimdiki Sisikar bölgesine ve Şandun

⁴¹⁹Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 81.

⁴²⁰KCKTB, T. II, s. 62; Barthold, *Kırgızı (İstoriçeskiy Oçerk)*, s. 48.

⁴²¹Yu. Hudyakov, "Sayan-Altay Mongoldordun Biyliginde", *Kırgızdar, C. I*, Bişkek, 1993, s. 228; T. Çorotegin, "Fu-yu kırgızları", *Zaman Kırgızstan*, 1997, 8 avgust.

⁴²²V. Butanayev, *Yenisey Kırgızları*, s. 139

⁴²³Raşid Ad-din, *Sbornik Letopisey, T, II*, s. 205.

⁴²⁴E.İ. Kıçanov, Svedeniya v "Yuan-şi o pereseleniyah kirgizov v XIII veke", *İzvestiya AN Kirgiz SSR, C.V, Vıp, I*, s. 62, Frunze, 1963, s. 59-62.

adasına göç ettirilmişlerdir. Moğolistan'da yaşayanlarla sonradan Moğollarla doğuya sürgün edilen Kırgızların Çinliler tarafından asimilasyona uğratılmışlardır.⁴²⁵

Bu süreç içinde Sayan-Altay bölgesinde yaşayan Kırgızların bir bölümü Moğol birlikleri içinde Tanrı Dağları'na doğru bir göç dalgası daha oluşturmuşlardı. Hemen her hükümdar döneminde tekrarlanan bu zorunlu göçler Yenisey ve Tanrı Dağları bölgesinde Kırgız nüfusunun azalmasına sebep olmuştur. Moğol istilasının ilk yıllarında Kırgızların demografik üstünlüğünden dolayı çekinmişlerdir. Bu dönemde Kırgızların bir bölümü Oyratlara katılmış; Yenisey-İrtiş nehirlerinin arasındaki bölgelere, Doğu Tanrı Dağları ve Altay-Hangay dağ silsilelerine doğru göç etmişlerdir.

Orta Yenisey'de yaşayan asıl boylar azalmış; boşalan arazilere Moğolların Kereit, Ordut ve Tumat boyları iskân ettirilmiştir. Moğolların Kırgızları göç ettirdikleri yerlerde arkeolojik kazılarda bulunan bazı heykeller, ve Kırgız kültürüne ait eşyalar ve Karakorum civarında ceseti yakılarak defnedilmiş mezarlar bu dağılmanın delillerindendir.⁴²⁶

Çin kaynakları Kırgızların diğer halklar ile barış içinde yaşadıklarını belirtirken, Fars yazarlar onların tüm komşuları ile savaş halinde olduklarını kaydederler. Her iki tarafın da farklı bilgiler verdikleri XI.-XII. yüzyıllarda ordu gittikçe küçülmüş, IX.-X. yüzyıllara nazaran askerî seferler de azalmıştır. XIII. yüzyılda Moğollar Kırgız nüfusunu 10 bin askerlik bir tümende toplamışlardır. Kırgızların savaş tarihinde XII.-XIII. yüzyıllar ağırlıklı olarak savunma stratejisinin uygulandığı bir dönem olmuştur. Askerî tatbikat alanı Sayan-Altay dağlarıyla sınırlı kaldığı gibi asker sayısı da 10 bine kadar düşmüştür.⁴²⁷

Kubilay hanlığının parçalanmasıyla birlikte Sayan-Altaylar bölgesinde Kırgız yerleşim yerleri mevcudiyetini muhafaza edemez duruma gelmiş, kendi yöneticileri tarafından yönetilen Kırgız toprakları Oyratların hâkimiyeti altına girmiş; Oyrat ve Halhas hanlarının mücadele sahnesi haline gelen bölge olmuştur.

1.3.7. Kırgızların Moğollarla Etnik Bakımdan Etkileşimi

Kırgız boylarının sosyal yapılarının içine sızan Moğol etnik dokusu bugünkü Kırgızlarda açık bir şekilde gözlene bilmektedir. Diğer bir deyişle, bu etki Kırgızların

⁴²⁵E. Kıçanov, T.Beyşenaliev, "Yuan – Min doorundagi Kırgızdar (XIII-XV)", *Kırgızdar*, Bişkek, 1993, s. 250.

⁴²⁶V. Butanayev, *Yenisey Kırgızları*, s. 139.

⁴²⁷Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 123.

fizyonomik yapısında da tezahür etmiştir. Bunun yanısıra Moğolca pek çok kelime Kırgızcaya nüfuz ederek Türkçeyi de etkilediği açıkça tespit edilebilmektedir.⁴²⁸

Araştırmacılar Kırgızlarla Moğollar arasındaki etnik-kültürel etkileşimin XI. yüzyılda başladığını belirtirler. Ongut, Barga, Kongurat, Baarin, Nayman, Kereit, Merkit, Hatağın gibi Moğol boyları Kırgızlarla karışarak yapılarını önemli ölçüde etkilemişlerdir. Sözkonusu boyların Kırgızlarla ilişkileri kısaca değerlendirildiğinde durum daha net olarak anlaşılacaktır.

Kereit: (*Керейтум*) günümüz Kırgızlarının Döölös (*Дөөлөс*) boyu içerisindeki büyük uruklardan birisi ve X.-XI. yüzyılda, Moğol dilli boylar içindeki en kuvvetli olanlardandır.⁴²⁹ Yenisey Kırgızları içerisinde *Kereit* adında bir uruğun olduğu ve Moğol istilasıyla beraber batıya geldikleri düşünülmektedir.⁴³⁰ Kereitlerin bu dönemde Kırgız, Kıpçak ve Oğuz boyları içine nüfuz etmeye başladığı bilinmektedir. Orta Asya'daki olaylara aktif bir şekilde katılan Kereit ve Naymanlar da Haydu hanın askerlerinin çoğunluğunu teşkil etmekteydiler.⁴³¹

Kongurat: (*Коңурат*) (Hongirat) Kırgızların Sağ (*Оң*) kanadındaki en eski boylarından birisidir. XIII. yüzyıldan beri bilinen Konguratlar bugünkü Moğolistan topraklarında yaşayan güçlü boylardan birisiydi.⁴³² Moğol dilli boyların şimdiki Moğolistan bölgesine IX.-X. yüzyıllarda doğu ve kuzeydoğu taraflarından göç ederek geldikleri (Kırgız, Uygur ve diğer Türk dilli boyların eskiçağlardan beri bu coğrafyada yaşadıkları) bilinmektedir. Konguratlar Cengiz han ve onun halefleri zamanında sarayda yüksek mevkilerde bulunmuşlardır. Cengiz hanın eşi ve annesi de Kongurat boyuna mensuplardı. Ortaçağlarda Konguratlar'ın konuştukları dilin hangi dil grubu içinde yer aldığı bilinmemektedir. Nitekim kimi araştırmacılara göre XI.-XIII. yüzyıllarda Türk-Moğol etnik ilişkilerinin hızlı bir değişim içinde olmasından dolayı boyların hangi dili konuştuklarını tespit ve ayırt etmek oldukça zordur.⁴³³

Nayman: (*Найман*) günümüzdeki Kırgızların İçkilik (*Ичкилик*) *Булгачын*'lar uruğu içerisindeki en büyük boylardan biridir. VIII. yüzyılda Baykal Gölü'nün güney tarafında oturan Naymanlar IX. yüzyılın ortalarına doğru İrtiş'a kadar ilerleyerek XII. yüzyılda Kırgızların zayıfladığı dönemde onları yenilgiye uğratmışlardı. Sibirya

⁴²⁸ M. Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, s. 77.

⁴²⁹ Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 126.

⁴³⁰ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, s. 105.

⁴³¹ M. Tınışpaev, *Materialı k istorii kirgiz-kazahskogo naroda*, Taşkent, 1925, s. 14; O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, s. 106.

⁴³² Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 160-166.

⁴³³ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder*, s. 110-111.

bölgesinde Kırgızlara komşu olan Naymanlar ⁴³⁴ Kırgızların oluşumunda rol oynamışlardır.

Merkit: (*Меркит*) (*merged-mergander*) Kırgızların Döölös (*Дөөлөс*) boyunun içindeki büyük uruğların birisidir. XII-XIII. yüzyılda Onon, Kerulen, Selenge nehirlerine ve Tunkin vadisine yakın bölgelerde oturmaktaydılar.⁴³⁵ Etnik bir faktör olarak Kırgızların içerisine Güney Sibirya'dan girdikleri bilinmektedir.⁴³⁶

Hatagin: Kataganların (*Kamazan*) Orta Asya'ya Moğol istilasını sırasında geldikleri bilinmektedir. Kırgız şecere rivayetlerinde Hataginlerin Kırgız boylarından biri olduğu söylenmektedir. Bugün Doğu Türkistan'daki Hotan ve Yarkent bölgesinde kendilerini "Kırgız" olarak adlandıran 1000 civarında Hatagin'in yaşadığı bilinmektedir. "Özbek-kataganlar" olarak bilinen Kırgız Hataginlerin kökünü, destanlarda Kırgızların bir oymağı olarak geçmektedir.⁴³⁷

Baarin: Baarin (*Баарын*) Kırgızların Sağ (*Оң*) kanat boylarından birisidir. Cengiz han Yenizey'deki Kırgızlara komşu olarak yaşayan Baarin boyuna mensup Horçi'yi Kırgızların başına getirmiştir.⁴³⁸ XII. yüzyılda Yedisu'ya gelip yerleşen Baarinlerin bir kısmının Başkurlara bir kısmının da Kırgızlara karıştığı anlaşılmaktadır.⁴³⁹

Bugün Moğolistan'daki boylar içerisinde Kırgızlara ait etnik faktörlere çokça etnokomponentlerine çokça rastlanmaktadır. Batı Moğolistan'da yaşamakta olan Hotonlar (*Хотон*) da kendilerini Kırgız olarak tanımlamaktadırlar.⁴⁴⁰

⁴³⁴Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 135-138.

⁴³⁵Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 114.

⁴³⁶M. A. Mel'heev, "Topo-i etno-i antroponomičeskie svyazi v onomastike", *Onomastika Buryatii*, Ulan Ude, 1975, s. 25.

⁴³⁷B. H. Karmışeva, *Oçerki etniçeskoj istorii yujnih rayonov Tadjikistana i Uzbekistana*, Moskva, 1976, s. 241.

⁴³⁸Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 78, 186-188.

⁴³⁹ME, I, s. 218; R. G. Kuzeev, *Proishojdenie Başkirkogo Naroda*, s. 268.

⁴⁴⁰O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, s. 23.

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLET TEŞKİLATI

Kırgız Kağanlığının devlet teşkilatlanmasıyla ilgili bugüne kadar tespit edilen bilgileri değerlendirerek, bu bölüm içindeki konular hükümlanlık, saray teşkilatı (devlet yönetimi) ve askeri teşkilat gibi ana başlık altında incelenecektir.

2.1. HÜKÜMRÂNLIK

Devlet, Arapça kökenli bir kelimedir. Devlet veya dület “değişmek bir halden başka bir hale gelmek, nöbetleşe birbiri ardınca gelmek, üstün gelmek ve zafer kazanmak” anlamlarına gelmektedir.⁴⁴¹ Günümüz Türkçesinde ise, sınırları belli bir toprak parçasında yaşayan insanların oluşturduğu siyasi teşkilatlanmadır. Ayrıca İbrahim Kafesoğlu da bu tanımlardan farklı olarak, “hukuki bakımdan, emretme hak ve yetkisine sahip ve o emri icra kudreti de olan bir yüksek sosyal nizamdır” demektedir. Tarih boyunca hükümlanlık çeşitleri arasında üç tip tespit etmek mümkündür. Bunlar; gelenekçi hâkimiyet, karizmatik hâkimiyet, kanuni hâkimiyettir.⁴⁴²

Eski Türk devletlerinde karizmatik hâkimiyet anlayışı hâkimdir. Hükümdarlık yetkisi ve kudreti Tanrı tarafından bağışlanan bir yetkidir. Türk yönetim anlayışında siyasi otorite veya hâkimiyet kavramı “**kut**” sözcüğü ile ifade edilmekteydi. Kut yani egemenlik hakkı Tanrı tarafından verilmekte olup, hükümdar yönetme yetkisini Gök’ten almaktaydı. Başka bir ifadeyle hükümdar, Tanrı irade ettiği, kendisine “kut” (hâkimiyet kudreti), “*ülüg*” (nasip ve kismet) ve “*yarlıg*” (Tanrı’nın izni, kader) bahsettiği için insanları yönetme hakkına sahipti. Anlaşılabacağı gibi Türk siyasi iktidar fikri kaynağı bakımından “karizmatik” bir kutsiyet taşıyordu. Fakat bu karizmatik olma hali daha çok bir “Aile Karizması” ve “Kurumsal Karizma” şeklinde gelişmişti. İslâm öncesi Türk devletlerinde siyasi otorite veya siyasi istikrar kavramı “kut” deyiimi ile ifade edilmekteydi. Kut kelimesinin çeşitli anlamları üzerinde durulmuştur: W. Radloff, A. Vambery ve V. Thomsen kut sözünü “saadet”, Z. Gökalp, bu tabiri iptidai cemiyetlerdeki “mana”ya benzetmektedir.⁴⁴³

⁴⁴¹ Ahmet Davutoğlu, “Devlet”, *DİA*, IX, s. 234.

⁴⁴² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1996, s. 236-237.

⁴⁴³ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*’den; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Güneş Matbaacılık, İstanbul, s. 49.

M. Kaşgarlı'ya göre, "1) Kut: kut, uğur, devlet, baht, talih, saadet, 2) Kut: Tanrım bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse her gün onun işi yükselir" ⁴⁴⁴ anlamına gelmektedir. B. Ögel'e göre, "kut" sözünün temeli, yüksek devlet düşüncesine ve felsefesine dayanır. Kut sözü de zamanla halk arasında talih, uğur, bereket ve mübarek anlamında kullanılmıştır. Bu anlayış Anadolu Selçukluları ve Osmanlı devletinde de devam etmiştir. ⁴⁴⁵ Kaynaklar İç Asya Türk devletlerinde idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğine dair pek çok örnekle doludur. Bu örneklerden birini İbrahim Kafesoğlu Asya Hunları için şu ifadelerle anlatmaktadır; Asya Hun İmparatorunun unvanı "Gök-tanrı'nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı kut'u tanrı tanhu" ⁴⁴⁶ idi. Gök-Türklerde de durum aynıydı. Hükümdarın yönetme yetkisini hükümlanlık selâhiyetini Tanrı'dan aldığına inanılırdı. Orhun yazıtlarının güney cephesinde Bilge kağan: "*Tanrı buyurduğu için kendim devletli olduğum için, kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti zengin kıldım*" ⁴⁴⁷ ifadesinin yanında anıtın doğu tarafında: "*Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt imiş, düşmanı koyun imiş*"; "*Tanrı lutfettiği için illiyi ılsizletmiş, kağanlığı kağansızlatmış*" ⁴⁴⁸ gibi pek çok örneğe rastlamaktayız.

Türk Kağanı göğün altındaki bütün ülkelerin tek bir hükümdarı gibi düşünülüyordu: Yeryüzünün Hükümdarı sayılan Türk kağanları tanrının varlığı ile dünyanın bütün ülkelerini idare edebilirdi. Böylece bir devlet ve hükümdar anlayışı hukuk tarihinde de önemli yer tutmuştur. ⁴⁴⁹ Eski Türk hâkimiyetlerinde ortak olan "kut" kavramı Kutadgu Bilig'de şu şekilde anlatılmaktadır: "Kut: mutluluk, devlet. "Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adalettir, fazilet ve hizmet kut'dan doğar. Beyliğe yol ondan geçer. Her şey kut'un eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir, ilahidir. Bey bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi. Hükümdarlar ktidarı Tanrı'dan alırlar". ⁴⁵⁰

Türk hükümdarları gücünü Tanrı'dan almakla beraber, tahta çıkışta da töre hükümleri geçerliydi. Bu hükümlerin amacı siyasi iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlamak, hakani Tanrı huzurunda sorumlu tutmaktı. Kut terimi Uygur kağanlarının unvanlarında da görülmektedir. "Ay Tanrıda kut bulmuş Külüg Bilge" (805-808), "Ay Tanrıda kut bulmuş Alp Bilge (808-821), "Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan (821-824), "Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan (824-832), "Ay Tengride Kut

⁴⁴⁴ DTL C. IV, 5. Baskı, Ankara, 2006, s. 388.

⁴⁴⁵ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ankara, 1982, s. 173, 210.

⁴⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul, 1983, s. 237.

⁴⁴⁷ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 19.

⁴⁴⁸ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 22.

⁴⁴⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. II, MEB, Yayınları, İstanbul, 1997, s. 31.

⁴⁵⁰ Reşat Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, III, İstanbul, 1979, s. 293-294.

Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan” (832-839), 925 yılında bir Uygur elçisinin adında Kut Tirig veya Kut Tirek ve başka bir yerde yine şahıs adı olarak geçmektedir (*Kut saqun*).⁴⁵¹ Kırgız kağanına Çin imparatoru tarafından 847’ tarihinde Ying-wu ch’eng-ming kehan (Gök Tanrı’nın nuru dökülmüş, cesur, iyimser ve kahraman) unvanı verilmiştir.⁴⁵² Türklerde devlet “il” olarak isimlendiriliyordu.

Bozkır Türk devletlerinde bir devlet meclisi (danışma kurulu, kurultay) vardı. Eski Türklerde ve günümüz Kırgızları halk deyiminde toy denilmektedir. Yılda bir kere genel kurul toplantısı yapılmaktaydı. Toplantılarda ordu teftiş edilir, hayvan sayımı ve memleket meseleleri konuşulurdu.

Eski Türk devletlerinde hükümdarlar çeşitli unvanlar taşımışlardır: *Tanhu* veya *Şan-yü*, *Kağan* (*khagan*), *Erkin*⁴⁵³, *İduq kut*⁴⁵⁴, *Kutluk kan*⁴⁵⁵ *Kan* (*Khan*)⁴⁵⁶, *Yabgu*⁴⁵⁷, *İlteber*⁴⁵⁸ vb. Hükümdarlık alametleri ise; hakan çadırı, örgin (taht), tuğ (sancak), davul, kotuz (sorguç) idi. Tahtlar altından yapıldı. Tuğların tepesine altın bir kurt başı takılırdı. Hükümdarların tahta çıkışı, onu bir keçe seccade veya halının üstüne oturtarak, yada kalkan üzerinde havaya kaldırılarak kutlanırdı. Yönetimle ilgili askeri, siyasi ve ekonomik konular toy veya kurultay adı verilen meclislerde görüşülürdü.⁴⁵⁹

2.1.1. Kırgızlar’da “Kut” El (İl) Anlayışı:

Kırgızlar tarih boyunca Kut’un Tanrı’dan geldiğine inanmışlardır. Onlara göre, hükümdarlara halkı idare etme hakkı Tanrı tarafından verilmiştir. Kırgızların anlayışına göre, *Kut*: 1.(mit.) koyu-kırmızı renkte peltensi bir nesne parçasıdır ki, güya *tündük*’ten (keçe çadırın çatısındaki yuvarlak pencere) geçerek *kolomto*’ya (keçe çadır içindeki ateş yakılacak olan yer) düşer ve bu nesneyi yakalayabilene talih getirir; 2. *Kut*: hayat, kuvvet, ruh, candır.⁴⁶⁰

⁴⁵¹Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, TDA Vakfı, İstanbul, 2004, s. 29-32; A. Donuk, *Eski Türklerde*, s. 78.

⁴⁵²KCKTB, T. II, s. 53; Murat Kocobekov, *KTMUKIJ*, S, 8, Bışkek, 2003, s. 21.

⁴⁵³N. Orkun, *ETY*, I, doğu, 35, II, doğu, 27; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 255; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, s. 22-26.

⁴⁵⁴S. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, s. 20.

⁴⁵⁵V. Radloff, “Titul i İmena Uygurskih Hanov”, *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşestva*, T. V, Vip. II-IV, S-Peterburg, 1891, s. 265-270.

⁴⁵⁶N. Orkun, *ETY*, I, Tonyukuk Yazıtı, batı, 2, 3, kuzey, 28, 33.

⁴⁵⁷Yabgu için bkz: *DLT*, III, Ankara, 1941, s. 32; N. Orkun, *ETY*, I, s. 166; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 226; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, s. 56-59.

⁴⁵⁸“Uygur İlteberi için bkz: *ETY*, I, s. 66; II, s. 37; “Az İlteberi için: I, kuzye, 3, s. 48; “Karluk İlteberi”, II, doğu, 40, I, s. 67, 139.

⁴⁵⁹İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, TKAE, Ankara, 1987, s. 47-51; G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarih ve Kültürü*, s. 40-44.

⁴⁶⁰K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C. II, 2. Baskı, Ankara, 1988, s. 527.

Kırgızlar için devleti yönetme yetkisi Tanrı'dan geldiğine göre, onu kurmak ve korumak görevi de bu nispette önemli sayılmaktaydı. Memleket, devlet “El” (İl) anlamı ile beraber anılıp ancak devlet olursa “El” (İl) de olmaktaydı. Kardeş, aile ve akraba ilişkileri devletten daha önemli sayılmamaktaydı.

Hunlardan beri mevcut olan “il” kelimesinin devlet anlamına geldiğini, Eski Türk yazıtlarında da görmekteyiz: “Kapagan İltiş Kağan il'ine tayin oldum...”⁴⁶¹, “Gökte vücut bulmuş, il tanzim etmiş Bilge Hakan”.⁴⁶² İl (El) teriminin Eski Uygur kitabelerinde de devlet karşılığı olarak kullanıldığını görmekteyiz. Mahmut Kaşgari'de *El*: il, vilayet⁴⁶³ iken, Kırgızcada: *El*: (İl) 1. Kabile, soy, halk, millet, soydaş, sivil, memleket, devlet⁴⁶⁴ anlamına gelmektedir. Yenisey yazıtlarında devlet El sözü ile beraber ifade edilmektedir. Bu anıtların çoğunluğunda, bireylerin devletve onun geleceği için kurban olduklarını görürüz.⁴⁶⁵ Millet için en büyük zenginlik, El'in özgürlüğüdür ve devletin fertleri, sadece özgür bir devletin içinde mutlu olabilirler. N. Kızırmışev, bu konuda: El'in, Kırgızlar için halk, millet anlamını taşımasının ötesinde, Tanrı'ya hizmet etmek gibi bir anlama da geldiğini söyler. Ömrü geçse de ruhu ile El'e hizmet etmek, bu hayata bakmaksızın Yaradan'ın önünde görevini yerine getirmek veya var gücü ile Tanrı'nın Eli'nin hizmetinde olmak düşüncesi bir Kırgızın hayat tarzını belirlemektedir.⁴⁶⁶ Yenisey Kırgızların mezar taşlarındaki “*Eli'me olan ömrüme doymadım*”, “...*kutsal kanım memleketim*”, (E-44 Kızıl çıra II) “... *kutsal memleketime yararım (düşmanın dokuz erin öldürdüm)*, (E-14 Çaa hol II), “...*kutsal memleketime baştaki beğime doymadım*”, “...*kutsal memleketimden ayrıldım*” (E-110 Uyuk Orzak III), “*ben semavi(veya ilahi) elimin elçisi idim, “semavi elime doymadım*”⁴⁶⁷ gibi ifadelerin, bu anlayışın bir yansıması olduğunu söylememiz mümkündür.

Günümüz Kırgızlarında ise kut'un gökyüzünden düştüğüne inanılır ve Isık Köl'e kut indi, Kırgız ülkesi yükselecek, kut olan evden eli boş çıkma, doğduğun gün kutlu olsun, evden kut kaçtı, misafirle kut gelir, yaşlısı olan evde kut vardır, çocuklar evin kut'u, Tanrı'dan bir armağandır gibi ifadelere yer verilmektedir.

⁴⁶¹ETY, I, s. 128.

⁴⁶²“Şine-usu”, kuzye, I, bkz: ETY, I, s. 164.

⁴⁶³DLT, C. IV, s. 175; C. I, s. 48, 106, 168; C. III, s. 21, 123, 221.

⁴⁶⁴DTS, s. 168-169; K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C. I, s. 324.

⁴⁶⁵El için bkz: Uyug-Tarlık yazıtı, Uyug Turan yazıtı, Barlık III, IV, Berge yazıtı, Çakul I, II, IV, VI, Uybat III, H. N. Orkun, ETY, TTKB, Ankara, 1986, s. 445, 449, 483, 525, 527, 531, 556.

⁴⁶⁶N. Kızırmışev, “Struktura Mirozdaniya kak Osnova Gosudarstva Kırgızov Eniseya”,

www.akipress.orghttp://www.akipress.org/kghistory/news:13623/

⁴⁶⁷N. Orkun, ETY, III, s. 31, 158, 181.

2.1.2. Hükümdar Unvanları

İncelediğimiz dönemde, Kırgız Kağanlığını yöneten hükümdarlar farklı dillerde farklı isimlerle adlandırılmışlardır. Devleti yöneten Kırgız Kağanı ile Han'lara Çin kaynaklarında *Ajo/Ase/Aje*⁴⁶⁸, *Van*, *Kehan*⁴⁶⁹ denmektedir. Yenisey yazıtlarında Kırgız Kağanlığının yöneticisi “*xan*”, “*kan*”, “*han*”⁴⁷⁰ isimleriyle zikredilirken, Manas Destanında da “*kan*”⁴⁷¹ ismi kullanılmaktadır. Kırgızlar hükümdarları için “*kan*” unvanını kullanmışlardır. Kırgızların hükümdar sahibine hitaben kullandığı “*kan*”/“*han*” kelimesi, Türklerin kullandığı “*kagan*” unvanına eşittir. Han Türklerin en büyük hükümdarıdır ve Afrasiyab oğullarına han denilir.⁴⁷² Türkler Han unvanını çok eskiden beri kullandıkları gibi Kırgızların siyasi terminolojisinde de “*kan*” unvanının en yüksek düzeydeki yönetici anlamında olduğu düşünülmektedir.⁴⁷³ Orhun yazıtlarında: “...*Qyrqyz küç(lig) qagan*...”⁴⁷⁴, Arap, Fars İslâm kaynaklarında ise Kırgız hükümdarı *Khırhiz hakani*⁴⁷⁵ olarak kaydedilmiştir.

Burada, Kırgız hükümdarları için kullanılan *Ajo/Aje*, *Kağan*, *İnal* unvanlarından da bahsetmek gerekir

Ajo/Aje: Bugünkü Kırgızcada “*Ажо*” kelimesi devlet başkanı, devletin lideri anlamında kullanılmaktadır. Bununla birlikte “*aco*” tarihi bir terim olarak Kırgız Kağanlığında hükümdar unvanı anlamında da kullanılmaktadır.⁴⁷⁶ İncelediğimiz dönemde, 840'tarihinde Uygur devletini yıkan hükümdarın *Ajo/Aje* unvanını taşıdığı bilinmektedir. Kaynaklar unvanı *Aje* olan bu hükümdarın 847'de vefat ettiğini kaydederler⁴⁷⁷, fakat *Aje* aynı zamanda VIII-IX. yüzyıllarda Kırgızları yöneten bir boyun ismi olarak da zikredilmektedir. Bundan dolayı *Aje* unvanının anlamı hakkında araştırmacılar net bir görüş ortaya koyamamışlardır. S. E. Yahontov ve G. P. Suprunenko bu unvanın <*Анъал*> şeklinde söylendiğini ve erken dönem Türk dilindeki

⁴⁶⁸ Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 445; N. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibibri Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka*, Moskva: İzd. Vostochnoy Literaturı, 1961, s. 58-59; *KCKTB*, T, II, s. 49.

⁴⁶⁹ *KCKTB*, T, II, s. 23, 254, 261; *Van*: Rusça trnskriptçede “*ван: князь, правитель*” (knez, hükümdar).

⁴⁷⁰ *DTS*, s. 636; S. E. Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov Teksti i Perevodi*, Moskva, 1952, s. 26, 44-47, 94-95; G. Vasil'ev, *Korpus Tyrkskih Puniçeskih Pamyatnikov v Basseyna Eniseya*, Leningrad, 1983, s. 24-34; Bundan sonra bu eser *KTE* olarak verilecektir; İ. Kormuşin, *Tyurkskie Eniseyskie Epitafii. Grammatika Tekstologiya*, Moskva, Nauka, 2008, s. 89-117.

⁴⁷¹ *Böyön Kan, onun oğlu Kara Kan onun oğlu Cakıp Kan ve Cakıp Kan'ın oğlu Manas*. Manas da Kırgızlar'ın kan'ıdır.

⁴⁷² *DLT*, III, s. 157.

⁴⁷³ Murat Kocobekov, “Kırgız Kağanatının Mamlekettik Başkaruu Apparatu”, gösterilen e-kaynak.

⁴⁷⁴ Talat Tekin, *Tonyukuk Yazıtı*, Türk Dilleri Araştırma Dizisi: 5, Ankara, 1994, s. 9; Orhun “*hakan*” olarak okur, bkz: Orkun, *ETY*, 1986, s. 40, 60-61, 106; S. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Teksti i İssledovaniya*, M-L, 1951, s. 62.

⁴⁷⁵ *MIKK*, Vıp, I, Moskva, 1973, s. 23.

⁴⁷⁶ Rysbek Alimov, “Bugünkü Kırgızcada Bir Hayalet Kelime: Aco”, “*Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120. Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl*” Konulu III Uluslar arası Türk Araştırmaları Sempozyumu 26-29 Mayıs 2010, C. I, Ankara, 2011, s. 43.

⁴⁷⁷ N. Ya. Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 352; *KCKTB*, T, II, s. 49-52.

<Inal> unvanına çok yakın olduğunu⁴⁷⁸, araştırmacı E. Kıçanov ise, Çinlilerin kullandığı anlamıyla A-je'nin bir bey grubu unvanı olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁷⁹ S. Klyastorniy bu unvanın Kırgız hanlarından birinin adı olabileceğini de belirtmiştir. Aje kelimesiyle ilgili son bir görüş de Rysbek Alimov'dan gelmektedir: "Çin kroniklerinde geçen Kırgız hükümdar unvanının doğru transkripsiyonunun *inal* olduğunu, Rus sinologu Biçurin ilgili kelimenin transkripsiyon için *ajo* şeklini tercih etmiş, bu da bugünkü Kırgızcada *aco* şeklinde kabul edilmiştir. Üstelik Kırgız sözlükçüleri "yaşça büyük akraba" anlamına gelen *aca* kelimesini *aco* ile karıştırmışlardır. Kırgız sözlüklerinde devlet başkanı adamlarında kullanılan *aco* kelimesinin gerçekte var olmayan, diğer bir tabirle hayalet bir kelime olduğu sonucuna varmıştır.⁴⁸⁰ Bu konuyla ilgili olarak araştırmacıların ilgisini Orhun yazıtlarındaki "*az halkı*" tabiri dikkat çekmiştir. Araştırmacı, İ. Kormuşin, Azların bir kısmının Sayan'ın güneyinde ve diğer önemli bir kısmın ise Sayan dağlarının kuzeyinde, Kırgızlara komşu olarak yaşadıklarını⁴⁸¹, D. Savinov da yazıtlardaki "aç" veya (az)ları erken dönem Kırgızların bir boyu olarak kabul etmektedir. Kögmen dağının iki tarafında oturan Çik ve Kırgızlar Bilge Kağanın düşmanlarıydı. Bilge Kağan adına dikilen anıttan onun Az ve Çik boylarını itaat altına aldığı⁴⁸² anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarında Aje diye kaydedilen kelimenin, Kırgız hâkimiyeti zamanında yönetimi elinde bulunduran "az" veya "aç" ile aynı kelime olduğu; Orhun yazıtları ile Tan'g sülalesine ait kayıtlarda aynı dönemde zikredilen "*Hyagas*" (Kırgız) hanedanının mensup olduğu Aje hakkındaki bilgilerden de anlaşılmaktadır. Bu bilgiler ışığında araştırmacılar Az ile Çiklerin Yenisey Kırgızlarının yönetici boyunun ismi olduğunu ve Kırgızların elit tabakasını oluşturduğunu tahmin etmektedirler.⁴⁸³

Aje'nin Çince'deki yazılışı Türk dilinden gelmektedir. Bazı Çin kayıtlarında ise Aje'nin soyu Çin komutanı Li Lin'e dayandırılmaktadır. Aje unvanı ile ilgili diğer bir görüş ise, araştırmacı Azat Abdısadır tarafından ileri sürülmektedir. Ona göre, Uygurları yıkan *Cetigen* boyundan hükümdarın "Aco" unvanının ortaçağa ait Suji'deki yazıtta geçen eski Kırgız "*Yarqan*" unvanıyla eşanlamlı olmasıdır.⁴⁸⁴

⁴⁷⁸ S. E. Yahontov, "Etnonimi "Kırgız", "Hakas", "Çik" v Kitayskih İstoričeskih Soçineniyah", *İstočniki po Srednevekovoy İstorii Kırgızstana*, Bışkek, 1990, s. 125; G. P. Suprunenko, "Bayırkı Kırgız Onomastikasınan", *KCKTB*, T. II, s. 269.

⁴⁷⁹ E. İ. Kıçanov, *Apparat Upravleniya u Yeniseyskih Kırgızov* (po kitayskim svedeniyam) *İstočniki po Srednevekovoy İstorii Kırgızstana i Sopredel'nih Oblastey Sredney i Tsentral'noy Azii*, Bışkek, 1991, s. 64.

⁴⁸⁰ Rysbek Alimov, "Bugünkü Kırgızcada Bir Hayalet Kelime", s. 48.

⁴⁸¹ İ. V. Kormuşin, *TEE*, I, s. 23.

⁴⁸² S. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, s. 38, 41-41.

⁴⁸³ Tabıldı Akerov, *Drevnekırgızsk*, s. 45.

⁴⁸⁴ Azat Abdısadır Uulu, "Kırgızskoe Velikoderjavie: Ajo".<http://www.akipress.org/kghistory/news:13285>

Bu görüşlerin yanı sıra Çinlilerin Kırgız Hanı için Çin kaynaklarının VII. yüzyıldan itibaren kullandıkları *Aje(-a'-nziat)*⁴⁸⁵ unvanı o devirde kurulan Uygur Kağanlığının Merkezî Asya'daki siyasi gücünü arttırma çabasının göstergesi olarak da görülebilir. Zira Çinlilerin anlayışına göre, bozkırda komşu tek bir Kağan olmalıdır.

Kağan: Bugünkü ilmi araştırmalardan anlaşıldığına göre Türklerin kullanmış oldukları “kağan” unvanı Cürcen dilinden alınmış olup, sonradan Türk ve Moğol hükümdarlarının unvanı olarak kullanılmıştır. Müslüman yazarların kağan unvanıyla ilgili düşünceleri günümüzde de tartışılan önemli meselelerden biridir. el-Birûnî Türk, Hazar ve Dokuz-Oğuzların “hakan” unvanının malikle aynı manaya geldiğini söylemektedir. el-Harezmi ise “han”ın “hakan”dan geldiğini belirtmektedir. Hun hükümdarlarının *şan-yü* veya *tan-hu* unvanının taşıdıkları, ancak III. yüzyıldan itibaren *Sien-pi*’ler zamanında kağan unvanını kullandığı sonradan Hazar, Bulgar, Avar ve VI. yüzyıldan itibaren başlayarak Gök-Türk, Uygur, Karluk ve Kırgız hükümdarlarının bu unvanı kullandıkları anlaşılmaktadır. Hazar tesiri altındaki Rus knezleri da IX-XIII. yüzyıllar boyunca bu unvanı kullanmış Hazar kağanıyla siyasi üstünlük veya denklik konusunda rekabet etmişlerdir. *Han/xan* da hükümdar unvanıdır.⁴⁸⁶ Bu unvanın kullanıldığı dönemlerde, hakan (kağan) arasında Batıdaki imparator ve kral’a benzer bir anlam farkı olduğu düşünülmektedir. “İmparator”, yani han “Şahinşaha” tekabül etmektedir.⁴⁸⁷

Cengiz Han da Kağan unvanını kullanmıştır. Kağan İslâm kaynaklarında “han”, “hakan” olarak da geçmektedir. Bazı araştırmacılar bu kelimenin Çince’den geçtiğini ve “ulu yönetici” anlamına geldiği konusunda görüş bildirmişlerdir. Kağan unvanı Orhun yazıtlarında Bumin Kağan, Ay Kağan, Boz Kağan, Bilge Kağan, Barsbek, Bars-Bek Kağan, Kırgız Kağan⁴⁸⁸ isimleriyle beraber anılır. İlk Kırgız Kağanı Barsbek’tir.⁴⁸⁹ Kırgızların X. yüzyılın sonuna kadar kağan unvanını⁴⁹⁰ Kırgız Kağanlığın parçalanma sürecinde “İnal”, Moğol istilasından sonra da “Han” unvanını kullandıkları anlaşılmaktadır. Gök-Türkler döneminde Kırgız hükümdarı Bars-Bek VIII. yüzyılda kendisini kağan unvanıyla anmaktadır.

⁴⁸⁵ G. P. Suprunenko, “Bayırkı Kırgız Onomastikası”, *KCKTB, T. II*, s. 269.

⁴⁸⁶ *DTS*, s. 417, 636.

⁴⁸⁷ *MIIT*, s. 218

⁴⁸⁸ Malov, *Ramyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, s. 38; Al’ Biruni, *İzbr. Proizvedeniya*, Taşkent, 1957, C. I, s. 183; Murat Kocobekov, “Kırgız Kağanatının Mamlekettik Başkaruu Apparati” <http://akipress.org/kghistory/news/>; Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banaoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 254-255; *Kırgız tarihi boyunca kısaca entsiklopediya*, Bişkek, 2003. s. 34; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 60.

⁴⁸⁹ S. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, s. 38, 39, 66-67.

⁴⁹⁰ *MIHK*, Bişkek, 2003, s. 6, 48.

Anılan dönemde Büyük Kırgız Hâkimiyeti devlet teşkilatını hükümdar ve ordu teşkil etmekteydi. Kağan ise devletin mutlak yöneticisiydi.

Kağanın yetki ve görevleri şu şekildedir. Daha önce ifade edildiği gibi Kırgızların iktidarı komşu devletler tarafından tanınmış ve elçilik düzeyinde ilişkiler kurulmuştur. Kaynakların verdiği bilgilere göre siyasî teşkilatın idaresi ve tüm ordu hukuku Kağanın tasarrufundaydı.⁴⁹¹ Çin kaynakları “Hyagas (Kırgız) güçlü devletti ifadeleri ile Çin hükümdarının Kırgız Kağanına yolladığı mektupta: “*Siz Han parlayan yıldız gibisiniz. Siz devlet kurdunuz, isminiz kuzey setine kadar ulaştı*”⁴⁹² denmektedir. Uygurları yenen ve Çin’le ilişkiler kuran bu Kağanın öz ismi kaynaklarda geçmeyip, sadece onun 847 yılında vefat ettiği⁴⁹³ bilinmektedir.

Kırgız Kağanının yetkileri çok geniştir. Bir yandan devletin mutlak yöneticisi iken diğer yandan da orduyu da yönetmekteydi. Kaynakların verdiği bilgilere göre, ancak kırk yaşını geçen birisi Kağan olabilirdi. Kağan halkın sorumluluğunu üstlenmek, hukuki yönden halkının problemlerini çözmekle yükümlüydü. Boylar birliği olarak meydana gelmiş olan siyasî teşekkülü idare etmek, ordu komutanı olarak topraklarını korumak, diğer ülkelere elçiler göndermek, seferler düzenlemek, bağımlı kavimlerden vergi toplamak gibi ülke yöneticisinin yapması gereken vazifeleri vardı.⁴⁹⁴

İnal/İnal (Yımal): Araştırmacılar *İnal*’ın kağandan başka da iktidar sahibinin mirasçısı Hatun anlamını da ifade ettiğini belirtirler. İnal/Inal: Kaşgarlı’ya göre, anası Hatun (kökten), babası da halktan olan bütün gençlere verilen bir unvan idi.⁴⁹⁵ Kutadgu Bilig’de ise “beyzade, inanılır insan” anlamlarıyla tanımlanmıştır.⁴⁹⁶ Bu unvan, Uygur Budist metinlerinde “İnal-çor”, Turfan metinlerinde ise “İnal” olarak gözükmektedir. Kırgız Kağanlığının parçalandığı XI-XIII. yüzyıllarda yer yer Kırgız İnallarının kendi bölgelerinde mutlak otorite sahibi oldukları zamanlara da rastlanmaktadır. Bu dönemlerde bölgeyi Kağan (han) değil, *Beğ*’ler veya İnal unvanını taşıyan hükümdarlar yönetmektedir.⁴⁹⁷ Kırgız hükümdarlarının İnal unvanını taşıdıkları Raşidüddin’in *Camiü’t-Tevarih* eserinde görülmektedir: “...başka isimleri olmasına rağmen, onların (Kırgızların) hükümdarlarına İnal denir. Onların bir başka ülkesinin ismi Yedi Urun idi,

⁴⁹¹ *Kırgızdar*, Bışkek, 1991, s. 233.

⁴⁹² KCKTB, T. II, s. 76; V. Butanaev, “Kırgız mamleketinin koomduk-sayasiy tüzülüğü”, *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana*, <http://akipress.org/kghistory/news/>

⁴⁹³ KCKTB, T. II, s. 53.

⁴⁹⁴ Kıçanov, *Koçevie Gosudarstvo*, s. 124.

⁴⁹⁵ DLT, 5. Baskı, C. I, Ankara, 2006, s. 122.

⁴⁹⁶ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terim*, s. 16.

⁴⁹⁷ Kıçanov, “Yuan Sulalesi tarihli Kırgızdar cönündö”, KCKTB, T. II, s. 270.

hükümdarlarının ismi ise Urus İnal idi...”.⁴⁹⁸ Moğol saldırısı devrinde Kırgızların Kem-Kemcuit bölgesindeyken “...bir bölgeye...” bağlı olmalarına rağmen her Kırgız ilinin kendi “*Urus İnal*” adında hükümdarı bulunmaktaydı. Kırgız hükümdarlarının taşıdığı İnal unvanı ile ilgili bilgiler Yenisey Kırgızlarına ait olduğu düşünülen Bay – Bulun II (E-49/3), Çaa-Hol XI (E 23/2), Köjelig-Hovu (E-45/1), Ottuk-Taş III(E-54/1), Kara-Bulun I (E 65/2) ve Bay-Bulun I (E-42/1) yazıtlarında da gözükmektedir. Bu unvan “qan” (han) ile birlikte bu bölge yazıtlarında en fazla kullanılan unvandır. Aynı unvan Talas yazıtlarından T-10’da da karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹⁹ Hükümdarların taşıdığı bu unvan “*İnal*”, “*Inal-oge*”, “*Ogdem-inal*”, “*Şubuş-inal*”⁵⁰⁰ gibi değişik şekillerde gözükmektedir.

Kırgız hükümdarlarının taşıdığı bu unvan ile ilgili Ebûlgazi Bahadır hanın *Şecere-yi Türk*’ünde de şu bilgiler geçmektedir: “Kırgız eli töresini in al derler. Mogol <kaan> ve Tajik padşah degen dek. Ol vakıtda töreleri Urus Inal erdi. Çingis han Bura Tegenni elçi kılıp mana bakınsun dep Kırgız eline yiberdi. Urus Inal elçisin yahşı sıylap özi kelmedi. Köp peşkeşler birlen yahşı kişiler koşup yiberdi, bakındı”.⁵⁰¹

İdarî ve askerî güç, diplomatik müzakereler ile orduyu yönettikten sonra diğer çeşitli faaliyetleri de yerine getiren İnal’ın elindeydi⁵⁰² ve daha önce Kağanın temsil ettiği iktidar, İnal’lar elinde parçalanmış bulunuyordu. Fakat aynı zamanda her İnal, kendi bölgesinde bağlı olduğu bir kağan olmadığı için, kağanlık yetkilerini haiz olup kağanın gücünü temsil edebiliyordu. XIII. yüzyılların sonu Kırgızlarda İnal unvanı yerine “*kaşka*” unvanını sık kullandıkları anlaşılmaktadır.

Kırgızlar sağ sol diye ikiye ayrılırdı. Merkezde ise asıl yönetici bulunurdu. Yönetim bu yöneticinin elinde görünmekle birlikte asıl yönetim bu ulusların kağanı olan İnal’ların elinde idi.⁵⁰³ XIII. yüzyılda Reşidüddin’in anlattıklarına göre, iki Kırgız İnal’ı vardır. Birincisi, “*İdi-İnal*”, diğeri ise “*Urus-İnal*”. Cengiz Han iki İnal’a kendi elçisini gönderdi. İkisi de Cengiz Han’ın hâkimiyetine geçmeyi kabul etmişlerdi.⁵⁰⁴

İnal unvanının Kıpçak, Oğuz etkisiyle Avrasya coğrafyasında XVI-XIX. yüzyıllara Kuzey Kafkasya’nın bazı Türk olmayan kavimleri, örneğin: Çerkes, Osetinler

⁴⁹⁸Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 150; *Hrestomatiya*, s. 34.

⁴⁹⁹İ. Kormuşin, *TEE*, I, s. 287; Ç. Cumagulov, *Epigrafiika Kirgizii*, II, Frunze, İlim, 1982, s. 15-16.

⁵⁰⁰Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis’mennosti. Teksti i İssledovaniya*, s. 44-46.

⁵⁰¹*Şecereyi Türk*, s. 24.

⁵⁰²Yu. Hudyakov, *Voorujenie Eniseyskih Kirgizov*, s. 23.

⁵⁰³V. Butanayev, *Yenisey Kirgizlari*, s. 132.

⁵⁰⁴Raşid-ad-Din, *Sbornik Letopisey*, T. I, s. 150.

tarafından da kullanıldığı bilinmektedir. İnal terimi Avat boyundaki genonim olarak da görülmektedir. Bazı bilgilere göre, urugun adı olarak da geçmektedir.⁵⁰⁵

2.1.3. Hükümdarlık Alametleri

Hükümdarlık alametlerini: Karargâh/ Otağ, Bayrak ve Tuğ, Tamga, Taç, Taht, Kalpak, Kemer olarak zikredebiliriz.

Karargâh/ Ordu:

Ordu: Hakanın bulunduğu yer veya ikamet ettiği şehir, başkent olarak Asya hunlarıyla ilgili kelimeler arasında geçtiğine göre, Türklerde çok eskiden beri bilinen bir terimdir. Ortaçağ sonlarından itibaren Türk tarihinde bilindiği üzere askeri güç manasında kullanılmıştır. Kırgızca ordu/ordo şehir manasını verir. Hükümdarın yaylak merkezinde ikametgâhı otağ hükümdarın çadırı da vardır. Manas'ta Kırgızlar yaylak ve kışlak olarak göç ederler.

İncelediğimiz dönem içerisindeki Kırgız Kağanının karargâhı ile ilgili kaynaklar çeşitli bilgiler vermektedir ve bu sorunla ilgili bilim adamlarının da çeşitli görüşleri mevcuttur. 2012 yılında, arkeolog Yu. Hudyakov, araştırdığımız döneme ait Kırgız kağanlığının merkezi ile kağanın bulunduğu karargâhı bulmak için gelecek üç yıl içerisinde Sibiryâ bölgesinde arkeolojik kazı işlerinin yürütüleceğini belirtmiştir. Günümüzde ise Çitin Pedagoji Enstitüsü'nün arkeolojik ekibi Sergey Skobelev önderliğinde Güney Sibiryâ'da incelediğimiz döneme ait Kırgız kağanlığı dönemine ait kağanın oturduğu merkezi aramaktadırlar.⁵⁰⁶

Çin kaynakları Kırgız Kağanı A-je'nin karargâhını Sayan Dağlarının etrafında gösterirler: “A-je, Yeşil Dağ (Ch'ing-shan)da konaklar. Etrafında duvar yerine çit vardır. Keçelerin birleştirilmesi suretiyle yapılan Mi-t Ch'ih-t'o adlı çadırı vardır. Kabile reisleri küçük çadırda otururlar”.⁵⁰⁷ Araştırmacı Abdısadır Uuluna göre, Çince hiyeroglifte (*mi di zhi*) olarak kaydedilen karargâhın adının eski Türk dilinde karşılığı yoktur. Ancak, semantik analizi yapıldığında Rusça “внутренняя тайная скрытая ветка ответвление” (içerideki, gizli, gizlenmiş budak, dallanma) anlamına gelmektedir. Ona göre, hiyeroglifteki kelime Rusça'da “ответвление Ичкилик” (İçkilik bölgesindeki) olarak okunur. Fakat karargâh ile ilgili sonraki kaynaklar Kırgız kağanlığının merkez adını Kemekas olarak kaydederler: “Furi: Kırgızlara bağlı bir

⁵⁰⁵ O. Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, s. 78.

⁵⁰⁶ www.kabar.kg/ 5 Kasım, 2012, “Ekspeditsionniy otryd iz rossiyskih uçenih vedet poiski stolitsı Kırgızskogo gosudarstva IX-X vekov”.

⁵⁰⁷ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 84.

kabilenin adıdır. Kırgızların doğusunda yaşarlar ve Kırgızlar içindeki diğer topluluklarla karışmazlar. Furi'nin bu kısmında Kemekas kasabası vardır. Burada Kırgız Hakan oturur.⁵⁰⁸ Araştırmacı A. Abdısadır Uulu: “*mı dı zhl*” olarak geçen sözcükle bir şehrin değil, bir bölgenin kastedildiğini, Kimekas (Kemijget) olarak kayda geçen sözcükle ise bir şehrin kastedildiğini ileri sürmektedir. Bundan dolayı ‘A-je’nin karargâhının İçkilik bölgesindeki Kemijget şehri (Kem-Yenisey nehri kenarındaki şehir) olduğu görüşündedir.⁵⁰⁹ Ayrıca Kırgız Kağanlığı dönemindeki devletin merkezi, Kağanın kuzey karargâhı ile ilgili günümüzde arkeolog S. Skobelev de Gerdizî’nin (XI. yüzyıl) eserinde geçen: “Kırgız ülkesinde çok güzel bir yerde Kırgız hakan’ının karargâhı bulunur. Buraya girilmesi hemen hemen imkânsız olan üç yol gider. Diğer tarafları yüksek dağlar ve birbirine girmiş ağaçlarla çevrilidir” demesi ve bununla ilgili İdrisî’nin: “Kırgız hükümdarının oturduğu şehir yüksek suru ve hendeği bulunan, büyük bir müdafaa sahasına sahip müstahkem bir şehirdir” bilgilerden hareketle, Kırgız hükümdarının oturduğu karargâhı Hakasya’nın Ordjenikidze bölgesinde bulunabileceğini düşünerek, bölgede yüzey araştırmaları yürütmektedir. Arkeologları burada surlara 16. km uzaklıkta bulunan ünlü *Sülök*⁵¹⁰ kaya resimleri ve Yenisey Kırgızlarının ortaçağ kültürünün gelişimine ışık tutmak bakımından dikkat çekmektedir.⁵¹¹

Günümüzde, sözünü ettiğimiz dönemlerdeki Kırgız Kağanlığı ile ilgili çalışmalar hız kazanmış durumdadır. Bu konuyla ilgili çelişkili durumların ve konuların açıklığa kavuşması için günümüz Kırgız Tarih Kurumu (KTK) tarafından çeşitli çalışmalar yürütüldüğünü belirtmekte yarar vardır.

Tuğ ve Bayrak: Kaynaklara göre, Eski Türk devletlerinde hükümlanlık belgeleri olan tuğ başında bir demet at veya yaban sığırı kuyruğunun dalgalandığı ve ipek kumaş şeritlerinin asılı bulunduğu bir gönder’den oluşmaktaydı. Tuğ, sancak, bayrak gibi mühim bir devlet ve hâkimiyet sembolüdür. Kırgızca: “*Tuu*” (Tuğ) sancak, bayrak, geçici sancak, tuğ⁵¹², “*Celek*” (Bayrak): bayrak, destanda gönderinin ucu; folk: “celegi altın tuu”: gönder ucu altından olan bayrak⁵¹³ anlamındadır. B. Ögel, Tuğ kelimesinin menşei bakımından Çin’de dini merasimlerde koruyucu bir ruh sembolü,

⁵⁰⁸ *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 64; Gerdizî, s. 260-261.

⁵⁰⁹ İstoriya Kırgızov i Kırgızstana, <http://www.akipress.org/kghistory/news:13250/>

⁵¹⁰ “*Sülök*” Kaya Resimleri: Hakasya’da bulunan ünlü Yenisey Kırgızları Medeniyeti Manifesti olarak kabul edilen kaya resim ve petroglifteri.

⁵¹¹ Gerdizî, *Zeyn-el-ahbar*, s. 77; İdrisî, *Nüzhet el-müştak fi ihtirak el-afak*, s. 102’tan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 77, 102; <http://akipress.org/kghistory/news/13314>; Sergey Skobelev, Mihail Ryumşin, “Bozmojnom meste nahojdeniya severnoy stolitsı Kırgızskogo Kaganata (stavki kagana)”

⁵¹² Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C. II, s. 764

⁵¹³ K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C. I, 2. bsk, Ankara, 1988, s. 199.

atlı kavimlerde ise özel bir hâkimiyet sembolü olarak kullanıldığını düşünür. Kaynaklar bayraklı ve bayraksız, savaşta kullanılan mızraklı tuğ çeşitleri, mızrakların ucundaki ipek bayraklar hükümdarların sembolü olarak kullanılan tuğ çeşitleri ve onların sayısı hakkında bilgiler vermektedirler.⁵¹⁴ “Gök-Türk hükümdar tuğ’sunun tepesinde, hükümdar ailesinin atası sayılan kutru temsil etmek üzere, altundan ma’mul bir kurt başının asılı bulunduğunu ve başkentte hükümdar sarayının ve yaylaklarda hakan otağ’larının kapısı önünde dalgalandığı belirtilmektedir”.⁵¹⁵ Kırgız reisleri de Gök-Türk çağında bir tuğ dikip altında oturur, devlet işleri ile ilgili kararlarını tuğların altında verirlerdi. Kırgız Kağanın “*sancaklı otağı*” vardı⁵¹⁶. Uygur Kağanları tahta çıktıklarında kurt başlı tuğ dikip halkla selamlaşırlardı. Çin sarayında da sağ ve sol sistemine göre ayrılmış altı tuğ bulunur ve her tuğa birer kişi bakardı. Türk otağlarının önündeki büyük tuğlar ise tam bir devlet sembolü olarak görünürdü. 630’dan az sonra Batı Gök-Türk kağanını ziyaret eden Çinli Hsüan Tsang, bu tuğların kağanlık otağının önüne dikildiğini kaydeder.⁵¹⁷

Karahanlılarda da hakanlık sembolü olan tuğlar, bayraklar al (turuncu-kırmızı) renkte idi. Hem dokuz rakamı hem de al renk Türklerce uğur sayılmaktaydı, Kaşgarlı hakanlı hükümdarlarının “dokuz tuğlu” olduklarını, tuğların turuncu renkte ipekten veya kumaştan yapıldığını, “al” kelimesi ile ilgili “al, hanlara alem (bayrak, tuğ) ve devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılan turuncu renkte bir kumaş olduğunu, turuncu renge de al denir demektedir.⁵¹⁸

Kırgızların bayrak ve tuğları ile ilgili ilk bilgiler Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Kırgız Kağanlığının hâkimiyet alameti olan bayrak ve tuğların rengi için: “...onların (Kırgızların) bayrak ve tuğları vardır. Savaşta ise asaba (bayrak) ve tuğları kullanıyorlardı. A-je’si bayrak dikmiştir, onun sapı kıızıdır. Bir sancak dikerek etrafında toplanırlar ve kızıl renge değer verirlerdi. A-je’nin tek bir bayrağı vardır” kaydında görüldüğü gibi, kızıl olduğu kaydedilmiştir.⁵¹⁹ Burada Kırgızların tek bayrak ve kırmızı renkten söz edilmektedir. Diğer bir kaynakta ise Uygur Kırgız savaşları döneminde (820-841) yine A-je’nin Uygur kağanına: “..yakında Altın ordanı fethedip,

⁵¹⁴DLT C. II, 5. Baskı, s. 205.

⁵¹⁵A. Donuk, *Eski Türk Devletlerindeİdari-Askeri Unvan ve Terim*, s. 88.

⁵¹⁶Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* VII, Ankara, 1984, s. 31.

⁵¹⁷B. Ögel, “Tuğ Maddesi”, *İA*, C. 12/2, MEB, İstanbul, 1988, s. 1-5.

⁵¹⁸DLT, C. I, III, s. 127, 81’den; Reşat Genç, *Karahandar Mamaleketinin Biylik Tüzülüğü*, Bişkek, 2004, s. 105, 148.

⁵¹⁹KCKTB, T. II, s. 44, 49; N. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o Narodah*, s. 58-59; A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 84.

bayrağımı dikeceğim”⁵²⁰ dediği nakledilmekte ancak burada söz edilen bayrağın rengi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Araştırmacılar kaynaklarda geçen bu bilgiler ışığında, burada A-je’nin şahsî bir bayrağının olduğuna dikkat çekmektedirler. Bununla beraber Ebû Dûlef, Kırgız bayrağının düz yeşil (mavi) renkte olduğunu kaydetmiştir. Araştırmacı A. Abdısadır Uulu da söz konusu dönemde Kırgızların bayrağının düz yeşil (mavi) renkte dörtgen biçimde olduğunu; Kırgız hükümdarı A-je’nin şahsî bayrağının ise üstte yeşil (gök) alta kırmızı olmak üzere iki yatay şeritten oluştuğunu⁵²¹ belirtmektedir.

Kırgız bayrakları ile ilgili Manas destanında bahsedilen “kızıl, kök” (kırmızı ve mavi) renklerle yapılmış tuğ ve bayraklar, dönemin Yenisey yazıtlarında geçen bilgilerle doğrulanmaktadır. Nitekim günümüzde de Kırgızistan bayrağının rengiyle ilgili yapılan tartışmalarda, Kırgız tuğlarının renginin nasıl olduğu da bir merak konusudur.

Burada, Elegeş yazıtında geçen cümlelerle ilgili farklı fikirlerin öne sürüldüğü belirtilmelidir. Aynı cümleyi N. Orkun: “Kürt elinin hanı Alp Urungu..”⁵²², T. Tekin “*Men Körtle Kan Alp Urungu* (Ben güzel Kağan Alp Urungu)”⁵²³, S. Malov, “...*Kort al kan al(n) уруйы алтынлһн Кауиір банмка бантым арда анм...*” birinci kısmındaki *Kort al kan al(n) уруйы* Rusça: “*Красивое алое знамя государства*”⁵²⁴ ise “devletin güzel al bayrağı” şeklinde okumuştur. Kırgızcası, “*Körktüü kandın kızıl tuusu, altındalğan kur, beldegi bayloom, iyin japkış*” olan ve “Görkemli hanın kızıl bayrağı, altın kaplamalı kemeri, beldeki kuşağım, omuz örtüm” olarak çevrilen bu ifadeleri tarihçi T. Çoroteğın, büyük ölçüde açıklığa kavuşturmuştur. Rusça: *знамя*⁵²⁵/(*Urung*) kelimesi, eski Kırgız dilinde *tuu* (bayrak); Rusça *Al- алый светло красный ярко-красный оранжевый* (kızıl, açık kırmızı, turuncu)⁵²⁶, “*körtle kan*”⁵²⁷ ise devletin hükümdarı yani kağanı için kullanılmaktadır. “*Körtle Han Alp Urungu*”, Kırgızcada “*körktüü kandın kızıl tuusu*” şeklinde olup görkemli hanın kırmızı tuğu anlamına gelmektedir.⁵²⁸

⁵²⁰ KCKTB, T. II, s. 52.

⁵²¹ KCKTB 2-tom, s. 44; N. Y. Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 355; Kyuner, *Yujny Sibir’ Kitayskie Izvestiya*, s. 34; <http://www.akipress.org/kg/history/news/13285>. Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: flag i tamga (gerb) Kırgızov”.

⁵²² Orkun, *ETY C. III*, s. 181.

⁵²³ T. Tekin, *Türk Diller Araştırmaları*, S. 5, Ankara, 1995, s. 21-24

⁵²⁴ S. Malov, *Eniseyskaya Pis’mennost’ Tyurkov. Teksti i Perevodi*, s. 13-14; Elegeş Yazıtıyla ilgili olarak da ayrıca bkz: G. Vasil’ev, *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov v Basseyne Eniseya*, s. 25.

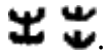
⁵²⁵ DTS, “İzd. Nauka”, Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1969, s. 615.

⁵²⁶ DTS, s. 31-32

⁵²⁷ DTS, s. 318.

⁵²⁸ <http://www.bizdin.kg/dick/d-1/words/www.azattyk.kg> 26.06.2010 tarihinde T. Çoroteğın’ın bayrak için verilen sorular üzerinde görüşünü aldık; Türk bayrakları ve kumaşları ile ilgili geniş bilgi için bkz: Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, Ankara, 1984.

Bize göre de, Çin kaynaklarında sözü edilen A-je'nin kırmızı bayrağının, Manas destanında zikredilen altın nakışlı, kızıl renkli tuğlar olduğu “*Hilalleri altın nakışlı tuğ gelir, Altı bölük kara ordu gelir*”⁵²⁹, “*Ayçığı altın tuğ oldu, “Altı bölük kara ordu oldu*”⁵³⁰, “*Algaylagan kızıl tuu*”, “*Nogoydon kalgan kızıl tuu*”, “*Ak asaba kızıl tuu*”, “*Manas kıızıdan celek alıcı*”⁵³¹ ifadelerinden anlaşılmaktadır ve bu cümleler Kırgızlarının tuğ renginin kızıl olduğunu açıkça göstermektedir.

Tamga: Göçebe hayatında tamga, devletin resmi bir işaretidir ve hâkimiyetin sembollerindendir. Runik yazıtlara, hayvanlara ve mülklere basıldığı bilinen tamgalar, aynı zamanda gümrük vergisinin ödendiğini de göstermektedir. Araştırmacılar, Kırgız devletinde “tamgaçı” (vergici) adında hizmetkârların olduğunu belirtmektedirler. Kırgızcada *tamga*, atın sağrısına, yakmak suretiyle vurulan damga; işaret, harf, tınış tamgaları da nokta, virgül vb. noktalama işaretleri⁵³² anlamına gelmektedir. Mahmud’a göre, tamga-damga, hakanın ve başkalarının damgası⁵³³ göçebe toplumlarda ise devletin resmi bir işaretidir. Ortaçağda hakanın mektup ve kitaplarına damga işareti vurulduğu bilinmektedir. Çin kaynaklarında, erken dönemlerde ve ortaçağ boyunca Çin’in sınırında yaşayan Kırgız boylarının hayvanlara vurdukları tamga işaretlerine rastlanmaktadır. Bu tamga işaretlerinden yola çıkarak, atların hangi boya ait olduğunun belirlendiği, atların kalitesine ve özelliklerine bakılarak özel uzmanların atlara değer biçtiği kaydedilmektedir. Kırgızlara bağlı olup, Baykal Gölünün kuzeyinde yaşayan, Çinlilerin *Kou-li-kan* adıyla andıkları Kurikan⁵³⁴ atları ile Kırgız atlarının cinslerinin benzerliğine dair yazılı bir bilgi mevcuttur. “*Kou-li-kan (Kurikan) atlarına genelde tamga vurulmaz, tamga yerine kulaklarına ve suratına bakılarak tanımlanırlar. Ku-li-kan atlarına Tszegu (Kırgız) atları benzemektedir; fakat aralarında küçük bir fark var. Kırgız atlarının Tamgası şu şekildedir:* ⁵³⁵

Araştırmacı A. Abdısadır Uulu’ya göre, atlara vurulan tamgalar, gökyüzünü Gök Tanrı ve yeri "kutsal yer-sub" birbirinden ayıran bir dayanağın varlığına inanan Kırgızların eski ontolojik dünya görüşünü yansıtmaktadır ve bu görüş, Manas Destanına da “*Asman menen cerindin, Tiröösünön bütköndöy*” (Gökyüzü ile yerin, direği gibidir) “*Altın menen kümüştün şiröösündön bütköndöy*”, (Altın ile gümüşün varağı gibidir.)

⁵²⁹Naciye Yıldız, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü*, s. 545.

⁵³⁰Naciye Yıldız, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü*, s. 549.

⁵³¹*Manas*, 1-kitep, s. 272; Naciye Yıldız, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü*, s. 598, 622.

⁵³²Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C, II, s. 704.

⁵³³Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat İt-Türk* (Dizin), (çev. Besim Atalay), 5. Baskı, C. IV, Ankara, s. 567.

⁵³⁴Kurikan: Günümüz Yakutlar’ın ataları olduğu düşünülmektedir.

⁵³⁵A. Zuev, *Horse Tamgas From Vassal Princedoms (Translation of 8-10 c. Chinese compition Tanghuyao, vol.3, charter(tzuan)72, p.1305-1308*, <http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Zuev/>.

ibareleriyle yansımıştır. Büyük Kırgız Hakimiyeti dönemindeki hükümdarın tamgası, üstte ve altta iki yatay yarım küre ile dikey bir çizginin birleştiği kutsal bir işaret ⁵³⁶ olduğu düşünülmektedir.

Tac: Kırgızca “*Тааҗы*” şeklindeki tac, hükümdara aittir ve hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır; ancak S. Orozbekov varyantının “Manas’ın Han Seçilmesi” bölümünde, “*Cıgaluu börk*” hanlık tacının giydirilmesi şu dizelerle anlatılmaktadır:

“...*Han Manastın başına*
Cıgaluu börktü kiygizdi
...*Handuu curt bolup kaldık dep,*
Kabilan Manas balanı
Han kötörüp saldıк dep
Toguz kündö toy tarap
Üy-üüünö ketkeni ...”

Cıgaluu börktü kiygizdi dizesindeki *Cıgaluu* <*Жыза*> (Cıga) kelimesinin anlamları şu şekilde sıralanabilir: 1. “*Шөкүлө*”(Şökülö) baş giyim; 2. Hanlık alameti-tac konan “*мебемеі*” (baş giyimin bir çeşidi); 3. Baş giyime süs için takılan kuşun kuyruğu veya kanat uçları; 4. en yüksek rütbeyi gösteren süslü ve güzel, özel olarak yapılan, hükümdar alameti sayılan “*cıgaluu möör*” hükümdar, han mührüdür.⁵³⁷

Manas’ın, başına *Cıgaluu börk* giyerek “Hanlı yurt olduk” dediğinden ve babası Cakıp Han’ın da doksan at kesip dokuz gün boyunca toy⁵³⁸ (eğlence) düzenlediğinden söz edilmektedir. Bu tarz süslü baş giysilerini Kırgız gelinleri giymektedir. R. Genç de XI. yüzyılda Karahanlı Türklerinde, gerdek gecesi gelinlere bir tac giydirildiğini ve tac giydirmeye geleneğinin düğünlerde sıkça görüldüğünü belirtmiştir.⁵³⁹

Bazı folklorik ve etnografik kaynakların verdiği bilgilere göre, “*möör*” (mühür), yüzüne damgaların kazıldığı ve üzerinde bazı kişilerin adlarının yazılı olduğu bir hükümdarlık alametidir. Bununla ilgili destanda “...*katçıga katın cazdırdı. Kandık möörün bastırdı*”⁵⁴⁰ (Postacıya mektup yazdırdı, hanlık mührünü bastırdı) cümleleri geçmektedir. Burada ismi zikredilen her oymakbaşı yöneticisinin kendi *cıgaluu*

⁵³⁶ Azat Abdısadı Uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie, flag i tamga (Gerb)”, gösterilen e-kaynak.

⁵³⁷ C. S. Baktıgıulov, “Manas” Eposu Cana Kırgız Elinin Tüzülüşü”, *Alp Manasçı, S. Karalaevdin tuulgan küünün 100 cıldıǵına arnalǵan El aralık ilimiy konferentsiyanın Tezisteri*, 13-14 oktyabr’, Bıškeke, 1994, s. 34-35; Yudahin, *Kırgız Sözlüǵü*, s. 207.

⁵³⁸ Sağimbay Orozbekov, *Manas*, 1, s. 290; *ME*, I, s. 369; *ME*, II, s. 34.

⁵³⁹ Reşat Genç, *Karahandar Mamleketinin Biylik Tüzülüşü*, s. 104.

⁵⁴⁰ Sayakbay Orozbekov, *Manas*, 2-kitep, s. 78.

mührünü bastırması ve Manas’a mektup göndermesi, Kırgızlarda mührün varlığını apaçık göstermektedir.

Taht: Kırgız Kağanlık tahtının şekli hakkında hiçbir bilgi olmasa da hükümdarlık alameti olan tahta dair Manas’ta şu ifadeler geçmektedir: “*Altın tahtın üstünden Cakıp bay indi*⁵⁴¹, Cakıp ve oğlu Manas’ı “*akkiyiz*”in (keçeden yapılmış beyaz halı) üstüne oturtup taşıdılar ve orada duran halk, etrafında yedi kez döndü:

“...*Agala sakal Cakıptı*

Ak kiyizdin üstüne

Bay Cakıptı salganı,

Balası Manas batırdı

Ak kiyizdin üstüne

Anı dağı Birgeleş

Oturguzup alganı.

Kötörüp köp curt alganı,

Ceke Manas balanı

Kötörüp alıp köpçülük

Aligi turgan cıyındı

Ceti aylanıp barganı...”⁵⁴².

Karahanlılarda taht anlamında “*orun*” kelimesi kullanılmıştır ve aynı kelime günümüz Kırgızlarında da kullanılmaktadır. Bir kişi yüksek bir mevkiye geldiğinde “*Orun kut bolsun!*” denilmektedir. Bu kelime Uygurlarda olduğu gibi yer ve mekân anlamında da kullanılmıştır. “Yusufun sözlerinden anlaşıldığı üzere söz konusu dönemde taht sözcüğü Türklerce ornamak (tahta çıkmak) ve tahtka minmek (taht binmek) kelime grupları ile kullanılmaktadır.”⁵⁴³

Kalpak: Kaynaklar, Kırgız hükümdarlarının elbiselerinin değerli samur ve kunduzdan olduğunu kaydeder. *A-je*, kışın samurdan yazın altından başlık giyer; bu başlığın ucu sivri ve süslü, altı ise bükümlüdür. Kağan tarafından kışın samurdan olan yazın ise üstüne altın takılmış tepesi büyük kalpak (ak kalpak), sadece Kırgızlara özgü bir baş giyimi olup günümüz Kırgızları tarafından da giyilmektedirler.⁵⁴⁴ Kalpağa Tan’g

⁵⁴¹Naciye Yıldız, *Manas*, (Radloff), s. 41.

⁵⁴²*Manas*, 1- kitez, s. 272.

⁵⁴³Reşat Genç, *Karahandar Mamleketinin Biylik Tüzülüğü*, s. 103.

⁵⁴⁴Kırgızlar’ın milli baş giyimi olan Kalpak’ın kelime manası “Çoğunluka ince, beyaz keçeden tepesi yükseltiyle, uçları kıvrılmaya müsait şekilde yapılan milli baş giyimdir. Yılda bir kere Kırgızistan’da “*Калпак күнү*”(Kalpak günü) bayramı kutlanmaktadır. Bu günü kendisini Kırgız’ım diyen her erkek nüfus başlarına bu milli baş giyimi giymektedir. Kalpak ile ilgili bkz: Rysbek, Kalpak bkz. *Kırgız Sovet Ensiklopediyası*, C. 3, Frunze, 1978, s. 102;

devrindeki Dunhuang fresklerinde ve daha sonraki dönemlere ait İran minyatürlerinde de rastlanmaktadır.⁵⁴⁵ Hükümdarlar, o dönemde samur, kunduz derisi ve ipek elbiseler giymektedir. Bu dönem Çin kaynakları Aje'nin baş giyiminin kıvrıl olduğunu; aile mensuplarının ise nokra yani değerli deri şapkalar giydiğini⁵⁴⁶ söylemektedir. Kırgız kağanlığı döneminde hükümdarlık alametlerinin bayrak ve tuğdan oluşup hükümdarlık sembolleri arasında da beyaz, kırmızı ve mavi renginin yer aldığı anlaşılmaktadır.

Kemer: Bir hükümdarlık sembolü olan ve bele bağlanan kemer, bir kimsenin yüksek mevkide olduğunu gösterir. Nitekim hükümdarların taktıkları kemer altındandır. Yenisey yazıtlarında, "...altunlu okluğu belime bağladım"⁵⁴⁷ cümlesini N. Orkun "Okluğu belime bağladım" olarak okurken, Malov aynı cümleyi: "...я привязал свой золотой пояс (колчан) у поясицы"⁵⁴⁸ (altın kemeri belime bağladım) şeklinde okumuştur. *Kutadgu Bilig*'deki "Yagız yir katındaki altın taş ol, kalı çıksa begler başında tuş ol". cümlesindeki tuş kelimesini R. Arat, tuğ tokası olarak; Kaşgarlı ise tuş'u "kemere takılan altın veya gümüş toka" olarak açıklamış, tuşu tuğ tokasından ziyade taç veya taca takılan altın toka olarak izah etmiştir.⁵⁴⁹

2.2. SARAY TEŞKİLATI

Saray devletin yönetildiği merkezdir. Kırgız Kağanlığı ve daha sonraki dönemlerin saray teşkilatlanmasıyla ilgili olarak bugüne kadar etraflıca bir inceleme yapılmamıştır. Burada mevcut kaynakların ışığında Kırgız Kağanlığı dönemi devlet yönetim şekli, yöneticilerin hiyerarşisi ve onların taşıdığı unvanlar hakkında bilgi verilecektir.

2.2.1. Yöneticilerin Hiyerarşisi

Araştırmacılara göre, Kırgız Kağanlığının idari yönetim şekli Çin'deki Tang sülalesinin yönetim şekliyle benzerlik göstermektedir.

Çin kaynakları devlet yönetiminde Kırgız hükümdarlığından başka makamların da olduğunu belirtmektedir. Bunlar, başbakan (*hsin-hsiang*), tudun (*T'u-tu*), *ch'ang-shih* (sivil memur), general (*chiang-chün*), takan (*T'a-kan*) gibi altı makamdan oluşmaktadır. Yedi başbakan, üç tudun, on subayın hepsi askeri makama mensuptur. Aynı zamanda on

Metin Arıkan, İsmail Turan Kallımcı, "Kutsal Kırgız Kalpağı", *Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları*, C. 3, S. 2, 2008, s. 33-42.

⁵⁴⁵ <http://azattyk.kg> İbrayim Osmonakunov, "İran Minyatürlerindeki Kırgız Kalpağı".

⁵⁴⁶ KCKTB, T. II, s. 49; A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 84.

⁵⁴⁷ Orkun, *ETY*, Ankara 1986, s. 449.

⁵⁴⁸ S. Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov. Teksti i Perevod*, s. 34.

⁵⁴⁹ R. Genç, *Karahandar Mamleketinin Biylik Tüzülüğü*, s. 104.

beş yüksek rütbeli memur da bulunmaktadır”⁵⁵⁰ Devlet yönetiminde öncelikle Kağan/A-je söz sahibidir ve ona bağlı olarak yedi bakan görev yapmaktadır. Üç tudun (üst düzey ordu komutanı), on subay ve on beş üst düzey yönetici vardır⁵⁵¹. Çin kaynakları ile Kırgızlara ait Yenisey yazıtlarının verdiği bilgilere göre, **idareciler hiyerarşisini** başta hükümdar Kağan/Han/Aje/İnal olmak üzere şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. *Tsai-hsiang* (Başbakan)
2. *Tutuq* (Diğer boylara gönderilen bölge yöneticisi)
3. *T’zu shih* (Çigşi: Vilayet yöneticisi)
4. *Ch’ang-snih* (Çangşi: Malî işleri memuru)
5. *Chiang-chün* (Sangun: General)
6. *Tarkan*(Bölge yöneticisi)⁵⁵²

Kırgız Kağanının idari yönetim şeklinin Çin’deki Tan’g sülalesinin yönetim şekliyle benzerlik gösterdiğini söyleyen E. Kıçanov’a göre, Türk kağanlıkları arasında Kırgızların devlet teşkilatı yapısı Çin idari yapısıyla örtüşmektedir ve Kırgız kağanlığındaki üst düzey yöneticilerin <лю дэн> şeklinde adlandırılan “altı tabakaya” ayrılması, Çin’deki Tan’g sülalesinin idari sisteminde kullanılan <лю бы> -“altı bakanlık” sistemine tekabül etmektedir.⁵⁵³ Bu altılı yapıda idare, merasim, adliye (cezalandırma), maliye, insan kaynakları, askeri ve toplumsal işlerle ilgilenen bakanlar vardır. E. Kıçanov’a göre böylesi bir idari yapı oldukça esnektir, kolaylıkla sıranabilir ve günümüz devletlerinin de ihtiyaçlarını karşılayabilecek konumdadır.⁵⁵⁴

Çin’de olduğu gibi hükümeti “*Tsai-hsiang*” yönetmektedir ve E. Kıçanov’a göre bu kişiyi başbakan olarak adlandırmak mümkündür. Kağanlıkta “*Tsai-hsiang*” olarak adlandırılan yedi adet vardır ve bu adetlerle ülkenin her bir yöresi yönetilmektedir. Yedi Tsai-hsiangların biri asıl yönetici, altısı da bir “*denderd*” yöneticisidir.

Diğer araştırmacılar da E. Kıçanov’un bu görüşünü destekler, ele aldığımız dönem ve daha öncesinde hükümdar adına hükümeti yürütmekle görevli merkez teşkilatının başında Tan’g sarayındaki gibi tszaysyahlar (Rusça: *цзайсян*) bulunduğunu kaydeder. M. Kocobekov’a göre Rusça *цзайсян*’, vezir veya şimdiki manasıyla başbakan/bakan olarak düşünülebilir. A. Taşağıl ise *hsin-hsian*’ı başbakan olarak okur.

⁵⁵⁰ A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 84; KCKTB, T. II, s. 50.

⁵⁵¹ Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 353.

⁵⁵² E. İ. Kıçanov, *Apparat Upravleniya u Yeniseyskih Kırgızov*, s. 124.

⁵⁵³ E. İ. Kıçanov, *Apparat Upravleniya u Yeniseyskih Kırgızov*, s. 65.

⁵⁵⁴ E. İ. Kıçanov, *Apparat Upravleniya u Yeniseyskih Kırgızov*, s. 65.

Цзайсян/tszaysyah'lar yedi tanedir ve içlerinden biri başbakan diğerleri ise ülkedeki дэн'leri (bölgeleri)⁵⁵⁵ yöneten yöneticilerdir. Altı Tsai-hsianglar'ın(bakanlar) altı “дэнди” (bölgeyi) yönetmesi, Yenisey yazıtlarındaki “...alty bay boduna beg oldum” satırındaki bilgiyle de örtüşür.⁵⁵⁶

Çin kaynaklarında üç üst düzey yöneticisinden bahsedilir; fakat E. Kıçanov bunları “tutukluk” olarak üç ayrı yönetime bölünmüş şekilde kabul eder. Kırgız kağanlığındaki “altı bağık”, Merkezi Asya'daki devlet teşkilatı geleneğine uygun olarak gelişmiş; sağ, sol ve merkez olmak üzere savaş idaresini yöneten “üç tutukluk”a bölünmüştür. Kırgız runik yazıtlarının tamamı karşılaştırmalı olarak incelendiğinde bu durum daha da netlik kazanmaktadır.

Dördüncü Çakul kitabesinde yazıyın(?) kahramanının, ülkenin “Kızıl bayrak tutuk'u” olduğu ve Tengri'nin ülkesine, öz beglerine gönlü doymadan gittiği için büyük üzüntü duyduğu açıklanmaktadır. O halde “altı bag'lık” uruglar kuruluş prensibine göre “üç tutukluk” düzeniyle teşkil edilmiş; savaş idaresi ise sağ, sol ve merkezi yapıdan meydana gelmiştir.⁵⁵⁷

Kaynakların verdiği bilgilere göre, Kırgız Kağanlığı “altı beylik” sistemiyle kurulmuş ve bu sistem kendi içinde üç tutuklukla birleşmiştir. Yine Çin belgelerinde ifade edildiği üzere, Kırgızların üst iktidar sahipleri üç kişidir ve E. Kıçanov, bu idari bölünmeyi tutukluk olarak üç birimde değerlendirmektedir⁵⁵⁸. Üçlü sistem Orta Asya ve Merkezî Asya'daki göçebe devletlerin yönetim geleneğine uygun olup, savaş ve yönetim ihtiyaçlarına cevap verecek niteliktedir. Göçebe ve yarı göçebe topluluklar için üçlü sistem, tarih sınavından geçmiş ve iktidarı esnek bir şekilde düzenlemeye imkân vermiş bir sistemdir. Kırgız runik yazıtları da bu görüşü desteklemektedir. Dördüncü Çakul anıtının kahramanı, devletin “kırmızı bayrak tutuğu/sancağı olduğunu ve “Tanrının devletine ve kendi beylerine gönlünün doymadığını, pişman olduğunu” söylemektedir. O halde altı beylik, yerel boylar prensibine göre kurulmuşsa üç tutukluk sistemi de savaş ve idari yapı sağ, sol, merkez olmak üzere kurulmuştur.⁵⁵⁹

⁵⁵⁵ M. Kocobekov, “Kırgız Kağanatının Mamlekettik Başkaruu Aparatı”, gösterilen e-kaynak; A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 86; Bununla ilgili bkz: A. Bernştam, *Sotsial'no-Ekonomiçeskiy Stroy Orhono Eniseyskih Tyurkov VI-VIII vekov*, İzd. AN SSSR, Moskva, 1946, s. 165-167.

⁵⁵⁶ M. Kocobekov, “Kırgız Kağanatının Mamlekettik Başkaruu Aparatı”, gösterilen e-kaynak. “...altybag bodun..” için bkz: Malov, *Pamtayniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, s. 78.

⁵⁵⁷ M. Kocobekov, “Kırgız Kağanlığı'nda Yönetim Anlayışı”, *Eski Çağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar* (ed: Feridun M. Emecen), İstanbul, 2009, s. 54-55.

⁵⁵⁸ E. İ. Kıçanov, *Apparat Upravleniya u Yeniseyskih Kirgizov*, s. 54

⁵⁵⁹ M. Kocobekov, “Orta Asırlarda Kırgız Türklerinin Urug Münasebetleri”, s. 24; “Kırgız Kağanatının Mamlekettik Başkaruu Aparatı”, gösterilen e-kaynak.

Buiruk, Öğa/Öge (kağanın en yakın danışmanı), Boyla, Yargan, Sangun, Tegin(Hatun) kağanın akrabaları, İnal, Tarhan'dır.

Saray teşkilatında hükümdardan sonra gelen en büyük yetki sahibi Buiruk ve Öge unvanını taşıyan başbakandır ve bunlar kağanın güvendiği kimselerdir. Bu münasebet Karahanlı devlet teşkilatındaki “*tayangu-hacib*”⁵⁶⁰ arasında da bulunmaktadır. Nitekim *hacibler* de hükümdarın güvendiği kimselerdir.

M. Kocobekov, kağanın önemli kararlarını “*aksakallar*” olarak bilinen danışmanları ile aldığını, yönetimde bulunduğu süre içinde kurultay heyetine itaat ettiğini belirtmektedir.

Kağanın sadece Kırgızlardan oluşan ordusu vardır ve tıpkı Karahanlılar'da olduğu gibi kağanların önleri sıra silahlarını taşıyan silahdarlar vardır. Arkeologlara göre Kırgız kağanlığı döneminde, orduya silah üreten büyük bir sanayi olması muhtemeldir. Ayrıca Karahanlılarda olduğu gibi hükümdarın tuğunu ve savaş bayraklarını taşıyıp koruyan alemdarın da olduğu düşünülmektedir.

Kağandan sonra iktidara *K'o-tun* (hotun-kağanın hanımı), kağanın oğulları veya *T'e-le* (Tegin) (kardeşleri) gelebilmektedir.⁵⁶¹ Kağan, Hatun ve Teginler hükümdar ailesinin mensupları olduklarından, mevcut mirasın da ortaklarındandır. Yenisey Kırgızları ile Türk boylarının törelerine göre hükümdarlık babadan oğula geçer, eğer kağanın oğlu yoksa eşine, yahut da erkek kardeşlerine miras kalır. Kırgız kağanlığının miras yasasına dair kaynaklarda fazla bilgi yoktur; fakat mirasla ilgili yasaların diğer Türk boylarındakine benzediği düşünülmektedir.

Taht varisi asilzadelerin Tegin⁵⁶² olarak adlandırıldıkları ve teginlerin elçilik hizmetiyle Çin'e ve Tibet'e gittikleri bilinmektedir.⁵⁶³

2.2.2. Unvanlar ve Bölge Yöneticileri

İncelediğimiz döneme ait kaynaklarda geçen devlet yöneticilerinin unvanları şu şekilde sıralanabilir: *Öğa, Boyla, Bağa, Buyuruk, Tarhan/tarqan, Çigşi, Çanşi, İçreki, Yargan, İnançu, Tirig-Tärig*.

Öğa: *Öğa/Öge* unvanına dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Türkolog İ. Kormuşin'in son araştırmalarına göre *öğa*, devlet yönetimindeki en yetkin kişi, birinci

⁵⁶⁰ R. Genç, *Karahandar Mamleketinin Biylik Tüzülüşi*, s. 136-139.

⁵⁶¹ Liu Mau-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 255.

⁵⁶² *DLT (Dizin)*, 5. Baskı, Ankara, 2006, s. 854.

⁵⁶³ S. Malov, *Eniseyskaya Pi'mennost' Tyurkov*, s. 38.

başbakan (başbakan, kansler)dir. Tuva ve Hakasya bölgelerinde bulunan ve Kırgızlara ait olduğu düşünülen anıtlarda *öğä*'ya 6-7 kez rastlanmaktadır.⁵⁶⁴

Kaşgarlı Mahmud divanında ise bu kelime şu şekilde geçer⁵⁶⁵: “*Öga*” halktan olup, yaşlı ve akıllı kimselere verilen bir addır.” Başka bir yerde ise *Öğä*'nın bir “makam” olduğu açıklanmıştır.

Drevnetyurkskiy Slovar'da: “*Öğä*” nin ilk anlamı bilge, düşünür; ikinci anlamı ise unvan⁵⁶⁶dır. Yenisey yazıtlarında (E49) ve Uygur dökümanlarında da *Öğä*'ya rastlanır. İ. Kormuşin, *Öğä* unvanını taşıyan kişinin devlet yönetiminde bir başbakan ve bakan olduğunu söyleyerek E-26 (Oçura) yazıtındaki: (1) “*il öğasi inançu bilga irig öltüm*” cümlesini örnek gösterir ve bu cümleyi “devletin başbakanı, bilge irig, ben öldüm”⁵⁶⁷ şeklinde okur.

Öğä teriminin geçtiği runik yazıtlar, Kırgız Kağanlığının kurulduğu dönemlere aittir. O halde incelediğimiz dönemde *Öğä*, Kırgız kağanlığı yönetiminde hükümdardan sonraki başbakandır ve bakanların taşıdığı bir unvandır.

Diğer taraftan Yusuf'un *Öge* ile ilgili olarak “Kimi akıllı ile öge'liğe yükselir ve birine ögelik kismet olursa o akıllıca hareket etmeli ve beyi yanıldığı vakit ona doğru yolu göstermelidir” ifadelerini kullanmasıyla araştırmacılar, bu unvanın merkezi bölgelerdeki *kengeş-kingeş* (danışman, fikir/nasihat veren memur) için kullanılmış olması ihtimali üzerinde durur.⁵⁶⁸ Çin kaynakları hükümdara yanlış nasihat verenlerin varlığından söz eder, “*Hükümdara yanlış nasihat verenler ve hırsızlık yapanların cezası ölümdür*” hükmü bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁵⁶⁹ Orhun yazıtlarında da geçen “bilge öge”, “öge buyrukı”, kingeşçi öge” gibi ifadeler *öge*'nin danışman anlamında kullanıldığı hususunda hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır.

Altay Türklerinde kullanılan “*Yabgu*” unvanı Yenisey yazıtlarında sadece bir yerde “*altay yabgu...*” olarak geçmektedir. Orhun yazıtlarında geçen *yabgu*, *öğä* ile aynıdır.⁵⁷⁰

Öga unvanının Karahanlılarda da uzun süre kullanıldığı bilinmektedir. Diğer yandan, Manas destanında, Manas'ın Han olarak seçilmesi esnasında başına baş giyim giydirilmesinden, bayraktan ve onun yanındaki en yakın danışmanından: “*Kılımdı*

⁵⁶⁴ *Öğä* için bkz: E-26 (Oçura, Hakasiya), Orkun, *ETY, III*, s. 133-137; Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, s. 47-51; İ. Kormuşin, *TEE II*, s. 16-8, 115-116, 135, 140-141, 144-145.

⁵⁶⁵ *DTL*, C. IV, 5. Baskı, s. 451; C. I, s. 11, 18, 90, 310, 356.

⁵⁶⁶ *DTS*, s. 379; Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, s. 41, 44.

⁵⁶⁷ İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 18.

⁵⁶⁸ M. Kocobekov, “Orta Asırlarda Kırgız Türklerinin Uruğ Münasebetleri”, s. 24.

⁵⁶⁹ *KCKTB*, T. II, s. 50.

⁵⁷⁰ İ. Kormuşin, *TEE*, I, s. 268.

bilgen han bolso, Kırk ubaziri bolot go” şeklinde söz edilmektedir. O halde buradaki “ubazir” hanın danışmanıdır⁵⁷¹ ve *öğa* ile aynıdır.

İçreki: *İçrak/İçraki/İçreki* hükümdar sarayında görev yapan yetkili bir kişidir.⁵⁷² Araştırmacılara göre, Uygur ve Orhun anıtlarında geçmekte olan bu kelimeye Yenisey’de bulunan kitabelerin dördünde de rastlanmaktadır.

E-4 (Ottuk Taş, Tuva)⁵⁷³ anıtındaki “*küç gijagan...*” Küç Kıyagan ismindeki kişinin *ıçraki* unvanını taşıyan kişi olup hükümdar sarayında görevli olduğu belirtilmektedir.⁵⁷⁴ E- 11(Berge, Tuva)⁵⁷⁵de görülen, “*tör apa ıçrakiban... (Ben – ıçreki (saray bakarı) Ter – apa)*⁵⁷⁶; E- 41 (Hemçik Çigrak, Tuva)⁵⁷⁷ yazıtında da Yula ismindeki bir askerin “*Devletin ıçreki olabilmem için eğitildim...*” ifadesiyle *ıçreki* olduğu kaydedilmektedir. *İçreki* unvanını taşıyan kişinin eğitilmiş olup bürokraside önemli bir yere sahip olduğu ve hükümdarın özel işleri ile saraydaki işlerden sorumlu olduğu düşünülmektedir. Bu kişinin saray adabını öğrenmesi için önemli bir eğitime tabi tutulduğu ve ordudaki asker sayısını düzenlemekle de görevli olduğu düşünülmektedir.⁵⁷⁸

Çigşi: Çigşi merkez tarafından bölgeye bir görev verilerek gönderilen “vilayet yöneticilerinin taşıdığı bir unvandır. Araştırmacılar bu memurların görevinin önemli olduğunu toplumsal, siyasi ve iktisadi açıdan gelişen ülke için istatistik hizmetini de yüklendikleri ihtimali üzerinde durmaktalar. Çin idari yönetimine ilişkin bu unvan, Kırgız runik yazılarında bulunan “*çizui*” unvanına tekabül etmektedir. Bu unvanın kökü Çin’in “*t’zi-shih*” unvanından gelmekte olup, bu unvanı taşıyan memurlar Çin’de imparatorun emriyle taşradaki işleri denetlemişlerdir. Kırgız yönetim sisteminde bu unvan Tz’ñ – shih “*çirşii*” (*Çigşi*) şeklinde yerleşmiştir. *Çigşi* hakkındaki bilgilere Yenisey yazıtlarının dördünde rastlanmaktadır: E- 13 (Çaa-Hol I, Tuva) “*...bilga çigşi...*”; E- 19 (Çaa-Hol VII, Tuva)’da Kutlug ismindeki kişinin *çigşi* unvanını taşıdığı hakkında: “*...qutluq çigşi ban...*”; E- 68 (El- Bacı, Tuva)’da Kara Bars ismindeki yöneticinin *inançu* ve *çigşi* unvanları taşıdığı: “*...qara bars inançu çigşiban...*” “Ben

⁵⁷¹C. S. Baktıgıulov, “Manas” Eposu jana Kırgız Elinin Tüzülüşü”, *Alp Manasçı, C. Karalaevdin Tuulgan Kününün 100 jıldığına Arnalgan El Aralık İlimiy Konferentsiyasının Tesizteri, 11-14-oktyabr’ 1994*, Bışkek, 1995, s. 34-35.

⁵⁷²İ. Kormuşın, *TEE*, II, s. 104.

⁵⁷³*Ottuk Taş I, Tuva*: Minusinsk müzesi, bkz: Orkun, *ETY*, III, s. 49; Malov, *Eniseyskaya*, s. 20; Vasil’ev, *KEP*, s. 16, 59, 87.

⁵⁷⁴İ. Kormuşın, *TEE*, II, s. 29-30.

⁵⁷⁵*Berge, Tuva*: Minusinsk müzesi, № 19, bkz: Orkun, *ETY*, III, s. 71-76; Malov, *Eniseyskaya*, s. 29-34, Vasil’ev, *KEP*, s. 19-20; Kormuşın, *TEE*, I, s. 270-276; A. S. Amancolov, *İstoriya i teoriyadrevnetyurksogo pis’ma*, Almatı, 2003, s. 119-121.

⁵⁷⁶İ. Kormuşın, *TEE*, II, s. 104.

⁵⁷⁷*Hemçik Çigrak, Tuva*: bkz: Orkun, *ETY*, III, s. 79-85; Malov, *Eniseyskaya*, s. 73-75; Vasil’ev, *KEP*, s. 29, 67, 106.

⁵⁷⁸İ. Kormuşın, *TEE*, II, s. 56-57.

Kara Bars, (unvanları ile) inançu ve çigşi; E- 70 (Elegest IV veya İr-Hol, Tuva) yazıtında “*külüg çigşi urunu çigşi ilimka...*” yazıtlarından anlaşılmaktadır.

Çanşı: *Çanşı*: Devletin hesap/sayım, vergi, borç işlerini yürüten yöneticilerinin taşıdığı bir unvandır. İ. Kormuşin’e göre, onlar zengin feodal kesimin borç, vergi işlerini de yürüten birer “vakiyanamecilerdi”⁵⁷⁹. Büyük bir rütbedeki bu görev onlara ayrıca bir statü vermektedir. Yenisey yazıtlarının E- 31 (Uybat II, Hakasiya)⁵⁸⁰’nde Uç Bilga’nın “...uç bilga çanşı...” *çanşı* unvanını taşıdığı ve onun savaşta iki oğluyla kahramanca vefat ettiği⁵⁸¹ anlaşılmaktadır. Uybat anıtındaki yazıtın özeti bu unvanın Kırgız Kağanlığında önemli bir makamı ifade ettiğini kanıtlamaktadır. Kırgız Kağanlığında on beş üyeden oluşan *çanşı*’ler günümüz sekreterlerinden daha kıdemli yüksek devlet yöneticileriydi.

Tarhan/ Tarqan: yüksek bir unvandır.⁵⁸² Yenisey E – 10 (Elegest I, Tuva) anıtında⁵⁸³ “...böğü tarkan...” “hikmetli bölge yöneticisi”; E 52 (Elegest II, Tuva)da “...böğü tarkan ar...” “ hikmetli bölge yöneticisi”⁵⁸⁴ ifadesiyle rastlanmaktadır.

Erken Hun devrinden beri belli olan bu unvan Eski Türk Yazıtlarında Boyla ve Baga unvanlarının bir devamı olarak: “Altun Tamgan Tarhan”, “Alp Tarhan”⁵⁸⁵, “Hazar Tarhan”, “Ton Tarhan” “...boyla bağa Tarhan”⁵⁸⁶ “...ben tarxan Sanqun...”⁵⁸⁷; Ongin kitabesinde “İşbara Tamgan Tarkan” ve “İşbara Tarkan”⁵⁸⁸; Köl İç Çor Yazıtında “Apa Tarhan”⁵⁸⁹; Terhin Kitabesinde “İnançu Baga Tarkan”, “Bilge Kutlug Tarkan”, “Bilge Tarkan”⁵⁹⁰; Suci Yazıtında “Kutlug Baga Tarkan”⁵⁹¹; Uybat III. Yazıtında da “Tarkan Sangun”⁵⁹² şeklinde sıkça görülmektedir.

Kırgız Kağanlığı döneminde *Targan (Tarqan)* devlet yöneticilerin taşıdığı bir unvan olmakla beraber, yetkili hizmet derecesi ile toplumda ayrıca hukuka sahip olan askeri sınıfı da (Kırgız toplumda ayrıcalıklara sahip bir sosyal sınıf) belirtmekteydi.

⁵⁷⁹İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 302.

⁵⁸⁰Uybat II, Hakasiya: Minusinsk müzesi, No 29. Malov, *Eniseyskaya*, s. 60-61; Orkun, *ETY*, III, s. 142-144, 151-152.

⁵⁸¹İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 123.

⁵⁸²*DTS*, s. 554.

⁵⁸³Elegest I, Tuva: bkz: Vasil'ev, *KEP*, s. 18, 60, 88-89; Kormuşin, I, s. 228-229.

⁵⁸⁴İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 101, 144.

⁵⁸⁵E-20 (*Uyuk Oorzak III, Tuva*): Krasnoyarsk müzesinde, bkz: Vasil'ev, *KEP*, s. 44, 124; Kormuşin, *TEE*, I, s. 129-131; II, s. 162; bunun dışında "tarqan" kelimesi E-147 (Eerbek I, Tuva) Tuva müzesinin iç avlusunda; E-149 (*Eerbek II, Tuva*) Tuva müzesinin iç avlusu; E-152 (*Şançi II, Tuva*) yazıtlarında görülmektedir. Bkz: İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 163, 165, 167.

⁵⁸⁶Orkun, *ETY*, s. 102.

⁵⁸⁷Malov, *Eniseyskaya*, s. 33, 44.

⁵⁸⁸Ongin Kitabesi ön taraf, 4 satır ve buradaki taş balbalların 1'sinin üzerindeki unvan.

⁵⁸⁹Köl İç Çor Yazıtı, Batı tarafı 6, 8 satır; Kuzey tarafı 2, 5 satır.

⁵⁹⁰Teryat-Terhin Yazıtı, batı tarafı 6, 8 satır; Kuzey tarafı 2, 5 satır.

⁵⁹¹Suci Yazıtı, 3. satır.

⁵⁹²Uybat Yazıtı, sol taraf 2. satır.

Kırgızca: <Даркан>, 1. Demirci, (folk): kılıç yaptın mı, demirci, zırh örttün mü, demirci. Savaş aletlerini yapan usta; saygılı, kutlu, hürmetli, kutsal; Moğolca: Darxan. 1. Usta, ustahane: Darxan 1. kutsal, dokunulmaz, aylager-ilerisini gören; 2. Tarih manasına gelmektedir.⁵⁹³ Mahmud bu unvanı İslâm'dan önce verilmiş olan bir ad olduğunu ve Arguca. "Bey" anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁵⁹⁴ Devletin önünde herhangi bir sorumluluklardan serbest bırakılan özgür insanlardır. Unvan Suci Yazıtında: "Ben (bir) Kırgız Oğlu Boyla Bağa Tarqan..."⁵⁹⁵, Kırgız Kağanların otağı yerleşen Uybat vadisindeki yazıtta: "üstteki gök buyurdu.. ben Tarkan Şangun'ım"⁵⁹⁶ şeklinde görülmektedir. Tarqan'lar ortaçağlar boyunca Moğol hanlarının sarayında dokunulmaz hukuka sahiptiler. Bu unvan demircilikle uğraşan ustanın toplumdaki yerini göstermekteydi. Manas destanında da ünlü bir usta "Даркан" (Darkan) Manas'a ak çelikten bir kılıç yapmıştır.⁵⁹⁷ L. Rasony bu unvanının asıl manasının demirci olabileceğini, madenlerin işlenişi ve kullanılışı insan hayatında olağanüstü bir etki yarattığından, eski Ari'ler ve Ural-Altaylılar'da demirciliğin bir Tanrı armağanı sayıldığını, hükümdarlıkla aynı derecede önemli olduğuna inanıldığını belirtmektedir. Son derece yaygın olan bu unvana bütün Türk boylarında rastlanır. Rütbelerde, çadır kurma ve meclislerdeki oturma düzeninde, ziyafetlerde, et dağıtımında bu sıralamaya çok sıkı bir şekilde dikkat edilirdi.⁵⁹⁸

Araştırmacılar, *Tarhan/Tarqan* teriminin bir unvan olarak erken Hun devrinden beri kullanıldığını belirtmekle beraber Çin'deki Han sülalesinde Hunlar'ın *shan'yü* unvanı Çin transkripsiyonundaki "*tarqan*" manasına denk geldiğini ileri sürmüşlerdir. Demek ki, "*tarqan*" terimi "boy federasyonunun yöneticisi", "devlet yöneticisi" anlamına da gelmektedir. Araştırmacılar terimin Çincedeki <at> <çok bilen, çok okuyan> manası ile ilişkilendirmektedirler. *Darxan/Tarxan* terimi geniş coğrafyada kullanılan bir terimdir. Eski Bulgar baylarının içindeki elit, asil tabaka içinde kullanılmaktaydı. *Tarhan* ayrıca Tuna Bulgarları, Macar, İdil Bulgarları, Çuvaş ve Başkırt'lar arasında da kullanılan bir terimdir. Bu durum milletler arasındaki etnik ilişkileri göstermek için güzel bir örnektir.⁵⁹⁹

⁵⁹³S. Eraliev, O. Karataev, *Kırgız Etnografya Sözdüğü*, s. 23.

⁵⁹⁴DLT (Çeviri), C. I, 5. Baskı, Ankara, 2006, s. 436.

⁵⁹⁵Orhun, ETY, Ankara, 1986, s. 156.

⁵⁹⁶Orkun, ETY, s. 555.

⁵⁹⁷O. Karataev, "Suca Cazuusu Cana Kırgız Kağanatının Mamaleketik-Biylik Cürgüzüü Tituldarının Çağıldırılışı", <http://barakelde.org/muras/news978/>

⁵⁹⁸Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, 3. Baskı, TKA EY, 1993, s. 61.

⁵⁹⁹Olcobay Karataev, *Kırgız Etnonimder*, s. 60.

Tarhan bir etnonim olarak Kazaklarda “*Darhat*”, ordosluk Moğollar ile Tuvalılar’da, “*darxan*” (tarhan) adında, bugünkü Türkmen ve Başkırlar’ın boy birliklerinde de rastlanmaktadır. Türkmence bu kelime “devletin önünde yaptığı başarılı hizmeti için bazı vazife/görevlerden ayrıcalık verilen kişi” manasını vermektedir.⁶⁰⁰ Cengiz Han ile Altan-hanların döneminde *tarqan*’lar yaptığı hizmetleri için özgürce göç etme haklarına sahiptiler. Moğollarda rastlanan bu sosyal terim, hizmet durumu komşu yaşayan Kırgızlardan kabul edilmesi mümkündür. Demek, “*darxan*” sözünün başlangıç anlamı “özgür, dokunulmaz, herhangi bir sorumluluktan serbest” bırakılan kişidir.⁶⁰¹ *Tarhan* Kırgız toplumunda vergiden muaf, Kağana yakın, özgür ve özel bir asker sınıfıdır. Asker komutanlarına da verilmiş olan bir unvandır. Çin kaynaklarından anlaşıldığı gibi, bu unvanı taşıyan kişinin Kağan’ın mektuplarını götüren elçilik hizmetinde bulundukları⁶⁰² da bilinmektedirler.

İncelediğimiz dönem *Tarhan*’lar Kırgız Kağanlığındaki vergi toplama işlerini yönetmekteydiler, ancak bunların sayıları yazılı kaynaklarda net olarak ifade edilmemiştir. Bu unvanı taşıyan kişiler tıpkı *tutuq*’lar gibi Kağanın vilayet ve illere gönderdiği askeri görevlilerdir. Onlar yönettikleri vilayetlerden doğrudan doğruya Kağana karşı sorumlu olmakla beraber yönettikleri bölge hakkında rapor vermekle yükümlü oldukları anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Kırgız Kağanlığındaki mali işleri de yürüten, gerektiği zamanları Kağanın mektuplarını taşıyan bir elçilik hizmetinde de bulundukları düşünülmektedir. Bundan dolayı *tarhan*’ların Kağanın önemli dayanağı olduğu anlaşılır. Kırgız Kağanlığında araştırmacılar belirttiği gibi vergiden muaftılar.⁶⁰³ Bugünkü Kırgızistan’ın Isık-Köl bölgesinde “*Дархан*” (Darxan) adında bir köy⁶⁰⁴ de bulunmaktadır.

Tutuq: *Tutuq* (Çince *dydy, to-tog*) “*мытык*”, bir bölgenin asker yöneticisi taşıdığı bir unvandır.⁶⁰⁵ M. Kocobekov *tutuq* unvanının incelediğimiz dönemlerde kağanlıktaki üst makamlardaki yöneticilere verildiğini belirtmektedir. “Kejiliğ-hobu anıtının kahramanı Kömül Öge, kendi iktidar merdiveninde yükselme yolunu şu şekilde beyan etmiştir: “Otuz yaşımda ülkeme öge oldum, kırk yaşımda ülkeme tutuk oldum halkımı yönettim”. Üst makam yöneticilerini halktan ayırt eden özellikler de vardır.

⁶⁰⁰ Olcobay Karataev, *Kırgız Etninimder*, s. 60’tan S. Ataniyazov, *Slovar’ Turkmenskikh Etnonimov*, Aşhabad, 1988, s. 111.

⁶⁰¹ Suci Yazıtı, 6 satır.

⁶⁰² Kırgız elçisi Tapu Alp Sol Kırgız kağanının görevlendirmesi ile Çin’e giden bir komutandır. Bkz. *KCKTB, II*, s. 59.

⁶⁰³ M. Kocobekov, “Kırgız Kağanatındaki Mamlekettik-Başkaruu Apparatu”.

⁶⁰⁴ Olcobay Karataev, *Kırgız Etnonimder*, s. 60.

⁶⁰⁵ *DTS*, s. 593.

Tutuq'luk görevine layık kişinin han tarafından belirlenip, üst sınıf yöneticisi olduğunu belirtmek için “ay şekilli altın kemer takılırdı”.⁶⁰⁶ Demek *tutuq* unvanı taşıyan kişinin devletin önünde hizmetinden doşayı başarılı olanlara verilmekteydi.

Kırgız Kağanlığında ve daha sonraki dönemlerde kullandıkları asker yöneticilerinin merkez tarafından devletin diğer boylarının yaşadığı bölgelere gönderilen devlet memurlarının taşıdığı bir unvan ve aynı zamanda bir rütbe olduğu bilinmektedir. Araştırmacılara göre, *tutuq*'lar Kağanın yakın çevresindekilerdi. Bu konuda Türk hanedanlıklarında görülen *tutuq* unvanının Çincedeki (*tuotuok*)'dan türediği görüşü ileri sürülmektedir. Ecsedy'ye göre, Türkler bu unanı 558 yılına önce yönetici unvanlarının arasına katmışlardır. Çincedeki *tutuk chin* – ‘general’ ve bazı kaynaklarda ise *tutuq* “bölgenin askeri yöneticisidir” manasını vermektedir. Bu unvan, bir kişinin şahıs isimlerine eklenerek: Abak *tutuq*, Alp *tutuq*, Begu *tutuq*, *Tutuq beğ*⁶⁰⁷ şekillerine de rastlanmaktadır. Kırgızlar bu unvanı “*tuotuok*” şeklinde Türkler'den almış olabilirler, fakat *tutuq* unvanının yayıldığı bölge bakımından çok geniş bir alana yayılan terim olduğu anlaşılmaktadır.

E- 1 (Uyuk Tac, Tuva)⁶⁰⁸ kitabesinde: (2) “*atim el togan tutuq ban tanri elimka elçisi artim alty bag bodunga bagi artim*” kahramanın ismi ise “*El Togan*” unvanı ise “*tutuq*”⁶⁰⁹ tur. E- 16 (Çaa Hol)⁶¹⁰ anıtında urung rütbesindeki bir bölgeye gönderiliş *tutuq*: “*alp urunu tutuq ben...*”⁶¹¹; E- 25 (Oznaçennoe I, Hakasiya)⁶¹² anıtındaki bir bölgeye yönetici atanan bir ünlü Çeküng *tutuq* “*kü çakiün tutuq*”⁶¹³; E- 46 (Telee Tuva)⁶¹⁴ anıtındaki bir bölgenin yöneticisi *Egüne tutuq* için yapıldığı: “*agüna tutuq*”⁶¹⁵; E- 5 (Tuva)⁶¹⁶ da kazınmış olan Kökmüşler'e (bilinmeyen bir boyun ismi) gönderilen “*kökmüş tutuq*”⁶¹⁷; E- 92 (Demir Sug, Tuva)⁶¹⁸ anıtındaki merkez tarafından bölgeye gönderilen general ve yönetici: “*sanun tutuq*”⁶¹⁹ şeklinde rastlanmaktadır.

⁶⁰⁶ S. Malov, *Eniseyskaya*, s. 50.

⁶⁰⁷ O. Karataev, "Suca Cazuusu, gösterilen e-kaynak.

⁶⁰⁸ Uyuk Tac, Tuva: Minusinsk müzesi, bkz. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, s. 78-79; Malov, *Eniseyskaya*, s. 12-13; Vasil'ev, *KEP*, 14, 59, 82; Kormuşin, *TEE*, I, 159-161; a. S. Amancolov, *İstoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma*, Almatı, 2003, s. 110-111; Orkun, *ETY*, III, s. 31-32.

⁶⁰⁹ İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 91.

⁶¹⁰ Çaa Hol: Finlandiya, Helsinki, Milli müze, bkz. Orhun, *ETY*, III, s. 118-119; Malov, *Eniseyskaya*, s. 38-39; Vasil'ev, *KEP*, s. 21, 61, 99.

⁶¹¹ İ. Kormuşin, II, s. 108.

⁶¹² Oznaçennoe I: Minusinsk müzesi, № 30. Bkz: Orkun, *ETY*, III, s. 163-165; Malov, *Eniseyskaya*, s. 45-47; Kormuşin, *TEE*, I, s. 33-40.

⁶¹³ İ. Kormuşin, II, s. 114-115.

⁶¹⁴ Telee: Tuva müzesi, bkz: Malov, *Eniseyskaya*, s. 83-84; Kormuşin, *TEE*, I, s. 223-226.

⁶¹⁵ İ. Kormuşin *TEE*, II, s. 136-137.

⁶¹⁶ Tuva: Minusinsk müzesinin dış avlusundaki № 42, bkz: Malov, *Eniseyskaya*, s. 98-99; Vasil'ev, *KEP*, s. 32, 69; Kormuşin, *TEE*, I, s. 276-279.

⁶¹⁷ İ. Kormuşin, II, s. 141-142.

⁶¹⁸ Demir Sug: Tuva müzesinin iç avlusunda, bkz. Vasil'ev *KEP*, s. 41, 75; Kormuşin, *TEE*, II, s. 156-157.

“**Külüg**”: Araştırmacılar “**Külüg**” unvanını taşıyan kişilerin devlet yönetimindeki ünlü memur ve asker önderleri olduğunu belirtirler. Aynı zamanda *Külüg* unvanını taşıyan kişi Kağanın yakın akrabalarındandır. Unvan kişinin şahıs isimlerine eklenerek söylenmekteydi. *Drevnetyurkskiy Slovar*’daki bu unvanın manası: *Külüg* 1. ünlü, tanınmış, yüce, asil’dir. Yenisey yazıtlarda: “*Az külüg*”, “*külüg çigsi*”, “*Külüg çur*”, “*Külüg Inanç*”, “*Külük tirig*”, “*Külüg tutug*” “*Külüg Urunqu*”, “*Külüg bilğa*”⁶²⁰ olarak kazanmıştır. Kemçik Haya Bacı’daki (Tuva) yazıtta Kırgız Annın isimli Bitigçi’nin (tamgacı, yazar, eğitilmiş adam) yazılarından: “...*Inançu Külüg Çigşi Bek Kara Senirdeki erdigim için altı bag (bölge) eldi, kıştımları yönettim. ...Sangun Bödbü bu bölgenin iyi yöneticisi, Kırgız kağanı aracılığıyla yazıldı...*” satırlarına rastlanmaktadır. *Külüg* unvanını Kırgız Kağanlığı döneminde çok kullanılan ve yöneticilere ömür boyu verilen öz isim, antropomponent olduğu da görülmektedir.⁶²¹

“**Kaşka**”: Kırgız Kağanlığı ve daha sonraki dönemlerde devlet yönetiminde üst düzey memurların veya askerlerin taşıdığı bir unvandır. Araştırmacılara göre, *kaşka* etnik adlandırılış ve devlet yöneticilerin taşıdığı bir unvan olarak Yenisey Kırgızlarında VI-IX. yüzyıllardan beri mevcuttur. İlmi edebiyatta *kaşka*: “en ünlü yönetmen”, “boy yöneticisi” ve “önder” manasındadır. Manas’ta *kaşka*’nın bir asker olduğuna:

“*Saltanatu say kaşka*

Sayışı curtan bir başka!

Kızıl bayrak kırk kaşka”⁶²² ifadelerinde rastlanmaktadır. *Majmu at-tevarih*’te alınlarında ak kaşkaları olan yedi ata binmiş, yedi kardeşin “yedi kaşka” olarak isimlendirildikleri bilinmektedir. Bunun dışında Solto boy içerisinde ve Fergana’lık Kıpçaklar’ın içerisinde “yedi kaşka” adında bir boyun varlığı bilinmektedir. XVI. yüzyıl kaynaklarda Kırgızlar beg’lerine “kaşka” olarak hitap ettikleri bilinmektedir.⁶²³ Daha sonraki dönemlerde Rus kaynaklarında da Yenisey Kırgızları bek’lerine “kaşka” olarak hitap ettikleri bilinmektedir.⁶²⁴ O. Karataev’in tahminine göre, kaşka unvanını han soyundan gelen boy önderleri taşımaktaydı. Kaşka unvanı Kırgız boy yöneticilerinin şahıs adlarına eklenerek örneğin: “Matır Magnay Kaşka”, “Kurban Kaşka”, “Mergen Kaşka”, “Altın Kaşka”, “Tarmagay Kaşka”, “Barçık Magnay Kaşka”, “Ulagaç Kaşka”. Cungar (Oyrat) devleti kurucusu, kökü Kırgız yöneticinin ismi *Güylüçü kaşka* (Munke

⁶¹⁹ İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 156.

⁶²⁰ *DTS*, s. 326; *Külük*: ünlü, şanlı; bkz: *Kutadgu Bilig*, III, s. 300.

⁶²¹ O. Karataev, "Suca Cazuusu, gösterilen e-kaynak.

⁶²² Sagimbay Orozbekov, *Manas*, 3, s. 174; *ME*, I, s. 465.

⁶²³ Olcobay Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, s. 103.

⁶²⁴ *ME*, I, s. 456.

Temur) olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte bu unvanı Cungan hanlarının (Çukula Kaşka) da taşıdıkları⁶²⁵ bilinmektedir.

Bugünkü Hakaslar'ın içerisinde “*xacxa*” (hasha) etnonimine rastlanmaktadır. Bununla beraber “*xacxa xыргыс*” (hasha hırgıs), “*xacxa нырым*” (hasha pürüt), “*xacxa ныпп*” (hasha püür), “*xacxa upzum*” (hasha ırgıt) gibi asil boylara rastlanmakta olup, Kırgız ve Hakaslar'ın etnogenetik bağları hakkında bilgi vermektedir. Kaşka unvanı Ortaçağ Moğollardaki “*noyon*” (onbin başı, knez) unvanlarına⁶²⁶ denk gelmektedir. Kaynaklar, kaşkanın Yenisey Kırgızları'nın devlet teşkilatında geniş kullanılan bir unvan olduğunu belirtirler.. Bugünkü Kırgız boylarının iserisinde “kaşka” unvanı uruğ adlarına eklenerek: “*Ontogor kaşka*” (Saruu boyunda), “*Erke kaşka*” (Munguş boyu), “*Çulum kaşka*” (Töölös boyu)⁶²⁷ kullanıldığı görülmektedir.

Yargan: unvanını Kırgız Kağanlığı döneminde hakimler taşımaktaydı. Kırgızların Kağanlık dönemine C (Suci, Mongoliya)⁶²⁸ ait Suci'deki anıtta “*qırqız oğlu man boyla qutluq yargan man*” (*Ben kutlu yargan'ım*)⁶²⁹ olarak adı geçen kişinin *yargan* unvanını taşıyan bir hâkim olduğu bilinmektedir.

İnançi: *İnançi/İnançu* inanılan, güvenilen⁶³⁰ vekil edilmiş⁶³¹ devlet idaresinde çalışan memurların taşıdığı bir unvan olarak bilinmektedir. Araştırmacılar *İnançu* unvanını taşıyan kişinin posta işleriyle de uğraştığını düşünürler.

Tiriğ: *Tariğ* – unvan, rütbe, makam⁶³² taşıyan kişilere verilen genel bir adıdır.

Boyla: Kırgız devletinin erken ve ortaçağlardaki yöneticilerinin taşıdığı olduğu bir unvan olarak bilinmektedir. İlk önce bu unvan Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında: “...Tonyukuk Boyla Baga Tarkan...”, “...Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan...”⁶³³ olarak rastlanmaktadır. Sonra bu kelimenin Nagy-szent Mikolas'taki bir parçanın üzerine “Çopan Boyla” şeklinde geçtiği söylenmekle beraber Bulgaristan'ın Preslav şehrinde elde edilen buluntular arasındaki bir yazıda⁶³⁴ da görüyoruz. Uygur devletinin ilk Kağanı da bu unvanı Ku-li P'ei-lo (Boyla), diğer bir Uygur prensinin adı Kutluk Boyla olarak okunmaktadır. Hakan unvanına yakın bir dereceyi gösterdiği ileri

⁶²⁵ *МІІКК*, s. 223.

⁶²⁶ V. Ya. Butanaev, *Etničeskaya İstoriya Hakasov XVII-XIX vv*, Moskva, 1990, s. 22.

⁶²⁷ Olcobay Karataev, *Kırgız Etnonimder*, s. 102, 200.

⁶²⁸ C Suci, Mongoliya: Bugün nerede olduğu belirsizdir: bkz: Malov, *Eniseyskaya*, s. 84-90; İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 168.

⁶²⁹ İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 77, 168.

⁶³⁰ *DTS*, s. 562.

⁶³¹ İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 306-307.

⁶³² *DTS*, s. 562; Kormuşin, *TEE*, II, s. 305.

⁶³³ Bilge Kağan Yazıtı, Güney tarafı 13-15; Tonyukuk Yazıtı, I, Batı tarafı 6-7.

⁶³⁴ Saadettin Gömeç, Hamiyet Sezer Feyzioğlu, “Boyla ve Bağa Unvanı”, *Orhun Yazıtlarının Blunuşunun 120. Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslar arası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 26-29 Mayıs 2010*, C. I, s. 392.

sürülen, ilk olarak Eski Türk yazıtlarında yer alan Boyla unvanı hakkındaki araştırmacılar: “rütbe, yüksek bir unvan”, “devlet kurulu üyesi şeref unvanı” manaları vermişlerdir.⁶³⁵ S. Gömeç de bu unvan ile ilgili: Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında zikredilen boyla siyasi teşkilat yapısıyla ilgili olup, bu unvanı taşıyan kişinin, doğrudan devletin merkezine bağlı, halkın kabile düzenini sağlayan memurdur. Ama boyla unvanını taşıyan bu şahıs boy başkanı olamaz diye bir kural yoktur⁶³⁶ demektedir. Kırgız Kağanlığı dönemine ait Suci yazıtında ise “...*Kırgız oğluyum... Boyla Kutlug Yargan'im*” cümlesindeki Kutlug Yargan Kırgız komutanının ismi, Boyla⁶³⁷ onun taşıdığı bir unvanıdır. Kırgız tarihçilerine göre, bu unvanı taşıyan kişi bir devlet başbakanı veya Kağanın baş danışmanıdır.

Baga: Kırgız Kağanlığında yöneticilerin taşıdığı bir unvan olarak bilinir. Kaynaklar Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarının haricinde, Ongin yazıtlarında “Kangım Baga Tengriken”, Terhin Yazıtında “Bıla Baga Tarkan” ve “İnançu Baga Tarkan”, Suci yazıtında “Kutlug Baga Tarkan”, Yenisey yazıtlarından Kemçik-Cirgak’ta “Baga Ben” şeklinde rastlıyoruz. S. Gömeç, бага unvanı konusunda “...baga, boyla sanından sonra geliyor. Bu çok açıktır. Dolayısıyla siyasi, askeri veya sosyal teşkilatta boyla unvanının altındadır. Gök-Türkler döneminden belli altı bag bodun’un ismindeki “bag” bir siyasi birliği, yani federasyonu göstermektedir. Türkçedeki karşılığı da bugün kullandığımız şekliyle bağlamak fiiliyle alakalıdır.⁶³⁸ Uygur hakanı Tun Baga Tarkan (779-789) ve Türgiş yöneticisinin de unvanı “Baga Tarkan” idi. Günümüzde Kırgızların “*Багачы*” (bagaçı) adında Munguş, Mogoldor boylarının içerisinde yer alan bir urug olarak da rastlanır. Baga kelimesi Avar hakanlığında Bagan, ereren, oğuluoğlan şeklinde kullanılıp, Macarcada “Ban”, Türk Bulgar devletinde de “Bagan” şeklinde görülmektedir. Araştırmacılar, Baga kelimesinin eski Farsçadan geldiğini, T. Tekin ise “küçük unvan” olarak Baga’yı Moğolca baa “küçük” ile ilgili görmüştür. “Baga Tarkan” aynı zamanda Sogd ve Çin kaynaklarında geçmektedir, ayrı bir kişinin özel adıdır.⁶³⁹

O. Karataev’e göre, “baga” unvanını taşıyan kişinin, bir bölgenin valisi, Kağanın gönderdiği yönetici olduğu izlenimi vermektedir”. Kitabelerde geçmekte olan, “alty baq

⁶³⁵ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terim*, s. 10.

⁶³⁶ İteris kağan kendi emriyle “...Tonyukuk’a Boyla Bağa Tarkan..” unvanını verdiği bilinmektedir; bkz: Kitabeler II, güney, 14; Tonyukuk, batı, 6; S. Gömeç, H. S. Feyzioğlu, “Boyla ve Bağa Unvanı”, s. 395.

⁶³⁷ Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, s. 76-77; Orkun, *ETY*, s. 156.

⁶³⁸ S. Gömeç, H. Z. Feyzioğlu, “Boyla ve Bağa Unvanı”, s. 393, 395.

⁶³⁹ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, s. 4.

budunqa bek ertim”, “...atım el tугan Tutuk ben altı baq budunga ertim”⁶⁴⁰ cümlelerinden anlaşılacağı, araştırmacıların da dedikleri araştırdığımız dönem de Kırgız Kağanlığı altı baq’a bölünmekteydi.

Buiruqy: Kırgız Kağanlığı döneminde taşra teşkilatında yetkili olan yöneticilerin taşıdığı bir unvandır. Çin kaynaklarında bakanlar, tutuklar veya bölgelerdeki yetkili yöneticilerdir. Gök-Türk Kağanlığı üç “içkerki” ve altı “dışarıdaki” *Buiruklar*’a bölündükleri bilinmektedir. Kitabelerde geçen bu unvan Gök-Türkler ve Uygur devletinde bir Buyruk “büyük bakan” olarak gösterilmektedir ve “amir, kumandan”, “müşavir, vezir” anlamında verilmiş olan “buyruk” tabirinin eski Türkçede hükümet üyesi “bakan” manasına geldiği ve tabi toplulukların idari-askeri işlerinin tanzimi için merkezce tayin edilen yüksek memurun buyruk diye anıldığı bilinmektedir. Çin kaynaklarına göre, Gök Türk ve Uygur kağanlıklarında devlet idaresinden sorumlu 9 üyeden kurulu hükümet erkanından her biri minister (buyruk) olarak anılır.⁶⁴¹ Mahmud Kaşgari’de: “Hakanın yanında, mertebesine göre büyüklere yer gösteren adamın adı, teşrifatçı” olarak tarif edilmiş ve unvanın Türkçe “buyurmak” (emretmek’le) ilgisi belirtilmiştir. Diğer bir anlamı da, söylendiğine göre, “emri ifa eden memur” olup “askeri maiyet”tir. Kırgızlara ait olduğu düşünülen Suci yazıtında da *buiruk*⁶⁴² unvanı rastlanmaktadır.

Bölge Yöneticileri: Büyük Kırgız Kağanlığı döneminde Kağan devleti birkaç askeri-idari bölüme ayırarak bunları yönetmek üzere temsilcilerini göndermiştir. Yukarı Yenisey’i (bugünkü Tuva bölgesini) altı bölüme ayırmıştır. Bunların içinden iki yöneticinin adı (*İnançu Çiğiş Beg* ve *El ToganTutuk*)⁶⁴³ bilinmektedir. Devletin yerel idaresini denetleme hizmeti merkezden, on *Ch’ahg-shih/Çigşi* (vilayetteki yönetici) unvanını taşıyan gözlemciler aracılığı ile yürütülmekteydi. Kağanlıktaki diğer boylara merkezden *tutuq* unvanı taşıyan kişi temsil edilmekteydi.⁶⁴⁴

Maliye İşleri Yöneticileri: Kırgız Kağanlığında maliye işlerini ve kağanlığın hesap/sayım, vergi, borç işlerini yürüten, iç ve dış yazışmaların yürütülmesi amacıyla on beş kişiden oluşan, Rusça’ya “*чжанши*” (*çanşi*) olarak transkript edilen günümüz

⁶⁴⁰ O. Karataev, "Suca Cazuusu, gösterilen e-kaynak.

⁶⁴¹ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, s. 12.

⁶⁴² Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, s. 76-77.

⁶⁴³ Ö. Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 116-117.

⁶⁴⁴ M. Kocobekov, "Orta Asırlarda Kırgız Türklerinin Uruğ Münasebetleri", s. 23.

sekreterlerinden daha yüksek devlet memurları çalışmaktaydı.⁶⁴⁵ Kağanlıktaki vergi toplama işlerini *tarqan*'lar yürütmekteydi.⁶⁴⁶

Yazı Divanı Yöneticileri: Çin kaynaklarına göre, Kırgız Kağanlığı döneminde hükümdarın ferman mektupları ulaştırmak için oldukça esaslı bir posta teşkilatı vardı. Merkezden taşraya gerekli dokümanlar ve mektuplar gönderilebiliyordu. Posta işlerini *inançu* unvanını taşıyan devlet memurları yapmaktaydı. Postacılık işlerinden sorumlu çok sayıda kişi olması yazının ve yazılı evrakların yaygınlaştığını göstermektedir. Kırgızların bu dönemlerde Uygur yazısı kullandıkları bilinmektedir.⁶⁴⁷

Saray Görevlileri: Hükümdar sarayında, hükümdarın özel işleriyle meşgul olan ve sarayın iç hizmetlerinden sorumlu *içreki* unvanını taşıyan memurlar vardı. İyi eğitim almışlardır.

2.3. ASKERİ TEŞKİLAT

Kırgızların mevcut hayat şartları dolayısıyla güçlü bir orduya ve silah teçhizatına ihtiyaç duymuşlardır. Araştırmacılar, IX. yüzyıl Kırgız ordusunun sahip olduğu gücün zirve noktasında olduğunu ve belirli bir zamana kadar Kırgızların sadece Uygurlar ile düşman olduklarını belirtmişlerdir. Kırgızların Uygurlarla giriştikleri büyük savaşta geçmişte örneği olmayan bir askeri zafer kazanmalarının nedeni; olağanüstü çabaları, komutanlarının iradesi ve Merkezî Asya'da oluşan olumlu siyasi atmosferdir. Dönemin Kırgız ordusunun başarısını belirleyen ana nedenlerden birinin de savaşta kullanılan silahların üstünlüğü olduğunu belirtmek gerekir.

Arkeolog Yu. Hudyakov'un verdiği bilgilere göre, Kırgız Kağanlığının nüfusu 500 binden fazlaydı. Bunların 150 bini Kırgız, diğerleri ise geçmişte çeşitli kavimler ile yapılmış savaşlardan Kırgız Kağanlığına boyun eğen Türk boylarıdır. Yu. Hudyakov bunu, Kağanlıktaki asker sayısını göz önünde bulundurarak ileri sürmüştür. Genel nüfusun asker sayısının beş katı olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁴⁸ Yenisey Kırgızlarının sayısı bu dönemde çok artmıştır. Uygurlara karşı düzenlenen seferde asker sayısının 100 000 civarında olduğu varsayıldığında, nüfusun 300 000'den 500 000'e ulaştığı

⁶⁴⁵M. Kocobekov, "Kırgız Kağanatının Mamlekettik Başkaruu Apparatu", gösterilen e-kaynak. Orkun Uybat anıtındaki bu terimi kişi ismi olarak okur. Bkz: Orkun, *ETY*, s. 552-553.

⁶⁴⁶İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 302.

⁶⁴⁷E.Kıçanov, *Apparat Upravleniya u Yeniseyskih Kırgızov*, s. 55-56; E. İ. Kıçanov, *Koçevie Gosudarstva ot Gunnov do Man'çjurov*, Moskva, 1977, s. 124; Malov, *Eniseyskaya*, s. 24.

⁶⁴⁸Yu. Hudyakov'un Kırgız Kağanatının 1170 yıl dönemine ait sempozyumla ilgili röportajından.

düşünülebilir. Zira eski Türk geleneğine göre her 3-5 kişiden biri asker olarak yetiştirilirdi. Bölgede Kırgızlar nüfus olarak Uygurlardan sonra ikinci sıradaydılar.⁶⁴⁹

2.3.1. Ordu

Kırgızca tarih kitaplarında Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre, VII-IX. yüzyıllarda Kırgız ordusu şu şekilde sıralanmaktadır: 1. Kağan; 2. *Hesi-beg* başkomutan; 3. *Aszüyşebi-beg*; 4. *Ami-beg*; 5. Yedi bakan; 6. On tümen başı; 7. Üç tümen'den oluşan ağır silahlı zırhlı seçkin süvari birliği; 8. Yedi tümen *kıstımlar*'dan (Kırgız Kağanlığına bağlı boylar). Burada sözü edilen Çin kaynaklarında *He-si-bi* (Hesi-beg), *Tsiu-chabo-bi* (Aszüyşebi-beg), *A-mi-bi* (Ami-beg) ile ilgili birçok makale yazan E. İ. Kıçanov, isimlerinin sonundaki “bi” nin, “biy/bey/beg olduğunu belirtmiştir. Ona göre, “biy’ler kendi topluluğunu yönetmiştir.⁶⁵⁰ Muratbek Kocobekov /beg konusunda: Çin kaynağında “...geçen üç ‘biy’in, o zamanda ‘biy/bey’ olarak ifade edilmesinin sınırlı olduğu görüşündedir. Çünkü Eski Türklerin ve Kırgızların runik yazıtlarında ve *Drevnetyurkskiy Slovar*’da da “biy” terimine rastlanmamaktadır.” O zamanki Kırgız devlet yapısının ‘üç kanat’a (sol-orta-sağ) bölünmesinin, ‘ulu yönetici’ *He-si beg*’in merkezde, diğer unvanların sahiplerinin ise sağ ve sol kanatta olacağını belirtmesi ihtimali yüksektir. Kırgız devleti siyasi açıdan ve savaşma kapasitesi bakımından gelişmişti.⁶⁵¹

İslâm öncesi Türklerin kurdukları devletlerde de ordunun güçlü olduğu bilinmektedir. Hun hakanı Mete Han tarafından gerçekleştirilmiş olan ordu örgütlenmesinde askerler onluk sisteme göre teşkilatlanmıştır. Bu onluk sistemdeki ordularda *yabgu*, *tiğın*, *tarhan*, *onbaşı*, *binbaşı* ve *yüzbaşı*’lar komutanlık yapmaktaydılar. Orduda tümen olarak bilinen en büyük birlik on bin askerden oluşmaktaydı. Her tümenin onbaşı, yüzbaşı ve binbaşısı boyların yöneticilerinden ve *tarhan* unvanını taşıyan yöneticilerden tayin edilmekteydi. Hunlardan beri bilinmekte olan bu onlu teşkilatlanma günümüze kadar gelmiştir. Bazı askeri seferleri yürütmek için Beg’ler ile bakanların bizzat kendilerinin görev aldığı de 840 tarihinde birinci bakan Abo’nun 70 bin asker ile Gobi Çölüne sefer yaptığı bilinmektedir.⁶⁵² İncelediğimiz dönemi araştıran silah uzmanları, ordunun içinde Kağanın sadece

⁶⁴⁹Kırgızdar, C, VIII, Bışkek, 2004, s. 127.

⁶⁵⁰E. İ. Kıçanov, *Apparat Upravleniya u Yeniseyskih Kırgızov*, s. 54; Muratbek Kocobekov, “Kırgız Kağanlığı’nın Gelişme Devrine Ait Bazı Görüşler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Hatıra Sayısı, II*, İstanbul, 2009, s. 44.

⁶⁵¹Muratbek Kocobekov, “Kırgız Kağanlığı’nın Gelişme Devrine Ait Bazı Görüşler”, s. 45.

⁶⁵²KCKTB, T. II, s. 57; ME, II, s. 129-130; *Kırgızstan, Entsiklopediya*, Bışkek, 2001, s. 114.

Kırgızlardan oluşan bir ordusunun bulunduğunu, Kırgızların toplu silah üretimi için tüm imkânlarını seferber ettiklerini, böylece ordunun üst tabakası olan Kağan'ın ordusunun en iyi yakın mücadele ve savunma silahlarıyla donatıldığını belirtmektedirler.⁶⁵³

Hafif süvari birliklerinin sayısı, Kırgız erlerden oluşan kağan birliğinden daha fazlaydı. 840 tarihinden sonraki dönemlerde Kırgız seferlerindeki başarılar neticesinde Merkezî Asya boylarının Kırgızların tarafına geçtiği bilinmektedir. Bu tür boylardan oluşturulan birliklerin sayısı Kırgız ordusu içinde sürekli arttığından, bazı birlikler tamamen fethedilen boylardan oluşmaktaydı.⁶⁵⁴ 840'ta Uygur generali Chü-lu Mo-ho önderliğindeki Uygur ordusunun bir kısmı da Kırgızların tarafına geçmiştir.⁶⁵⁵

Savaş esnasında silahları düzgün ve verimli şekilde kullanmak, safları takip etmek ve emirleri yerine getirebilmek için askerlerin iyi bir eğitim alması gerekmektedir. Bunun için orduda çelik gibi bir disiplin kurmak şarttı. Askeri birlikleri komutanlar yönetmekteydi. Kanunları sert olmakla birlikte, Kırgızları düşmanla savaşmaya iten; savaşı kaybederlerse alacakları cezalar değil, kazanacakları askeri zaferin büyüklüğü ve erişecekleri zengin ganimetin düşüncesi idi. Kaynaklar IX. yüzyıldaki Kırgız ordusunun sayısını: 30 000⁶⁵⁶, 70 000⁶⁵⁷, 80 000⁶⁵⁸, 100 000⁶⁵⁹, Uygur metinlerinde 200 ile 400 000⁶⁶⁰ olarak gösterirler. Ordu Balık'a giren Kırgızların asker sayısının 100 000'e kadar ulaştığı bilinmektedir. Kırgız-Uygur savaşı öncesinde Kırgız Kağanı tüm erkek nüfusu onluk sisteme göre birliklere ayırmıştır. Ordunun temel insan gücünü Kırgızlar ve *kıstımlar* oluşturmaktaydı.⁶⁶¹ Kırgızlarda ordunun Hunlardan beri devam eden onlu sisteme göre yapılandırıldığı bilinmektedir. Ordu buna göre, onluk, yüzlük, binlik, tümen⁶⁶² olarak yapılanmıştır.

Çin kaynaklarına göre, savaş sırasında boş yere boyun vuran, elçilik sırasında görevini yerine getirmeyen, hana doğru danışmanlık yapmayan veya hırsızlık yapanların boynu alınacaktır.⁶⁶³ Düşman hazırlanırken ve atlanırken bütün halkın yanı sıra baş eğen uruglar birlikte hareket edecektir.⁶⁶⁴ Kağanlıktaki her bir genç, yaşı ve

⁶⁵³Yu. Hudyakov, "Voennoe İskusstvo Eniseyskih Kırgızov v IX-X vv", *Yujnaya Sibir' v Skifo-sarmatskuyu epohu*, Kemerevo, 1976, s. 98.

⁶⁵⁴Yu. Hudyakov, *Voorujenie Eniseyskih Kırgızov*, s. 115.

⁶⁵⁵Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 143-144.

⁶⁵⁶N. V. Kyuner, *Kitayskie izvestia o narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka*, s. 59-60.

⁶⁵⁷A. G. Malyavkin, *Materialy po İstorii Uygurov v IX-X vv*, s. 30.

⁶⁵⁸Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 351.

⁶⁵⁹Malyavkin, *Materialy*, s. 26-27; G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 143-144.

⁶⁶⁰Barthold, *Soç. T. II*, Moskova, 1963, s. 487.

⁶⁶¹Yu. Hudyakov, *Voorujenie*, s. 116.

⁶⁶²Yu. Hudyakov, *Voorujenie*, s. 122.

⁶⁶³N. Y. Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 353; Muratbek Kocobekov, "Kırgız Kağanlığı'nda Yönetim Anlayışı", *Eski Çağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar* (ed: Feridun M. Emecen), İstanbul, 2009, s. 48.

⁶⁶⁴N. V. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri*, Moskova, 1961, s. 58.

gücü yeter duruma geldiğinde “savaşçı *Er*-silah altındaki asker” olarak adlandırılmıştır. İkinci Altın Köl Kitabesi’ndeki yiğit-savaşçı şöyle seslenmektedir: “Apam on ay karnında taşıdı. Bala olarak dünyaya geldim. Yavaş yavaş yiğit bir *Er* oldum”. Devlete ödenen vergi, er’lik gösteren her bir nesil şeklinde ifade edilmiştir. *Er* adına sahip olan yiğidin, Kağanlıktaki askeri-idari işlerde görevlendirilip zenginliğine ve nesline göre kendine yaraşan uygun bir rütbeye atanması mümkündür. Bunun için çok sayıdaki yazıtlarda onlar “*Er savaşçılar*” olarak adlandırılmış olup kağanın buyruğu üzere kademelendirilmiş bir yönetim altında toplanmışlardır”.⁶⁶⁵ Halkın tamamının asker sayıldığı göz önünde bulundurulursa askeri hizmetin ücretsiz olduğu anlaşılır. Bu dönemde geleneklere göre, her bir yetişkin erkeğin askerlik görevini yerine getirmesi gerekirdi. ‘Tüm Kırgız halkı’ başka bir deyişle, tüm erkek nüfus askerdii. Kağan ordusunun hücum birliklerini oluşturan, her biri en yüksek savaş becerisine sahip on bin erden oluşan üç adet ordu üç tümen çıkartabilirdi. Kağanın otağı onu ve yakınlarını koruyan Kırgızlardan oluşuyordu. *Kışım*’lar yedi, sekiz tümen asker çıkartırdı. Bunlar, toplam olarak 100 000’e ulaşan devasa bir orduydı.⁶⁶⁶

Kırgızlar asker manasını veren kelimeye “*ылашкер*”⁶⁶⁷ (ılaşker), asker birliğini oluşturan ordu gücüne de “*Кошун*”⁶⁶⁸ (koşun) demektedirler. *Koşun*’a sinonim olarak: *asker*, “*кол*”⁶⁶⁹ (kol), “*Черүү*”⁶⁷⁰ (çerüü) terimlerinin kullanıldığı, çerüü’nün bazı zamanlarda sefer manasını da verdiği anlaşılır.

2.3.2. Askeri Unvanlar

Biz burada incelediğimiz döneme ait askerî unvanlar hakkında bilgi vereceğiz. Askerî unvanları: *Tutuq*, *Külüg*, *Sagun/Sanun*, *Onbaşı*, *Çoro*, *Çor/Çur*, “*Чечен*” (Çeçen), *Kaşka* olarak ayırabiliriz.

Sagun: Mahmud Kaşgarlı, “Sagun” ve “Köl-İrkin” unvanlarının Karluk İli’nin büyüklerine verildiğini bildirmiştir.⁶⁷¹ Kırgız Kağanlığında ise askerleri saygıdeğer “*саңун*” sanunlar yönetmekteydiler. J. Hamilton Rusça’ya “*цзяньцзюнь*” olarak transkripsiyon edilen “tsio-kyn”, “tsiang- kiun-kiun”, “tsiang kiuen”⁶⁷² şeklindeki bu Çin

⁶⁶⁵ Muratbek Kocobekov, “Kırgız Kağanlığı’nda Yönetim Anlayışı”, s. 49.

⁶⁶⁶ Yu. Hudyakov, *Voorujenie*, 117; *KCKTB*, T. II, s. 35-37.

⁶⁶⁷ *ME*, II, s. 542.

⁶⁶⁸ Sagimbay Orozbekov, *Manas*, 4, s. 338; *MƏ*, I, s. 525-526.

⁶⁶⁹ *Kol*: ordu, askeri müfreze bkz: *Kırgız Sözlüğü*, II, s. 479.

⁶⁷⁰ *ME*, II, s. 526-527; *Çerüü*: asker (nefer); ordu; sefer (harbe gidiş); çerüügö attan: sefere (muharebeye gitmeye) hazırlanmak, bkz: Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 262.

⁶⁷¹ *DLT* (Dizin), C. IV, 5. Baskı, Ankara, 2006, s. 849.

⁶⁷² *DTS*, s. 485

unvanını Türklerin sanun/sangun olarak aldıklarını ve sanun'un general unvanını ifade ettiğini belirtmiştir.

E-12 (Aldı Bel, Tuva)⁶⁷³, E -29 (Altın Köl, Hakasiya)⁶⁷⁴, E-7 (Tuva)⁶⁷⁵, E- 52 (Elegest II, Tuva)⁶⁷⁶, E-92 (Demir Sug, Tuva)⁶⁷⁷ yazıtlarında: "...*Bay Opa sangunun oğlu ünlü Külüg çor*", dört kere savaş seferine gidip dönen "*İnançu Alp Sabgun*", "...*körtla sanun ban...*"⁶⁷⁸ ifadeleri görülmektedir. Eski Türk Yazıtlarında ise "*Şatun Tarkan*", "*Tarkan Sangun*", "*Boyla bağa Tarkan*"⁶⁷⁹ gibi kahramanların isimleri geçmektedir.

On başı – Yüz başı- Bin başı: On başı askerin taşıdığı bir unvan olarak da bilinmektedir. Onbaşı on askerden oluşan asker grubunu yönetmekteydi. Cengiz-Han devrinde Kırgız askerinin "On bin başı", "Bin başı"⁶⁸⁰ gibi unvanları taşıdıkları bilinmektedir. "On bin başı" kendi yönettiği vilayetten orduya on bin asker, "bin başı" unvanını taşıyan da bin asker veren yöneticilerdir.⁶⁸¹

Çoro(Çor, Çur): Kırgızca: "*Чоро*" (Çoro Farsça: çuhra can yiğit, yoldaş), "*Чор*" (Çor) bahadır⁶⁸², Çoro: (prens soyundan) oğlan, delikanlı; (bahadırın) muhabiridir.⁶⁸³ Araştırmacılar, bu unvanı taşıyan kişinin yüksek rütbeli genç asker anlamında olduğunu ve kağanın en yakın çevresindekileri işaret ettiğini belirtirler. Eski Türk devlet teşkilatında da bir unvan olan *Çor/Çur* Kül Tegin anıtında: "... *кыркыз каганма Тардуш Ынанчу Чур калти*" Inançu Çur bir elçi⁶⁸⁴ olarak, Talas yazıtında geçen "*Аты cur(a)*" "*Çur*"⁶⁸⁵ isminin bir asker olduğu bilinmektedir. Gök-Türk hakanı Bayan- çor Çin kaynaklarında "Mo-ç'o (beg-çor) veya Böğü-çor diye anılmışken Uygur hakanı olan Moyen-çor da bu unvanı taşımaktaydı.⁶⁸⁶ Türgiş ve Karluk büyüklerine de

⁶⁷³ *Aldı Bel, Tuva*: Bugünkü Kızıl şehrinden 110 km. uzaklığındaki Yukarı Yenisey'in sağ kenarındaki Aldı Bel, bkz. Orkun, *ETY*, III, s. 53-54; Malov, *Eniseyskaya*, s. 34-35; Vasil'ev, *KEP*, 20, 60; Kormuşin, *I*, 183.

⁶⁷⁴ *Altın Köl, Hakasiya*: Minusinsk müzesi, No 28, bkz: Orkun, *ETY*, III, s. 104-105, 110-111; Malov, *Eniseyskaya*, s. 55-58; Vasil'ev, *KEP*, s. 24, 64, 102; Kormuşin, *TEE*, I, s. 63-73.

⁶⁷⁵ *E-7, Tuva*: Tuva müzesi, bkz: Orkun, *ETY*, III, s. 63; Malov, *Eniseyskaya*, s. 22-23; Kormuşin, *TEE*, I, 207-208; Amancolov, *İstoriya*, s. 117-118.

⁶⁷⁶ *Elegest II, Tuva*: Tuva müzesi, bkz: Kormuşin, *TEE*, I, s. 174-177.

⁶⁷⁷ *Demir Sug, Tuva*: bkz: Tuva müzesi iç avlusu, bkz: Kormuşin *TEE*, I, s. 156-157.

⁶⁷⁸ İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 98, 105, 121, 144.

⁶⁷⁹ S. Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, s. 13, 33, 59, 63, 95.

⁶⁸⁰ *ME*, I, s. 368, II, s. 218.

⁶⁸¹ E. Kıçanov, T. Beyşenaliev, "Yuan'-Min Doorundagi Kırgızdar (XIII-XV kılımdar), *Kırgızdar*, Bişkek, 1991, s. 249.

⁶⁸² *ME*, II, s. 533.

⁶⁸³ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara, 1988, s. 281.

⁶⁸⁴ S. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, s. 33,53; *ETY*, I, kuzey, 13, II, güney, 13, s. 134-136; III, s. 117, 120, 144.

⁶⁸⁵ S. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, s. 75.

⁶⁸⁶ Kafesoğlu, s. indeks

unvanlar verilmekteydi. E-32 (Uybat III, Hakasiya)⁶⁸⁷ da bulunan yazıtta: “...il çor...”⁶⁸⁸, E-43 (Kızıl Çıraa, I, Tuva)⁶⁸⁹ da “...bağ çor...”⁶⁹⁰, E-14 (Çaa Hol, II, Tuva)⁶⁹¹ yazıtında “...elçi çor küç bars” (Ben-) Elçi- çor Küç-Bars⁶⁹² olarak yazılmıştır. Kırgız Kağanlığında Çor unvanını taşıyan kişi gençtir, mirasçı “prens”tir ve bu unvan ona ömür boyu verilmektedir. Yazıtta geçmekte olan elçi merkez tarafından gönderilen bir görevlidir. “Bars” Kül Tegin yazıtından da belli olduğu gibi Kırgız Kağanlığında bir boyun ismi olarak ve buna “küç” (güç) bir eklenti terim olarak yazılmıştır. E-7 (Barık III, Tuva)⁶⁹³ yazıtında “Külügçor”⁶⁹⁴ olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Kırgız Manas’ın da her zaman onu eşlik eden kırk çoro’su vardır.

“**Чечен**” (Çeçen): 1. Belig: söz ustası; 2. Hâkim (akıllı).⁶⁹⁵ Kırgız folklor materyallerine göre de danışman, savaş işini iyi bilen akıllı bir kişidir. Çeçen’in görevi oldukça önemlidir. Devlet yöneticilerine akıl/nasihat, tavsiye verirler. Moğollardan Türklere girdiği bilinen çeçen boy yöneticisi, Moğol imparatorluğu zamanında devlet danışmanı olarak görev yapmaktaydı. Onlar bu göreve güçleri ve zenginlikleri için seçilmişlerdir.⁶⁹⁶

2.3.3. Savaş Taktiği

Kırgız ordusunda zırhlı süvari birliklerinin oluşturulması ile atlı savaş taktiğinin de değiştirildiğini görmekteyiz. Hareketli ve hızlı hafif süvari birlikleri çatışmayı başlatıyordu. Bu birliklerin esas amacı, çatışmayla yoklamak, düşman sayısını, saflarını ve sıra düzenini tespit etmek, düşman ordusunu önden ve yanlardan frenlemek, düşmanı yormak için ok atmak, kaçmasını sağlamak veya hazırlıksız hücumla geçmeye tahrik etmektir. Böyle bir taktik başarının temelini atıyordu ve bazen de çatışmanın neticesini belirliyordu. Düşman saflarını bozduğunda, kargaşaya düştüğünde, kaçmaya başladığında veya hücumla geçtiğinde yedekte bekleyen zırhlı süvari birlikleri devreye

⁶⁸⁷ Uybat III yazıtı için bkz: Orkun, *ETY*, III, 143-144, 156; Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost Tyurkov*, 61-64; Basil'ev KER, 1982, s. 26, 66, 105; Kormuşin, *TEE*, I, s. 99-117;.

⁶⁸⁸ Kormuşin, *TEE*, II, s. 25, 124, 299.

⁶⁸⁹ Kızıl Çıraa I, Tuva: Tuva müzesinin dış avlusunda bulunmaktadır; bkz: Orhun *ETY*, III, s. 57-58; Malov, *EPT*, s. 78-79; Kormuşin, *TEE*, I, s. 197-200.

⁶⁹⁰ Kormuşin, *TEE*, II, s. 132-133.

⁶⁹¹ Çaa Hol II, Tuva: Tuva müzesinde bulunmaktadır. Bununla ilgili bkz: Orkun, *ETY*, III, s. 116-117; Malov, *Eniseyskaya*, s. 37; Kormuşin, *TEE*, I, s. 183-185.

⁶⁹² Kormuşin, *TEE*, II, s. 106-107.

⁶⁹³ Barık, III, Tuva: Tuva müzesinde bulunmakta olan bu yazıt için bkz: Vasil'ev, *KEP*, s. 17, 60, 87; Orkun, *ETY*, III, s. 63; Malov, *EPT*, s. 22-23; Kormuşin, *TEE*, I, s. 207-208.

⁶⁹⁴ Kormuşin, *TEE*, II, s. 98-99.

⁶⁹⁵ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C, I, s. 258.

⁶⁹⁶ ME, II, s. 527-528.

giriyordu. Zırhlı süvariler sıkı saf halinde, mızrakları önde ve büyük bir hızla hücum ediyorlardı.⁶⁹⁷

Manas'taki “*İt uruşu*”⁶⁹⁸ olarak kaydedilen savaş taktiklerinden biri şu şekildeydi: düşmanın ön tarafına geçerek kaçmak, arkasından gelenler ile savaşarak, tekrar kaçmak.

Kırgızlar kaleleri kuşatmayı ve savunmalarını yıkarak onları fethetmeyi başarıyorlardı. Manast'a savaşta korunmak maksadıyla yapılan kaleden bahsedilir. Kırgız ordularının gücüyle Tuva'daki ve Orhun'daki Uygur başkentinin kaleleri ele geçirilmişti. Kırgız orduları uzun mesafeli çıkartmalar yapıyor, yüzlerce kilometre ötedeki hedeflere ulaşabiliyorlardı. Binek ve yük atları dışında deve ve araba kullandıkları, daire şeklinde dizilen bu tür atlı arabalarla kamp kurdukları bilinir.⁶⁹⁹

Etkili silah kullanma, askeri eğitim ve ordu komutanlarının liderlik yeteneği Uygurlarla giriştikleri savaşta Kırgızlara zafer getirmiştir. Kaynaklar Kırgızların çok cesurca savaştıklarını, kanunlarının da çok sert olduğunu belirtmektedirler. Ülkenin sınırlarını korumalarının ve düşmanlara karşı koyabilmelerinin tek yolu, sağlam bir askeri terbiye ile yetişmiş güçlü bir orduya sahip olmaktır. Ordu komutanları küçük çadırlarda otururlardı. Savaş çağrısı yapıldığında ordu mensubu sayılan herkes katılmak için harekete geçerdi. Askerler vazifeye çağrıldığında hepsinin hemen harekete geçtiği anlaşılmaktadır.

2.3.4. Silahlar ve Savaş Aletleri

Bu dönemde Kırgız ordusuna ait askeri teçhizat ve giyim-kuşam ortaçağ devletlerindeki emsallerine benzemekte idi. Bununla birlikte bu tarihler Kırgız askeri gücünün ve savaş sanatının önemli ölçüde geliştiği bir dönem olarak görülmektedir. Çin ve İslam kaynaklarının verdiği bilgiler arkeolojik kazılardaki bulgular ile doğrulanmaktadır.

İncelediğimiz dönemin silahları arasında şunları gösterebiliriz: “*nayza*” (mızrak, kargı, süngü), mızrağın çeşitlerine: “*tüpöktüü nayza*”, “*bayraklı nayza*”, “*mukabildüü nayza*”, “*tuu*”, (tuğ), bayrak, pala, kılıç, satır, “*tuulga*” (miğfer), “*soot*” (zırh), kalkan, oval kalkanlar, “*karıpçı*” (ahşap kolluk ve ayaklık), “*ok*” ok, üç ve dört köşeli oklar, ıslık çalan kemik uçlu oklar, kanatlı oklar, “*caa*” yay, sadak (deri kılıf) bıçak, savaş

⁶⁹⁷ Yu. Hudyakov, *Voorujenje*, s. 114.

⁶⁹⁸ *Manas Eposu. Sagımbay Karalaevdin toluk aytımı*, s. 45.

⁶⁹⁹ Yu. Hudyakov, *Voorujenje*, s. 118.

baltaları, savaş atı, “*beldemçi*” (asker ile savaş atını koruyan örtü), atın kafasına konulan alınlık, atın eyeri gibi savaş araçları vardı.⁷⁰⁰

Çin kaynakları bunlardan şöyle söz etmektedir: Silah olarak, yayları ve sancakları (mızrakları) bulunmaktadır. Süvarileri kendilerine ağaçtan kalkan yapıp, ayak ve bacaklarını korurlar. Bir de omuzlarına koydukları yuvarlak kalkanları imal ederler ve bu şekilde kendilerini mızraklardan korurlar.⁷⁰¹

Kuzeydeki boylar ve Uygurlar ile devamlı çatışma halinde olan Kırgız ordusu, dış tehlikelere karşı orduyu devamlı olarak yenilemek, askerlerin teçhizatına dikkat göstermek ve orduya her türlü yeni silahı temin etmek zorunda idi.

Kırgız zırhlı süvarisi iğneli tüyü ve uzun sapı olan darbe mızrağıyla donatılmıştı. Demir zırhla kaplanmış atla süratle giderken süvarinin çevikliğiyle kuvvetlenen mızrak darbesi dehşet saçıyor, düşmanın savunmasını geçiyor ve direncini kırıyordu. Mızrağın tahta sapına kırmızı ve yeşil (kök) renkli üçgen örgülü bayraklar takılıyordu. Bayraklar aynı kabileden askerleri birbirlerine çekiyor ve savaş esnasında birbirlerine bayraklar sayesinde işaret veriyorlardı. Binlerce atın nallarından çıkan koyu toz dumanı içinde kendi askerlerini düşman askerinden ayırmak zordu. Ordu komutanları ve sıradan askerler (erler) de çatışmanın akışını bayraklara göre takip ediyor ve yardıma ihtiyacı olanlara koşuyorlardı.⁷⁰²

Mızrak darbesini vuran askerin büyük bir yeteneğe ve beceriye sahip olması gerekirdi. Yetenekli bir asker tek mızrak darbesiyle iki düşmanı birden öldürebilmekteydi. Ancak, mızrak sapını elinde tutamayan ve darbede başarısız olan savaşçı eğerden düşebilir veya kolundan olabilirdi. Savaşta ve seferlere çıktıkları zamanları birbirlerini tanıyabilmeleri için her bir asker bölümünün kendine özgü çeşitli renkte “*tüpöktüü*”, “*mukabildüü*” mızrakları vardı. Fetih ve korunma zamanlarında neyzalar askerlere yön veren görevi taşımaktaydı.⁷⁰³

⁷⁰⁰Askeri silahları ile ilgili arkeolojik buluntular ve eserlerdeki geniş bilgiler için bkz: A. Bernştam, *Kırgız cana Kırgızstandın*, s. 468; Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı na Tabate*, Novosibirsk, 1982; Yu. S. Hudyakov, *Voorujenie Eniseyskih KırgızovVI-XIIvv*, Novosibirsk, 1980; Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı na Enisee*, Novosibirsk, 1986; *Voorujenije Ssrednevekovih Kočevnikov Yujnoy Sibiri i CentralnoyAzii*, Novosibirsk, 1986. s. 136-169; Yu. S. Hudyakov, *Voorujenije Tsentral'noaziatskih Kočevnikov v Epohu rannego i Razvitogo Srednevekov'ya*, Novosibirsk, 1991; Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı na prostora Azii*, Bişkek, 1995; *Voorujenije kočevnikov Yujnoy Sibiri i Tsentral'noy Azii v epohu razvitogo srednevekov'ya*, Novosibirsk, 1997; Yu. S. Hudyakov, *Sablya Bagira Voorujenije i Voennoe İskusstvo Srednevekovih Kırgızov*, Moskva, 2003; V.V. Ovčinnikova, “K voprosu o voorujenii kočevnikov srednevekovoy Tuvi”, *Voennoe delo drevnih plemen Sibiri i Centralnoy Azii*, 1981, s. 138-145; Yu. Hudyakov, “Voennoe İskusstvo Eniseyskih Kırgızov IX-X vv”, *Jujnaya Sibir' v skifo-sarmatskuyu epohu*, Kemerovo, 1976, s. 98-104.

⁷⁰¹A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 84.

⁷⁰²Yu. Hudyakov, *Sablya Bagira*, s. 109.

⁷⁰³ME, II, s. 188-189.

Meydan muharebelerinde Kırgızlar Hunlar gibi “kılıçlarla, şeytan girmiş” gibi dövüşürler; ya pala, ya kılıç ya satır kullanırlardı. En kanlı ve en acımasız olan savaşlar meydan muharebeleriydi. Yalnızca tecrübeli olanlar kendilerini darbelerden koruyabilirdi.⁷⁰⁴

Savaş alanında askerin kafasını huni şeklinde, kuş tüyleriyle süslenmiş demir miğfer koruyordu.⁷⁰⁵ Askerin gövdesini kabuk şeklinde bir zırh koruyordu. Bu gövde zırhı işlenmiş deri astarın üstüne dikilen ve araları ince kayışla birleştirilmiş ince demir parçalardan oluşan geniş yakalı, kısa kollu ve kesik etekli kapalı üst giyime benziyordu. Darbeden en çok zarar görebilecek yerlere tahtadan parçalar konuyordu. Göğse yuvarlak bir kalkan yerleştiriliyor, omuzlara ise oval kalkanlar takılıyordu. El ve ayakların korunması için ahşap kolluk ve ayaklık bulunuyordu.⁷⁰⁶

Savaş atının gövdesi, yumuşak astarlı bir örtü ile; göğüs, boyun ve sağrısı ayrı ayrı parçalarla korunuyordu. Atın kafasını sultan tüyleriyle süslenmiş madeni alınlık örtüyordu. Yakın ve silahsız mücadelede Kırgız zırhlı süvarileri sıkı ve kapalı saflar halinde düşmanın sırasını bozmak, savunmasını kırmak ve kaçmasını sağlamak amacıyla hücumla geçerlerdi.⁷⁰⁷

Devrin başlıca silahları ok ve yaydır.⁷⁰⁸ Kırgız ihraç maddeleri arasında ok yapımında kullanılan ağaçlar bulunmaktadır. Ağır silahlı askerler ok ve yayla donatılmışlardı. Kırgızların yayları, birleştirilmiş ahşap ve boynuz parçalarından oluşuyor ve uzak mesafedeki hedeflere ulaşabiliyordu. Silah ustaları özellikle ok üretiminde çeşitli teknikler kullanıyorlardı. İki köşeli, üç köşeli, dört köşeli, yassı tüylü uçlar üretiyorlardı. Üç ve dört köşeli oklar diğer oklardan farklı olarak havada dönüyor, daha uzun mesafe kat ediyor ve hedefe isabet ediyorlardı. ıslık çalan delikli kemik uçlu oklar atıldığında havada dehşet verici bir ıslık sesi çıkarıyor, düşmana kötü etki ediyor ve atlarını korkutuyordu. Kırgız silah ustaları zırh delen okların üretiminde büyük bir ustalığa eriştiler. Zırh yüzeyini delmek için üç köşeli, dört köşeli, kesimi yuvarlak ucu sivri olan oklar kullanıyorlardı. Üç veya dört köşeli, sivri uçlu ve üç veya dört köşeli tüyü olan oklar çok önemliydi. Bu tür oklar havada dönerek uzun mesafe kat edebiliyor, hedefe net olarak isabet edebiliyor ve zırhı delebiliyordu. İnce uzun uçlar zırh halkalarını açmak içindi. Kalın geniş açılı olanları zırhları delmek içindi. Dikdörtgen

⁷⁰⁴Yu. Hudyakov, *Vooryjenie Eniseyskih Kırgızov*, s. 14-23.

⁷⁰⁵Yu. Hudyakov, *Sablya Bagıra*, s. 109.

⁷⁰⁶Yu. Hudyakov, *Vooryjenie Eniseyskih Kırgızov*, s. 134.

⁷⁰⁷Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 356.

⁷⁰⁸W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 68; Biçurin, *Sobranie svedeniy*, 352; A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 84.

kesimli kör uçlar yüzeyi delmek ve kayışları açmak içindi. Arkeolog Yu. Hudyakov, Kırgız kağanlığı döneminde Kırgız ordusunda kullanılan silah aletlerinin yapımında özellikle sivri uçlu oklar ile kılıcın yapımında çok ileri düzeye ulaşıldığını belirtmektedir.⁷⁰⁹

Süvari yayı sağ tarafına asıyor ve deri kılıfın içinde kirişi çıkararak taşıyordu. Oklar kütük kabuğundan sadak ve cepli çantanın (*koçlan*) içinde muhafaza ediliyordu. Sadağın boğazı, çantanın ve cebin üst tarafının ön yüzü kemik ince parçalarla ve daire şeklinde desen ile süsleniyordu. Çanta iki kemerle süvarinin sol tarafına asılıyordu. Oklar çantaya uçları yukarı, tüyleri aşağı bakacak şekilde yerleştiriliyordu. Yay ve oklar Kırgızlara tabi Kıştımlar'dan oluşturulan hafif süvarilerin de temel silahıydı.⁷¹⁰

Uygur metinlerinde verilen bilgiye göre Kırgızlar bu dönemde 400.000 okçuya sahiptirler⁷¹¹. Kişenko, VI. ve XII. yüzyıllarda Minusin havzası ve Tuva'da bulunan Yenisey Kırgızlarına ait bir okta şu özellikler tespit etmiştir:

“Gövde huş ağacı, sarıçam.

Ok uzunluğu 70-75 cm. Y. S. Hudyakova göre uzunluk 48 cm. Envanterlere göre Kırgız yayları 140 cm. Buna bakarak ok uzunluğu 70-80 cm olmalı.

Gövde çapı 8 mm. Arkalık ve temren yakınlarında hafifçe daralıyor.

Temren demirden, milli, yassı, asimetric baklava biçimli

Islık aparatı: Kemikten, 3 delikli, 31 mm uzunluğunda ve 17 mm çapında.

Islık aparatı altında yeşil yün iplik sargı, boyu 10 mm.

Yelek kama formunda, 2 sıralı, uzunluk 12,5 cm, kanat genişliği 20 cm'e kadar. Aralık kemerli formda, derinlik (gez çukuru) 5 mm.⁷¹²

Kırgızlar savaşta “yay ve ok ve bayrak kullanıyorlar”.⁷¹³ Çatışmanın başında oklarla vuruyorlar, çatışmanın doruk noktasında tahta saplı bayraklı mızraklarla hücum ediyorlardı. Atlıların darbesi çatışmanın neticesini belirliyordu. Eğer düşman inatla direnmeye devam ediyorsa, çatışma meydan muharebesine dönüşüyordu. Askerler düşmanı kılıçlarla, palayla, satırlarla kesiyordu⁷¹⁴. Buna dayanamayan düşman silah ve

⁷⁰⁹ Yu. Hudyakov, “Razvitie Voennogo Dela v Kırgızov v IX-X vv, v Kırgızskom Kağanate”, <http://www.akipress.org/kghistory/news:13283/>

⁷¹⁰ Yu. Hudyakov, “Voennoe İskusstvo Eniseyskih Kırgızov v IX-XII vv”, s. 101.

⁷¹¹ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 188;

⁷¹² V. G. Kişenko, “Avrasya Kültürü Eskiçağ ve Ortaçağ Okları: Rekonstrüksiyon Çalışması”, (t. terc. Mustafa Adnan Mehel), (Yayınlanmamış Tercüme), s. 20. (s. 1-28); Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken, İstanbul, 2008, s. 160-161.

⁷¹³ KCKTB, T. II, s. 44; Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 352.

⁷¹⁴ Yu. Hudyakov, *Voorujenie Eniseyskih Kırgızov*, s. 146.

teçhizatını bırakarak kaçmaya başlıyor, ardından ciddi zarar ve kayıplar veren takibe maruz kalıyordu⁷¹⁵.

Savaşta kullanılan kılıçların en iyi örneklerinden birini Kırgızlar yapmışlardır. Esasen en iyi çeliğin Kırgızlarda mevcut olduğu, çelik işleyen Hint, Arap ve İran ustalarının ısrarla Kırgız çeliğini talep ettikleri ve bu çeliği diğerlerinden üstün tuttıkları bilinmektedir.⁷¹⁶ Kazılarda çıkarılan bir Kırgız kılıcının (meç) iki yüzü de keskindir. Bu kılıçla birlikte güzel bir kın da ele geçirilmiştir. Tek ağızlı, fakat boyca meçlerden daha küçük kılıçlar da bulunmuştur. Kesmekten çok batırmak için kullanılan bu kılıçları Moğolların da kullandığı bilinmektedir.

Kaynakların verdiği bilgiye göre “...onların (Kırgızlar’ın) ülkesinden maden olarak altın, demir ve bakır çıkmaktadır. “Van-huytu” diyor ki: onların memleketinde Gök Tanrı’dan yağarak dökülen gök demir vardır. Onu bıçak ve kılıç yapmak için toplarlar (o) harika (ayrıca)”.⁷¹⁷ Her yağmurdan sonra demir elde edilir. Chia-sha (kaşa) adlı iyi cins demirden keskin silahlar ve kılıçlar yapılır; bunlar Gök-Türklere ihraç edilirdi. Silah olarak okları, yayları ve sancakları (mızrakları) bulunmaktadır. Süvarileri kendilerine ağaçtan kalkan yapıp, ayak ve bacaklarını korurlar. Bir de omuzlarına yuvarlak kalkanlar imal ederler ve bu şekilde kendilerini mızraklardan korurlar. Yenisey nehrinin kaynak bölgelerindeki demir madenleri oldukça zengindi. Çin kaynaklarına göre, Yeniseyin yukarı yatağı dolaylarında eskiden beri demir filizi toplanır. Yine Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre Yenisey Kırgızları hem kendilerinin hem de atlarının zırhlarını ağaçtan yapmaktaydılar.⁷¹⁸

Kaynakların ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla hükümdarların elde etmek için yarıştıkları, ihtiyaç duydukları, hediye verdikleri eşyaların hammaddesi olan hutüvv boynuzu, özellikle Kırgızlarda bulunmaktadır. Kırgızlar hutüvv boynuzunu temin etmek için avlanır ve bu maddeyi bazen ham bazen ise bıçak sapı yaparak diğer ülkelere ihraç ederlerdi. Kırgızların ihraç maddelerinden biri hutüvvden yapılmış bıçak saplarıdır.⁷¹⁹ Kırgız kılıçlarının da en çok rağbet edilen silahlar arasında olduğu söylenebilir. Kırgız çeliğinin uluslararası ticaretteki yerine dikkat çeken bazı araştırmacılar, Kırgız ülkesinden Turfan’a kadar uzanan ve Batı ve Doğu Türk illerinden Çin’e giden ana

⁷¹⁵ Yu. Hudyakov, *Sablya Bagira*, s. 117.

⁷¹⁶ Cevdet Gökalp, *Kaynaklara Göre Orta Asya’nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (552-999)*, Ankara, 1973, s. 196; B. Ögel, s. 188; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe*, s. 204-205.

⁷¹⁷ KCKTB, T. II, s. 43.

⁷¹⁸ KCKTB, T. II, s. 44; Yu. Hudyakov, *Voorujenje*, s. 134; A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 84.

⁷¹⁹ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 203.

ticaret yolunun kuzeye uzanan bir kolunu teşkil eden kervan yoluna, “*çelik yolu*” adını vermişlerdir.⁷²⁰

Yenisey Kırgızlarına ait arkeolojik buluntularda da savaş baltalarına rastlanmaktadır. Kırgızlar en çok ok uçlarının üretiminde ileri bir düzeye ulaşmışlardı. Arkeolog Yu. Hudaykov’un belirttiğine göre, Kırgızlar silah aletlerinin çok kaliteli olmasıyla da dikkat çekmektedirler. Manas Destanı’nda sözü edilen savaş giyimi ve savaş aletleri arkeolojik buluntularda çok rastlananlardır. Destandaki savaş aletleri ile kazılardaki buluntuları karşılaştırdığımızda ortaçağ dönemine ait savaş aletlerinin çeşitleri ve halkın onlara verdiği adları tespit edebiliriz. Atın eyeri kazılarda çıkan bulgulardandır.⁷²¹

2.3.5. Destanlarda Geçen Silahlar

Diğer Türk boylarından farklı olarak Kırgızların destan ve halk edebiyatında özellikle baş bahadırın savaş meydanlarında bindiği at, savaşta kullandığı silahlar ve giyim-kuşamı önemli rol oynamaktadır. Meydanlarda kullanılan silah ve askeri kıyafetlerin hemen hemen hepsinin kendine has isimleri bulunmaktadır. Kırgız arkeologu Kubat Tabaldiev tarafından Tanrı Dağlarındaki (Kırgızistan) *Beş-Taş-Koroo* III ve Talas’taki *Töş Başat* kurganlarında yapılan kazılar sonucu elde edilen buluntuların destanlarda adı geçen savaşlarda ve günlük hayatta kullanılan birçok alet ve giyim-kuşama benzerlikleri dikkat çekmektedir.⁷²² Önemli bir etnografik kaynak olan halk destanlarında askerlerin kıyafetleri ve savaş aletlerinden başka yedikleri yemekler de ayrıntılarıyla kaydedilmektedir.⁷²³

Şimdi Kırgız halk destanlarındaki silah ve savaş aletleri ile ilgili mevcut olan bilgilere bakalım. Araştırmacılar Kırgız destanlarında kayıtlı olan silah ve savaş aletlerini şu şekilde sınıflandırmaktadırlar: yakın mesafeden kullanılan aletler, uzak mesafeden kullanılan aletler, düşmanı ağır veya hafifçe cezalandırmada kullanılan aletler, düşman saldırısından koruyucu kıyafetler.

Yakın mesafeden kullanılan aletler: Savaş sırasında “*kancar*”(hançer), “*aybalta*”, “*kürsü*”(gürz), “*süngü*”, “*mukabül*” *nayza*”, “*çoyunbaş*”(gürz çeşitleri),

⁷²⁰ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 221.

⁷²¹ K. Tabaldiev, “Manas” Eposu cana Tenir -Toodogu Arheologiyalık İzildöölör”, “*Manas*” eposu canadüynö elderinin epikalık murası, Bışkek, 1995, s. 21-22.

⁷²² K. Tabaldiev, “Manas” Eposu Cana Tenir-Toodogu Arheologiyalık İzildöölör, “*Manas*” Eposu Cana Düynö Elderinin Epikalık Murası, 27-28 avgust 1995, Bışkek, 1995, s. 21-22; K. Tabaldiev, *Kurganı.Srednevekovih Koçevih Plemen Tyan-Şanya*, Bışkek, 1995, s. 49-53.

⁷²³ A. Ş. Turdumambetov, “Canış Bayış” Eldik Eposunda Kırgız Elinin Askerdik Cana Baatırdık Kasietterinin Çağıdırılışı”, *Voprosi İstorii Kırgızstana/Kırgızstan Tarihının Maseleleri*, № 2, Bışkek, 2010.

“*çokmor*” (topuz ucunda top bulunan değnek, sopa) gibi aletler kullanılmaktaydı.⁷²⁴ Hançer destanlarda kullanılış şekillerine göre, “*tinte*”, “*altı kurç*”, “*zulpukor*”, “*aç bolot*”, “*kıl bolot*”, “*coykuma*”, “*aç albars*”, “*narkesken*” gibi çeşitlere ayrılmaktadır.⁷²⁵ *Kancar* (hançer), iki ağızlı, güzel kını olan, yüz-yüze çarpışmalarda kullanılan savaş aletlerinden biridir. Kırgızcaya Arapçadan geçmiştir. Halk destanlarında hançer sadece savaş zamanlarında kullanılan bir alet değil kadınların, erkeklerin ve her askerin yanında taşıdığı bir yoldaş olarak geçer.⁷²⁶ Manas destanında hançerin bir çeşidi de “*tinte*” diye adlandırılan silahtır. Araştırmacı İ.B. Moldobaev’e göre, bu kelimeye diğer Türk lehçelerinde rastlanmaz. O halde bu kelime Kırgızcaya ait olmalıdır.⁷²⁷ Halk destanlarındaki verilere göre savaş gereçlerinden kılıcın her çeşidinin yapılmasına, vurduğunda kesecek veya delecek şekilde olmasına, keskinliğine, itinayla işlenerek yapılmasına büyük önem verilmekteydi. Kırgız inanişine göre kılıcın kutsal ve koruyucu gücü vardı. Onu taşıyan insan kolayca esir edilmez, kılıç babadan oğula miras kalır ve geçerli bir hatıra olarak saklanırdı.

Manas’ın “*Zulpukor*” adlı kutsal gibi kılıcı, Bakay’ın “*Kılbolot*”, Acıbay’ın “*Aç bolot*”, Almambet’in “*Coykuma*”, Çubak’ın “*Aç albars*” ve Sırgak’ın “*Arkesken*” adlı kılıçlarının da gökten indiğine; kahramanlara kutsal bir şekilde verildiğine ve kılıçların budan dolayı özel olduğuna inanılmaktaydı. Ayrıca çok kaliteli kılıç çeşitlerinin iki ağızlı ve hafif olduğu anlaşılmaktadır. Destanda adı geçen diğer bir silah da “*albars mizdiü kancar*”(sert uçlu hançer) “*ak-tinte*”dir.⁷²⁸

Destanlarda sözü edilen savaşlarda adı geçen başka bir alet de “*aybalta*”dır. *Aybalta* (savaş baltası) adından da anlaşılacağı gibi keskin demirden yarım ay şeklinde yapıp sapı deri parçalar takılarak sağlamlaştırılan bir silahtı. Bir aybaltanın yapılışı Manas destanında başından sonuna kadar tüm ayrıntılarıyla anlatılmaktadır.⁷²⁹ Bunların dışında düşmana ağır darbe vurmak için kullanılan “*kürsü*”, (gürz), “*çoyunbaş*” (bir gürz çeşidi) gibi aletler de bulunmaktaydı. Kırgızların yukarıda anlatılan savaş gereçleri diğer milletlerin tarihlerinde de başka adlar ile kullanılagelmıştır. Mesela “*nayza*” (mızrak) her askerin elinde bulunması gereken önemli bir savaş aletiydi. Halk

⁷²⁴A. Ş. Turdumambetov, “Kırgız Elinin Soguştuk Kural-Carakarı Cana Kiyim- Keçekteri”, *Voprosı İstorii Kirgıztana/Kırgız Tarihının Maseleleri*, №2, 2011; Manas, S. Karalaev, 2-kitep, s. 210-211.

⁷²⁵*Voprosı İstorii Kirgıztana/Kırgız Tarihının Maseleleri*, № 2. Manas, S. Karalaev, 2-kitep, s. 210-211.

⁷²⁶Manas, 1 kitep, s. 65.

⁷²⁷A. Ş. Turdumambetov, “Kırgız Elinin, *Voprosı İstorii Kirgıztana/Kırgız Tarihının Maseleleri*, № 2.

⁷²⁸Kılıç için bkz: MƏ, I, s. 589; Wilhelm Radloff, *Manas Destanı* (Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri), haz: Emine Gürsoy Naskali, Türksoy Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, 1995, s. 84, 222; bkz: “*Manas*” *Eposu Sayakbay Karalaevdin aytımında. Toluk varyantı*, (haz: A. Caynakova, A. Akmataliev), Turar Yayınları, 2010, s. 75.

⁷²⁹Manas S. Orozbekov, s. 82, 86-88.

söyleyişle nayzaların çeşitleri şunlardır: “*kömököylüü nayza*”⁷³⁰, “*kargay nayza*”, “*tüpöktüü nayza*”, “*mubaküldüü nayza*”.⁷³¹ Kırgız destanlarında mızrağın ucuna at veya öküz kuyruğu bağlandığından bahsedilir. Kırgızlar bu tuğa “*tüpök*” derler ve bu bir tutam at kılı manasına gelip, “*tüpöktüü nayza*” tuğlu mızrak ve “*kızıl түпөк, sır nayza*” kızıl tuğlu sırlı mızrak gibi deyimler de görülür.⁷³² Böyle mızrakların en eski adlandırılış şekli de “*süngü*”⁷³³ dür. Savaşlarda nayzalara bayrak bağlanır ve bunu taşıyan askerler ordunun önünde giderdi. Asker ölünce mızrağa “*aza tuusu*” (cenaze tuğu) bağlanıp, *boz-üy*’ün (çadır) yanına dikilirdi. Çin kaynaklarının verdiği bilgi destanlarda geçenleri doğrulamakta olup, ucuna bayrak takılan bir mızrak çeşidi daha vardı.⁷³⁴ Böylece bayraklı mızraklar savaş zamanında Kırgız askerlerini düşmanlardan ayırt etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁷³⁵ Bu mızrakların ucuna kırmızı ve yeşil (kök) renkteki bayraklar takılmaktaydı. Destanlarda “*mubakül nayza*” ismi de geçmekte olup savaşlarda sıkça kullanılmaktadır. Adı geçen alet Arapça’da güçlü, kuvvetli anlamına gelmektedir. Manas oğluna bu mızrağı miras olarak bıraktığı destanda belirtilmektedir.

Uzak mesafeden kullanılan aletler: Destanda adı geçen savaş aletlerinden “*caa*” (yay), uzak mesafeden kullanılan bir savaş aleti idi. Yayın savaşlarda, avcılıkta ve milli oyunlarda kullanıldığı bilinmektedir. Kırgızların savaşlarda kullandıkları caanın yapılış tarzı Çin, Moğol, Arap yaylarına göre farklılık arz etmektedir. Basit bir caa (yay) “*teptirgi*”, “*cıgaç*”, “*cebe*” (ok), *sadak*” gibi parçalardan oluşmaktadır. Yayın taş devrinden beri kutsal savaş aleti olarak kullanıldığı bilinmektedir. Destanda Manas’ın askerlerinin yayı çok erken yaşta kullanmaya başladıkları, tecrübe kazanmak için ormandaki yabani hayvanları ve kuşları avladıkları anlatılmaktadır. Araştırmacılara göre, “*Közgö atar mergençiler*” (keskin nişancılar) savaş zamanında en iyi yay kullananlardı.⁷³⁶

Göçebeler arasında yay kullananlara saygıyla bakılmaktaydı. Savaşta yay kullananların önündekilere ve arkasındakilere engel olmamak için aralarındaki mesafeyi

⁷³⁰ *Manas Eposu, Sayakbay Karalaevdin Toluk Aytım.*

⁷³¹ *ME*, II, s. 188-189.

⁷³² Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C II, s. 772; Cusup Mamay, *Manas*, Şinjian El Basması, 2004, (haz: Arabaev atındaki pedagojiklik üniversitesinin mamlekettik til cana madaniyat institutu), <http://bizdin.kg/ru/component/k2/item/408>

⁷³³ *Manas*, S. Orozbekov, 1-kitep, s. 148; Biçurin, *Sbranie svedeniy*, s. 356.

⁷³⁴ Yu. Hudyakov, *Voorujenie Eniseyskih Kırgızov v*, s. 62.

⁷³⁵ Yu. Hudyakov, *Voorujenie*, s. 62.

⁷³⁶ A. Ş. Turdumambetov, “Kırgız Elinin., *Voprosı İstorii Kırgızstana/ Kırgız Tarihının Maseleleri*, № 2; *Karaç döö, Er Eşim*, (ed: A. Akmatiev), Bişkek, 2003, s. 75; S. M. Abramzon, s. 167-168.

korudukları, sırasıyla ve düzenli bir şekilde savaştıkları bilinmektedir.⁷³⁷ Kırgızların yayın yapılışına göre boynuzdan olanı “*müyüz caa*”, başka bir çeşidine “*taramış caa*”, en kalitelisine de “*alengir caa*”⁷³⁸ dedikleri anlaşılmaktadır. Yay okunun ucuna tunç, demir, bakır giydirilip, buna da “*kolok*” ve “*kıma*” denilmekteydi. Düşmana değdiği yeri delmesi için iki, üç ve dört köşeli olarak yapılmaktaydı. Ok çeşitleri halk arasında “*börü til*”, “*ışkırık*”, “*kanattuu cebe*” diye bilinmekteydi. Savaşta ayrıca yayın ucuna önem verilmekte olup, “*börü til*” denilen ok çeşidinin ucunu zehre batırmak suretiyle öldürücü etkisi artırılmaya çalışılmıştır. Okun “*kanattu cebe*” çeşidi ise uzağa ve tam isabetle uçması için kanat ile sağlamlaştırılmaktaydı.⁷³⁹

Yay ile *cebe* (ok) atmanın sırrı uzmanlık ve mertlik gerektirmekteydi. Okçular insanlık tarihinde savaşlarda en ön saflarda yer alan önemli bir güçtü. *Canış, Bayış* destanında savaşlardayayın çok kullanıldığı ve yapılış tarzına önem verildiği vurgulanır. Okun “*atçan*” (atla), “*tizelep*” (dizçökerek), “*oturup*” (oturarak) atıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁴⁰ Manas’ın askerleri ok atma becerilerini çeşitli askeri oyunlarla pekiştirmektedirler.

At Kırgız ordusunda kullanılan en önemli hayvandır. Manas destanında bahadırın atı “demir tuyaklı, bakır bacaklı” şeklinde tasvir edilmektedir. Bu atın koşudaki hafifliğini ve yorulmazlığını ifade eder.⁷⁴¹ Diğer at çeşitleri ise “*Ak-kula*”⁷⁴² ve “*Tulpar*”dır. Savaşta kahramanların atlarını da korumak için “Kök tulpar atın üpçündöp, Temir menen orogon. Savaş atlarının korunmasında kullanılan zırhlarda demirin en iyisi kullanılır, işçiliğin de kaliteli olmasına dikkat edilirdi:

*“Tuulga, soot, çarayna,
Başkası da temirden
Çarayna, soot, kalkanı,
Caanın oku kespedi
Calpı temir şıba
Kalay, cezdi cıydırıp,
Sarı altınday kolodon,
Çarayna, tuulga kuydurup”*⁷⁴³

⁷³⁷ N. Alımkulov, “Timur-prodoljatel’ voennih traditsiy Çingishana-çingizidov”, *Tsentral’ naya Aziya i Kul’tura Mira*, Bışkek, 2003, № 1-3, s. 15-16.

⁷³⁸ İ. Moldobaev, s. 115.

⁷³⁹ İ. Moldobaev, s. 116..

⁷⁴⁰ *Canış Bayış*, s. 231.

⁷⁴¹ Naciye Yıldız, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara, 1995, s. 912.

⁷⁴² W. Radloff, *Manas Destanı*, s. 215, 216, 220.

⁷⁴³ A. Ş. Turdumambetov, *Voprosı istorii Kırgızstana /Kırgızstan Tarihinin Maseleleri*, № 2.

Manas'taki Kırgız askeri düzeni ile donanımı hakkında bilgileri inceleyen araştırmacı I. Beybutova, destanda geçen bütün askeri terimleri yedi büyük gruba ayırmaktadır: Genel askeri donanımlarla ilgili olan terimler ve terimler grubu, askeri personel adları, askeri stratejik harekât adları, askeri birlik adları, askeri istihkâmlar, mühendislik ve teknik tesis adları, askeri ganimet adları ve askeri simge adları. Genel askeri donanımlar grubunu ise altı gruba ayırmaktadır: Savaşlarda uzak mesafeler için kullanılan silah adları, savaşlarda yakın mesafede kullanılan silah adları, korunmak için giyilen askeri giysi adları, cezalarda kullanılan araç adları, silah ve zırh yapımında kullanılan maden adları.⁷⁴⁴

Araştırmacılar destanlarındaki askeri kelimelerin Türk-Altay ve Moğol dünyasındaki kültür alışverişiyle ilgili olduğunu ortaya koyarlar. Buna örnek olarak Moğolca alıntı kelimelerin Kırgız dilinde ortaya çıkmasının ortaçağlardaki Türk hâkimiyet dönemine rast gelişle açıklanmaktadır.

2.3.6. Askeri Kıyafetleri

Askeri kıyafetler – askerin tüm bedenini veya bedeninin bir kısmını çeşitli silah ve aletlerden koruyan her türlü eşyaların genel adıdır. Kırgız sözlü kaynaklarında geçmekte olan askeri giyim-kuşamına: “*ak olupok*”, “*olpoktu*”, “*ak kübö*”⁷⁴⁵, “*kıl kübö*”, “*kübö ton*”, “*kök ıpran ton*”, “*çayingi ton*”, “*çarayna*”, “*çopkut*”⁷⁴⁶, “*badana*”, “*kıyak*”⁷⁴⁷, “*zoot ton*”, “*soot*”, “*tuulga*”, “*beldemçi*”, “*karıpçı*”, “*kandagay*”⁷⁴⁸, “*çoldor ötük*”, “*karıpçı*”, “*çoyun baş*”, “*cargak şım*” “*cekesan şım*” olarak gösterebiliriz. Manas destanında adı geçmekte olan önemli bir savaş giysisine “*ak olupok*” veya “*olpoktu*” denir. “*ak olupok*”, “*olpok tonu*”, “*olpoktu*” (ipekten yapıp, savaş gömleği yerini tutan bir giyim) bilinmektedir.⁷⁴⁹ Bu giysinin içi pamuk ve metalin kırıntılarından örülüp yapıldığı, Manas'ın eşi Kanıkey'in bu giysiyi çok uğraşarak yaptığı anlaşılmaktadır. Böyle bir uğraş vererek yapılan savaş giysilerinin kahramanlara saygı ve hürmetle teslim edildiği

⁷⁴⁴I. Beybutova, “Manas Destanında Askeri Terimler”, *Bozkırdan bağımsızlığa Manas*, (haz. Emine Gürsoy Naskali), TDKY, Ankara 1995, s. 193.

⁷⁴⁵*MƏ*, I, s. 573

⁷⁴⁶*Çopkut*: Bir zırh gömleği.

⁷⁴⁷Kıyak: (Moğolca “*huyag*”) zoot giyim, çarayna, bkz: *MƏ*, I, s. 601; *Manas 2*, Sağimbay Orozbekov, s. 53.

⁷⁴⁸*Kandagay*: geyik (sığın) derisinden yapılan bir çeşit pantolon, bkz: M. Tolubaev, “Manas” Eposundaki <<Kandagay>> Degen Sözdün Maanisi Cönündö”, <<Manas>>Eposu Cana Düynö Elderinin Epikalık Murası”, s. 103-104.

⁷⁴⁹*ME*, I, s. 192, 223, 445, 471, 334, 338, 369, 422,; W. Radloff, *Manas Destanı*, s. 47, 60, 62, 100; S. Orozbekov, *Manas*, 3-kitep, Frunze, 1980, s. 48, 144; İ. Moldobaev, “Kırgızskiy epos kak istočnik po istorii odejdi”, *CE*, 1979, Sayı, 2; İ. Moldobaev, “Kırgız Fol’klorunun Tarihî Etnografyalık Bulak Katarı Maanisi”, *KTMÜ, Sosyal Bilimler Dergisi*, Bışkek, 2003, s. 8-36; N. Yıldız, *Manas Destanı*, s. 914; *ME*, II, s. 217.

kaydedilmektedir.⁷⁵⁰ Bu şekilde bir savaş giysisini yapmak için büyük bir sorumluluk taşıyarakaylarca veya yıllarca gece gündüz çalıştıkları anlaşılmaktadır.⁷⁵¹

Askerlerin baştan ayaklara kadar giyilen “*badana*” (badana Farsça bir kelimdir: “beden ve boy” demektir.) “*kök ıpras ton*”, “*kübö ton*”, “*çayingi ton*”, “*kıyak*”, “*çarayna*”⁷⁵² kahramanları her çeşit kötülükten koruyan mucizevi gök renkte “*ıpras ton*” vardır. “*kök ıpras ton*” gökteki Tanrı ile aynı renkte olan bir askeri giysi olarak geçer. “*İpras ton*”u eski Türkler gibi Kırgızlar da giymekteydiler. Kırgızların sert metalden ve kalın deriden yapılmış “*çarayna*” adında içten giyilen zırhlı bir giysileri de vardı. Bu giysiyi sadece savaşlarda değil, ok ve mızraklardan korunmak için birebir dövüşlerde de giydikleri anlaşılmaktadır. “*Çayingi ton*” deri ile kumaşın üstüne metal parçaları dikilerek yapılan bir savaş giysisi olarak da bilinir.⁷⁵³

Düşmanla yüz-yüze gelindiğinde belden aşağısını korumak için bağlanan, kurşun ve ok geçirmeyen “*beldemçi*”, “yakası altın ak kübö”⁷⁵⁴

Manas’taki “*kıl kübösünü giydi*” mısraında yer alan kıldan örülmüş “*kübö*” gibi zırhlı giysi çeşitlerine⁷⁵⁵ rastlanmaktadır. Kübö savaş meydanlarında giyilen bir çeşit giysidir. Normal hayatta kübö değerli sayılan bir giyim olarak gösterilmektedir. “ak kübö”, “kıl kübö”, kök kübö”, “kübö ton” gibi çeşitlerine rastlanmaktadır.⁷⁵⁶

“Ak köbö tondu kiygeni, Akkula atka mingeni...”, Kökötay’dın aşına gelen Konurbay Manas’a karşı “*Temir tondun tışınan, Kök kübö çopkut camınıp*”⁷⁵⁷ çıktığı söylenmektedir. Halk destanlarında zırhlı giysi şöyle tasvir edilmektedir: “Vurduğunda kılıç kesmeyen, attığında ok delmeyen, bir “*zoot ton*” (zırh ton-gömlek) vardır.”⁷⁵⁸

Halk destanlarında savaş meydanlarında giydikleri bir baş giyimi “*tuulga*” miğferdir. Bu baş giyiminin içi yumuşak bezle dışı ise deriden yapılmıştır. Ortaçağ boyunca yapılış tarzının bazı değişikliklere uğradığı, yüzü ve boyun kısmını da koruyan parçaların eklendiği bilinmektedir.⁷⁵⁹

Eskiçağ devletlerinden Asur, Roma, Pers, Arap, Sarmatların da yaygın olarak kullandıkları, Kırgızlarda “*soot*”⁷⁶⁰ (zırh) ok geçirmeyen, savaş aletlerinden korunmak

⁷⁵⁰ME, II, s. 523, 533; S. Karalaev, *Manas*, 2-kitep, 1986, s. 59.

⁷⁵¹S. Orozbekov, *Manas*, 2-kipt, 1986, s. 59.

⁷⁵²S. Karalaev, *Manas*, s. 167; ME, I, s. 471.

⁷⁵³S. Karalaev, *Manas*, s. 12.

⁷⁵⁴Naciye Yıldız, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili*, s. 419.

⁷⁵⁵Naciye Yıldız, *Manas Destanı*, s. 418.

⁷⁵⁶ME, I, s. 573.

⁷⁵⁷Sagimbay Orozbekov, *Manas*, 3, s. 236.

⁷⁵⁸Canış Bayış, (ed: A. Akmatiev), Bışkek, 1998, s. 25, 317.

⁷⁵⁹ME, II s. 299.

⁷⁶⁰S. Orozbekov, *Manas*, 3-kitep, s. 114.

maksadıyla madeni yüzükçeler ile zincir şeklinde örülen, gömlek tarzında bir askeri giysi vardır. Kırgızların bu giysiden V. yüzyıla kadar faydalandıkları bilinmektedir.

Manas'ta askerlerin giyim-kuşamı çoğunlukla <көк> (gök) rengindedir.

“Kök temirden tuulga,

*Töbösündö carkıldap...” temir torgoy köz, kök temir zoot kiygizip”.*⁷⁶¹

Buradaki giysilerin renginin kök olarak gösterilmesi dini inançla ilgilidir. Bu hususiyete Gök-Türklerde olduğu gibi Manas'ta da rastlanmaktadır. Gök Tanrı'ya olan inanç ve kutsal görülen “kök” teriminin zamanla geçen olaylara ve adlandırılışlara girdiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda adı geçen savaş giysilerinden başka zırhın demirden işlenip, balığın derisi gibi pürüzlü şekilde dikildiği “soot”, “kuyak”, el bileğinden, omuza kadar giyilen “karıpçı”, ok geçmez, mızrak delmez, vurduğunda kılıç kesmez, askeri giysilerin en eski çeşitlerinden biri olan “çopkut”, “çoldor ötük” (demir ile kaplanmış ok, neyza geçmeyen çizme), “çopdor” (bir çeşit ayakkabı), “çoyun baş” “cargak şım” (bir çeşit pantolon), “kandagay kur” (kemer), “cekesan” adlı giysiler vardır.⁷⁶²

İncelediğimiz Kırgız Kağanlığı ve daha sonraki dönemlerde Kırgız ordusunun silahları ve savaşta kullandığı giysilerin izlerini eski Hun ve ortaçağ Altay Türklerinde bulmak mümkündür. Bu ve benzeri bulgulardan hareketle Merkezî Asya toplulukları arasında kültürel alanda olduğu kadar, askeri alanda da genel bir iletişim ve etkileşimin olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç olarak, araştırdığımız dönemde Kırgızların, savaşta kullandıkları silahların ve savaş giysilerinin yapımına has özellikleri kuşaktan kuşağa aktardıklarını, bunların işini bilen ustalar tarafından aylarca veya yıllarca işlendikten sonra tamamlandığını söyleyebiliriz. Bilindiği gibi silahların sağlam, giysilerin de silah işlemeyecek şekilde yapılması büyük sorumluluk gerektirmektedir.

2.3.7. Ceza Yöntemleri

Çin kaynakları Kırgız Kağanlığı döneminde yaşayan Kırgızlar arasında kanunların çok ağır bir şekilde uygulandığını kaydederler. Savaştan korkarak kaçan askerlerin ve hırsızların (at çalan vs.) kendilerine yüklenen sorumluluğu yerine getirmedikleri için başları kesilmektedir.⁷⁶³

⁷⁶¹Sayakbay Karalaev, Kol Cazmalar Fondusu, 550-inv, 168, s. 196'tan ME, I, s. 573.

⁷⁶²ME, II, s. 127, 523, 528, 533, 537.

⁷⁶³A. Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre, s. 85.

Kırgızlar savaşta yenilen tarafı cezalandırmak ve savaştan sonra diğer taraf ile barışı devam ettirmek için onlara bazı cezalar uygulanmaktadır. “*Kook kiygizüü, başına şiri saluu*” (deve derisinden yapılan miğferi tutsak edilen insanın başına giydirmek.) Miğfer kurudukça başı sıkıştırarak, beynin çalışmasını zayıflatır.⁷⁶⁴ Esir alınan kişinin sakladığı sırrı öğrenmek için yada *mankurt* (geçmişini unutan) olarak kaçsa bile kendi halkını tanımaması için kullanılan bir cezalandırma yöntemidir. Araştırmacı İ. Moldobaev, böyle bir cezalandırma yönteminin ortaçağlarda sadece Kalmuklar tarafından uygulandığını belirtmektedir.⁷⁶⁵

“*Kur saluu*”(kemerini boynuna asmak), düşmanın boyun eğdiğinin belirtisi ve işlediği suç ile sebep olduğuzarar için af dilemesiydi.⁷⁶⁶ Diğer bir ceza yöntemi “*tutkundoo*”düşmanı esir alıp, bağımlı duruma getirmek anlamında gelir. “*Dalının keçirin kesüü*” (kürek kemiğinin kıkırdağını kesmek) yöntemi ise destandaki “*On dalısın oydu emi, On kolunun keçirin, Takır kesip koydu emi*”⁷⁶⁷(sağ kürek kemiğini oydu, sağ kolunun kıkırdağını tamamıyla kesti.) ifadesiyle geçmektedir. Belirtmemiz gerekir ki, Kırgızların ceza yöntemleri diğer göçebe halklarda olduğu gibidir. Esir alınan düşmana suçunun derecesine göre ağır veya hafif ceza türlerinin uygulandığı anlaşılmaktadır.

Bu bilgiler değerlendirildiğinde Kırgız Kağanlığının merkezi yönetime sahip olan bir devlete dönüştüğü anlaşılmaktadır. Devlet teşkilatının halkın yaşamına uygun olması, ülkenin istikrarlı bir şekilde gelişmesine yol açmıştır. Yöneticilerin kaynakları iyi yönetmesi meyvesini vermiş ve Kırgız Kağanlığının Merkezî Asya’daki gelişmiş devletlerle ilişki kurmasını mümkün kılmıştır.

⁷⁶⁴S. Karalaev, *Manas*, 1-kitep, s. 43, 156-66.

⁷⁶⁵İ. B. Moldobaev, *Epos Manas kak istočnik gosudarstvennosti kirgizov*, Bışkek, 2004, s. 118-119.

⁷⁶⁶ME, I, s. 303.

⁷⁶⁷S. Karalaev, *Seytek*, s. 328.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADÎ VE SOSYALHAYAT

3.1. İKTİSADÎ HAYAT

Çalışmanın bu kısmında, Kırgızların iktisadî hayatının önemli parçaları olan hayvancılık, tarım, avcılık, madencilik, ulaşım yolları hakkında ve Kırgızların ticarî münasebetleri ile dönemlerdeki şehir-kışlaklarıyla ilgili bilgiler verilmektedir.

3.1.1. Hayvancılık

Kaynaklara göre, incelediğimiz dönemde Yenisey ve Tanrı Dağı Kırgızların ağırlıklı olarak hayvancılıkla birlikte karma bir ekonomi uyguladıkları görülmektedir.⁷⁶⁸ Bunların içinden hayvancılık erken dönemlerden beri Kırgızların hayat tarzında diğerlerine nazaran en çok tercih edileniydi. Kaynaklar IX-XIII. yüzyıllarda Yenisey ve Tanrı Dağı Kırgızların iktisadî ilişkilerinin başat unsurunun onların yetiştirdiği ürünlerden ibaret ve başlıca mesleklerinden birinin de hayvancılık olduğunu belirtmektedirler. Onların asıl zenginliği, “*julki*”⁷⁶⁹ (at), koyun, keçi, sığır, karasığır, deve, *topoz*(kış şartlarına dayanıklı uzun tüylü yabani karasığır), *buka* (boğa), öküzden oluşmaktaydı. Sayan-Altay dağlık bölgeleri ile Tanrı Dağlarındaki geniş çayırlar, otlaklar, nehirler hayvanlara gerekli olan tüm yiyecekleri karşılamaktaydı.⁷⁷⁰ Kırgızlar, binek ve yük hayvanı olarak da çoğu defa öküz kullanmaktaydılar.⁷⁷¹ Kaynaklara göre, Kırgız iktisadî hayatında koyun sürülerinden sonra en çok sahip olunan hayvan attır. Atın, eski Türklerin hayatında çok önemli bir yeri olduğu bilinmekle beraber X. yüzyılda Türk hakanının da çok bineği olan bir hükümdar olduğu görülmektedir.⁷⁷²

Kırgızların hayatında ise at savaş meydanlarında olduğu gibi günlük hayatta da önemli bir rol oynamaktaydı. O. Karaev, atın kaynaklardaki yaşlarına ve görünüş şekillerine dair kullanılan terimleri şöyle belirtir: “Yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan ata “*kaşka at*”, “*aygır*”, “*baytal*”, “*tay*”, “*argımak*”, atın *tayı*’na “*kulun*” denilmektedir. Kaynaklar, “...Kırgızların yetiştirdiği atın kısa boyunlu, etli olup bu atları kesmek ve

⁷⁶⁸ V. P. Levaşova, “Remeslodrevnehakasskomgosudarstve”, *V3XHIIЯIII*, Abakan, 1948, Vıp, I, s.43; A. L. Evtuhova, *Arheologičeskie pamyatniki eniseyskih kirgızov (hakasov)*, Abakan, 1948, s. 85-86; V. S. Kisilev, *DrevnyayaistoriyaYujnoySibiri*, Moskva, 1951, s. 568.

⁷⁶⁹ E-45 (KeciligHovu) yazıtında geçmekte olan “...binlerce atı...; E-55 (Tuva) “*üç yüz atından...*”; E-96 (HemçikBom,Tuva) “...sekiz ayaklı malından” ayrıldımifâdeleri rastlanmaktadır. Bkz: İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 136, 146, 156-157.

⁷⁷⁰ KCKTB, T. I, s. 63; *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s.101; O. Karaev, *Arabskie i Persidskieİstočniki IX-XII vv o Kirgızah i Kirgizii*, s. 34.

⁷⁷¹ *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 102.

⁷⁷² Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İkinci baskı, Ankara, 1972, s.407.

etlerini yemek için beslediklerini⁷⁷³ belirtir. Kırgızlar at sütünden kımız yapmayı günümüzde de sürdürmektedirler. En çok tükettikleri yiyecekleri at eti ve at sütünden yapılan kımız olduğu görülmektedir. Ayrıca atın derisi ev ve savaş eşyalarında kullanılan malzemelerden olmakla birlikte konar-göçer Kırgızların hayat tarzında bir yerden başka bir yere gitmelerinde, avlanmaya çıktıklarında, savaş seferlerinde, elçilik heyetlerinin yolculuklarında ve toprağı işlemede atın en önemli araç hayvanı olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklar Kırgızlar arasında mülk yönünden eşitsizlik hüküm sürdüğünü ve bazı zenginlerin iki-üç bin kadar at sürüsüne sahip olduğunu belirtmektedirler. Atın derisi ayakkabı ve ev işlerine gerekli eşyaları da yapmak için kullanılmaktaydı. Kırgızlar, ata diğer tüm hayvanlardan daha çok değer vermişlerdir. Çin kaynakları, Çin'e elçilik ziyaretlerinde onların sık sık hediye olarak atları sundukları⁷⁷⁴ görülmektedir. "Atları kuvvetli ve iridir. Mükemmel savaşanlar at başı (reis) olurlar. Develeri sığırları koyunları çokça vardır. Zengin çiftçilerde bir kaç bin hayvan olabilir denilmektedir. Ayrıca da dönemin Çin kaynakları şu bilgiyi vermektedir: "...Yabancı hayvan olarak vahşi at, Ku-t'u (Yaban sığırı olması muhtemeldir), sarı koyun, koç, kara kuyruk, geyik bulunur ki; kara kuyruklar ala kuyruklara benzer ve kuyrukları daha büyük ve siyahtır. Çinliler, Kırgız atlarının özelliklerinden bahsettikleri açıklamalarında, onların besisi ve güzellikleri ile seçtiklerini ifade etmektedirler."⁷⁷⁵

Yenisey yazıtlarında ise at mal, zenginlik olarak ve ayrıca savaş zamanlarında en gerekli bir araç olarak kaydedilmektedir. Evlilikte de Kırgızlar atın "kalın" olarak verildiğı, Kırgız ailelerin et ve atın sütü ile beslendikleri anlaşılmaktadır.⁷⁷⁶

Kırgız destanlarındaki kahramanların hayatı, onların bindiğı atları ile ilişkilidir. Manas'ın bindiğı özel ata "Akkula", hanımı Kanikey'in atına "Taytoru" denilmekte olup atları onlara ömür boyu hizmet etmektedir. At oyunlarında birinci gelmekteydi. Kırgızlar Manas'ta geçen "At çabuu", "Kız kuumay" gibi at oyunlarını şimdi de oynamaktadırlar. Evlilikte ve üstad/hocalara at ve koyunlar hediye olarak verilirdi.⁷⁷⁷

Kırgızlar bugünlerde de evcil hayvanlara "mөpm мүлүк" (tört tülük) demekteler. Tört tülük'ün içinden at bir Kırgız'ın hayatında en değerli hayvan sayılmaktaydı. Atın, hayatın tüm dönemlerinde doğum, eğitim, evlilik, ölüm ritüellerde inançların ayrılmaz bir parçası görülmektedir. N. Smirnov: "Atsız Kırgız olmaz, öyle olması mümkün

⁷⁷³O. Karaev, *Arabskie i Persidskie Istoçniki*, s. 89; *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 101.

⁷⁷⁴KCKTB, T. II, s. 31, 67.

⁷⁷⁵KCKTB, T. II, s. 43.

⁷⁷⁶İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 136.

⁷⁷⁷İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 34-45.

değildir, atı yoksa o Kırgız değildir” demektedir. Kırgızlar “*Külükat*”a aile ve o ailenin ait olduğu boyun zenginliği olarak bakmaktadırlar. Boy arası kavgalar, kalın ve “*kun*” gibi meseleler “*külük at*” hediye edilerek çözülmekteydi. *Külükat*’a bayanı bindirmek, ceset yüklemek, mal yüklemeye dair yasaklar konulmuştur. Kırgızlarda “*ençi*”, “*koşumça*”, “*kalın*”, “*süyünçü*”, “*süt akı*” gibi aile ve akrabalar arası alış-veriş meseleleri her zaman hayvan, mal ile ilişkilendirilip emek karşılığı da çoğunluk zamanları at, koyun, kuzu ile ödenmekteydi.

Hayvanları başkasına verirken ve satarken boynundaki ipi mal sahibi kendisinde bırakmaktadır. Böyle bir hareketin, “bereket başka tarafa kaymasın” inancından kaynaklandığı düşünülmektedir. Hayvan kesildiğinde etinden ev sahibi tadana kadar hayvanın kanı köpeğe verilmemektedir.⁷⁷⁸

Atla birlikte, Kırgızların günlük ve iktisadî hayatlarında koyun, keçi, sığır, karasığır gibi hayvanları beslemelerinin önemli olduğunu söyleyebiliriz. Bu hayvanlardan et, süt, kaymak, yağ, “*kurut*”, ayran ihtiyaçlarını karşıladıkları ve ayrıca hayvanların derisinden faydalanıp yününden giyecek, keçe çizme, kemer-kur, at için gereken “*çılbur*”, “*cügön*” gibi malzemeler yaptıkları bilinmektedir. Bunun yanında karasığırın taşıma aracı olarak da kullanıldığı, bu tür malların ticarî olarak başka mallarla değiştirildikleri ve bir bölümünü de sattıkları⁷⁷⁹ anlaşılmaktadır.

Geleneklere göre, Yenisey Kırgızları ölen kişilerin cesetleri ile birlikte adak olan koyunları da gömmekteydiler. Bulunan öküz ve koyun kemiklerinin yanında ve altın, gümüşten yapılmış olan figürlerini gösteren süslemelerin de bulunduğu görülmektedir. Arkeolojik buluntular, koyunların sayıca çok fazla miktarda beslendiğini göstermektedir.⁷⁸⁰

Hem evcil hem de vahşi hayvanların Kırgız ekonomisi için önemli olduğu anlaşılmaktadır. Hayvanlar, Kırgız sosyal hayatının da bir parçasıdır. Ö. Karayev, Yusuf’un eserindeki hayvancılıkla ilgili çok sayıda terimin kullanıldığına dikkat çekmektedir: “...kımız, süt, yün, yağ, kurut, yoğurt, süzmö, don, keçe, aygır, deve, gibi adlar, yaşlarına ve görünüş şekline göre: genç corgo, batyal, tay, argımak, yeni genç tay, deve, buğa, dana, öküz ve diğerleri. Bu adların büyük bir kısmı, Türk halkları arasında bugüne kadar muhafaza edilmiş ve kullanılmaya devam etmiştir. Örneğin Kırgız

⁷⁷⁸D. T. Moldokulova, “Kırgızların Turmuşundaki Malga Baylanışkan Tıyular, İşenimler”.

⁷⁷⁹O. Karaev, “Nekotrie svidetel’sstva Arabskih i Persidskih istočnikov IX-XII vv. O

hozyaystvennoy jizni Kirgizov”, *İzv. AN Kirg. SSR, Seriya Obşestvennih Nauk*, T, V, Vıp, 3, s. 78.

⁷⁸⁰A. P. Potapov, *Oçerki po istorii Altaysev*, İzd. AN SSSR, M-L, 1953, s. 97; Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 108.

dilindeki *ayran, kımız, süt, kurut, süzmö, koy, don*, atlarla ilgili *corgo, baytal, tay, argımak* gibi kelimeler halen kullanılmaktadır”.⁷⁸¹

Kırğızlar günümüzde de at, inek, deve, topoz, koyun, keçi gibi hayvanlara genel olarak “*mal*”, “*tört tülük*” demektedirler. Bunları kendi içinden “*kara mal*” veya “*bodo mal*”, “*mayda candık*” olarak tasnif etmektedirler. Erken dönemlerden beri hayatları hayvancılık ile ilgili olan göçebe Kırğızlarda “*mal*” ile “*ırıska*” (bereket) manası çoğunluk zamanlarda aynı anlamı vermektedir. Hayvanlar için uygulanan yasaklar, Kırğızlarda diğer Türk boylarına nazaran net olarak görülmektedir. Örneğin hayvanlara tekme atmak, başına vurmak veya şiddet uygulamak yasaktır. Hayvana tekme atmak bereketi kaçırmak, kimsesiz kalmak gibi inancı da beraberinde getirmiştir. Şimdi de Kırğızlar bir biriyle görüştükleri zaman ilk söz olarak “*Mal-baş amanbı*” (Malın başın sağ mı), “*Mal-can amanbı*” (Mal-can sağ mı) ifadelerini kullanmaktadırlar.⁷⁸²

Hayvancılık ile uğraşan Kırğızlar, onları yetiştirmeye ve çoğalmalarına çok önem verdikleri için çeşitli iklim şartlarında hayvanı besleyip her çeşit hastalıklardan saklamanın usullerini yüzyıllar boyunca öğrenip sonraki nesillere de aktarmışlardır. Bu usuller de hayvanlar için uygulanan çeşitli yasakları, inançları ve adetleri beraberinde getirmiştir.

3.1.2. Tarım

Kırğızların iktisadî hayatının önemli parçasının biri de çiftçiliktir. O döneme ait tarımla ilgili yazılmış olan kaynaklar ve arkeolojik bulgular bunu kanıtlamaktadır.

Kırğızların suyu oldukça boldur, iklimleri gayet güzeldir, yeşil otlakları izleyerek konar-göçer bir yaşam sürerler.⁷⁸³ Kırğızların Orta Yenisey bölgesinde tarımla uğraştıkları hakkında Çin ve İslam kaynakları şöyle söylemektedir: “...onların darı, pirinç⁷⁸⁴ buğday, arpa, Himalay arpası ektiklerinden, unu taştan yapılan dibekte öğüttükleri, ikinci ve üçüncü ayda ekip dokuzuncu ayda hasat ederlerdi, ekinden şarap imal ederlerdi. Yeşillik alanlarda bahçelikleri ve meyveleri yoktur.”⁷⁸⁵

Araştırmacılara göre sistemli su kanalları ve pulluk ile toprağı işlemek incelediğimiz Kırğız kağanlığı devrine aittir. Bu eski su kanallarına günümüzde bile “*hırgıs arıgları*” denilmektedir. Ortaçağın son dönemlerinde Rus kaynakları Hongoray’da (Kırğızların oturduğu bölge) “ziraat topraklarının” bulunduğunu

⁷⁸¹Ö. Karaev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 186.

⁷⁸²Moldokulova, “Kırğızdardın Turmuşunda Malga Baylanıştuu Tıyuular, İşenimler”, gösterilen e-kaynak.

⁷⁸³*Vostoçnie, Avtorı o Kırğızah*, s. 43.

⁷⁸⁴Ramazan Şeşen, *İbnFadlanSeyahethamesi*, Bedir Yayınları, Akara, 1975, s. 88.

⁷⁸⁵*KCKTB, T.II, s. 43; Vostoçnie Avtorı o Kırğızah*, s. 5.

belirtirler. O topraklar dağlık ve ormanlık bölgelerde yer alır ve orada darı ve kırlık (bir çeşit darı) ekilmiştir.⁷⁸⁶ Bugünlerde *Hakas-Minusin*⁷⁸⁷ havzası olarak adlandırdığımız bölge hayvan yetiştirmek ve onun yanında tarım işlerini de yürütmek için en uygun bir bölge olarak bilinmektedir. Yazları sıcak, kışları soğuktur. Kırgız kağanlığı döneminde Kırgızlar kışlak olarak Tuva'nın bozkırlarını, yaylak olarak da *Hakas-Minusin* vadisini kullandıkları anlaşılmaktadır.

Çiftçilik, madencilik, su kanallarının kurulmasında ve onlardan faydalanılmasında en yüksek yöntemler kullanılmaktaydı. Taş değirmenler çalıştırıp ziraat ile de uğraşmaktaydılar.⁷⁸⁸

İncelediğimiz IX-XIII. yüzyıllarda Kırgızlara bağlı, onların yönetimi altındaki boyların da çiftçilikle uğraştıkları⁷⁸⁹ anlaşılmaktadır. Kırgızların suyu oldukça boldur, iklimleri gayet güzeldir, yeşil otlakları izleyerek konar-göçer bir yaşam sürerler, fakat onların tamamı konar-göçer olarak hayvancılıkla yaşamını sürdüren insanlar değildiler. Arkeolojik kazılar sonucunda da bölgede saban ve orak bulunmuştur. Çin kaynakları hububatın hem besin maddesi hem de mayalamada (Kırgızların kımız-mayalanmış kısırak sütü içtiğini eklese de) kullanıldığını vurgular; arkeologlar da tahılların un haline getirildiklerine dair Çin kaynaklarını doğrular şekilde değirmen taşları bulmuşlardır.⁷⁹⁰ Yenisey Kırgızların tarımla da uğraştıklarının bir delili olarak, Çin kaynağı şu bilgiyi vermektedir: “Toprakları darı yetiştirmeye uygundur. Darıların tanelerini ezerler. Meyve ve sebze yoktur. Darı, buğday ve benzerlerini ekerler. Bir ezme yoluyla un yaparlar. Yemek ve içki yaparlar.”⁷⁹¹

Kırgızlar meyve ve sebze yetiştirmezlerdi. İklimleri buna elverişli değildi. İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgilerde “elde ettikleri hububatı öğütüp ekmek

⁷⁸⁶ V. Butanaev, *Enisey Kırgızları*, s. 147.

⁷⁸⁷ Hakas-Minusin havzası: “Kırgızların yerleştiği tarihi-etnografik bir bölgedir. Yenisey nehrinin orta kısmındaki vadiler ile dağlık bölgelerin adlandırılışıdır. Bugünlerde Hakas Cumhuriyeti ile Krasnoyar (Kızıl car) vilayetinin içerisindeki topraklardır. Kaynaklara göre, V. yüzyıllarda Kırgızlar günümüz kuzey-batı Moğolistan, Çin, Altay, son araştırmalara göre de Doğu Türkistan taraflarından Hunlar, bazı kaynaklara göre, Avarlar tarafından göçe zorlanmıştır. Araştırmacılar, Hakas-Minusin bölgesinin eski adının “*Hongoray*” olduğu, Hakas lehçesinde ünlü seslerin düşmesi sonucu bu ada “*Horay*” denilmiştir. Bu adın bütün destanlarda, tarihi şecerelerde ve manzumelerde çok sık kullanıldığı görülmektedir. Hongaray (Konguray) adı Minusin havzasının dağlık ve ormanlık bölgelerini ifade etmektedir. “*Hongoray*” adı ortaçağların son zamanlarında yeniden bir dirilme görülen Kırgızlarla aynı bölgede yaşayan köklü etnik grupların ittifakının siyasi bayrağı olmuştur. Kırgızların “*Hongoray*” Etnik-Politik İttifakının tarihinde çok önemli bir yere sahip olduğu XVII. Yüzyılın Rus belgelerinde Hakas-Minusin bölgesine “*Kırgız Yeri*” denilmesi kanıt olarak gösterilmektedir. Bu konuyla ilgili bkz: V. Butanaev, *EniseyKırgızları*, s. 139-142; O. Karataev, S. Eraliev, *Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük*, Bişkek, 2005, s. 486-487.

⁷⁸⁸ A. Potapov, *Oçerki İstorii*, s. 98.

⁷⁸⁹ Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostarah Azii*, s. 109-112.

⁷⁹⁰ Michael R. Drompp, “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, C.II, Ankara, 2002, s. 401.

⁷⁹¹ KCKTB, T. II, s. 43-44; Ahmet Taşağıl, “Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar”, *TürkükAraştırmaları Dergisi*, Sayı, VIII, 1997, s. 507.

yaptıklarından, bazen bu hububatı öğütmeden pişirerek yediklerinden bahsedilir.⁷⁹² Bu konuda O. Karaev, Maverünnehrin doğusundaki Türkler ile ilgili kaynaklardaki verilerin Kırgızlar için de geçerli olduğunu belirtmektedir.⁷⁹³

Mervezi'ye göre, Kırgızların “*faginun*” bahşıları vardır, onlar hava durumunu, hasadın, yağmuru, kuraklığı ve diğer şeyleri önceden rahatlıkla bilerek söyleyebilirlerdi.⁷⁹⁴ İdrisi'nin yazdığı bilgilere göre, Kırgızların su boyunda değirmenleri vardır ve buralarda pirinç, buğday ürünleri öğütürler. Burada sözü edilen pirinç Tanrı Dağlı Kırgızları hakkındadır, pirinç Sayan-Altay coğrafyasında yetişmez. Arkeolojik buluntulara göre, demirden dişleri olan oraklar, daneleri kırarak ufaltan aletlerin yanı sıra taşla buğday öğüten (dibek) aletler de bulunup, oraklar demirden yapılmıştır.⁷⁹⁵

Hayvancılığın dışında Kırgızların tarım işleri ile de uğraştıklarının delili olarak İmel Moldobaev, çiftçilikle ilgili şiirleri delil göstermektedir. “*Op Mayda*” şiirinin ortaya çıkış devrini ortaçağa denk geldiğini, Mahmut Kaşgarlı'nın sözlüğündeki “*op*”⁷⁹⁶ Kırgızlar buğdayı inek, öküz ile bastırıp aldıkları bilinir. “*Op Mayda*” çiftçilerin çalışma sürecinde bağlantılı olmakla buğdayı devşirme zamanında kullanılan usuller hakkında söylenir:

“...*Cıyirmadan boo ölçöp*
Çonögüzgö bek tartıp
Kırmanga tartıp çiynelep,
Kırmanın takır çaptırgan
Orтого мамı kaktırgan
Ak budayın çaçtırgan
Ak tuyak menen bastırgan...”⁷⁹⁷.

Tanrı Dağı Kırgızlar X-XII. yüzyıllardan başlayarak yerleşik hayata ve şehir hayatına geçişlerinin Karahanlı devleti zamanında görülmeye başladığını dikkate alırsak, arkeolojik buluntular Karahanlı döneminde farklı bölgelerde yerleşik hayatı benimsemiş, tarımla uğraşan bir yaşam biçiminin mevcut olduğunu da ortaya koymaktadır. Isık-Köl bölgesinin halkı, Tanrı Dağlarında oturan Çiğil, Yağma, Kırgızların daha X-XII. yüzyıllarda tarım hayatına geçiş yaptıkları anlaşılmaktadır.

⁷⁹² *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s.102.

⁷⁹³ *Vostočnieavtorı o Kırgızah*, Bıшкеk, 1994, s. 48.

⁷⁹⁴ O. Karaev, *Arabskie i Persidskie*, s. 90.

⁷⁹⁵ Ö. Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 112.

⁷⁹⁶ KCKTB, T. II, s. 56.

⁷⁹⁷ İ. Moldobaev, *Kırgız Fol'klorunun Tarihıy-Etnografyalık Bulak Katarı Maanisi*, *KTMÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 8, Bıшкеk, 2003, s. 39-40.

Günümüzde buralarda yüze yakın Ortaçağ şehrinin ve başka halkların yerleşik hayatını gösterir kışlak kalıntılarının bulunuşu, Kırgız topraklarının bu bölgelerde feodalite döneminde bile aynı tarım hayatının daha da yaygın olarak sürdürüldüğünü ispatlar.⁷⁹⁸

Yenisey Kırgızlarının iktisadî hayatında tarımın hayvancılıktan sonra ikinci sırada yer aldığı anlaşılmaktadır.

3.1.3. Avcılık

Kırgızlar Güney Sibiry ve Sayan-Altay dağlık bölgelerinde oturdukları zaman onların iktisadî hayatında avcılığın da diğer alanlar gibi gelişmiş bir seviyeye ulaştığı ve onlara göre büyük bir öneme sahip olduğu bilinmekte ve avcılığın de bir meslek haline dönüştüğü anlaşılr. Kaynaklar Kırgızların avla ve avcılık sanatıyla da meşgul olduklarını belirtirler. Örneğin: E-11 (Berge, Tuva) yazıtında “...yedi kurt öldürdüm. Barsı yükmeği () öldürmedim”; E-41 (KemçikCigrak)’ta “...avda bindiğim altı yüz atım ak attır”⁷⁹⁹; E-98 (Uybat VI, Hakasiya) yazıtında geçmekte olan “...gök (gri) kurt, siyah samur, sığın öldürdüm”⁸⁰⁰ ifadelerinden anlaşıldığı gibi avcılığın sevilen bir meslek olduğu görülmektedir. Çin kaynakları “Misk derileri ile ve başkaları için av avlayarak geçinirler. Yenisey Kırgızlarının yaşadıkları bölgede “kuşlar, vahşi atlar, elik (geyik), keçi, kaz, ördek vahşi hayvanlar hakkında bilgi vererek balıkların kemiksiz, uzunluğu yedi metre gelen bir türünü zikreder. Dağları aşarak kayaklar üzerinde de avlanırlar. “...Farklı olarak onların ülkesinde av esnasında ağaç (tahta) atlara binerler. Dağlarda çok tehlikeli bir vaziyette uçar gibi (avlarını) takip ederler.”⁸⁰¹ Balık olarak yedi-sekiz kadem (ayak) uzunluğunda Mie vardır. Kuş olarak kartal, yabani ördek, saksagan ve yabani kaz vardı.”⁸⁰²

İslam kaynakları da: “Kürk, misk ve hutöv (boynuz) temin etmek için avlanırlar” diyerek, avcılığın önemini vurgular.⁸⁰³ Kırgız ülkesinden” değerli av derileri (samur, sincap, su samuru) misak, bıçak sapı için hutöv boynuzun ihracat etmekteydiler. Özellikle ticaret amaçlı kürkçülük dâhil olmak üzere avlanma ve balık tutma da Kırgız beslenmesi ve ekonomisi için önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Araştırmacılar da erken ve araştırdığımız dönem içinde Kırgızların iktisadî hayatında hayvancılık ile tarımdan sonraki yerin avcılık olduğunu belirtirler. Fakat

⁷⁹⁸Ö. Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 187.

⁷⁹⁹Orkun ETY, III, s. 73, 80;

⁸⁰⁰İ. Kormuşin, *TyurkskieEniseyskieEpitafii II*, s. 157-158.

⁸⁰¹Ahmet Taşağıl, “Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından, s. 506.

⁸⁰²Ahmet Taşağıl, “Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından, s. 507.

⁸⁰³KCKTB, T. I, s. 63.

Tanrı Dağı Kırgızların iktisadî hayatında çevre ve coğrafi-iklim şartlarına göre bazı değişikliklerin olduğu görülmektedir. Minusin havzasına göre, Tanrı Dağlarında otlak boldur, hayvancılık yapmaya elverişlidir. Belki de Tanrı Dağı Kırgızlarda avcılığın Yenisey Kırgızlarında olduğu kadar gelişmesinde hayvancılığın daha üstün duruma gelmesi ihtimaldir. Fakat Tanrı Dağı Kırgızlarda avcılığın XVIII-XIX. yüzyıllarda Kırgız iktisadî hayatının yardımcı unsurlarından biri olarak kaldığı anlaşılır. Sebebi, avcılık yaparak bazı fakir ailelerin et yiyecek ihtiyaçlarını karşılamasıdır.

Kırgızca kaynaklar, Kırgızlarda avcılığın çeşitleri ve ona göre de farklı usullerin kullanıldığı konusunda bilgiler vermektedir. Onlardan birisi yabani hayvan üzerine köpeği koyuvermek, alıcı kuşla avlamaktır. Alıcı kuşla avlamak mesleği avcılığın en kıymetlisi sayılmaktaydı. Bu mesleği edinen kişiye Kırgızlar “*Мүнүшкөр*” (Münüşkör), *Münüşkör*’ün en başta gelenine de “*Бүркүтчү*” *Bürkütçü* (Bürküt: kartal, karakuş, iyi kapan alıcı kuş) *Kartal*’cı demekteydiler. Kartal en yüksek yerlerde bulunan, kuşların kuvvetli ve güçlüsüdür. Bu kuşa, tilki eti yedirerek antrenman yaptırmak başka kuşları bakmaktan çok emek isteyen ayrıca bir uğraştır. Kırgızlara göre, kartalın altmış yedi çeşidi, bazı kaynaklara göre de kırk civarında çeşidi bulunmaktadır. Bunların içinden dördü ayrıcadır. Dördü de kurt alırlar, diğer çeşitleri de tilki alırlar. Kırgız *Münüşkörlör*’i iyi kapan çevik, göregen ve yırtıcı kuşları antrenman yaptırmasının her tür usullerini bildikleri anlaşılmaktadır. Kırgızlar saksaganı avlanmaya çıktıklarında önceden uçururlar ve onun sesi aracılığıyla yakınlarda bir av hayvanının olduğuundan haber almaktaydılar. Bu kuşu askerler de araştırmak için bir yeri keşif maksadıyla çıktıklarında, yaylak ve kışlaklarda ev hayvanlarını yırtıcı hayvanlardan, kurdun saldırması tehlikelerinden önce haber veren haberci olarak da kullanmaktaydılar.⁸⁰⁴

İncelediğimiz IX-XII. yüzyıllarda, özellikle kış aylarında hayvanlara saldıran kurt ve yırtıcı kuşlardan korumak için Kırgızların köpek besledikleri bilinmektedir. Avlanmaya çıktıklarında özel avcı köpeğinin cinsinden olan “*taygan*”ı kullanmaktaydılar. Mahmud Kaşgarlı: “*Taygan: Tazı: Taygan yugürgenni tilki sevmez.*”⁸⁰⁵ Taygan bakan kişi ilk günden beri onun yeme-içmesine dikkat ederek, kemik ve et yedirmeden, onun algır, sahibine sadık kalmaya öğretebiliyordu. İyi bir taygan köpeği pasır, en iyilerine ise “*kumayık*” denilmekteydi. Manas’ta bir çeşit köpek ismin

⁸⁰⁴Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, II, s. 195; R.Aytaliev, “Kırgızlardaki İt Ağıtıp, Kuş Saluu cana Ançılık Önörü”, *Voprosi İstorii Kırgızstana/Kırgızstan Tarihinin Maseleleri*, 2011, № 3.

⁸⁰⁵DLT C. , III, s. 174-175.

“kumayık” olduğu, günümüzde de “Kırgız tayganı”⁸⁰⁶ avlanmak için özel yetiştirilen “bürküt” (kartal) avcılıkta eşlik ettikleri anlaşılmaktadır.

Köpek ile avlanmak mesleğinin bu çeşidine “it agıtuu” (köpek eşliğinde avlanmak) denmektedir. İyi bir eğitilmiş taygan köpeği yırtıcı hayvanların: ayı, pars, kurt ve tilki, tavşan, dağ koyununun dişisi ile dağ keçisinin, geyiğin üzerine koyuverilmekteydi. Avcılığın diğer bir usulüne de “kapkansaluu” denmektedir. Bu durumlarda av hayvanları için demir kapkan, zincir kapkanlar kullanılmaktaydı. Yırtıcı hayvanların bulunduğu yere gidip, onların dolaştığı yolları tespit ettikten sonra yol üzerine gömerek “kapkan” yerleştirilmekteydi. Erken dönemlerden beri avcılığın daha bir saklana gelen türüne Kırgızlar “tuzak saluu” demekteler. Onların biri “kıltak” kuşlara ve küçükbaş hayvanlara kullanılmaktaydı. Atın kuyruk kılından yapılan tuzak hayvanlar geçmekte olan yol üzerlerine konulmaktaydı. Kırgızlar takım olarak da avlanmaya çıktıkları, böyle bir usule de “Салбуурун” (salbuurun) dedikleri anlaşılmaktadır. Onlar salbuurun halinde insan ayağı geçmeyen, uzak kale ve dağ geçitlere kadar gidebilmekteydiler. Bu gibi avlanmaya çıktıklarında av alanına keskin nişancılar yarım ay şeklinde sırasıyla yatarlar, onların karşısında taygancı’lar köpekleri ile beklemekteydiler. Özel hazırlanan av hayvanlarını kovanlar dağ koyunun dişileri ile dağ keçilerini bağırarak, taş atarak pusuda yatanlar tarafa kovarlar. Bu gibi kovalamada pusuda yatıp bekleyenlere doğru getiremedikleri zaman av köpeklerini hayvanların üzerine koyuverirler. Bu durumda köpekler onları mutlak şekilde avcılar tarafına iterek, onları çıkmaz hale getirip kuşatırlardı. Avcılığın bu türüne de “uuga çıguu”, “uuga baruu” denilmekteydi. Avlanmanın bu türü kendilerinin et ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla organize edildiği anlaşılmaktadır.⁸⁰⁷

Bu gibi avlanmaya çıktıklarında aylar sürmekteydi. Keskin nişancılar Kırgızlar “mergençi” derler, onların dediklerine göre, başarılı bir avlanmaya ürf-adet, avcılıkla ilgili inanç ve çeşitli ritüelleri saklamakla gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Örneğin: avcılara güç veren geyiğin, dağ koyunun ve onun dişisinin böbreğini iç yağı ile karıştırıp ateşte pişirip yedikleri, eğer avda dağ keçisi elde ettikleri zaman onun safrasını hemen çekip çıkarıp içmekteydiler. Başarılı bir avcılıktan dönerken karşısından çıkan kişiye av etinin bir bölümünü buna “şıralga” denir bölüşmek bir âdettir.⁸⁰⁸

⁸⁰⁶Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, II, s. 193-194; Kırgız tayganı: Av köpeği, kışın hayvanları kurt, yırtıcı kuşlardan korumak için özel yetiştirilen bir cins köpektir. R. Aytaliev, “TaygandarTarcımalı”, BoprosiİstoriiKırgızstana/KırgızstanTarihininMaseleleri, 2009, № 4.

⁸⁰⁷M. S. Abramzon, *Kırgızı*, s. 46-56; ME, I, s. 393-394; R. Aytbaev, “TaygandarTarcımalı”, gösterilen e-kaynak.

⁸⁰⁸R. Aytaliev, “Kırgızlardaki İt Agıtıp, Kuş Saluu cana AçılıkÖnörü”.

Kırgız iktisadî hayatında avcılık da önemli rol oynadığının bir örneği olarak kullandıkları takvimlerini av hayvanlarına ve avcılık zamanına göre ayarlamışlardır. Kırgız geleneksel takvimindeki ay adlarının ortaya çıkışında avcılığın büyük rolü olduğu anlaşılmaktadır. Av hayvanlarının çiftleşme, gebe kalma ve yavrilama dönemlerini tespit etmekteydiler. Av hayvanlarının “üreme ve çoğalma” zamanlarında onları rahatsız etmek veya avlamak tabiyat kurallarına aykırı iş yapmak demektir. Kırgızların V. yüzyıldan itibaren kullandıkları takvime göre, on iki ay isminin yedisi, üretken av hayvanlarının adından geldiği bilinmektedir. Örneğin Kırgızlar bugünlerde de Mayıs ayına “*Byzy*” (Bugu-geyiğin erkeği) adını verirler. Mayıs ayında *Bugu* yavrular. Temmuz ayına “*Teke*” (Teke) adı verilmektedir, çünkü Temmuzda teke’nin dişisi yavrular. Bu av hayvanlarının yavru olduğu, çoğaldığı ve çiftleştiği zamanlarda Kırgızlar avcılığa çıkmaz, onları korumaktaydılar.⁸⁰⁹

Avcılık mesleğini iyi bilen ve bu konuda ustalaşıp avlanan hayvanın her unsurunu kullanan Kırgızların hayatında, avcılığın beslenme gibi insanî ihtiyaçları karşılanması hususunda önemli olduğu kadar onların iktisadî hayatlarında da büyük önem arz ettiği anlaşılmaktadır.

3.1.4. Madencilik

Arkeolojik bulgular Kırgızların madenciliği de meslek tuttıklarını, demir ve kalay, en iyi gümüş ve altının Kırgız bölgesinde bulunduğu, bu gibi madenlerden savaş zamanlarında kullanılan farklı araç ve gereçler yaptıkları anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarına göre Kırgız erkekleri bellerinde bileği taşı ve bıçaklar taşımaktaydılar. Her iki cins de küpe takmaktadır, cesaretleriyle tanınan erkeklerin elleri, evli kadınların ise boyunları dövme idi.⁸¹⁰ Kırgızların bölgesinden maden olarak altın, demir ve kalay çıkmaktadır. Her yağmurdan sonra demir elde ediliyordu. Chia-sha adlı cins demirden keskin silahlar yapılır ve bunlar Gök-Türklere ulaştırılıyordu. Ok, yay, mızrak, ağaçtan kalkan yapıp ayak ve bacaklarını korumaktaydılar ve omuzlarına koydukları yuvarlak kalkanları imal ederek bu şekilde mızraklardan korunurlardı.⁸¹¹

Anı ırmağının yakınlarından Kırgızlar altın ve gümüş, Yukarı Yenisey bölgelerinden kalay elde ediyorlardı.⁸¹² Araştırmacılar ortaçağların sonlarında Yenisey Kırgızların maden işletme sanayisinin olduğunu düşünürler. Madenle iş yapan silah

⁸⁰⁹Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, II, s. 170-171; Baktybek İsakov, “Kırgız Konar-Göçerleri Arasında Geleneksel Takvim Anlayışı”, *Gazi AkademikBakış*, 2012, C, 6, S. 11, s. 202.

⁸¹⁰*Vostoçnie Avtorı*, s. 5.

⁸¹¹KCKTB, T.II, s. 43-44; Ahmet Taşağıl, “Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından, s. 507.

⁸¹²A. Potapov, *Oçerki İstorii*, s. 98.

ustaları yaptıkları eşyalar ile ün kazanmaktaydılar. V. Butanaev bununla ilgili: “Onların “Hura” denen demir eritmek için pek az ocak kışın yaşanan evlerde bulunmaktaydı. Demir madenini havanla dövüp, biraz kömür karıştırıp ocağın tepesindeki delikten koyulur, iki körükle körükleyip ocakta yeterli seviyedeki sıcaklık elde edilirdi. Bir defalık eritmeden 1,5 kilo demir elde edilirdi. Demir ustaları, bıçak, kılıç, ok uçları, zırh ve hayvan için damgalar yaparlardı. Bunlardan vücudu koruyucu zırh ve yelekler pek değerlileriydi. Kırgız sanatkârlarının yaptığı eşyalar diğer toplumlara örnek olmuştur. Gümüş eşyalar yapan kuyumcular küpe, bilezik, otluk (bir nevi çakmak taşı), eyer süslemeleri yaparlardı. XVII asırda Rus belgeleri “Kırgızlarda Tuba, Altır, Kereit topraklarındaki kuyumcular Çin gümüşünden dizgin takımlarını hazırlarlar ve demire gümüş karıştırarak ve onların buna benzer eşyaları vardır.”⁸¹³

3.1.5. Ticaret

Kaynaklar Kırgızların da ziraat sahaları ve ağaçları olduğundan, misk, kürkler, hütuv boynuzlarının Kırgız ülkesi tarafından geldiğini kaydederler. Ticaret Kırgız iktisadi hayatının en önemli parçasıydı. Kırgızların kürk ve metal eşyaların ticaretini yaptıklarını, bunun yanı sıra evcil hayvanların da ticaret metası olduğu varsayılır. Misk, özel ağaç çeşitleri, fildişinden yapılmış bıçak kınları Arap, Fars kaynakları “Hırhız (Kırgız) memleketine doğru uzanan kolda misk hayvanı, hutuv boynuzları, gri sincap ve samur bulunduğunu”⁸¹⁴ belirtirler. Savaş aletleri, günlük kullanılan eşyaların hepsi de demir, altın, gümüş ve bakırdan ve ağaçtan yapıldığı anlaşılır. Araştırmacılar Yenisey Kırgızları ile aynı zamanda hüküm süren Gök Türklerin veya başka diğer Türk kavimlerinin demir eritip, çeşitli savaş aletlerinin yapımını Kırgızlardan öğrendiklerinde hemfikirdirler. Kırgızların kullandıkları savaş aletlerinin kalitesi diğer Türk boylarından hayli yüksek olduğu da bilinir. Altın, gümüş, demirden yapılan çeşitli eşyaları, savaş aletlerini, kemçet ve kama *tebetey*, *içik*, *ton*, *jılkı* (at) gibi hayvanları Tanrı Dağlarına kadar alıp gelip, çeşitli porselenden yapılan mutfak takımları, yeşil çay gibi gerekli mutfak malzemelerine ve eşyalarına değiştirip gittikleri anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarına göre Yenisey Kırgızlarının, Beş-balık⁸¹⁵ ve Kuca şehirleri, Orta Asya’daki Karluklar, Araplar ile ticari bağlantıları olduğu anlaşılmaktadır. Kırgızlar bu bölgelerden çeşitli ipek, dokunmuş eşyaları ve misk satın almaktaydılar. Çin kaynakları Kırgızların ticari münasebetleri hakkında şu bilgiyi vermektedir: “Milletin giydiği elbise

⁸¹³V. Butanaev, *Yenisey Kırgızları*, s.148.

⁸¹⁴KCKTB, T. I, s. 57, 63, 77.

⁸¹⁵Beş-balık: ÇHC’indeki bugünkü Uygur otonom bölgesindeki Urumçi şehridir.

deridendir. Başlık takmazlar, kadınların elbiseleri yün ve ipekten imal edilir. İpek Beşbalık, Kuca ve Ta-shih (aslında Tacikler, fakat burada bütün kuzey İran ve kuzey Afganistan kastedilmektedir) mal değişimi yoluyla elde edilmekteydi.⁸¹⁶

Kırgızlar yapılan ticaretler sonunda elde edilen ürünlerin yanı sıra keçe ve kürk de kullanmaktaydılar. Hayvan derisinden ve yününden çeşitli çadır, giyim-kuşam, ayakkabı, ip, deri giysiler, “*susar tebetey*” (bir çeşit başlık), *kalpak* yapmaktaydılar.⁸¹⁷ Çin’den ipek malzemeleri, porselen kap kacaklar ve her türlü eşyalar geliyordu. Kırgızlar Asya’nın pazarında kürk, kösele, savaş malzemeleri, demir eşyaları satışı çıkardıkları anlaşılmaktadır. Barthold Kırgızların Musülmanlar ile olan ticari ilişkileri şu şekilde yorumlamaktadır: “Kırgız ülkesi Ta-şi (Tacik, Arap), Tufan (Tibet) ve Gelolu (Karluklar) ile daimi dostluk içinde olmuştur. Arapların ülkesinden Kırgızlara her üç yılda bir altın ile örülmüş ipek kumaşlar yüklü yirmi deveden oluşan kervanlar gelirmiş. Bazen de develerin sayısı yirmi dörde çıkarmış. Kırgızların Araplar, Tibetliler ve Karluklar ile dostluğu hakkındaki beyanlardan, “Büyük Kırgız Hâkimiyeti” döneminde onların Orta Asya’nın batısında olan savaşlarla katılmadıkları sonucu çıkarılmaktadır.”⁸¹⁸

Yenisey Kırgızlarının ortaçağlar boyunca Çin, Tibet, Türk kağanlıkları, Doğu Türkistan ve Orta Asya ile ticari bağları mevcut olduğunu Çin kaynakları da ispatlar şeklindedir. Orta Asya’dan (Daşı-Arap tüccarlar tarafından) 20 deve ipek süsleme yüklenerak gönderildiği, daha sonraki yıllarda bu miktar 24 deve yüke ulaştığı, kervanların her üç yılda bir kez gidip geldikleri ile ilgili ifadeler bulunmaktadır. Başka yerden alıp gelinen eşyaları Kırgızlar mal, av derileri, ağaç ve demirden yapılan eşyalar, altın gümüş, kemikten kap kacak, eşya ve cıparlar (misk) ile değiştirmiş ya da satmışlardır.⁸¹⁹

Kırgız ustalarının yaptıkları kılıçlar, hançerler Altay Türklerine satılmaktaydı. Bekran’ın (XII-XIII) verdiği malumata göre en iyi muskus “misk” maralın boynuzundan veya kaburga kemiğinden yapılan değerli ilaç Horasan’dan getiriliyordu. Ondan sonra en iyi misk Tibet’ten, Tatarlardan, Kırgızlardan, Keşmir’den ve denizden alınmaktaydı.⁸²⁰

Yenisey Kırgızları bu ticarî faaliyetler çerçevesinde pirinç, ipek, ipek kumaş, silah ve çeşitli nadide mallar almışlar ve bunlara karşılık sincap derisi, kakım, tilki ve

⁸¹⁶Potapov, *Oçerki İstorii*, s. 98-99; Ahmet Taşağıl, “840 Cılına Çeyinki Kırgızdar Tuuraluu Kıtay Bulaktarınan Maalimmatar”, (Kr. çev: Roza Abdikulova), *MUKIJ*, KTMÜ Yayınları, 12/5, s. 455. (ss. 443-459).

⁸¹⁷O. Karaev, *Arabskie i Persidskie*, s. 91-92.

⁸¹⁸V. Bartold, “Kırgızdar. Tarihıy Oçerk”, *KCKTBTE*, s. 29.

⁸¹⁹Ö. Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 114-115.

⁸²⁰Ö. Karayev, *Türkler*, s. 115.

diğer değerli hayvan derileri ile yünden yapılmış mamuller sattıkları sonucu çıkmaktadır. Bu ticari ilişkiler sırasında veya neticesinde takas mal yerine geçebilecek bir metaya yani paraya ihtiyaç duyulmuştur. Yenisey Kırgızlarının “tıyın” (kuruş) sözcüğünün kullanması araştırmacılar bu dönemde başladığını varsayarlar. Yenisey Kırgızlarınca en değerli şeyin sincap derisi olması bunun para olarak kullanılmasını getirmiştir. “tıyın” kelimesinin bildiğimiz en eski manası “sincap derisi”dir.⁸²¹

3.1.6. “İpek Yolu”

İpek Yolu’nun Kırgız topraklarından geçtikleri üzerindeki ayrıntılı bilgileri ile ilgili O. Karaev Kırgızistan toprakları üzerinden geçmekte olan Güney ve Kuzey ticaret yollarının mevcut olduğunu yazmaktadır. Ona göre, İpek Yolu’nun büyük kervan yollarının bir ucu Bağdat’tan Abbasilerin ülkesinin merkezinden başlamaktadır. Bağdat ise o dönemde doğudaki bütün Müslüman halkların en büyük medeniyet ve ticaret merkezidir. Çok sayıdaki geçiş güzergâhının keşme noktasını, dünyanın ondan fazla büyük şehrine bağlamaktadır. Bağdat’tan Orta Asya’ya giden yol Merv şehrinde geçmektedir. Bu şehir bölgenin kalesi olarak sayılmaktaydı. Merv’den çıkan bu yol Amul (bugünkü Çardcou), Buhara ve Semerkant üzerinden Zamin şehrine ulaşmaktadır. Buradan güneye giden (Fergana) yolu, diğeri ise kuzeye doğru yönelen (Şaş-Türk) yoluna ayrılmaktaydı. Güney Ticaret Yolu, Zamin ve Hokant üzerinden o dönemdeki Fergana’nın merkezi olan Ahsikent’e ulaşmaktadır. Yol Ahsikent’ten Kuba, Oş üzerinden Özgen şehrine gelmektedir. Oradan güzergâh Atbaşı’ya kadar gelmektedir. Atbaşı şehri İpek Yolu açısından önemli bir rol oynamıştır. Kervansaray olarak ve doğu ile batının, ayrıca Tanrı Dağlı tüccarların yol kavşağı haline gelen büyük ticaret şehri şeklinde kullanıldığı görülür. Burada ticaret yapıp ipek süslemeler, kumaş ve bölgedeki diğer konar-göçerlerin hayvansal ürünlerini mübadele ederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Güney yolu Atbaşı’dan doğuya yönelerek Koçkar vadisi üzerinden geçip Isık-Köl’ün üzerinden Barksan şehrine gelir. İpek Yolu Barskan’dan Doğu Türkistan’a kol kol dağılarak devam etmiştir Kırgızistan’ın güney üzerinden bir yol daha vardır. Torugart kervan yolu olarak bilinmektedir. Fergana’dan Atbaşı’ya kadar gelerek daha sonra ayrılarak güneydoğuya doğru Taş-Rabat boğazı üzerinden, Çatır-Gölün kenarından, Torugart’tan geçmektedir.⁸²²

⁸²¹A. Mokeev, “Som” ve “Tıyın” Kelimelerinin Tarihi, *M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Seminerleri 1993-1994*, İstanbul, 1995, s. 31-32.

⁸²²O. Karaev, *Arabskie i Persidskie*, s. 62-69.

Kuzey Ticaret Yolu: Kuzey Yolu Semerkand tarafından Kırgızistan'ın güneyinde Kuba, Oş, Özgön, Atbaşı (şimdiki Koşay-Korgon kalıntıları) ve Isık-Köl kenarındaki Barshan şehirleri üzerinden Doğu Türkistan'na doğu ticaret yolu geçtiği anlaşılr. Semerkand'dan çıkan kuzey ticaret yoluŞaş(Taşkent) veya Türk Yolu olarak adlandırılan yol, İstifcab (Sayram) üzerinden Taraz (Cambıl) Merke, Çu vadisinden geçerek Doğu Tanrı-Dağları'na kadar ulaşır. Kuzey Yolu bugünkü Kırgızistan topraklarından, daha çok da yerleşik hayatın yoğun olduğu yerlere, Çu vadisindeki Nevakent şehrine (bugünkü Orlovka köyüdür) ulaşır. Buradaki halk yerleşik bir hayat sürmektedir, köylerin tamamının bugün bile kalıntıları vardır. Kuzey Yolu Nevakent'tenSuyab'a kadar buradan Isık-Köl'ün güney yakasından Barshan şehrine ulaşır. Büyük İpek Yolunun Kuzey ve Güney kolları Barskan'dan katılanlarla beraber Karkıra'daki Sın Taş üzerinden Doğu Türkistan'a kadar ulaşmaktaydı.⁸²³

Talas ve Çu vadilerinde kuzey kervan yolu dört yöne bölünmüştür. Birincisi Çatkal hattıdır ve Çatkal vadisinden geçerek Fergana'ya ulaşır. X yüzyılın coğrafyacıları⁸²⁴ Çatkal vadisi ve buradaki Ardalankent şehri hakkında malumat vermişlerdir. Çatkal'daki şehir ve durakların kalıntıları arkeolojik olarak incelenmiştir. Bunlar IX-XII. yüzyıllara tarihlenmektedir, bu da şehrin ticari-ekonomik yönden büyük bir rol oynadığını ispatlamaktadır.⁸²⁵

İkinci kol, kuzey kervan yolunda zikredilen Taraz'dan bölünerek, Yukarı Barksan üzerinden Talas ve Susamır nehrinden geçerek Koçkar'dan güney kervan yolu ile birleşmektedir. Talas ve Susamır'daki eski mezar, yerleşim alanlarının kalıntıları, yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen eşyalar, eski kale izleri, 1958'de Cumgal'da yapılan arkeolojik araştırmalar, bu yol üzerinde IX-X. yüzyıllarda halkın yaşadığını ve büyük bir meskûn mahal olduğunu açıkça ortaya koyar. Üçüncü kol İli koludur. İli kolu Çu nehrini geçip, Kurday'dan aşarak Almatı'ya kadar ulaşır. Dördüncü kol, Büyük İpek Yolunun Cul (Çala Kazak) durağından bölünür. IX.-X. yüzyıllarda bilgilere bakıldığında V.V. Barthold'un ulaştığı sonuca göre,Cul'dan çıkan kol Ahsikent'ten yol ile birleşmekte; Susamır, Ketmen-Töbö üzerinden, Çu ve Fergana vadisini birbirine bağlamaktadır. İpek Yolunun kuzey kervan güzergâhından çıkan dört ayrı kol, bugünkü Kırgızistan topraklarını, Orta Asya'daki konar-göçer ve yerleşik halkları birbirine sıkı

⁸²³O. Karaev, *Arabskie i Persidskie*, s. 69-74; A. Bernştam, *Kırgız cana Kırgızstandın*, s. 466 -469.

⁸²⁴O. Karaev, *Arabskie i Persidskie*, s. 76.

⁸²⁵A. K. Kibirov, "Arheologičeskie pamyatniki Çatkala", *TKAEE*, T. II, Frunze, 1959, s. 38.

ilişkilerle bağlayan bununla beraber doğu ellerini batı ülkelerine ulaştıran kan damarları gibidir.⁸²⁶

X. yüzyılda ticaret oldukça gelişmiş, bu dönemde kervanlar ve tacirler yolu kısaltmak için çalışmış, varacakları yerlere malları hemen ulaştırmaya gayret etmişlerdir. IX.-X. yüzyılda İpek Yolu kavşağında yer alan Kırgızların ticarî yapıları güçlenmeye başladığını görürüz. Bu dönemde uluslararası ilişkiler de güçlenmiştir. “İşte bu ülkeden (Kırgızlardan) çok fazla misk, değerli av derileri, kayın ağacı ve hutu(mamut dişi veya kemiği) alınmaktadır.”⁸²⁷

İpek Yolunun gelişme dönemi Karluk ve Karahanlı devleti zamanlarına denk geldiğini belirten Ö. Karayev, “...İpek Yolunun Kırgızistan’dan geçen güney ve kuzey yollarının kolları bir araya gelerek Kırgızların ve Kırgız topraklarında yaşayan bütün boyların, halkların bütün ekonomik ve kültürel seviyelerinin yükselmesini güçlü bir şekilde etkilemiştir..”demektedir, ayrıca da o bu konuda: bugünkü Kırgızistan toprakları Araplar tarafından işgal edilmediğini; Arap komutanlarının ele geçirdiği yerlerin sınırları içerisinde Talas vadisinin aşağı tarafları, Oş şehrinin batı tarafları ve Özgen şehrine kadar olan bölge olmakla günümüz Kırgızistan’ın büyük kısmı “dinin dışında” olan toplumların içinde yaşadığı bir yer şeklinde görülmektedir. IX.-X. yüzyıllarda Kırgızistan, Orta Asya’da İslam dininin yayıldığı bir bölgenin kuzey-doğu sınırındır. İkinci olarak da Kırgız topraklarından geçen ve dünyaca ünlü olan İpek Yolunun transit geçiş güzergâhıdır. Doğu ve Batını bağlayan bu yoldan geçen kervan yolları sağ salım bir şekilde geçmekte olup, bu da burada oturan halkların ekonomik-ticaret ilişkilerinin yakınlıklarını daha da arttırmıştır.⁸²⁸ Diğer yandan X. yüzyılın ortasında Türklerin İslâmı kabul etme sürecinin başlaması ile diğer İslâm ülkeleri ile kurulan ilişkilerin canlanmasıyla Türk topraklarından geçen ticari yollar tekrardan işler hale gelmiştir. Bu devirde Çin’in Güney Tan’g ve Kuzey Sung hanedanlığının "Çin paraları (yaklaşık 50 adet) hem de Samani dirhemi ve fels paraları (19 adet) ile ve diğer arkeolojik buluntular ile doğrulanıyor. X. yüzyılın ikinci yarısında önce Çu vadisinde daha sonra Isık-Köl bölgesinde ticari yolların hareketlendiği ve mal-para ilişkilerin yeniden başladığı görülmektedir.”⁸²⁹

⁸²⁶Ö. Karaev, *Arabskie i Persidskie*, s. 77.

⁸²⁷KCKTB, T. I, s. 57, 63; *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 64.

⁸²⁸G. Ö. Esenalieva, “Kırgızdardın cana Kırgızstandın orto kılımdardagı sooda baylanıştı, çarbalık turmuşu Ö. Karaevdin izildöölöründö”, *Voprosi istorii Kirgizstana/Kirgizstandın tarihının meseleleri*, № 4.

⁸²⁹V. G. Koşev, "VII-XII. Yüzyıllara Asrası Yedisi Vadisindeki Ticari İlişkiler Hakkında Yeni Numizmatik Belgeler", (Tr. çev: Cengiz Buyar), *MUKIJ*, S. 15, 2006, s. 63-73; VII-IX. Yüzyıllar arası Isık-Köl vadisindeki Çin paraları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: V. G. Koşev, Denejnoe obraşenie v İssık-Kul'skoy kotlovine v VII-IX e-kaynak, http://alwian.host.net.kg/Biblioteka/den_obr.htm

Kırgızlar eski zamanlardan beri Hunların kontrolünde bulunan güney ticarî güzergâhındaki, yani İpek Yolundaki faaliyetlerinin yanı sıra kuzeydeki ticaretle de ilişki içindeydiler. Güneydeki İpek yoluna mukabil kuzeyde de bir Kürk yolu vardı. Kürk yolu batıda Ural'dan, Bulgar'dan, Hazardan ve Sibiryâ Kırgızlarının topraklarından geçerek uzak doğuda Amu nehrine, Çin sınırlarına kadar uzanmaktaydı. Tanşu'daki ve İslam kaynaklarındaki bilgilere göre, Yenisey Kırgızları hem güneydeki İpek Yolu'yla hem kuzeydeki Kürk Yolu'yla ilişki içinde oldukları anlaşılmaktadır.

3.1.7. Vergi

Halk merkeze vergi ödemekteydi. Aynı zamanda tüm erkek nüfus askerî göreve çağırılmaktaydı. Bütün halk vergi ödemekteydi. Vergilerini (*kiş* ve *tıyın çıçkan*) samur (nokra) ve sincap derisi ile aynı olarak ödemekteydiler.⁸³⁰

Minusin bölgesinin kuzey-doğu eteklerinde Yenisey Kırgızlarına bağlı olan, değerli av derileri vererek vergi ödeyen *Kıştımlar* yaşamaktadır. Tan'g sülalesinin yazarı, Dubo (Tuva), Milige ve Eçji Kıştımları'nı da Kırgızlara tabi olanlar arasında, İslâm kaynakları ise Fûrî Kırgızlara bağlı bir kabilenin ve Kırgızlardan farklı olan Küseym boyunun kürk, misk ve hütüvv (boynuz) temin etmek için avlandıklarını⁸³¹ zikreder.

Büyük Kırgız Hâkimiyeti döneminde Altaylar'da oturan kavimler de demirden yapılan eşyala, kiş, samur, kürk ile aynıyatla haraç ödemekteydiler.⁸³²

3.1.8. Şehirler

IX.-X. yüzyıllarda ticaret yollarının yanında Orta Asya bölgesinde şehirlerin oldukça genişlediğini görürüz. Çu bölgesinde çoğunluğu X-XII. yüzyıllarda ortaya çıkan seksenden fazla şehrin kalıntısı tespit edilmiştir. P. N. Kojemyako, bu bölgedeki bazı şehirlerde büyük ölçüde gelişmiş el sanatlarının ticaret merkezlerinde toplandığını, bununla birlikte diğer alanları çevreleyen yerlerde yerleşik halk arasında el sanatlarının ticarî değişim aracına dönüştüğünü doğru bir şekilde tespit etmiştir.⁸³³ Çu, Talas vadilerindeki şehirlerin fizikî yapıları bir hayli değişir. Ticaretten kârlar elde eden feodallerin hanları, kervansarayları inşa etmeye başladığı yakınlarında yer alan konar-

⁸³⁰KCKTB, T. II, s. 50; Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 356.

⁸³¹İslam Coğrafyacılarına Göre, s. 64; *Vostoçnie Avtorı o Kırgızah*, s. 7.

⁸³²A. P. Potapov, *Oçerki po İstorii Altaysev*, M-L, 1953, s. 97-99.

⁸³³Ö. Karayev, *Türkler*'den P. N. Kojemyako, "İz İstorii Rannesrednevekovih Poseleniy Çuyskoy Dolini", *Tİİ, AN Kirg. SSR*, Vıp, II, 1958, s. 155-156.

göçer boyların saldırılarından korunmak için, şehirlerin etrafları büyük duvarlarla çevrilir ve kulelerle sağlamlaştırıldığı anlaşılmaktadır.

Ticaret yolları üzerinde korunaklı şehirlerden pek de eksiği olmayan kervansaraylar yapılmıştır. Günümüz Kırgızistan topraklarında kalan şehir ve kışlaklar hakkında kaynaklarında sıralanmıştır. Kaynaklarda çoğunlukla şehir adlarını şehirlerarası mesafeyi ve bazen de şehir hakkında coğrafi bilgiler verilmektedir. Sayı olarak çok nüfusa sahip olan şehirler yazılı kaynaklarına göre şunlardır: Oş, Özgön, Kacangarbaşı, Atbaşı, Miskan, Medva, Ardalankent, Kurşab, Cakil, Aşağı Barshan, Suyab, Camukent, Sus, Kul, Sikul, Yukarı Barshan, Taraz, Balasagun. Bunların içinde Kırgızistan'ın kuzeyinde Suyab ve Balasagun, güneyinde Oş ve Özgön yer alır. Günümüzde de aynı adı taşıyan Oş ve Özgön, Kırgızistan'ın en eski dönemlerden bugüne kadar varlığını sürdürmüş şehirlerdir.⁸³⁴

IX-XII. yüzyıllarda Isık-Köl sahasında ve Tanrı Dağları bölgesinde kurulan şehirlerin yapılış planlarına bakıldığında dört köşeli duvarların mevcut olduğu anlaşılır.

Balasagun: Manas destanına göre, Balasagun Akunbeşim'im ordası ve Kırgızların eski vatanıdır. Kıtay-kalmuklar Manas doğmadan önce Kırgızları her tarafa sürdükleri zamanları bu bölgeyi Akunbeşim yönetmekteydi. Kırgızlar Altaylar'dan tekrar geldiklerinde bu topraklara yerleştiği söylenmektedir.⁸³⁵ Mahmud, Balasagun'u haritasında Taraz şehrinin güneyine yerleştirmiştir. Araştırmacılar Balasagun'un günümüz *Tokmok*'un⁸³⁶ güney tarafındaki Karahanlı dönemine ait olduğu bilinen tarihi *Burana*⁸³⁷ şehir harabelerinin bulunduğu bölgeden aramışlardır. Bilindiği gibi, Balasagun X. yüzyılda Çu vadisinde yerleşen Karahanlı devletinin kuzey merkeziydi. IX-XII. yüzyıllarda diğer şehirlere göre çevresinin genişliği ve yaşayan insan sayısı yönüyle büyük bir şehir olmakla ticaret ile el sanatlarının en büyük merkezi haline geldiği bilinmektedir.

V. Barthold *Suyab*'ı Isık-Köl tarafından aramayı, tarihi *Balasagun*'u ise *Ak-Beşim*⁸³⁸ şehir harabeleri ile özdeşleştirmiştir. L. Kızlasov'un *Ak-Beşim*'de Budda tapınaklarına yaptığı arkeolojik kazılarda, Çince *Суге-чжень*, *Сугаб* (Suyab) kulesinin kumandanının yardımcısı *Ду Хуая* adlı kişinin yaptığı hizmeti şereflendirmek için Çince

⁸³⁴O. Karaev, *Arabo-Persidskie*, s. 80-87.

⁸³⁵Sagimbay Orozbekov, *Manas*, II, s. 79, 95, 120; *ME*, I, s. 249-252; Balasagun için bkz: Togan, Zeki Velidi, "Balasagun", *IA*, C. II, MEB, 1961/1986, s. 269-272.

⁸³⁶Tokmok: Kırgızistandaki bir şehir.

⁸³⁷V. D. Goryačeva, *Srednevekovie Gorodskie Tsentrı i Arhitekturnie Ansambli Kirgizii*, Frunze, 1983, s. 55-66; A. N. Bernštam, *Kul'tura Drevnego Kirgizstana*, Frunze, 1942.

⁸³⁸Ak-Beşim: Bişkek'in 65 km. doğu tarafındaki şehir harabeleri; V. Barthold, "Oçerk İstorii Semireç'ya", *Soç.* T, II, Ç, I, Moskva, 1963, s. 21-106.

yazılan sütun bulunmuştur. Çin kroniklerine göre, bu adı taşıyan kişinin VII. yüzyılın 80 yıllarında *Suyab* kulesinin valisi aynı zamanda kumandanı olduğu ortaya çıkmıştır. IX. yüzyılda Çin kronikleri ile yol haritalarında *Suyab* adının ortadan kaybolduğu, fakat merkezi şehir hayatını sürdürmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Ak-Beşim’de yapılan arkeolojik kazıların sonucu Kızlasov Balasagun ile Ak-Beşim’in aynı olduğu görüşünü reddetmiştir. Çünkü Ak-Beşim’de X. yüzyıldan sonraki kültür tabakası yoktur.⁸³⁹ Dönemin İslâm kaynaklarında *Urdu* (Ordu) veya Ordukent (hakanın şehri) olarak kayda geçmekteydi. Sonraki X. yüzyılda Ordukent yerine şehir merkezi olarak *Balasagun* (Ak-Beşim’den 3-4 km güneyinde) ön plana çıkmaktadır. *Balasagun*’un Ordu şehrine yakın mesafede olduğundan *Kuz Ordu* denildiği anlaşılmaktadır.⁸⁴⁰ Mahmud Kaşgarlı onu üç adla, *Balasagun*: “*Koz Uluş*”, “*Koz Ordu*”, “*Kuz Ordu*”⁸⁴¹ diye adlandırmaktaydı.

Bugün ilimde tarihi *Suyab* ile *Balasagun*’un (Kuz-Ordu, Kuz-Uluş) XI. yüzyıla ait olduğu düşünülen *Burana/Minara* (Kırgızistan) kulesinin yerleştiği sınırlar içerisinde bulunduğu konusu onaylanmış görülmektedir.

XI. yüzyıl Karahanlı dönemine ait Narın bölgesindeki *Koçkor-Başı* şehri de bugüne kadar “*Koçkor*” olarak saklana gelmiştir. Bu şehir XI. yüzyıldaki Mahmud’un dünya haritasında Isık-Köl’ün batı tarafında bir dağ silsilesinden sonra görülmektedir. Gerçekten de, Isık-Köl vadisi ile Koçkor vadisi ortasından geçen dağ şimdiki topoğrafik malumat ile netleşmektedir. Mahmud’un kayda geçtiği, *Zanbı Art Balasagun* ile *Koçkor-Başı*’ı arasında bir dağ geçidi⁸⁴² vardır. Bu da gerçektir. *Balasagun*’dan *Koçkor-Başı* tarafa “*Kırgız Kırka Dağ*” silsilesi içinden kaynaklarda sözü edilen *Zambı-Art* bugünlerde Şamşı geçididir.⁸⁴³

Özgön/Özkent (Öz-kend) şehri⁸⁴⁴ günümüz Kırgızistan’ın güneyinde bulunan bugüne kadar saklana gelmiş XI-XII. yüzyıllarda Fergana bölgesinin merkezidir. Bugünlerde *Özgön* adıyla anılmaktadır. Kaynaklar, *Özkent* (kâfirler ile) savaş bölgesi tarafındaki Fergana şehirlerinin sonu olarak gösterirler. Şehrin Fergana ile Türklerin sınırındaki şehir olduğu, Fergana vilayetindeki iklimi ılık bir bölge olduğundan, büyüklüğü açısından *Oş* şehrinin üçten ikisine denk gelip, şahiristanı, ağaçlı, bistanları

⁸³⁹L. R. Kızlasov, “Rabota Çuyckogo arheologičeskogo otryada v 1953-1954 gg”, *KSİAAN SSSR*, Vıp. XXVI, 1957, s. 95-96.

⁸⁴⁰V. D. Goryačeva, “O lokalizatsii goroda Balasagun”, *Stranitsy istorii material’noy kul’tury Kirgizstana*, Frunze, İlim, 1975, s. 130-137; V. Goryačeva, *Srednevekovie gorodskie tsentri i arhitekturnie ansambli Kirgizii*, Frunze, 1983, s. 54-66.

⁸⁴¹*DLT (Dizin)*, C, IV, 5. Baskı, s. 832.

⁸⁴²*DLT*, C, III, s. 441.

⁸⁴³O. Karaev, *Arabskie i Persidasiye*, s.79.

⁸⁴⁴*DLT*, C, I, s.344.

ile arıkları vardır.⁸⁴⁵ Arkeolojik kaynaklar *Özgön* şehrinin hızlı bir şekilde geliştiğini göstermektedir. *Özgön* Karahanlı Nasribn Ali Kağan'ın ordasıydı. Fergana bölgesindeki bilinen şehirlerin büyük bir kısmı X. yüzyıla kadar surlarla, iç kale, ribat ve şehristanla birlikte inşa edilmekteydi. X-XII. yüzyıllardan bugüne kadar varlığını koruyan *Özgön* mimarî kompleksi inşa edilmiştir.⁸⁴⁶ Güney Kırgızistan'da adını bugünlere kadar koruyan *Oş* şehri hakkında kaynaklar şu bilgiyi vermekteler: "...*Oş* etrafı surlarla kuşatılmış hareketli bir şehir. Şehrin içinde sur ve emirin otağı var. Şehir dağa bitişik kurulmuştur".⁸⁴⁷

X-XII. yüzyıllarda konar-göçerlerin yerleşik hayat biçimine ve şehir hayatına geçişi Karahanlılar döneminde fazlasıyla görülmektedir. Arkeolojik araştırmalar, Karahanlı devletinin farklı bölgelerde yerleşik hayatı benimsemiş; tarımla iştigal eden bir hayat biçiminin mevcut olduğunu ortaya koyarlar. Isık-Köl bölgesinin halkının, daha X.-XII. yüzyıllarda tarım hayatına geçiş yaptığı anlaşılmaktadır. Araştırmalar neticesi buralarda yüze yakın orta çağ şehrinin ve başka halkların yerleşik hayatını gösterir kışlak kalıntılarının bulunuşu, Kırgız topraklarının bu bölgelerde feodalite döneminde bile aynı tarım hayatının daha da yaygın olarak sürdürüldüğünü ispatlar şekildedir.⁸⁴⁸

Barshan/Barskan: Manas destanına göre Manas, han olarak seçildiği zaman Barskan ona ait bir bölgeydi.⁸⁴⁹ Manas'ta sözü edilen Barskan, bir toponim (bir şehir ismi) olarak gösterilmektedir. IX-X. yüzyıllardan başlayarak Arap-Fars eserlerinde adı geçen Barshan⁸⁵⁰ şehri, günümüzde (Kırgızistan'ın doğusunda) Isık-Köl'ün güney kenarında bulunmaktadır. Kaynaklarda Bashan'ın göl kenarındaki zengin, rahat, seviyesi yüksek, hoş bir kasaba olduğu ve Toğuzguzlar'a bağlı olan halkın reisinin ise Halluhlar'dan olduğu belirtilmektedir.⁸⁵¹ Mahmud'a göre, "Barshan Aşağı Çinin adıdır. O. Kaşgar yakınlarında bulunan bir dağın tepesindeki kaledir, aşağısında altın madenleri bulunmaktadır."⁸⁵²

IX-XI. yüzyıllarda bu topraklarda Çiğillerin oturduğu, Barskan'ın hükümdarının "manak" ve "cetebin" unvanı taşıyıp, gerekli zamanlarda altı bin asker çıkarttığı görülmektedir. Barskan'a batı tarafından Talas, Çu vadileri, *Boom* dağ geçidi, güneyinden Fergana, *Oş*, *Özgön*, *Arpa*, *Narın* üzerinden gelen kervan yolları

⁸⁴⁵KCKTB, T. I, s. 48, 69, 33.

⁸⁴⁶V. E. Nusov, *Arhitektura Kirgizii*, Frunze "Kırgızstan", 1971, s. 18; D. V. Goryaçeva, *Arhitekturnie*, s. 75-80.

⁸⁴⁷KCKTB, T. I, s. 69.

⁸⁴⁸Ö. Karayev, *Türkler*, s. 187.

⁸⁴⁹Sagımbay Orozbekov, *Manas*, I, s. 192.

⁸⁵⁰O. Karaev, *Arabo-Persidskie Istočniki o Tyurkskih Narodah*, s. 16-19; *Arabskie i Persidskie Istočniki*, s. 86.

⁸⁵¹A. Bernştam, *Kırgız cana Kırgızatandın*, s. 361; *İslam Coğrafyacılarına Göre*, s. 65; Faruk Sümer, "Orta Asya'da Eski Türk Şehirleri: (Balasagun-Barshan)", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S, 100, Nisan 1995, s. 15- 19.

⁸⁵²DLT, C. I, s. 436, 456.

ulaşmaktaydı. Türk efsanelerine göre, Yafettin'in iki çocuğu vardır. Onların biri olan Türkün Tutel'in, Barshan ile İlak adında iki çocukları olmuştur. Onların son üçünden Çiğil, Barshan ve İlaklılar çoğalmıştır. Bu efsanede, Barskan'ın ve onun bölgesinde yerleşen Çiğillerin hatırlatılması boşuna değildir.⁸⁵³

T. Çototeğin'e göre *Barshan*, bir boya veya halka verilen etnik bir isim değildir. Bars ismi, Türk kağanlığının devrinden beri belli olan Türk ile Soğduların dilinde ortak kullanılan “*kend*”-“*kan*” (şehir, yerleşke) sözünden gelmektedir. “*Bas'a ait kale, orda, şehir*” manasındadır. Çoroev bununla ilgili kaynaklarda zikredilen Bars-han'ın sadece bir toponim (şehir adı) olarak görülmesini belirtmiştir.⁸⁵⁴

İncelediğimiz dönem XIII. yüzyıla Oş, Özkent, Taraz (Talas), Barskan, Atbaş, Ton, Koçkor-Başı, Çüy, Sugınsamır (*Suusamır*), Isık-Köl, Şamşı geçidi (*Zambı Art*) bugüne kadar saklana gelmiştir.

3.2. SOSYAL HAYAT

Ortaçağlar boyunca Kırgızların sosyal ilişkileri Eski Türk devletlerinin sosyal yaşayışı ile ortak özellikler sergilemektedir. Bununla birlikte, Kırgızların toplumsal düzeni içinde yer alan kendine has yaşayış şekli oluşmuştur.

3.2.1. Budun/Bodun

“*Bodun/budun*”, “*qarabodun*” terimlerine Yenisey yazıtlarında rastlanmaktadır. Erken Orhun kitabelerinde aynı terimin “*bodun*” (millet), “*bod*” (aynı kavimden boy, millet) şeklinde iki ayrı kelime olduğu anlaşılır.⁸⁵⁵

Yusuf'un ifadesine göre budun kendi içinde, durumuna göre zenginler, orta halli çiftçiler ve fakirler olmak üzere ayrılır. Hizmet edenlerin büyük kısmını ise “*kara budun*” adlı kitle teşkil etmektedir.

Kırgızların sosyal birliğini oluşturan “*bodun*”, siyasi, askeri, idari-yönetim şekliyle “*El*”⁸⁵⁶ vatan diye kabul edilen ve belirli bir toprak üzerinde toplanan birliği oluşturmaktadır. Kağan, “*eli*” toplayıp, “*budunu*” yöneten idarecidir. Ülkede idareci sınıf “*beyler*” ile toplumun çoğunluğunu oluşturan “*budun*” olarak ikiye bölünmektedir. Kırgızların sosyal hayatında toplumun çoğunluğunu oluşturan “*bodun*”a Kırgız

⁸⁵³ KCKTB, T, I, s. 66.; “*Manas*” eposundaki toponimler, (hızl. MalinaKasimgeldieva), “Biyiktik”, Bışkek, 2009, s. 42-43.

⁸⁵⁴ Barshan'ın bir boyun adı olmadığı, bir coğrafik adlandırılış olduğu konusu ile ilgili bkz: T. K. Çoroteğin, *Mahmud Kaşgari (Barskani) cana anın “Divanu Lugati T-Türk” Söz Cıynagı (1072-1077)*, s. 87-96.

⁸⁵⁵ DTS, s.107.

⁸⁵⁶ El: 1. Kabile, soy, halk, millet, vatan, öz ülke; 2. Soydaş, 3. Sivil; 4. Memleket, devlet manasındadır, bkz: DTC, s. 107-108, 423.

yazıtlarının on sekizinde ⁸⁵⁷ “...qarabodinim..”, “...qarabodinim-a...”, “...bagimbodunimga..”, “...bodinimgabökmadim...” kümülbodunim...” ifadeleri görülmektedir.

Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, zenginlerin karşısında olan sosyal tabaka, Kırgızlarda “qarabodin” şeklinde ifade edilmekteydi. Zenginlerin *bodun*’a söyledikleri nasihatler ve “Ey kara budun, çalışkan ol! El’in kurallarını bozma!” ⁸⁵⁸ çağrısında bulunmaları Kırgızların sosyal düzenindeki ideolojik yapıyı ortaya koymaktadır.

Çin kaynakları, Kırgızların sosyal sınıflarını birbirinden ayıran özelliklerini giyim-kuşama özgü hususiyetlerde aramışlardır. Örneğin, hükümdarın vebaşkaların giydikleri baş giyim farklıydı. Giysi dikmek için kumaştan işlenmiş, parça veya yünden süslemeler kullanmışlardır ve belindeki kemere (kına) bıçak ile kama-kılıç takmışlardır. Ayrıca halk (*qarabodun*) deriden yapılan giysileri giyerek başlarına bir şey takmadan çıplak gezmekteydiler. Kırgızlar kışın ağaçtan oda yaparlar ve ağaç kabuğu ile kaplanan evlerde oturmaktaydılar. ⁸⁵⁹

3.2.2. Aile

Yenisey yazıtlarında Kırgız sosyal hayatı hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür. Yazıtların içeriğine baktığımızda, ailede akrabalar, yöneticiler, emir altındakiler, arkadaşlar, onları kuşatan bir muhit göksel cisimler, vatan, nehir-göller, edindikleri mal-mülk, sosyal sınıflar hakkında önemli bilgilere rastlanmaktadır.

Eş-hanımlar: Kırgız ailesinde bayanlar önemliydi. Yenisey yazıtlarında çoğunlukla, metin içinde en başta olmak üzere, “eş, hanımlar” gelmektedir. Eş-hanımlar ile ilgili altı kelime hazinesi, diğer aile üyelerine göre daha çok (26) sayıda gözükmektedir.

Yazıtlarda “eş, hanım” manasını veren altı kelimeye şu şekilde rastlanmaktadır: “qunçuy”, “abçi”, “kişi”, “yotuz”, “nina” ve “eş”. Çince “kon-çy” prenses ve “kung chu” imparatorun kızı anlamındaki bu kelimenin, önce Gök-Türkler, daha sonraki yüzyıllarda ise Kırgızlar tarafından kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Kırgız

⁸⁵⁷ *Bodun/qarabodun* teriminin görüldüğü yazıtlar: E-1(UyukTarlak), E-5 (Barık I), E-10 (Elegeşt I), E-11 (Berge), E-19 (Çaa Hol VII), E-27 (Oya, Hakasiya), E-29 (Altın Köl II), E-32 (Uybat III), E-42 (Bay Bulun I), E-43 (Kızıl Çıra), E-44 (Kızıl ÇıraII), E-45, E-49, E-59, E-68, E-120, E- 147, E- 152. Bununla ilgili geniş bilgi için bkz: İ. Kormuşin, *TEE, II*, s.101-104; 110-111; 116-117, 120121, 123-125, 130-131, 132, 133; Orkun, *ETY, III*, s. 179-183, 121, 123, 129, 157-159, 143-146,95-98, 57-58; Malov, *Eniseyskaya*, s.41, 61-64, 78-79, 79-81.

⁸⁵⁸ S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, *Kazakistan: Tütkün Üç Bin Yılı*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 152.

⁸⁵⁹ *Vostoçnie Avtorı*, s. 15; N. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o Narodah Sibiri*, Moskva, 1961, s. 58.

Kağanı *Bars-Beg*'in *qukçuy* (eşi) Türk prensesiydi. “Eş- hanım” manasını veren: “*abçi*”, “*kişi*”, “*yotuz*”, “*nina*”, “*eş*”⁸⁶⁰ kelimeleri kullanılmaktaydı. Araştırmacıların da belirttikleri gibi, Yenisey yazıtlarında geçen ifadeler, Kırgız toplumsal yaşamında ve aile hayatında eş, hanım ve kız çocukların ayrıcalıklı bir yeri olduğunun delili olabilir.

Oğullar: Yazıtlardan edinilen bilgilere göre, aile içinde kendisine atfedilen önem bakımından ikinci sırayı “oğullar”ın aldığı görülmektedir. Oğullar ile ilgili: “*ogul*”, “*oglan*”, “*uri(urı)*” terimlerine rastlanmaktadır. Mezar taşlarının çoğunluğunda oğulların, hanımlardan sonra zikredildiği dikkat çekmektedir. Yazıtlardaki bu bilgilere, sadece bir aile hatırası olarak değil, İ. Kormuşin’in de belirttiği gibi siyasi, sosyal dokümanlar olarak bakmamız gerekmektedir. Aile üyelerinin sıralandığı bu mezar yazıtlarında, ölenin el’ine, ülkesine yaptığı hizmeti tasdik edildiği anlaşılmaktadır. Mezar yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla hukuki yönden öz oğullarının miras sahipleri olarak anılmasını daha bir kez hatırlatmaktaydılar.⁸⁶¹ Miras düzenine göre, kalan miras onun ailesine aitti. Kırgızların sosyal hayatında ailede ilk eşe ve ondan doğan çocuğa önem verildiği anlaşılmaktadır.

Baba-Anne-Ata: Yenisey yazıtlarında aile üyelerinden sayılan baba-anne-ata: “*öq*” (anne), “*qaı*” (baba), “*ata*” (baba tarafından dede, büyükler)⁸⁶², mezar taşlarındaki sırada oğullardan sonra gelmektedir. Bugüne kadar bulunan yazıtların sadece ikisinde, “*öq*” (anne), “*qaı*” (baba) “...*qaınsız*...*ögsüz*” “*atasız*”, “*annesiz*” kalındığından bahsedildiği bilinmektedir.

Akrabalar: Yazıtlarda geçmekte olan aile üyeleri sıralamasında sonraki sırayı akrabalar almaktadır. Öz akrabalara Kırgızlar “*açi-içi*” (büyük kardeş), “*ini*” (küçük erkek kardeş), “*ikiz*” (ikizler)⁸⁶³, “*qadaş*”⁸⁶⁴ (kan kardeş) demekteydiler. Ayrıca yazıtlarda gelin tarafındaki akrabalar⁸⁶⁵ ile uzak akrabalar ve akraba olmayanların ise “*adaş*” (arkadaş, savaş arkadaşı), “*qadin*” (kaynana), “*küdagü*” (damat), “*kelin*” (gelin), “*tünür*” (kaynata), “*töran*” (bayan tarafına özgü), “*jure*” (şurin veya hanım tarafındaki küçük akrabalar) ve savaşlarda elde edilen hizmetkârlardan⁸⁶⁶ oluşmaktaydı.

Oğuzlarda olduğu gibi Kırgızlarda da, evlenirken kız evinin oğlan evinden kalın veya başlık istemesi (mal talep etmesi) geleneği vardı. Birbirini seven aileler daha

⁸⁶⁰İ. Kormuşin, *TEE*, II, s.164, 258-259; 264-266; Yenisey Kırgızlarının sosyal ve ekonomik hayatı ile ilgili bkz: s. A. N. Bernştam, *Kırgızdardın ana Kırgızstandın tarıhı cana arheologiyası boyunca tandalma emgekter*, 32-45.

⁸⁶¹İ. Kormuşin, *TEE*, II, s.266-267.

⁸⁶²İ. Kormuşin, *TEE*, II, s.275-276.

⁸⁶³İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 277.

⁸⁶⁴İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 279.

⁸⁶⁵İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 258, 263, 267, 277, 279, 280-282, 285.

⁸⁶⁶İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 287.

beşikte iken çocuklarını birbirine nişanlamakta idiler. Fakat bu durum erken Ortaçağ dönem Çin kaynaklarına göre çelişkiler göstermektedir. Bir yerde “Onların (Kırgızların) geleneğinin hepsi T’u-chüe (Gök-Türkler)le aynıdır, malsız mülksüz, hediyesiz evlenilir. Yabancılarla münasebetten kaçınılmazlar”⁸⁶⁷ denirken, başka bir Çin belgesinde “Evlenirken at ve koyun başlık parası olarak verilir. Zenginleri yüz veya bin koyun ile at verirler” ifadesine rastlanmaktadır.⁸⁶⁸ Kırgızlar, Sovyet döneminde ve günümüzde de kalın olarak at, koyun ve büyükbaş hayvanları kalın olarak verme adetini sürdürmektedirler.

Kaynakların verdiği bilgilere göre, Kırgızların Tibet, Kitan ve Çin’e gidip eğitim alan çocukları da vardır. Araştırmacılara göre Kırgız Kağanının Çin’le mektuplaşmalarını hazırlayan bir sekreterlik kadrosu bulunduğu düşünülmektedir. Dış ülkeler ile ilişkilerin yoğun şekilde yaşandığı IX. yüzyılın 840 tarihinden sonraki Kırgız-Çin diplomatik ilişkilerini de hesaba katarsak, başka ülkede eğitim alıp, yabancı dil öğrenen gençler sayısı bir hayli çoğalmaktaydı, bununla beraber kağanlık döneminde Kırgızların arasında okuma yazma gelişmekteydi.⁸⁶⁹

Tanşu’da belirtildiği üzere, kadınlara bakıldığında erkekler azdır. Belki böyle bir durum, savaş döneminin özelliğine uygun düşmektedir. Kırgızların göçebeliğe dayanan hayat tarzlarını da hesaba kattığımızda kadın emeğine ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca Avrupalı gezginlerin ifadelerine göre, “erkekler hiçbir şey yapmıyorlar.” Onlar avcılık yapıp, atış yapmayı tercih ederler. Kadınlar ise bütün işleri yaparlar; elbise, gömlek, ayakkabı, keçe çizme ve diğer şeyleri ise deriden yapmaktadırlar.

Üst düzey yöneticiler de dâhil olmak üzere herkes, keçeden yapılmış çadırlarda yaşamaktaydılar. Diğer bir Çin belgesine göre de, Kırgızlar ağaçtan ve deriden evler yapmaktaydılar. Kışın ağaç kabuğundan örtülü evlerde oturan aile veya uruğun tahmini sayısı ise bin veya yüz kişidir.⁸⁷⁰

Kırgız destanlarından da anlaşıldığı kadarıyla kadınlara toplumda yüksek bir değer atfedilmektedir. Kahramanın eşleri saygı ile karşılanmaktadır. Bu kadınlar, en az eşleri kadar iyi ata biner, savaş meydanlarında onlarla beraber yürür, el işlerinde beceriklidirler ve eşlerinin savaş kıyafetlerini de kendileri hazırlarlar.

⁸⁶⁷ Ahmet Taşağıl, “840 CılınÇeyinki Kırgızdar Tuuraluu Kıtay Bulaktarınan Maalımattar”, s. 452.

⁸⁶⁸ Ahmet Taşağıl, “840 CılınÇeyinki Kırgızdar Tuuraluu Kıtay Bulaktarınan Maalımattar”, s. 455.

⁸⁶⁹ M. Kocobekov, “OrtoKılımdağı Kırgız Kaganatındağı Bilim Tuurasında”, s. 155-161’den : *Dunhuan*’da bulunan Tibet yazısında Budizm metinlerinin “Kırgız yöneticilerinin” talebi ile tamamlandığı haberi verilmektedir, bkz: L. P. Kızlasov, *İstoriyaTuvı v srednieveka*, Moskva, 1969, s. 127; Kitanların Lyao sülalesinin merkezine Kırgızdar eğitim için adamlarını göndermekteydiler, bkz: N. V. Kyuner, “Novie kitayskie materialı po etnografii kırgızov (hakasov) VII-VIII vv”, *UZHNİYLİ*, Vıp. 2, Abakan, 1051, s. 12.

⁸⁷⁰ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 77.

3.2.3. Er-Asker

Yenisey yazıtlarında “*är*” (er) erkek, “*ärän*” (eren) asker isimlerine otuz iki yazıtta rastlanmaktadır. Bu er-askerlerin kendi askeri bölüğü vardır. Er-savaşçının yiğitliği, hayatı, zenginliği, rütbeleri, ülkesine adil hizmet etmek için gösterdiği fedakârlık, savaşlarda öldürdüğü kişi sayısı ile zaferleri bu yazıtlarda beyan edilmektedir. Örneğin, “*.jüz är inali göküzintikdi..*” (E-10); “*beş qırq ärörlürtim*” (E-27) “*...otuz är ö(lürtim)*, E-42 “*...yüz ärqadaşım*”⁸⁷¹ ifadelerine rastlanmaktadır.

Berge yazıtında Ter Apa İgragin “Kendi gönlümle, Çin imparatoruna terbiye almak için (eğitim görmeye) gittim, yiğitliğimden altın, gümüş, değerli taş-ipekli süslemeler, adamlar (kadınlar) buldum.” demektedir. Kağanlıktaki her ata oğlunun (gencin) geleceğinin sorumluluğunun kendisine ait olduğunu da belirtmektedir. Zengin olmayanlar beylere baş eğerek onların hizmetinde bulunmaktaydılar. İkinci Altın Köl yazıtındaki er-asker “Anam on ay karnında taşıdı. Bala olarak dünyaya geldim. Yavaş yavaş yiğit bir er oldum” diye yazılmıştır. Kecilig Hobu kitabesindeki “...on dokuz yaşında anasız kaldı, sonra er olup, otuz yaşında ülkedeki hizmetkâr *öge*, daha sonra kırk yaşında ülkedeki en yukarı hizmet derecesine yükselip, öz elini yönetti.” Demek ki, ‘er adına’ sahip olan yiğidin, kağanlıktaki askeri-idari işlerde görevlendirilip, zenginliğine ve nesline göre kendine yaraşan uygun bir rütbeye atanması mümkündür. Bunun için çok sayıdaki kitabede, onlar ülkelerinin “er savaşçıları” olup, kağanın buyruğu üzere, kademe kademe bir yönetim altında toplanmışlardır. Erin adı, kavim içindeki yeri ve rütbesine göre anılıp, yazıtlarda erin ismi oyularak taşta yazıldığından, ona damga gibi vurulmuş isim olarak bilinir. Mezar taşlarındaki yazıtlarda er’in öz adı, rütbesi, uruğ damgası ve onun akrabalık bağları zikredilmektedir.⁸⁷²

3.2.4. Mal-Mülk

Kırgızlarda varlık sahibi olmak büyük bir önem arz etmekteydi. Yenisey yazıtlarında “*barım*” (mal-mülk), “*sakiz adaqliy barım*” (sekiz ayaklı mal-mülküm) çadır; “*jilqi*” (büyük baş hayvan, çoğunlukla at), “*tört adaqli yjilqi*” (dört ayaklı hayvan) at, “*örüyüm qaram*” (benim beyaz, benim kara) çadır ve hayvan⁸⁷³ ailenin varlığı olarak kaydedilmekteydi. Kutluğ Bağa Tarkan’ın mezar kitabesinde beyin sosyal ve ekonomik durumu gözler önüne serilmektedir. “*Zengindim. On tane hayvan ağılım vardı. Yılıkm sayısızdı*”. Sosyal hayatta en fazla önem verilen mal-mülk; *mal* (at, deve, sığır) gibi

⁸⁷¹İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 285-286.

⁸⁷²M. Kocobekov, “Orta Asırlarda Kırgız Türklerinin Uruğ Münasebetleri”, *TY*, C, 21, Sayı 171, s. 53-54.

⁸⁷³E-11 (Berge, Tuva); E-42 (Bay Bulun I); E-96 (Hemçik Bom, Tuva) İ. Kormuşin, *TEE*, II, s.104, 131,287-288.

büyük baş hayvanlar ile *mülk* (mülk, emlak, servet) “*boz üy*” (keçeden yapılmış çadır), yaşanan yer ve taşınabilir çadır ve paradır. Örneğin Çakul’da yer alan beşinci kitabenin sahibi Tüzbay Küç Bars Külüg, “ünlü kaynatasının yardımı ile zengin olduğunu” yazdırmıştır. Yine Açıur’daki kitabenin sahibi “Tamga (damga) vurulmuş malı sayısız, akçesi sayılamaz, saçı kadar, malının-mülkünün dağ olduğu” nu belirtmektedir. Bu bilgilere göre, zengin sınıf karşısındaki sosyal tabaka fakir “*qarabodun*”lardır. Budunlara verdikleri “*qarabodun güçlü ol, memleketin nizamlarını bozma*” gibi nasihatler, Kırgız sosyal düzenindeki ideolojik yapıyı göstermektedir.⁸⁷⁴

Ortaçağ sonlarına doğru Kırgız kaynakları topraktan faydalanma hakkında şu bilgiler verilmektedir: Özellikle savaş zamanlarında cemaat halinde hareket etmekteydiler. Cemaatin dışında kalanlar ise düşmana esir olup akrabalarından ayrılmaktaydı. Bu yüzden topraktan faydalanmakta da zengini ve fakiri karışıp birlikte göç ederlerdi; birlikte otururlardı. Bir boya ait alanı bu boy kendi içinde uruk-uruğa, kışlaklara bölüp almaktaydılar. Bu bölünen toprak babadan oğullarına geçmekteydi. Yıl mevsimine göre, toprak şu şekilde bölünmekteydi: 1.“*Kıştoo*”, 2. “*Cazdoo*”, 3. “*Cayloo*”, 4. “*Küzdöö*”. Buralara beraber göç ederler; kışlak ve yaylağın hangi köye ait olduğuna bakmaksızın beraber faydalanırlardı. Fakat her bir ailenin kendine özgü oturacak yeri bulunurdu. Otlaktan hayvanlar için faydalanmak ve onu bölüştürmek kışlağın başındaki beylerin talimatlarına göre gerçekleştirilirdi.⁸⁷⁵

3.2.5. Zengin Sınıf

Kaynakların verdiği bilgilere göre bazı insanların mal-mülkü birkaç bine kadar ulaşıyordu. Özellikle üst sosyal kesime mensup kişiler son derece zengindi: “Sayısız atları vardı.” Çin kaynaklarından aktarılan bilgilere göre zengin kesimin giydiği giysiler *sülöösün* derisindendi. Burada kağanların giydikleri baş giyimden de bahsedilir. Bunlar bellerine kurç hançer asmakta iken fakir kesim sade deriden giysiler giyer ve başlarında baş giyim yoktur. Orhun, Yenisey ve Talas yazıtlarına göre, “bay”, “budun” (bukara), “kul”, kün’lerin toplumdaki üretim varlığını paylaşımında bir eşitlik söz konusu değildi. Zenginler, toplumdaki hayvanların büyük bölümüne sahipti. Bu kesime mensup kişiler, budunların mal-mülkünü almanın yanında onları bedavaya çalıştırarak, iş güçlerinden de faydalanmaktaydılar. Bunlar aynı zamanda, yün kesmek, buğday ve ot toplamak gibi

⁸⁷⁴M. Kocobekov, “Orta Asırlarda Kırgız Türklerinin UruğMünasebetleri”den, bkz: İ. A. Batmanov, Z. V. Aragaçi, G. F. Babuşkin, *Soremennaya i Drevnyaya Eniseika*, Frunze, 1962, s. 99; Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyrkov*, s. 11, 26, 81-82.

⁸⁷⁵Talıp Moldo, “Kırgız Tarihi, Uruuçuluk Kuruluşu, TürülüSalttar”, *Kırgızdar*, (hızl: Keneş Cusupov), Bışkek, 1991, s. 527-528.

işlerde de çalıştırılmaktaydılar. Toplumun çoğunluğunu oluşturan ve bir az mülkü ile kara budun toplumun az miktardaki zengin sınıfına bağımlıydı. “qan” (han) unvanını taşıyan hükümdar, yazıtların çoğunluğunda aile üyelerinden sonra yer almaktadır.⁸⁷⁶

Zenginlerin ziraatla ilgili vs. işleri savaşta esir alınan hizmetçiler tarafından yürütülmekteydi. Kırgızlarda zengin fakir sınıf ayrımı Kırgız mezarlarından elde edilen buluntularda açık bir şekilde görülmektedir. Arkeolojik buluntularda, ilimde *Çaatas* olarak bilinen kurganlardan çıkan altın eşyalar buna delil gösterilmektedir. Bunların yanında sıradan bir askere ve qarabodun’a ait kurganlarda genellikle at ve kullandığı silah, günlük hayatta kullanılan eşyalar ile birlikte gömülmekteydi.⁸⁷⁷

3.2.6. “Kul” (Köle)

“Kul” (Köle) Kırgız kağanlığındaki kölelerden oluşan sosyal sınıftır ve savaşlar sırasında toplanıldığı anlaşılmaktadır. Berge yazıtındaki “adamları buldum” ifadesi, onlara baş eğdirerek, köle olarak aldığı anlamına gelmektedir. Çin kaynaklarındaki bilgilere göre ise, Kırgızlar kar ayakkabılı Tutsele Dubo, Miligye ve Yeççıları gece yakalayıp, hırsızlık yapan adamları esir alarak çalıştırdılar.⁸⁷⁸

Kul (köle) ve *kün/kişi* (bayan köle) ise zenginlere tamamiyle bağlı, toplumda hiç özgürlüğü olmayan, çoğunluğu savaşta esir alınan veya “*tartuu*” armağan olarak verilen insanların toplumdaki en alt sınıfını oluşturmaktaydı. Sonuç olarak sosyal yapı önceki Gök-Türk ve Uygurlara benzemekle birlikte, göçebe feodalite yapısındaydı.

Bu şekilde kısa bilgi veren yazma kaynaklarda, Kırgız sosyal yapıları içinde yer alan kölelerin ekonomiye yapmış oldukları katkı belirli bir önem taşısa da, demografik yönden toplumun sosyal yapısına bir şeyler kazandırıldığını ifade etmek mümkün değildir. Ayrıca kölelerin iş gücüne, surların yapılmasında, sulama tesislerinde yapılacak işlerde, kitabelerin hazırlanmasında ve şehirlerin kurulmasında ihtiyaç duyulmuştur.

Çin kaynaklarına göre Kırgızların kendi yasaları vardır. Hırsızlık yapanlar ölüm cezasıyla cezalandırılırdı. Çin kaynakları Kırgızlar için “*onların yasaları çok serttir*” demektedir.⁸⁷⁹ Kırgızlar çocuklarını daha küçük yaştan eğiterek onlara, ülkelerini korumanın başlıca görevleri olduğunu öğretmekteydiler. Savaşta kaçanların,

⁸⁷⁶İ. Kormuşin, *TEE*, II, s.284.

⁸⁷⁷Evtyuhova, S. V. Kisilev’un 1939 yılında Hakasiya’da Kırgız “Çaatas” kurganlarından elde edilen eşyalar: altın, gümüş mutfak takımlarının ornömantal resimlerle kaplanan kab, küp ve süs eşyaları ile ilgili Yenisey Kırgızlarına ait arkeolojik buluntular için bkz: S. V. Kisilev, *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva, 1951, Moskva, 1953; L. A. Evtyuhova, *Arheologičeskie pamyatniki eniseyskih kirgizov(hakasov)*, Abakan, 1948.

⁸⁷⁸Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 354.

⁸⁷⁹Biçurin, *Sobranie svedeniy*, s. 353.

görevlerini iyi yapamayanların, vatana ihanet edenlerin, hırsızlık yapanların cezası ölümdü.⁸⁸⁰

Adalet sistemi töre temelinde yapılmıştır; ancak bu hususta kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır.

3.2.7. Keştem/Kıştımlar

Kırgız kağanlığı döneminde Sayan Altay'ın kuzey-doğu ve ormanlı bölgelerinde oturan, Kırgızlar tarafından ekonomik baskı altında olan boylara “*keştem*” “*kıştımlar*” denmekteydi. Çin kaynakları ve Tibet dokümanlarına göre Po-ma, Tu-po, Mie-lie-ko, Wo-chih, Keşinyan, Eçji boylarının Kırgızlara bağlı olduğu bilinmektedir. Her sene onlar Kırgızlara vergi ödemekteydiler. Vergi değerli hayvan derilerinden ödenmekteydi. Çin kaynakların verdiği bilgilere göre, Kırgızlar onları “tutukluyor ve iş yaptırmak için kullanıyorlardı”.⁸⁸¹

Araştırmacılar, Kırgızlara bağımlı olan Kıştım boylarının X. yüzyıldan Kırgız kağanlığının bazı bölgelerindeki alt sınıfa birleştiğini, “*kıştım*” (*keştem*) teriminin başlangıçta Kırgızların idaresi altındaki boyların sadece birinin adı olduğunu belirtirler. Kırgız kağanlığı feodal bir devlettir. Devlete maruz kalan boylardan vergi toplanması gerekmektedir. Kıştımların kısmen Büyük Kırgız Hâkimiyeti döneminde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bağlı boylar ve yüksek konumda olan Kırgızlar tarafından sosyal, etnik baskılara maruz kalan Kıştımları oluşturmuşlardır.⁸⁸²

Tan'g sülalesinin yazarı, Dubo (Tuva), Milige ve Eçji Kıştımları'nı Kırgızlara tabi olanlar arasında zikreder.⁸⁸³

Daha sonraki dönemlerde bile Kıştımlar Kırgızlara devamlı borçlu sayılmışlardır. Açlık olduğu zamanlarda onlar Kırgız topraklarına gelip giysi, hayvan ve ev eşyaları alıyorlardı. Onlar Kırgızlar'dan aldıkları malzemeler karşılığını tekrar ödemek zorundaydılar. Onlara göre yabani hayvan derileri ve kürkler ödeme olarak sayılmaktaydı. Tarla töresine göre Kıştımlar'dan beş kürk ve onun karşılığında vergi alınmıştır. Bazen vergi, demir süslemeleri, aletler, giysiler ve yiyecek olarak alınırdı. Mesela XVII. asrın başında onlar Tomskili yöneticiye Çulun ırmağı yakınında bulunan Kıştımlar'da 11 yılda toplanan (1691-1702) 11400 derinin geri verilmesini talep

⁸⁸⁰İ. E. Kıçanov, *Koçevie Gosudartva Ot Gunnov do Man'çjurov*, İzd. Firma “BostoçnayaLiteratura”, Moskva, 1997, s. 125.

⁸⁸¹Ahmet Taşağıl, “840 Cılına Çeyinki Kırgızdar Tuuraluu Kıtay Bulaktarınan Maalımattar”, s. 456; V. Butanaev, *Yenisey Kırgızları*, s. 153; L. P. Potapov, *Etničeskiy sostav i proishojdenie altaytsev, İstoriko-etnografičeskiy oçerk*, L, 1969, s. 169-170.

⁸⁸²V. Butanaev, *Yenisey Kırgızları*, s. 154.

⁸⁸³*Vostoçnie Avtorı*, s. 7.

etmişlerdir. Rus hâkimiyeti zamanında Kırgızlar Kıştımlar'dan zorbalıkla 200 bin samur, 100 tilki, 100 zardava, 5000 ars ve 20000 sincap derisi aldıklarını bildirmişlerdir.⁸⁸⁴

Büyük Kırgız Hâkimiyeti döneminde Kırgızların medeni seviyeleri kuzeydeki ve doğudaki komşulardan bir hayli öndedir. Kaynaklar Kırgızların egemenliği altına giren Güney Sibiryâ halkları arasında yaşayan “Kesim” adında bir halkın olduğunu, Kırgızların doğusunda ise “Furi” ve “Kay” halklarının yaşadığını kaydederler.⁸⁸⁵ Onların da Büyük Kırgız Hâkimiyeti döneminde vergi ödedikleri bilinmektedir. Kaynaklarda Fûrî'ler bataklıklarda yaşayan vahşi insanlar” olarak zikredilmektedirler.⁸⁸⁶

Sonuç olarak, sosyal düzenin en alt tabakasını, yağma seferlerinde ele geçirilen köleler (*kündör*) oluşturmaktadır. Askeri geleneklere göre her bir yetişkin erkeğin askerlik görevini yerine getirmesi gerekmektedir. Sayan-Altay havzasında ve Kırgızlara uzakta bulunan dağlık ve ormanlık bölgelerindeki Kıştımlar ezilen sınıfı oluşturmuşlardır.

⁸⁸⁴Ekonomik baskı altında kalan bu sınıfa XVIII. Yüzyılın Ruz dokümanlarında “*Kıştım*” olarak hitap edilmektedir. V. Butanaev, *Yenisey Kırgızları*, s. 155.

⁸⁸⁵ *KCKTB*, I, s. 64.

⁸⁸⁶V. Bartold, “Kırgızlar Tarihîy Oçerk”, *KCKTBTE*, s. 34.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜREL VE DİNİ HAYAT

4.1. KÜLTÜREL HAYAT

4.1.1. Kırgız Dili ve Yazısı

Yazı toplumların medeni gelişiminin önemli parametrelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kırgız yazısı Türk ve Moğol dilli boyların içinde en eski yazılı kültürü oluşturmaktadır. İlim çevresinde Kırgızlara ait olduğu kabul edilen Yenisey yazıtlarının dili ve alfabesinin kökenleriyle ilgili çalışmalar hâla devam etmektedir.

Eski Türk Yazıtlarından⁸⁸⁷ Kültegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Moyun Çur, Bars Bek ve Suci'deki Kırgız Oğlu anıtlarında Kırgızlardan güçlü bir Türk boyu olarak söz edilmesi, Talas'ta bulunan dört anıtta ise doğrudan Kırgız ismi geçmemekle birlikte yine onların özünü oluşturan “*Otuz oğlan*” (*Otuz uul*) boyunun adının geçmesi⁸⁸⁸ Kırgızların gelişmiş bir yazı geleneklerinin olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Yenisey Kırgızları V. yüzyılda temelde Aramî yazısıyla benzeşen bir yazı kullandıkları tahmin edilmektedir.⁸⁸⁹ Bu yazı üzerinde çalışan araştırmacılar kullanılan alfabenin kökeniyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Nitekim V. Thomsen, bu yazının temelinin doğrudan değilse de dolaylı olarak Aramî denilen Sami alfabesi olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre yazının yönünün sağdan sola olmasının yanında

⁸⁸⁷Eski Türk Yazıtları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: DTS, s. XXI-XXXVIII. Türklerin yaşadığı geniş coğrafyada Eski Türk runik harfli yazıtların bulunduğu yerler: 1. Orta Asya: Kırgızistan'ın Talas vadisindeki Ayrım-Tam-Oy, Kırk-Kazık, Terek-Say, Açık-Taş ve Kuru-Bakayır'dan, Isık-Köl'ün Koy-Sarı'sından, Narın bölgesinin Koçkor vilayetindeki Süttü-Bulak kışlağından yeni yazılı anıtlar bulunmuştur. Burada bulunan yazılar çoğunluk taşlara, kaya taşlarının üzerine, ağaç değneğine yazılmıştır. Fergane'de bulunan keramik ve metal üzerine kazınan Türk yazıları da bilinmektedir. 2. Doğu Türkistan: Turfan'da eski bir inşaatın duvarına yazılan dört yazı, Miran, Dun'huanda kağıda yazılan birkaç metinler bilinmektedir. 3. Dağlı Altay: Altay'da bulunan yazıtlar çoğunluk gümüş eşyaların üzerine yazılmıştır. Kaya üzerindeki yazıtlar: Katandı, Çarış, Möndür-Sokkon, Bitikçi-Boom'dan bulunmuştur. 4. Yenisey: Hakas-Minusinsk vadisinden, Tuvada bulunmuştur. 5. Moğolistan: Yazıtlar İhe-Ashet, İhe-Hanın-Nur, İhe-Huşotu, Selenge ırmağı yakınlarından Şine-Usu gölünün yakınlarından, Ongin ırmağının güney tarafındaki Koşo-Saydam, Suci-Davan, Bain-Tsokto, Har us vs. bulunmuştur. 6. Doğu Avrupa: Bu anıtlar ikiye bölünmektedir; a) Novoçerkessk (Don) şehrinden bulunan mutfak takımındaki, Sarkelde ve Mayatskiy şehir harabelerinden bulunan küp, kerpiç üzerine yazılan Türk runik damga yazıları; b) Dunay yazıları. Bunlar çoğunluk gümüş mutfak takımlarına, demir çaydanlıklara yazılmıştır. Yazılar Macaristan'ın Nad'sentmiklaş köyü yakınlarında yürütülen arkeolojik kazılarda bulunmuştur. Bu buluntular literatürde “Atılanın hazinesi” adıyla anılmaktadır. Eski Türk Yazıtları tarihi-biyografik ve epitafik manadaki olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tarihi-biyografik yazıtlar: Bilge-Kağan, Kül-Teğin, Moyun-Çur, Külü-Çur, Tonyukuk yazıtları, Ongin, Selenga, Suci, Kara-Balgasun'daki anıtlar sayılmaktadır. Epitafik-mezar yazıtlarına: Yenisey, Talas, Koçkor, Sayan-Alay'daki yazılar girmektedir. Turfan'daki bulunan yazıtlar hukuki anlam taşıyan yazılar olduğu anlaşılmaktadır, Kırgızistan'da ve Tuva'da bulunan Eski Türk Yazıtlarının araştırılmasında Türkolojide önemli eserleri için bkz: İ. A. Batmanov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Tuvi*, İ. A. Batmanov, *Yazık Eniseyskiy Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, 1959; Batmanov'un Hakasiya ve Tuva Türkologları ile birlikte yazdığı *Sovremennaya i Drevnyaya Eniseika*, 1962, Kırgız öğrencileriyle birlikte yazdığı *Drevnie Tyurkskie Dialekti i ih Otrajenie v Sovremennih Yazıkah*, 1971; *Talasskie Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, 1971; *Novie Epigrafiçeskie Nahodki Kirgizii*, 1961; Sıdıkov, Konkobaev, *Bayırkı*, s. 11-14.

⁸⁸⁸ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, 1984, s. 437; Gülzura Cumakunova, “Kırgız Türkçesi”, *Türkler*, C, 19, s. 597; T. K. Çorotegin, T. N. Omurbekov, *İstoriya Kirgizstana (IX-XVIII vv.)*, Bişkek, 2003, s. 165.

⁸⁸⁹ Anvar Baytur'a göre, Aramey yazısı M. Ö. kullanılmaktaydı, M. S. İlk asırlarda Mesopotamya, Mısır, Orta Asya gibi bölgelere yayılmıştır. V. yüzyılın başlangıcından Yenisey Kırgızlarına, daha sonraki dönemlerde Kök Türkler ve Uygurlara da yayılmıştır. A. Baytur, *Kırgız Tarihi*, s. 32; Ö. Osmonov, *Kırgızstan Tarihi*, s. 50-51.

harflerin ses değerinde bulunan birçok benzerlik de bunu kanıtlamaktadır. A. Arisov, Kırgız alfabesinde kullanılan harflerin Türklerin damgalarına benzerliğini vurgularken A. Şerbak ise bu yazıların Talas çevresinde geliştiği ve sonraki dönemde çeşitli değişimlerle uğrayarak batıya (Peçenek yazıtı) ve doğuya (Orhun-Yenisey) yayıldığını iddia etmektedir. S. Malov da Yenisey yazıtlarını Orhun yazıtlardan önceye, V. yüzyıla götürür; çağdaş Kırgız diliyle V. yüzyıla ait yazıtların dilinin, gramer ve kelime açısından benzerliklerini ortaya koyar.⁸⁹⁰

W. Radloff, Thomsen, S. Malov, S. Kisilev, İ. Kormuşın bu yazıtların kime ait olduğu konusunda, Kırgızlara bağlamak suretiyle görüş bildirmişlerdir. L. Potapov da Tuva bölgesinde bulunan elliden fazla runik yazılı belgenin Yenisey Kırgızlarına ait olduğunu tahmin etmektedir.⁸⁹¹

Kaşgarlı Mahmut, “Kırkız, Kıpçak, Oğuz, Toxsı, Yağma, Çiğil, Uğrak, Çaruk boylarının öz Türkçe ortak bir dillerinin”⁸⁹² olduğunu söylemektedir. Çin kaynakları ise Kırgız dili ve yazısının diğer bir Türk dili olan Uygurcaya benzediğini aktarmaktadırlar.⁸⁹³ Fakat Çin kroniklerinde yazının türü ve Kırgızların bu yazıyı ne zamandan beri kullandıklarıyla ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Eldeki bilgiler değerlendirildiğinde Yenisey yazıtlarının eski Kırgızcaya ait unsurlar ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Yenisey yazıtlarında kullanılan dil adı geçen Türk boylarının ortak dilidir, *d-li* olarak adlandırılan bu lehçe Fu-yü Kırgızcası ve fonetik bakımdan onunla yakın olan Sarı Uygurca, *z-li* lehçeden farklılık göstermektedir.⁸⁹⁴ Bilindiği gibi X. yüzyıldan itibaren özellikle de XII ve XIII. yüzyıllarda, Yenisey Kırgızlarının büyük bir kısmı batıya göç etmişti. Bu süreçte Kırgızların bir kısmının Altay bölgesinde kaldığı ve orada Türkçe konuşan Altaylılar ile yakın temasa girdikleri anlaşılmaktadır. Bu boylar genel olarak Kıpçak grubuna mensup oldukları için Kırgızcanın Kıpçaklaşma süreci de burada başlamıştır. Ortaçağda tehakül eden bu dönemde Kırgızcanın Altayca ile ortak yönler içeren bir takım özellikleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar, Kırgız dilinin bu devirdeki özelliklerinin bugün Çin’de *Lobnor* gölü civarında yaşayan Kırgızların konuştuğu dilde görüldüğü

⁸⁹⁰S. Malov, *Eniseyskaya Pis’mennost’*, s. 4-8.

⁸⁹¹L. P. Potapov, “Tyul’berl Eniseyskih Runičeskih Nadpisey”, TC, Moskva, Nauka, 1971, s. 145-166.

⁸⁹²Tinçtıkbek Çoroev, “Mahmud Kaşgari Cana Anın “Türkiy Tilder Söz Cıynagı”, *Kırgızdar Cancıra, Tatıh, Muras, Salt*, Bişkek, “Kırgızstan”, 1991, s. 447 (428-459); *DLT*, C. I, TDK, Ankara, 1985, s. 30.

⁸⁹³KCKTB, T. II, s. 50, 67; Bartold, “Kırgızdar. Tarihiy Oçerk”, *KCKTBTE*, s. 32.

⁸⁹⁴Gülzura Cumakunova, “Kırgız Türkçesi”, s. 598; Fuyü Kırgızlarının ve Sarı Uygur dili için bkz: E. R. Tenişev, *Sroy Sarı-Uygurskogo Yazıka*, M, 1976; Tenişev, “O Yazıke Kırgızov Uyezda Fuyü (KNR)”, *Voprosı Yazıkoznaniya*, 1996, № 7, s. 88-95; E. R. Tenişev, *Drevnekırgızskiy Yazık*, s. 18, Bişkek “Kırgızstan”, 1997, 3-56 .

görüşündedirler.⁸⁹⁵ Böylece Kırgızcanın Eski ve ortaçağ dönemlerine ait bilgilerin tahmin olmaktan çıkarak yaşayan örnekler ve Yenisey yazıtlarının verilerine dayanılarak giderek netleştiği görülmektedir.⁸⁹⁶

Kırgız dilinin eski devrinin IX ve X. yüzyılları da kapsadığı ve Yenisey yazıtlarının eski Kırgız dilinin örneği olduğu konusunda araştırmacılar arasında görüş birliği vardır. V. Barthold da yazıtların Kırgızlara ait olabileceği görüşündedir.⁸⁹⁷ Yenisey Kırgızları Merkezî Asya'daki diğer Türk boyları gibi bu runik harfli yazıyı kullanıyorlardı. Kırgızların bu yazıyı XV. yüzyıla kadar; yazıtlarda bulunan damga işaretlerini ise XX. yüzyıla kadar kullandıkları anlaşılmaktadır.⁸⁹⁸

Bilindiği üzere Orhun yazıtları tarihi olarak Gök-Türk devrine ait olmakla birlikte yazıtların küçük bir kısmı daha erken dönemlere ait mezarlarda (İrtiş, İli, Yayık bölgelerinde) bulunmuştur. Bugüne kadar çözilemeyen bir sorun da eski Türk yazıtlarının yayılış yönünün Orhun'dan Yeniseye mi yoksa Yenisey'den Orhun'a doğru mu olduğudur. Ancak yazının ilk olarak VI-VII. yüzyıllarda Yedisu, Talas ile Koçkor vadisinde geliştiğini; Yenisey ve Talas'taki yazıtların Orhun'daki yazıtlardan bir hayli erken dönemde yazıldığı dikkate alınacak olursa bu yazı sisteminin önce Orta Asya'da oluştuğu sonradan Yenisey, Orhun vs. bölgelere yayıldığı söylenebilir. Talas, Koçkor ve Yenisey yazıtları Orhun yazıtından yazılış tarzı ve gramer açısından farklıdır. Yenisey yazıtları morfolojik olarak şimdiki Kırgız, Altay, Hakas, Şor, Tuva ağızları ile yakınlık gösterir. Orhun yazıtlarda ise Oğuz ve Karluk grubu Türk ağızlarının özelliklerinin ağırlık kazandığı⁸⁹⁹ anlaşılmaktadır.

Kırgızlara ait Yenisey yazıtları⁹⁰⁰ bilim dünyasında Orhun yazıtlarından daha önce tanınmıştır. W. Radloff mezar taşlarındaki yazıtlar üzerinde yaptığı çalışmalarda bunlarda yer alan tamgaların biçimlerinin Orhun kitabeleriyle aynı döneme ait olduğunu söyleyerek bu yazıtların tarihçesini VII. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürmüştür.⁹⁰¹

⁸⁹⁵ Çin'in Fu-yü ilinde oturan Kırgızların diline ait kaynaklar Sarıg-Uygurlar ve Lobnorluların dillerini Eski Kırgızcanın iki ayrı dönemine ait olduğu kanaati ileri sürülmektedir. Lobnorluların dilleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. S. E. Malov, *Lobnorskiy Yazık*. Metinler, tercümeleri ve sözlük, Frunze, 1956.

⁸⁹⁶ ÇHC'nin Lobnor gölü etrafında yaşayan Kırgızların dili ile ilgili bkz: S. E. Malov, *Lobnorskiy Yazık*, Frunze, 1956; Gülzura Cumakunova, "Kırgız Türkçesi", s. 601

⁸⁹⁷ V. Barthold, *Orta Asya Türk Halkları Hakkında Dersler*, Ankara, 1975, s. 15.

⁸⁹⁸ S. E. Malov, *Eniseyskaya Pismennost' Tyurkov*, s. 4; W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Dritte Lieferung, St. Pbg, s. 300.

⁸⁹⁹ Sagalı Sıdıkov, Kadıralı Konkobaev, *Bayırkı Türk Cazuusu (VII-X)*, KTMÜ, Bişkek, 2001, s. 12; Eski Türk Alfabetinin oluşumu ile ilgili geniş bilgi için bkz: A. S. Amancolov, *Tyurkskaya Runiçeskaya Grafika (Metodiçeskaya Razrabotka)*, Alma-Ata, 1980, (I. Bölüm); A. S. Amancolov, *Genezis Türkskogo Alfavita*, Almaty, "Mektep", 2003, s. 289-304.

⁹⁰⁰ Gh. I. Constantin, "Yenisey Eski Kırgız Yazıtlarının İlk Zikri: Çin'e Giden Romen Seyyahı Nicolaie Miliesco (Spathary)'nin Günlüğü-1675", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, TD Kurumu Yayınları, 538, TTKB, Ankara, 1985, s. 2-7; W. Radloff, *Altürkischen Inschriften der Mongolei*, III, SPb, 1895.

⁹⁰¹ W. Radloff, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, s. 301-302.

Ancak Türkolog S. Malov Yenisey yazıtlarının ilk örneklerini Orhun yazıtlarından önce V. yüzyıla tarihlemekle, X-XI. yüzyıllara kadar devam ettiğini; Talas yazıtlarının V-VIII. yüzyıllar arasına tarihlenmesi gerektiğini ileri sürmüştür.⁹⁰² Yakın tarihlerde Talas'taki arkeolojik kazılarda çıkan bulgular bu görüşü doğrular niteliktedir. İ. A. Batmanov da Yenisey yazıtlarının Orhun yazıtlarından önce V-VI. yüzyıllara ait olduğunu ve damgaların geliştirilmesiyle meydana gelmiş bir yazı olduğu kanaatiyle bu tezi teyid eder.⁹⁰³ İ. Kormuşin, Yenisey yazıtlarını X-XI. yüzyıllara⁹⁰⁴ L. Kızlasov Tuva Yenisey yazıtlarının VII. yüzyıldan başlayarak XIII. yüzyıla kadar tarihlendiğini ileri sürmektedirler.⁹⁰⁵

Kırgızlara ait mezar taşları olan yazıtlar Moğolistan, Altay, Krasnoyar bölgesi ile Hakas-Minusin vadisi, Tuva Cumhuriyetleri içinde kalan Yukarı Yenisey Nehrine dökülen *Tes*, *Uybat*, *Abakan*, *Kemçil*, *Çaa-Köl*, *Bayın-Köl*, *Uyuk*, *Turan*, *Elegeşt* akarsular ile Kırgızistan'da Talas, Koçkor vadilerinde bulunmuştur. Yenisey bölgesinde yazıtların sayısı dört yüze ulaşmış olmakla birlikte bunların içinden henüz yüz elli kadar yazıt üzerinde ilmi çalışmalar yapılmıştır.⁹⁰⁶

Bazı araştırmacılara göre Yenisey yazıtlarının Orhun yazıtlarından farklı tarafları vardır. Alfabeti otuz sekiz harften oluşmaktadır. Kırgızlar bu yazıyı Orhun abidelerinin yazılmasından önce çeşitli alanlarda kullanmaktaydılar. Güney Sibiry ile Kırgızistan'da bulunan Koçkor ve Talas yazıtlarının aynı çerçevede geliştiği anlaşılmaktadır. Dönemin İslâm kaynakları da Kırgızların kendi yazılarının olduğu bilgisini teyid eder.⁹⁰⁷

Kırgızların bu yazıyı XVII-XVIII. yüzyıllara kadar kullandıklarına dair Rus kaynaklarında bazı haberler vardır. Günümüzde yürütülen araştırmalarda Kırgız

⁹⁰²S. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, M-L, 1959, s. 63, 74-75

⁹⁰³İ. A. Batmanov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Tuvi*, s. 8.

⁹⁰⁴İ. V. Kormuşin, "K osnovnim ponyatiyam Tyurkskoy Punişeskoj Paleografii", *CT*, 1975, 2, s. 38, 45, 47

⁹⁰⁵L. P. Kızlasov, "Novaya datirovka pamyatnikov eniseyskoy pis'mennosti", *SA*, 1960, № 3, s. 93-120.

⁹⁰⁶İ. Kormuşin, *TEE*, I-II; Yenisey vadisindeki runik harfli belgelerin korpusu için bkz: Vasil'ev, *Korpus Tyurkskih Runişeskih Pamyatnikov Basseyna Eniseya*, L, 1983; S. Malov, *Eniseyskaya Pismennost' Tyrkov*, AN SSR, M-L, 1952; Orkun, *ETY*, III, s. 415-60; C. Alyılmaz'a göre: "...bugün sayıları 350'i bulan Yenisey yazıtları, (başta Kırgız/Hakas, Şor, Çik ve Altay Türkleri olmak üzere) farklı Türk boyları tarafından vucüda getirilmiştir. Ona göre bu yazıtların bir kısmı Köktürk öncesine, bir kısmı Köktürk dönemine bir kısmı ise Köktürk sonrasına aittir. Yenisey Yazıtları'nın en çok tanınanları şunlardır: Abakan, Açura, Ak-Yüs, Aldı-Bel I-II, Altın-Köl I-II, Barık I-VI, Bayan-Köl, Bay-Buluna, Ortaa-Hem, I-II, Baykalovo, Berge, Çaa-Hol I-IV, Çer-Çarık, Demir-Sug, Eerber I-II, Elegeş I-IV, Hemçik I-III, Hemçik-Çıgraki, İyeme I-II, Kara Bulun I-III, Kara Sug, Kara Yüs I-II, Kaya Ucu, Kejeelig Hovu, Kızıl-Çıraa I-II, Uyuk Oorzak I-III, Oçura, Ottuk-Taş I-III, Oya, Tes, Uybat I-IV, Uyuk Arkan, Uyuk Tarlak".

⁹⁰⁷*Vostoçnie Avtorı o Kirgizah*, s. 50.

boylarına ait uruğ *en tamgalar*’ı ile Yenisey yazıtlarında yer alan tamgaların benzerlikleri öne çıkmaktadır.⁹⁰⁸

Çoğunluğunu mezar taşlarına kazınan bu yazıların içerikleri Kırgızlar arasında hala söylenmekte olan “*kouok*” yani ölen kişinin ardından yakılan ağıta benzemektedir. Yazılar taş, *Sulek* dağındaki kayalara ve ağaçlar üzerine kazılmıştır. Yenisey yazıtlarının metinleri Orhun yazıtlarına göre daha kısadır. Yazılarda daha çok ölüm dolayısıyla ayrılığın verdiği üzüntü yanında IX. yüzyıl Kırgız siyasi tarihi, Kırgızların Uygurlara karşı kazandıkları zafer⁹⁰⁹ Gök-Türk devrinde Merkezî Asya’da ismi çok bilinen *Bars-bek* Kağan⁹¹⁰ Kırgız Kağanlığında yöneticilerin taşıdığı unvanlar, boy ve boy teşkilatıyla ilgili adlar, boyların ve ailelerin kullandıkları tamgalar, ailenin yapısı, akrabalar, miras, avcılık, hayvancılık, yer adları, sosyal sınıflar, savaşta kahramanlıklar, vasiyetname ve inançlar gibi çeşitli konularda da bilgi içerdikleri anlaşılmaktadır. Bu taşların Kağanın veya üst düzey yöneticilerin ölümü dolayısıyla, ülkenin ileri gelenleri tarafından yazdırıldığı tahmin edilmektedir.

Kırgızların günümüzde yoğun olarak yaşadıkları topraklarda (Koçkor, Talas, Isık-Köl, Tanrı Dağlarının iç kısmı, Kemin vadisi) Türklerin eski dönemlerinden M.S. VI-X. yüzyıllara kadarki uzanan kurganları, balballar kaya üzerine yapılmış resim, damga ve runik yazıtları ile tarihi bakımından oldukça zengin bir bölgedir. Günümüzdeki verilere göre, Kırgızistan’da yaklaşık 600 civarında taş/heykel/balbal kayıt altına alınmıştır. Benzer heykeller Altay, Tuva, Hakasya ve Moğolistan topraklarında da karşımıza çıkmaktadır.

Kırgız arkeologlar K. Tabaldiev ve O. Soltobaev’in 1996-2000 yılları arasında yürüttükleri arkeolojik kazılarda Koçkor bölgesinde büyük bir taş üzerinde işlenmiş runik yazılardan dokuz yeni metin bulmuşlardır.⁹¹¹ Yeni buluntuların Talasta’ki ve diğer runik yazılar ile olan yakınlık ve farklılıkları değerlendirildiğinde bu taşlarda yer alan damgaların Talas yazıtlarına daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Talas yazıtlarından paleografik bakımdan yazılış ve damgaların genişliği itibarıyla ayrılmaktadır. Talasta’ki metinler taşın her tarafına yazılmasına rağmen, Koçkar’daki metin horizontal biçimde yazılmıştır, bir tarafa bırakılacak olursa ikisinin paleografik

⁹⁰⁸ Kırgızlar 1928-1939’ tarihlerinde Latin alfabesini kullanmış 1939-1940 yılları Kiril temelinde oluşan Rus alfabesine geçmişlerdir. Günümüz Kırgızistan dışında yaşayan Kırgızlar Arap (Afganistan, Çin), Latin (Özbekistan, Türkiye) alfabesini kullanmaktalar.

⁹⁰⁹ *Orhon-Enisey Cazuuları*, Frunze, 1982, s. 105.

⁹¹⁰ S. Klyashtorny mezar üzerindeki yazıyı 711 yılı Göktürklerin Minusinsk vadisinde yürüttüğü savaş sırasında öldürülen Bars-Bek Kırgız Kağanının hatırasına yapıldığını belirtir. Ayrıca Bars-bek ile ilgili bkz: N. Nasriditeğın, *Bars-Bek Kırgızdardın Kağanı, (Tarihıy Oçerk)*, Bişkek, 1993.

⁹¹¹ Koçkor runik yazıtları ile ilgili geniş bilgi için bkz: K. Ş. Tabaldiev, *Kurganı srednevekovıh koçevnikov Tyan’-Şanya*, Bişkek, 1996.

benzerlikleri bakımından onların aynı geleneğin ürünleri olduğu kabul edilmektedir.⁹¹² S. Klyashtorny, Talas yazıtarının 716-739 tarihleri arasında Yedisu ve Tanrı Dağları bölgesinde eski “On Ok ülkesi” adını koruyan Türkes Kağanlığının hüküm sürdüğü yıllara denk geldiğini, Koçkor’da yeni bulunan yazıtların da Talas yazıtları gibi Türkes elinin eserleri olduğunu ifade etmektedir. Koçkor yazıtları Talas’taki yazıtlardan farklıdır. Talas yazıtları Yenisey Kırgızlarının mezar taşlarına yazılan yazılarına benzemektedir. Güney Gobi’de, Moğolistan’ın kuzeydoğusundaki Hentey yazıları ise Koçkor yazıtlarına benzemektedir. Bunlar Türk runik yazısının başka bir grubuna girmektedir. Bu yazıların tamamı köylerden bulunmuştur, hepsinde yazıyı yazan kişinin adı, boyun damgası ve yerin adı⁹¹³ kaydedilmiştir.

2008 yılında Kırgız arkeologlar tarafından, Tanrı Dağlarında bulunan erken ortaçağ dönemine ait kaya resimleri ve yazıtlar ile Güney Sibirya’da bulunan Türk runik harfli yazıtların sayısının dört yüzü geçtiği, Tanrı Dağları bölgesinde bulunan ve literatürde *Çiyin-Taş I*, *Çiyin-Taş II* olarak kaydedilen Tanrı Dağları yazıtlarından daha ziyade Güney Sibirya’daki yazıtlara benzediği görülmüştür.⁹¹⁴

2012 yılın Temmuz-Ağustos aylarında Türkolog K. Konkobaev başkanlığındaki Altay bölgesinde yürüttüğü çalışmaların sonunda on yeni ve daha önce kaybolmuş iki yazıt bulunmuştur. K. Konkobaev, çeşitli ülkelerde altı yüz civarında Eski Türk yazıtı olduğunu söylemektedir. Bulunan yazıtların çoğunda bu araştırmanın da konusu olan ortaçağ Kırgız Kağanlığı tarihinin aydınlatılması açısından önemli veriler bulunduğu anlaşılmaktadır.⁹¹⁵

Araştırmacılar, ortaçağ Moğolistan ve Sibirya dağları çevresinde yaşayan boylar arasında Yenisey Kırgızlarının kültürel seviyesinin daha yüksek olduğu, kendilerine özgü yazılarının da bunun göstergelerinden biri olduğu ve bu durumun diğer Türk boyları üzerindeki olumlu etkisi konusunda hemfikirdirler.⁹¹⁶ Orhun ve Yenisey yazıtlarının büyük bir kısmının Güney Sibirya, Moğolistan, Tanrı Dağları bölgesinde olması erken ortaçağ etnik-kültürel çevrelere ait Yenisey yazıtlarına da bugünkü Kırgızların köklü edebiyat temellerinden biri olarak görmeye imkan vermektedir⁹¹⁷.

⁹¹²S. G. Klyashtorny, “Tanrı Dağlarında Yeni Bulunan Eski Runik Türk Yazıtları”, *MÜSBD*, S, 2, Bışkek, 2001, s. 194.

⁹¹³S. Klyashtorny, “Tanrı Dağlarındaki”, s. 195.

⁹¹⁴K. Tabaldiev, R. Alimov, K. Belek, “Tien-Şan Bölgesinde Bulunan Eski Türklere Ait Yazılı Yeni Anıt: *Çiyin-Taş Kaya Yazıtları*”, *I. Ulusla arası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, 18-20 Kasım, 2009, Afyonkarahisar, s. 267-271.

⁹¹⁵<http://www.knews.kg/ru/society/23767/> 5 Kasım 2012

⁹¹⁶T. K. Çoroteğin, T. N. Omurbekov, *İstoriya Kırgızstana (IX-XVIII vv.)* Bışkek, 2003, s. 19.

⁹¹⁷A. Bernştam, *Kırgız cana Kırgızstandın*, s. 459-464.

4.1.1.1. Kırgız Yazıtlarında Geçen Unvanlar

Yenisey yazıtlarında zikredilen yönetici unvanları: *qan/han, bæg/bek/knez, öga, yabgu, şad, çor, tutuq, içräkiliçräk, çigşi, çanşı, sañun, tarqan, tärkän, uruñu, jaryan, inanaçi, tirig-tärig, boyla, bağa ve buyuruk*’tur.⁹¹⁸

Yenisey yazıtlarında geçen Türk boy adları ve boy birlikleri hakkında yapılan bir araştırma Yenisey Kırgızlarının bünyesinde Akbay, Az adı, Altı Bag Bodun, Tokuz At Bodun, Tölis, Türgeş, Türk, Uygur ve Kırkız gibi çeşitli boyların olduğu ileri sürülmektedir.⁹¹⁹ İ. Kormuşin de yaptığı çalışmalarda mezarlarda bulunan yazıtların büyük bir kısmında ölen kişinin ismi, mensup olduğu boyun adı ve görevinin de yazıldığını tespit etmiştir. Bu araştırmanın sonuçlarına göre yazıtlarda: *Qırqız, Töläs, Kümül, Toquz oydamdä, Toquz tabduz, Kökmüş, Türgiş, Jabaqu*⁹²⁰ boylarının adları geçmektedir.

Yenisey yazıtlarında bugünkü Tuva ve Hakas bölgelerinde bulunan erken dönem yer adları tespit edilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla yer adlarının ancak bir kısmının bugünlere kadar varlığı muhafaza edilebilmiştir. Bu yer adları şunlardır: **Ägük Qatun**: Uyuk ırmağı (Yenisey nehrinin kollarından birisi, *Biy Hem* akarsuyu); **Çäblig**: Bugün Tuva’da Şivilig adıyla bilinen bir yer; **Kürsi Jam**: Yukarı Yenisey’in kıyısında Tuva’nın sınırları içerisinde kalan bir bölgenin adı olduğu düşünülüyor; **Soña**: “altın soña jis”, Hakas Cumhuriyetindeki Abakan havzası, (“altın” benzetmesi Kültegin anıtında da *Soña* adı rastlanmaktadır. *Soña* adının hala yaşadığı Hakas Cumhuriyeti’nde *Sono* ırmağı bulunmaktadır;) **Tüpüt**: Tibet’in ve Tibet halklarının Türkçe karşılığıdır; **Bäş İl**: tahminlere göre beş devlet, Doğu Türkistan için kullanılan bir deyim olduğu düşünülmektedir. Hakas ve Tuva’daki erken döneme ait bazı önemli yer adları Orhun yazıtlarında da geçmektedir: **Aq-Tärmäl**: bugünkü Hemçik ırmağı, **Kögmän Jiş**: Batı Sayan, **Örpän**: Ürbün, Yukarı Yenisey ırmağına dökülen Čaa Hol akarsuların yakınlarında bulunmaktadır.⁹²¹

4.1.1.2. Tamga/En Tamga

“*Tamga*” eski Türkçede “mühür, iz, damga” manasındadır.⁹²² Orta Asya ve Kazakistan’da “*tamga*” kelimesi değişime uğramadan kullanılmaktadır. Nogayların

⁹¹⁸İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 276-281, 297-307.

⁹¹⁹Erhan Aydın, “Yenisey Yazıtlarında Geçen Türk Boyları Üzerine Notlar”, *Turkish Studies*, Volume 6/1, Winter 2011, p. 390.

⁹²⁰İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 310-312.

⁹²¹İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 312.

⁹²²*DTS*, s. 530.

Kafkasyadaki Türk olmayan bazı komşuları da, bu terimi “*damı’e*”, “*tamıg’a*”, “*damıg’a*”, “*admıg*” olarak kullanmaktadırlar. Tamga işareti bir kabile, boy, cemaate veya bir kişiyi temsil edebilir. Tamganın göçebe toplumlarda erken dönemlerden itibaren kullanıldığı bilinmektedir.⁹²³

Bu tamgalardan biri olan *en*, hayvanların kulağının ucundaki uzunca yarık şeklindeki kesiktir. Erken dönem Türklerin hemen hemen hepsinde *en*’in kullanıldığı görülmektedir. *En* işaretlerinin Altay’da Sakalar’a ait erken dönemin temsilcisi Pazırık kurganlarındaki atlara da vurulduğu⁹²⁴ anlaşılmaktadır.

Kırgızlar tamga için “*en tamga*” terimini de kullanmışlardır. Erken devirlerde tamga mülkiyet işareti olarak da kullanılmaktaydı. Bu nedenle bayrak ve tuğlara, eşyalara hatta kölelere de vuruluyordu. Kırgızlarda da “*en tamga/tamga*” bir mülkiyet işaretidir. Kırgız boylarının her birinin kendine ait tamgası bulunmaktaydı. Araştırmacılara göre, tamgaların herbiri bir ihtiyaçtan doğmuştur. Dolayısıyla her bir “*en tamga*” Kırgızların dünya görüşü, düşünce tarzı ve inançlarıyla ilgili açık ve gizli birçok anlam ihtiva etmekteydi. Kırgızlarda *tamga* mezar taşlarına, mutfak eşyalarına, büyük baş hayvanlardan özellikle atın sağrısına yakmak suretiyle vurulmaktaydı. *En* tamga ise yukarıda söylendiği gibi çoğunlukla küçükbaş hayvanların kulağının ucunda uzunca kesik şeklinde vurulmaktaydı.⁹²⁵

Kırgızlar erken dönemlerden beri küçükbaş hayvanların kulağına vurdukları “*En*”i⁹²⁶ günümüzde de kullanmaktadırlar. Hayvanların kulağına vurulan *en* kesiliş tarzlarına göre *en*’in sağ kulağın önünde oyuk, sağ kulağın arkasında oyuk; sol kulağın önünde oyuk, sol kulağın arkasında oyuk; sağ kulağın önünden kesik, sağ kulağın arkasından kesik; sol kulağın önünden yarık, sol kulağın arkasından yarık; sağ kulağın ucundan, ortasından, dibinden oyuk, sol kulağın ucundan, ortasından, dibinden oyuk ve kulağın ucundan ucunca yarık olmak üzere çeşitli şekilleri vardır. Her boya ait kışlak, uruğ ve ailelerin hayvanlarının kulaklarına kendi *en*’leri vurulmaktadır.⁹²⁷

⁹²³R. H. Kereytov, *Etničeskaya istoriya Nogaytsev (k probleme etnogenetičeskih svyazey nogaytsev)*, (ed: Ya. S. Smirnova), Stavropol’, 1999, s. 90.

⁹²⁴Vaynšteyn, *İstoričeskaya Geografiya Tuvintsev*, Moskva, Nauka, 1972, s. 80; Anadolu’da Türk Damgaları üzerine bkz: Tuncer Gülensoy, *Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları*, TDAV, İstanbul, 1989, s. 72-96.

⁹²⁵Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C. I, s. 331; C. II, 2. Baskı, Ankara, 1988, s. 704; Aışat Botobekova, “Kırgız en tamgaları”, Rubrika Tüpkülük, 12.07.2012. <http://www.24.kg/MA>.

⁹²⁶“En”, koyun veya keçilerin sağ veya sol veya her iki kulağının bıçakla kesilerek, çentilerek ve oyularak yapılan işarete verilen addır.

⁹²⁷Talıp Moldo (Talıp Baybolot uulu), “Kırgız Tarihü Uruuçuluk Kuruluşu, Türlü Salttar”, *Kırgızdar, Sancıra, Tarih, Muras, Salt*, (hızl: K. Cusupov), Bişkek, 1991, s. 532-533 (506-556).

Tamga işareti taş ve kayalara, runik yazıtlara, ağaç ve eşya üzerine, hayvanlara, gümrük vergisinin ödeme işlerinde ve resmi yazışmalarda, kağanın imzası onayı olarak vurulduğu da bilinmektedir.

Tamganın tunç devrinden beri varolduğu iddia edilmekle birlikte bu işaretlerin anlamlarını ve ortaya çıkış tarihlerini açıklamakta araştırmacıların zorlandıkları görülmektedir. Tamgaların başlangıçta çeşitli toplumların irbiriyle olan ilişkilerinde aidiyet ve kimlik ifade etmek üzere kullanıldığı düşünülmektedir. Bunun dışında her ailenin ve her boyun ayrı tamgası olduğu için tamgalar gerektiğinde anlaşmalarda hukuki bir işaret olarak da kullanılmaktaydı. Ayrıca anlaşmazlık durumunda da aynı şekilde olurdu. Türk boylarından başka erken dönem ve ortaçağda Fars, Moğol ve Fin-Ugorların da tamga kullandıkları anlaşılmaktadır. Hatta günümüzde bazı bölgelerde nadir de olsa tamgaların hala kullanıldığı görülmektedir.⁹²⁸

Günümüzde yapılan araştırmalarda Türk boylarının yaşadıkları yerlerdeki kayalıklar, dikili taşlar, anıtlar, yazıtlar ve arkeolojik buluntularda tamgalara sıkça rastlanmaktadır. Bu tamgalar hem Türk boylarının birbiriyle olan ilişkilerini ortaya koymakta, hem de eski Türk alfabelerinin kaynağı hakkında ipuçları içermektedir.

Türk boylarının tamgaları hakkında pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu konuda, ilk olarak N. Aristov tamgalarının kabilelerin tanrılarını ifade ettiği ve Orhun-Yenisey yazıtlarındaki runik harflerin Türk tamgalarından ilhamla geliştiği kanaatine varmıştır.⁹²⁹ S. Klyashorny, Guzev ve Amanolov da benzer şekilde eski Türk yazıtlarının oluşum sürecinin herhangi bir dış tesirle açıklanamayacağını, başlangıçta resim, işaret ve damgaların temel alındığını ve uzun bir zaman dilimi içerisinde bunların alfabeyi meydana getirdiğini savunmaktadırlar.⁹³⁰

V. Butanaev, Türk boylarından tamgaları ilk kullananın Hakaslar olduğunu söylemektedir. Boyların bir bakıma bağımsızlık simgesi olan tamga Hakaslar arasında kutsal bir işaret olarak görülmekteydi.⁹³¹

⁹²⁸Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Tuvi*, Vıp, I-III, Kızıl, 1963; Moğollarda damga işaretler için bkz: B. İ. Vaynberg, A. A. Novgorodova, "Zametki o Znakah i Tamgah Mongolii" *İstoriya i Kul'tura Narodov Sredney Azii (Drevnost' i Srednevekov'e)*, Moskva, 1976, s. 66-76; İran damgaları ile ilgili bkz: S. A. Yassenko, *Znaki – Tamgi İranoyazıçnıh Narodov Drevnosti i Rannege Srednevekov'ya*, İzd. Firma "Vostochnaya Literatura", PAH, 2001, s. 107-110.

⁹²⁹N. A. Aristov, *Opit Vvyesnenia Etničeskogo Sostava kirgiz-kazahov Bol'soy Ordı i karakirgizov na osnovanii rodoslovnih skazaniy i svedeniy o sušestvuyulih rodovih deleniyah i rodovih tamgah, a takje istoričeskih dannih i naçinayuşihsysya antropologičeskih issledovaniyah*, *Jivaya Starina*, SPb, 1894, Vıp. III-IV, s. 284-286; U. B. Şimçenko, *Tamgi Narodov Sibiri XVII veka*, Moskva, 1965; R. L. Kuzeev, *Proishojdenie Başkirkского Naroda*, Moskva, 1974; S. M. Abramzon, *Kirgizdardın cana Kirgizstan tarıhı oyubnça tandalgan emgekter*, s. 34-37.

⁹³⁰V. G. Guzev, S. G. Klyashorny, "Drevnyaya pis'mennost' Velikoy stepi", *Tyurkologičeskiy Sbornik 2007-2008, İstoriya i kul'tura tyurkskih narodov Rossii i sopredel'nih stran*, Vostochnaya literatura" PAH, 2009, s. 147-173.

⁹³¹V. Butanaev, *Etničeskaya İstoriya Hakasov v XVII-XVIII vv*, Moskva, 1990, s. 100-104.

Çeşitli boyların kullandıkları tamgalar anlaşmalarda, resmi belgelerde kullanılıyor; önemli işlerde boyun genel özelliklerini ifade ediyordu. Ayrıca tamgalardan göçebelik ile uğraşan boylarda hayvanların kime ait olduğu hususunda belirlemekte istifade ediliyordu. Tamgalarla ilgili ilk yazılı bilgileri veren Çin kaynakları Türk boylarının damga işaretlerinden yola çıkarak hayvanların hangi boya ait olduğunu tespit etmekteydiler. Çin kaynağı “*Tanhuyao*”a göre, tezin konusunu teşkil eden dönem Kırgızlar atlarına, hayvanın sağrısına yakmak suretiyle vurdukları *tamga* şu şekildedir: .⁹³²

Kırgızların Yeniseyde mezar taşlarına kazıdıkları tamgalarda XI. ve XII. yüzyıllara aittir. Yazıtlardaki tamgalara çoğunlukla Minusin havzası ile Tuva’daki mezar taşlarında rastlanmaktadır. Arkeologlar Kırgız tarihinin bu dönemde ortaya koydukları hayat tarzına “*hırgıstar suuktör*”⁹³³ adını vermektedirler. Kırgızların mezar ve kayalara yazdıkları metinlerde tamgaların birkaç varyantına rastlanmaktadır. Azat Abdısadır Uuluna göre, Kırgızların mezar ve kaya yazıtlarına kazınmış tamga şu şekillerde gözükmemektedir: .⁹³⁴ Bu tamganın yazıtlarda birkaç varyantı rastlanmaktadır.⁹³⁵ (⁹³⁶, ⁹³⁷, ⁹³⁸, ⁹³⁹, ⁹⁴⁰, ⁹⁴¹, ⁹⁴², ⁹⁴³, ⁹⁴⁴)

⁹³² VIII-X. yüzyıllardaki Çin yıllıklarında kaydedilen Türk boylarının atlara vurdukları *tamgalar*’ı hakkında geniş bilgi için bkz: Yu. A. Zuev, Tamgi Loşadey iz Vassal’nıh Knyajestv (Perevod iz Kitayskogo Soçineniya 8-10 vv. Tanhuyao, tom 3, Glava (tszyuan’) 72, s. 1305-1308”, *Trudi İnstitutu İstorii Arheologii i Etnografii Akademii Nauk Kaz. SSR*, Tom 8, Alma-Ata, 1960, s. 94-135; İngilizce terc. için bkz: gösterilen e-kaynak; A. Zuev, *Horse Tamgas From Vassal Princedoms (Translation og 8-10 c. Chinese compisition Tanghuyao, vol.3, charter(tzüan) 72, p. 1305-1308.*

⁹³³ Yu. Hudyakov, “Enisey Kırgızdarının Tarihi”, *Kırgızdar*, I, s. 177.

⁹³⁴ E-21 (Çaa-Hol), E-22 (Çaa-Hol), E-23 (Çaa-Hol), E-61 (Şan’çi), E-65 (Kara-Bulun I), E-66 (Kara-Bulun II), E-152 (Şan’çi III)

⁹³⁵ www.akipress.org/kghistory/news:13278. Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Pis’mennost”, 13.11.2012.

⁹³⁶ Azat Abdısadır uulu’dan’ E-17 (Çaa-Hol V), E-92 (Demir-Sug).

⁹³⁷ E-1 (Uyuk Tarlak), E-42 (Bay-Bulun I), E-49 (Bay-Bulun II).

⁹³⁸ E- 52 (Elegeşt II), E-70 (Elegeşt V).

⁹³⁹ E-3 (Uyuk Turan), E-43 (Kızıl Çiraa), E-68 (El-Bajı).

⁹⁴⁰ E-6 (Barık I), E-7 (Barık III).

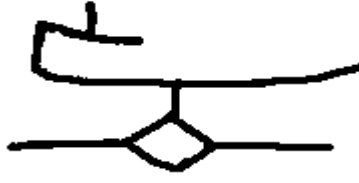
⁹⁴¹ E-5 (Barık I), E-8 (Barık IV).

⁹⁴² E-54 (Ottuk-Taş III).

⁹⁴³ E-45 (Kejilig-Hovu), E-44 (Kızıl Çiraa II), E-46 (Telee).

⁹⁴⁴ E-55 Tuvinskaya stella “I”, Minusinsk müzesinde muhafaza ediliyor, Demirbaş, № 41.

Mogolistan'da Sujin dağ geçidinde bulunan Kırgızlara ait yazılı anıttaki *tamga*

şu şekildedir.⁹⁴⁵

Kaşgarlı Mahmut “Oğuzlar Türklerin bir kabilesidir, onlar Türkmenlerdir. Onlar 22 boydan oluşur. Her bir boyun, onu diğerlerinden ayıran damgaları mevcuttur. Bu işaretler sayesinde hayvanlarını tanırlar. Bu kabileleri yakından tanımak için hepsini teker teker dolaştım”⁹⁴⁶ diyerek muasır bir kaynak olarak çok önemli bilgiler vermektedir.

O. Karataev'in fikrine göre tamga Tanrı anlamına gelir ve onun çeşitli isimlerinden biridir. Doğrudan olmamakla birlikte Tanrı manasın içerir. Tamgaların farklı bölgelerde bulunmasına rağmen benzer özellikler taşıması araştırmacıları şaşırtmaktadır. Bununla birlikte Kırgız boylarının kullandıkları tamgalar sadece o boy için geçerli sembolik bir anlam taşımasıyla dikkat çeker. Ustaların kilden yaptıkları eşyalara ve hayvanlara vurulmaktaydı. Kırgızlar arasında bir boyun diğer bir boya olan bağlılığı “sizin hayvanlarına bizim tamga işaretini vuralım” sözüyle ifade edilmekteydi. Her tamganın ait olduğu boyun koruyucu totemini ve düşünce dünyasının temellerini yansıttığı söylenebilir. Bu hususla ilgili tespitler şöyledir: *Cagalmay tamga*, Kırgızların Sağ kanat içindeki büyük boylarından olan Bugu ile Sarıbağış'ın tamgasıdır. Cagalmay tamgayı bunun dışında Munguş, Bargı, Sarttar, Kara Bağış, boylarının da kullandığı bilinmektedir. Erken dönemlerden beri bilinmekte olan cagalmay tamgayı Kırgızlar atlara ve üzengi gibi çeşitli eşya üzerlerine vurmaktaydılar.⁹⁴⁷ Bugu ve Sarıbağış boylarının “*Cağalmay tamga*”sından “*Kut tamga*”, “*Kuş tamga*”, “*Köökör tamga*”, “*Kulca tamga*”; Saruu boyunun taşıdığı “*Ay tamga*” ile “*Caa Tamga*”, “*Kıpçak tamga*”, “*Sayak tamga*”; Karabağış ve Baarın boyunun taşıdığı “*Bosogo tamga*”, “*Baysogur tamga*”; Adigene boyuna bağlı Sarttar uruğunun taşıdığı “*Naal tamga*”;

⁹⁴⁵ 1909 yılına ait G. Ramsted'in arşivinden' İ. Kormuşın, *TEE*, , II, s. 75; S. G. Klyashtorny, “Novie Interpretatsii Drevnekırgızskih Runičeskih Pamyatnikov Mongolii i Tuvi”, *III El Aralık Türk Tsivilizatsiyası Kongressi*, s. 280; Kırgız tamgalarının varyantları ile ilgili bkz: (30.01.2014) Eleri Bitikçi, “Kak sozdat' liçnuyu kırgızskuyu tamgu”, <http://www.akipress.org/kgcode/news:13806>.

⁹⁴⁶ *DLT*, C. I, s. 90; *DTL (Dizin)*, 5. Baskı, C. IV, Ankara, s. 567; Reşideddin: Oğuz-Türkmen boylarının damga işaretleri ile bkz: Raşid ad Din, *Jami at-Tavarih*, T. 1, Kn. I. M-L, 1952, 34-48.

⁹⁴⁷ V. Radloff, “Sibirden”, *Kırgızdar*, T. II, s. 322; S. M. Abramzon, *Kırgızı i ih etnogenetiçeskie i istoriko-kul'turnie svyazi*, Frunze, “Kırgızstan”, 1990, s. 43.

Saruu ve Kırırşa boylarının taşıdığı “Aça tamga” gibi çeşitli tamgalara da rastlanmaktadır.⁹⁴⁸

Kırız boylarının tamgalarında: Kız tamga, Nayza tamga, Tarak tamga, Tumar mamga, Arkar tamga, Kösöo tamga, Ok tamga, Balta tamga, Koş sızık tamga, Cebe tamga, Saadak tamga vs. tamgaların olduğu hakkında halk şecerelerinde geçmektedir.

Kırızlarda günümüzde yaşamaya devam eden “Öz tamgandı satpa (kendi damga işaretini başkasına satma)”, Nogay’larda da “Tamagınğa bolıp tamgañdı yoytma (bir yemek uğruna damganı kaybetme) şeklinde deyimler tamganın toplumsal karşılığıyla ilgili önemli ipuçlarıdır.⁹⁴⁹

Tamgayı Kırızlar koruyucu tılsım olarak da taşımaktaydılar. Kutsal tamga işle ilgili önemli evraklarda ve anlaşmalarda da kullanılmıştır. Eski Türk boylarından biri olan Sarı Uygurlardaki “As tamga”, “Yag tamga”, “Sun tamga” ve diğer tamgalar Şamanların Tanrılarını ifade etmekteydi. Türk yazıtlarında kullanılan runik harflerin (38 artı 1) 29 tanesinin Türk tamgasına benzediğini de ileri sürülmektedir. Kırızlarda bazı damgalar boyları adlandırmak için de kullanılmıştır: Koş (çift) tamga Munguş boyu, Cagalmay (Bozdoğan) tamga Munguş boyu, Aça (çatalı) damga Coru boyu, Koş (çift) Pıçak tamga Bağış boyu, Cogoru (yüksek) tamga Kıtay boyu, Tömön (alçak) tamga Kıtay boyu, Kılıç tamga Sayak ve Basız boyları, Ay tamga Bağış boyu, Ay tamga Saruu boyu, Keser (keskin) tamga Bazıs boyu, Aça (çatalı) tamga Munduz boyu ve diğer boylar için kullanılmıştır. Çin kaynaklarında nakledilen damga çeşitlerinin bugünkü Kırız ve Türkmenlerde hala mevcut olduğu görülmektedir.⁹⁵⁰

Kırızlarla Oğuz boyları arasındaki Güney Sibirya ve Moğolistan’da yaşanan etkileşim de dikkat çekici boyutlardadır. Kırız folklorunda ve kaynaklarda takip edilebilen, günümüzde de Kırızlar arasında hala kullanılmakta olan damgaların Kaşgarlı ve Reşideddîn’de listesi verilen 24 Oğuz boyunun damgalarla benzerlikleri açıkça görülmektedir.⁹⁵¹ Bunun dışında Başkırtların içerisindeki “Kırız” boyunun en

⁹⁴⁸S. Abramzon, *Kırız i ih Etnogeneticeskie i İstoriko-Kul'turnie Svyazi*, Frunze, Kırızstan, 1990, s. 28-29, 44.

⁹⁴⁹N. R. Kereytov, *Etničeskaya istoriya Nogaytsev*, s. 92.

⁹⁵⁰Kırız, Türkmen, Oğuz Boylarının Tamgaları’nın benzerleri ve karşılaştırılması için bkz: Turkic Tamgas. Kyrgyz and Oguz Tamgas, http://w.s155239215.onlinehome.us/turkic/30_Writing/30/; Olcobay Karataev, "Kırızların-Oğuzların (Türkmenlerin) Tarihi ve Etnik Bağları", *MÜSBD*, S, 5, Bişkek, 2003, s. 199-207. O. K. Karataev, "Kırız-Oğuz Tarihî-Etniklik Baylanışları", *MÜKİJ*, Bişkek, 2001, s. 175-184; Oljobay Karataev, "Türk Boylarında Tamgalar ve Eski Kırız-Oğuz Etnik Bağlantıları", *Türkler*, C. 19, Ankara, 2003, s. 386-389; Ö. Osmonov, *Kırızstan Tarihi*, s. 51-52.

⁹⁵¹Mahmut Kâşgarî yirmi iki Oğuz boyunun, Reşideddin yirmi dört Oğuz boyunun tamgasından söz etmektedir, bkz: *DLT*, C. I, 3. Baskı, s. 55-58; A. Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, tercüme ve tahlili*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1972, s. 50-52; Kırız ve Oğuz boyları tamgalarının karşılaştırılması için bkz: Oljobay Karataev, "Türk Boylarında Tamgalar ev Eski Kırız-Oğuz Etnik Bağlantıları", s. 389.

tamgalarında⁹⁵² Hakaslardaki “*hırhıs*” *söökteri* (boyları) ile Kırgız boy ve uruğlarının en tamgalarında⁹⁵³ Kurıkan boylarının (bugünkü Saha-Yakutların) tamgalarında, Tuvalıların içindeki “*Kırgıs*” uruğlarının en tamgalarında⁹⁵⁴ Nogayların içindeki boyların tamgalarında ve diğer Türk-Moğol boylarının tamgalarında önemli ölçüde etnogenetik benzerlikler arz etmektedir.⁹⁵⁵

Pu-gu, *huy-ge* (Uygur) boylarının kullandığı yuvarlak tamga işaretinin Kırgızların Adıgene, Munguş, Kuşçu boylarında; *Huy-ge* (Uygur), *Çe-li* (Çerik); *Hun*(kün)ların tamgalarının ise Kırgızların Döölös, Munduz, Solto boylarının benzerliği dikkat çekicidir.⁹⁵⁶

Hakas-Minusin vadisindeki arkeolojik kazılarda elde edilen Kırgızlara ait mutfak eşyalarında görülen *en tamga* işaretleri ile VI-X. yüzyıllara ait yazıtlardaki *en tamga* işaretlerinin bugünkü Kırgız boylarının *en tamga* işaretleriyle aynı olması Kırgızların iki bölgede yaşadığına delil⁹⁵⁷ olarak gösterilmektedir.

Günümüzde en fazla tamga bulunmuş olan bölgeler, Kırgızlarla ilgili olarak Çin yazılı kaynaklarında geçen Hakas-Minusin havzası ile Tuva ve Moğolistan bölgesidir. Bu bölgelerden başka bugün Altay Dağları, Doğu Türkistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kırım Yarımadası, Güney Rusya ve Anadolu topraklarında da kaya üzerine kazınmış tamgalara rastlanmaktadır.

Çeşitli Türk boylarına ait tamgalar hakkında yapılan araştırmalar son yıllarda hızla artmaktadır. Sak döneminden günümüze ulaşan taş kalıntılardaki bazı işaretler sadece maddi bir sanat eseri olmayıp sembolik (dini) anlamlar da taşımaktadır. Eski ve ortaçağlar boyunca damga işaretleri basit resmi işaretlerden sembole, sembolden harfe doğru bir gelişim çizgisi takip etmiştir. Bundan dolayı tamgalar konusunda bilim dünyasında net bir görüş ortaya konamamış ve hala okunmamış gizli işaretler olarak araştırılmaya devam edilmektedir. Yakın dönemlerde Kırgızistan’ın Aksı ilçesindeki *Bozbu-Ata* yaylasında M.Ö. 2000’li yıllara ait damgalar bulunmuştur.⁹⁵⁸

⁹⁵²R. G. Kuzeev, *Proishozhdenie Başkirskogo Naroda*, 1974, s. 369-374.

⁹⁵³V. Butanaev, *Etničeskaya İstoriya Hkasov*, s. 100-104.

⁹⁵⁴S. İ. Vaynşteyn, *İstoričeskaya geografiya tuvinsev*, 1972, s. 78-79.

⁹⁵⁵R. H. Kereytov, *Etničeskaya İstoriya Nogaysev*, s. 62-85, 96-114.

⁹⁵⁶S. Abramzon, *Kırgızı i ih*, s. 45.

⁹⁵⁷Bununla ilgili geniş bilgi için bkz: Olcobay Karataev, *Kırgızdardın Etnomadaniy Baylanıştarının Tarihınan*, Bışkek, 2003.

⁹⁵⁸<http://www.akipress.org/kghistory/news:5441/> 12.05. 2010.

Kırgız arkeolog Kubat Tabaldiev tarafından Koçkor vadisinde Türk yazıtları ile beraber yine Kırgızistan’da *Kök-Say, Çap, Isık Köl’ün Çolpon Ata, Tosor, Çiyin-Taş*⁹⁵⁹ ve *Alay* vadisinde birçok kalıntı bilim âlemine kazandırmıştır. Bu bölgelerde taş üzerine kazınmış damgalar tespit edilmiştir. Talas bölgesinde bulunan *Caltrak Taş* üzerindeki damgalar ayrı bir grubu teşkil etmektedir. Burada bulunan yazıtlardan elde edilen bilgilerden anlaşıldığına göre damgalar çeşitli boyların sembolleridir. Daha önce de ifade edildiği gibi tamgalar mülkiyet alametiydi. Bu tarz tamgalar Gök-Türkler döneminde sikkelere de vurulmaktaydı. Kırgızistan’da Tanrı Dağları bölgesinde bulunan damgalar Hun dönemine aittir. Çok geniş bir alana yayılmış olan damgalar farklı boylar tarafından kullanılıyordu. Eski Türk yazıtlarındaki bazı damga işaretlerinin bazen bir sayıyı da temsil ettiği görülmektedir.⁹⁶⁰

Araştırmacılar tamgaların yayılış süreci ve yönü araştırılmak suretiyle göçebelere ait tarihi ve coğrafik sınırlarını tespit edilebileceğini söylemektedirler.⁹⁶¹ Şüphesiz ilmi usüllere göçebelerin siyasi ve sosyal tarihlerine dair yeni bulguların ortaya çıkacağı kesindir.

4.1.1.3. Eğitim

Kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamasına rağmen Kırgızların eğitim hayatına dair kısıtlı bilgiler değerlendirildiğinde VIII ve IX. yüzyıllarda okuryazarlığın geliştiği anlaşılmaktadır. Kejilig hobo yazıtında, ifade edilen “otuz yaşında memleketime öge oldum. Kırk yaşında memleketimde tutuq’luğa elimi yönettim” ifadesinden anlaşıldığı gibi⁹⁶² eğitilmiş kişiler devlet kademelerinde yükseldikleri anlaşılmaktadır. Kırgız gençleri Çin sarayında eğitim görmektedirler. T’ang sarayında Ter Apa adında bir Kırgızın eğitim görmesi Şibosoy Açcan’ın Çin’e yaptığı elçilik ziyaretinin bir neticesiydi. Bu gibi bilgiler Kırgız kağanlığında bilime ayrıca önem verildiğinin bir göstergesidir. IX-X. yüzyıllarda Kırgızların Çin alfabesi ile Tibet yazısını öğrendikleri hakkında az da olsa bilgiler mevcuttur. Dunhuan’da bulunan yazılarda Budizm

⁹⁵⁹Kubat Tabaldiev, Rysbek Alimov, Kayrat Belek, “Tien-Şan Bölgesinde Bulunan Eski Türklere Ait Yazılı Yeni Anıt: Çiyin-Taş Kaya Yazıtları”, *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar*, s. 267-271.

⁹⁶⁰K. Ş. Tabaldiev, O. A. Soltobaev, “Runičeskie Nadpisi Koçkorskoj Dolini”, *Изв. НАН КР*, № 1-2, Bışkek, 2001, s. 68-73; Tabaldiev, *Pamyatniki Pis’mennosti Na Kamne Kırgızstana*, Bışkek, 2008, s. 8-10.

⁹⁶¹S. G. Klyastorny, “Runičeskie Pamyatniki Talasa: problemi datirovki i topografii”, *İzuçenie Kul’turnogo Naslediya Bostoka, Materialı Mejdunarodnoj Konferentsii v Sankt-Peterburge (23-25 November 1999)*, Sankt-Peterburg, 1999, s. 33.

⁹⁶²S. Malov, *Eniseyskaya*, s. 18.

metinlerini okuyabilen, Kitan sülalesinin merkezine Kırgızlar eğitim için insan göndermişlerdir.⁹⁶³

Arkeolog A. Graç tarafından Sağlı bölgesindeki mezarlardan bulunan Tibet şamanlarının kayın ağacına yazdıkları kroniklerine göre Kırgızlar arasında Tibet yazısını okuyabilen eğitimli gençler bulunmaktaydı.⁹⁶⁴

Ebü Dûlef Kırgızların yazı yazmak için kullandıkları kaleminden⁹⁶⁵ bahsetmiştir. Kırgızlar arasında muhtemelen eğitimli insan sayısı arttıkça daha hafif ve rahat bir yazı usulü benimsedikleri; taş üzerine damga oymak zor ve pahalı olduğundan kalemle ağaç kabuklarına yazmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Suci anıtındaki yazıtta *Mar'ıma* yüz kişi ve turak verdim ifadesi yer almaktadır.⁹⁶⁶ H. N. Orhun Maniheist veya Hristiyan ustalara hitap için kullanılan bu kelimenin “*üstad, öğretmen*” anlamına geldiği kanaatindedir. “*mar*” din eğitiminin yanı sıra gençlere eğitim vermek gibi işlerle de meşgul olurlardı. Kırgızların kağanlık döneminde idari görevlerde de çalışmak üzere eğitimli insanlara ihtiyaç duyulmaktaydı. VI-X. yüzyıllarda Yenisey Kırgızları eğitimli kişilere “*bitigçi*”, bilge ve hikmetli olanlara da “*bilig*” demektedirler.⁹⁶⁷

Kırgız Kağanlığı dönemine Çin İmparatorunun: “Sizin mektubunuzu büyük sevinç ile okudum, bu yüzden yemek yemeyi bile unutmuşum” demesi Kırgızların kağanlık döneminde imparatorla iyi ilişkiler kurdukları hoşnut edici şeyleri yazacak eğitimli insanların varlığı göstermektedir.

Çin kaynaklarında, Kırgızların def, zurna, madeni boru, kaval, flüt ve yassı çan gibi çeşitli müzik aletlerini kullandıkları, büyük tören ve düğünlerde deve yarışları düzenleyip, aslanlar ve atlarla türlü oyunlar tertip ettikleri⁹⁶⁸ de zikredilmektedir.

4.1.2. Kırgız Takvimi

Kırgızlar erken dönemlerde da on iki yıllık periyotla dönen ve çeşitli hayvan adlarıyla adlandırılan hayvan takvimini kullanmaktaydılar.

⁹⁶³ M. İ. Vorob'eva-Desyatovskaya, “Fragmentı Tibetskikh Rukopisey Na Breste İz Tuvi”, *Stranı i Narodu Vostoka*, Moskva, 1980, s. 130-131; Kormuşin, *TEE*, II, s. 43; L. P. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v srednie veka*, Moskva, 1969, s. 127.

⁹⁶⁴ Ç. A. Graç, “Drevnekırgızskie kurganı u severnoy granitsı Bol'shıh ozer i nahodki tibetskikh nadpisey na Breste”, *Stranı i Narodu Vostoka*, M, 1980, Vıp. 22, s. 107-108.

⁹⁶⁵ *Vostoçnie Avtorı*, s. 51.

⁹⁶⁶ Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, s. 85.

⁹⁶⁷ *DTS*, s. 99-101; M. Kocobekov, “Orto Kılımdarda Kırgız Kağanatındagı Bilim Tuurasında”, *MÜSBD*, Bişkek, 2002, s. 160-161.

⁹⁶⁸ *KCKTB*, T. II, s. 43, 50.

Nitekim A. Ramsuat da Çin kaynaklarında Kırgızların, her biri bir yılı gösteren on iki hayvanlı bir takvim kullandıklarına dair bilgi mevcuttur. Kırgızların yılbaşına mao-shih-ai(ay)⁹⁶⁹ dedikleri, bir mevsim için üç *ai* (ay) saydıkları ve yılı on iki hayvanla hesap ettikleri yolundaki bilgidен hareketle, “Mao-che-hd-ai”ın muz ay (yani buz ayı) olduğunu ve on iki yıllık hayvan takviminin Kırgızlar tarafından geliştirildiğini ileri sürer. Çin kaynaklarının *ai* şeklinde transkribe edilen bu kelimenin Türkçe ay kelimesi olduğu ispat edilmiştir.⁹⁷⁰

Ancak bu takvimin menşeinin çok eski zamanlara dayandığı ve Hunların da kullandığı bilinmektedir. Gök-Türk yazıtlarında, Uygur arşivlerinde hayvan döngüsüne dayanan takvimin, Tuna Bulgarlarındaki Çatalar yazıtında çok güzel bir örneği görüldüğü gibi, Volga Bulgarlarında, Yedisudaki (XII-XIV) Hristiyan mezar taşlarında da mevcuttur. Kırgız, Türk, Moğol, Tibet, Çin ve diğer Asya milletleri arasında coğrafi ve kronolojik bakımdan çok yaygın bir kullanımı olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁷¹

Gök-Türk takvimi kış aylarında başladığı için baharda başlayan Çin takvimine göre 2 ay ileri gitmekteydi. Bu devirde hem Gök-Türkler hem de Çinliler, yılları on iki hayvana göre adlandırıyordu. Uygurlar umumiyetle Çin takvimine hatta bazen on iki hayvan sırası ile sayıyorlardı.⁹⁷²

Kırgız efsanelerinde bu takvimin kökeniyle ilgili olarak şöyle bir rivayet vardır. Takvimin sabah güneşin doğuşunu gören ilk hayvanın adıyla başlayacağını duyan sıçan, sabaha kadar hiç uyumaz. Doğu tarafına bakan deveden akıllı davranarak onun kulağının üzerine çıkarak güneşin doğuşunu herkesten önce görür. Bu yüzden takvim onun adıyla başlamış, buna çok kızan deve takvime girmek istememiştir. Gerçekten de takvimde devenin ismi yoktur. Kaşgarlı Mahmut XI. yüzyılda Tanrı Dağlarında yaşayan Kırgızlara ait bu söylenceyi eserinde kaydetmiştir. Kaşgarlı kendisi bu takvimin oluşmasını İli nehrinden geçen her bir hayvanın adının, bir seneye verilmesiyle ilişkilendirmiştir.⁹⁷³

⁹⁶⁹ KCKTB, T. II, s. 43; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar*, s. 507.

⁹⁷⁰ Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941, s. 36.

⁹⁷¹ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 77; Eski Türk takvimi ve bazı Türk kitabelerinin tarihlenmesi için bkz: L. Bazin, *Les calendriers Turcs anciens et médévaux*, Lille, 1974 (bu eserin tanıtılması: O. Sertkaya, *Türk Kültürü*, S. 194, Aralık, 1978, s. 73-82); Emel Esin, *Türk Kosmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 104-107; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, 3. Baskı, Ankara, 1993, s. 34; V. F. Şahmatov, “O proishojdenii dvenadsatiletnego jivotnogo tsikla letoisçisleniya u kočevnikov”, *Vestnik AN Kaz SSC*, 1955, s. 43-53; İ. V. Zaharova, “Dvenadsatiletniy jivotniy tsikl u narodobTsenrral'noy Azii” *Trudi instituta i s teori, arheologii i etnografii AN Kaz SSC*, T. 8, Alma Ata, 1960, s. 33; V. Butanaev, *Hakasskiy Kalendar*, Abakan, 1991, s. 5; S. Abramzon, *Kirgizi i ih Etnoğenetičeskie i İstoriko Kul'turnie Svyazi*, Frunze, 1990, s. 114-116.

⁹⁷² Emel Esin, *Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1979, s. 46-47.

⁹⁷³ DLT, C. I, 5. Baskı, s. 345.

4.1.2.1. Oniki Hayvan Takvim

Yukarıda söylendiği gibi her biri bir hayvanın adıyla anılan bu takvimi Kırgızlar bugün de kullanmaktalar.

1. *Çıçkan*-(Sıçan)
2. *Uy* (*Ud*) Sığır
3. *Bars-colbors*-(Pars)
4. *Koyon* (*Tavışgan*)-Tavşan
5. *Elü-Ajıdaar* (*Lu-ulu*) (Ejderha)
6. *Cılan* (Yılan)
7. *Cılkı* (*Yund*) (At)
8. *Koy* (Koyun)
9. *Maymıl* (*Biçin*) (Maymun)
10. *Took* (*Takagu*) (Tavuk)
11. *İt* (*İt*) (Köpek)
12. *Donuz* (*Tonğuz*) (Domuz).

Yılbaşı Çinliler ve İranlılarda da *Sıçan* yılı ile başladığı görülür.⁹⁷⁴

Kırgızlar domuz yılının müretten, yılan ve at yıllarının ise zor geçeceğine inanırlardı. Kaşgarlı Mahmut: "...Türkler, bu yılların her birinde bir hikmet olduğunu düşünerek onunla fal tutarlar, *ud* yılı girdiğinde savaş çoğalmış, *takagu* (tavuk) yılında yiyecek çok olur, *domuz* yılı kar ve soğuk..böylece Türkler, her yıl bir şey olacağına inanırlar,⁹⁷⁵ demektir.

Kırgızlara göre, takvimde geçen 12 hayvandan altısı *adal* (temiz, helal) altısı ise *aram* (murdar) sayılmaktaydı. Pars, Yılan, Maymun, Köpek, Domuz ve Sıçan *aram* İnek, Tavşan, Ejderha, At, Koyun ve Tavuk *adal*'dır. Altay Türkleri de *on iki hayvanlı takvimi* "zorlu" ve "kolay" geçen yıllar olarak ayırmaktaydılar. Onlara göre, Sıçan, Pars, Tavşan, Ejder, At, Koyun yılları rahat, diğer yıllar ise zordur.⁹⁷⁶

Kırgızlar doğdukları yılı, o yıla adını veren hayvan adıyla söylerler. Bu soruşturmaya Kırgızcada *cıl sürüş*⁹⁷⁷ adı vermekteydiler. Örneğin, *çıçkan* yılında doğmuş olan birisi "Menin cılım *Çıçkan* (Benim yılı Sıçandır)"; birbirlerinin hangi yılda doğduğunu sorduklarında "*Cılın emne?* (Yılın nedir?)" veya "*Cılınız kayısı?* (Hangi

⁹⁷⁴ DLT, C. I, 5. Baskı, s. 346; Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, C. II, s. 172-175.

⁹⁷⁵ DLT, C. I, 5. Baskı, s. 347.

⁹⁷⁶ E. J. Toktakunova, "12 Letniy, Jivotniy tsilk v Kul'ture Kırgızskogo Naroda", *Voprosi İstorii Kırgızstana*, № 1, Bışkek, 2008.

⁹⁷⁷ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, I, s. 208.

yıldansınız?)” diye sormak yaygındır. Bazıları, o yılla ilgili hatıralarını dile getirdikleri zaman “*Koyon cılındagı cutta* (Tavşan yılındaki *cutta*)” derler.⁹⁷⁸

4.1.2.2. *Müçöl*

Kırgızlar yaşlarını *On iki hayvanlı takvimi*’ne göre saymaktaydılar. Halk arasında bunun “*мүчөл*” (müçöl) adı verilen tabir kullanılmaktadır. *Müçöl* demek, takvimin 12 yılda on iki hayvan yılını veya döngüsünü tamamlaması, bir hayvan yılının 12 yıl sonra dönüp tekrar başlaması anlamına gelir. Böylece, çocuğun ana rahminde geçirdiği bir yıl daha eklendiğinde birinci *müçöl* 13 yaşına, ikinci *müçöl* 25 yaşına, üçüncü *müçöl* 37 yaşına, dördüncü *müçöl* 49 yaşına, beşinci *müçöl* 61 yaşına, altıncı *müçöl* 73 yaşına, yedinci *müçöl* 85 yaşına, sekizinci *müçöl* 97 yaşına tekabül etmekteydi.⁹⁷⁹

13 yaşına giren çocuk için “*tolukşugan jaş*” (gücün dolduğu yaş), 25 yaş için “*er jürök akılga kirgen jaş*” (insan aklının ve kuvvetin topladığı), 37 yaş için “*akılga tolgon kez*” (akılın dorukta olduğu zaman), 49 yaş için “*toktolgon, tolukşugan kez*” (olgun insanın refaha kavuştuğu ve emeğinin meyvelerini topladığı zaman) değerlendirmesi yaparlardı. Kırgızlar kurban hayvanının etini 12 parçaya ayırırlar. Geleneksel tıpta da emçilerin uyguladığı yöntemlerde insan bedenine on iki *müçö* (kısım, parça) denilmesi de insan bedeninin on iki ana kısımdan meydana geldiğini⁹⁸⁰, Osman Turan ise “kesilen hayvanın parçalanmasında 12’ye itibar edilmesi ile bir budun (camia)un 12 ye bölünmesi arasında bir münasebet olacağını söylemekte ve Manas’taki hayvan takvimiyle ilgili “*müçöl*” hakkında: “Cirmi beşte yaşın, yılın bars töröm; oşu bujıl müçölüng töröm. Attanbaçı ay yarıkın töröm”, (yirmi beş yaşındasın, yılın bars’dır beyim; işte bu yıl senin müçel’indir. Atlanma (ata binip yola çıkma) ay ışığıdır beyim (töröm)”⁹⁸¹ örnek olarak vermektedir.

Kırgızlar her on iki yılda bir gelen “*müçöl*” yılında eskiden olduğu gibi günümüzde de “*müçölün çıgaruu*” (doğum günü) kutlama adetini sürdürmektedirler. İlk “*müçöl*” yılı kutlaması olan 13 yaş ayrı bir önem taşımaktadır. Bu kutlama için koyun kesilir, akraba ve aile dostları davet edilir ve çocuğa kırmızı gömlek giydirilir. Çocuğun en sevdiği giysilerinden birini atar veya mutfak takımından birini kırarlar. Sokağın

⁹⁷⁸Baktybek İsakov, “Kırgız Konargöçerleri Arasında Geleneksel Takvim Anlayışı. The Perception of Traditional Calendar among the Kyrgyz Nomads”, *Gazi Akademik Bakış*, C. VI, S, 11, 2012, s. 209.

⁹⁷⁹*Müçöl* için bkz: ME, I. s. 370-371; Sayakbay Karalaev, *Semetey*, I, s. 230; *Kırgızdar*, (hızl: K. Cusupov), Bişkek, 1991, s. 535; Aydarbek S. Koçkunov, “Kırgız Halkı ve Geleneksel Kültürler”, *Türkler*, s. 546

⁹⁸⁰E. J. Toktakunova, “12 Letniy Jivotniy tsilk v Kul’ture Kirgizskogo Naroda”, *Voprosy İstorii Kirgizstana*, № 1, Bişkek, 2008, s. 3-13.

⁹⁸¹Osman Turan, *On ikili*, s. 75-76, 51-52.

köşesine çoğunlukla 7 ve 9 sayılı paralar atarlar. Kırgızlar müçöl yılında insan organizmasının önemli değişimlere uğradığına inanırlar. Bu yüzden müçöl yılından birkaç ay önce çocuğun en sevdiği giysilerden yakın akrabalara dağıtılır ve adaklar adanır. Kurban kesilip dağıtılması geleneğine ise “*sadaga çabuu*” denir. İnsan müçöl yılına girdiğinde kötü alışkanlıklarını bırakması, sağlığına dikkat etmesi gerekir. Çünkü insan bu dönemde özellikle duyarlı olmaktadır.⁹⁸²

Türkmenlerde de bugünlerde birinin yaşı sorulduğunda, örneğin “39 yaşındayım” diyecekse “3 müçhelden 3 yıl aldım” şeklinde bir cevap verilir.⁹⁸³

4.1.2.3. On İki Aydan Oluşan Yıllık Takvim

Çin kaynaklarına göre, tezin konusunu teşkil eden dönemde Kırgızlar yılın başını “*mao-uuu*” (baş ay) olarak adlandırmaktaydılar. Kırgızlara göre her biri üç aydan oluşan *jaz* (ilkbahar), *jay* (yaz), *küz* (sonbahar) ve *kış* (kış) mevsimleri bir seneyi oluşturmaktadır.⁹⁸⁴

Kırgızların on iki aydan oluşan yıllık takvimi onların göçebe hayat tarzlarından kaynaklanıyordu. Kırgızlar yıllık takvime özellikle önem gösterirler ve bunu çok yaygın olarak kullanırlardı. Söz konusu takvime “*cıl sürü*” (yıl takibi) adını vermişlerdir. bilinmektedir. *Cıl sürü*’yü bilmek, bilgi, birikim ve yetenek istediğinden aralarında yetenekli, doğa değişimlerinden anlayan ve zamanı iyi takip eden “*esepçi*” (hesapçı) kişiler ve yaşlılar cıl sürünün hesaplanmasını yaparlar. “*Esepçiler*”, hesaplarını aya, güneşe, yıldızlara ve doğadaki olaylara göre yaparlar. Onlar, otuz günlük zamanı, ayın görünüşüne göre, iki ayrı dilime bölerler; “*aydın carımı carık, carımı karangı*” (ayın yarısı aydınlık yarısı karanlık) diyerek ay yüzünün, bir aylık sürenin on beş gününde aydınlık, on beş gününde ise karanlık olduğunu belirtirler⁹⁸⁵.

Kırgızların hesabına göre yılda on iki ay ve her ayda 29-30 gün bulunur. On iki aydan oluşan yıllık takvimindeki ay adlarının ortaya çıkışında avcılık kültürünün büyük rolü olduğu anlaşılıyor. Kırgızlar erken dönemlerden beri geviş getiren hayvanların

⁹⁸²K. İbraev, *Miroponimanie Drevnih Kirgizov*, Bışkek, 2001, s. 70-76; A. Z. Caparov, *Biografičeskoe vremya v traditsionnoy kul'ture kočevnikov-kirgizov*, *Nasledie Material'noy Kul'tury Kirgizstana*, Bışkek, İlim, 2005, s. 123-125; E. J. Toktakunova “12 Letniy Jivotniy tsikl” v Kul'ture Kirgizskogo Naroda”, *Voprosi İstorii Kirgizstana*, № 1, Bışkek, 2008.

⁹⁸³Günnur Yücekal Arpacı, Gök-Tanrı İnancının Bilinmeyenleri, s. 115. Yaşlar 12 yıl, müçhel hesabına göre söylenmektedir. Türkmenlerde 12 yılın esas alınmasının nedeni Jüpiter döngüsünün esas alınmasından kaynaklanır ve buna göre kişinin asıl doğum günü 12 yılda bir gelmektedir. Çünkü 12 yılda, bir kişinin Jüpiter’inin derecesi doğduğu gün ile aynı dereceye gelmektedir

⁹⁸⁴KCKTR, T. II, s. 43; Ö. Osmonov, *Kirgizstan Tarihi*, s. 53; Mahmut Kaşğari eserinde: “...göçebe olan ve Müslüman bulunmayan Türkler, yılı dört ayrıma bölerek, ad verirler. Her üç ayın bir adı vardır. Yenigün (Nevruz)den sonra ilkbahara “oğlak ay”, sonra “uluğ oğlak ay” derler, çünkü bu ikinci parçada oğlak büyür. Bundan sonra “uluğ ay” denir, çünkü bu parça yaz ortasıdır”, bkz: DTL, I, 5. Baskı, s. 348.

⁹⁸⁵Baktybek Isakov, Kırgız Konar göçerleri, s. 201.

hamisi ve bu gibi hayvanların umumi adı olan “*kayberen*” hakkında birçok şey bilmekteydiler.⁹⁸⁶ Bundan dolayı Kırgızların takviminde yer alan 12 ayın yedisi kayberenle ilgilidir. Kırgızların takvimde ay hesabını kullanmaları V. yüzyıla kadar gitmektedir. Yeniseyin kuzey kutubuna yakın olmasının etkilerini Kırgızların aylara verdikleri “*könök cıldız*”, “*kozu cıldız*” gibi adlarda görmek mümkündür. “*Birdin ayı*”, “*Bugu*”, “*Kulca*” gibi ay adlarının ortaya çıkışı da Kırgızların Yeniseyden Tanrı Dağlarına göç etmelerine ve çevrenin değişmesine bağlanmaktadır.⁹⁸⁷ Geldikleri yerde yaşadıkları çevreye ve tabiat değişikliklerine göre ayların adlandırılmasında değişiklikler ortaya çıkmıştır. Çin’deki Kırgızların bugün de kullandıkları bu On iki aylık yıllık takvime göre on iki ayın beşi kutsal sayılır, yedisi ise kaybereninin doğum zamanına göre adlandırılmıştır, çünkü kayberenin üreme zamanı hiç değişmezmiş. Eğer bir değişiklik olursa o yılın zor geçeceği kabul edilirdi. Her ay adının derin bir anlam taşıdığı anlaşılmaktadır.

Buna göre Kırgızların kullandıkları takvimde 12 ay isminin 7’si üretken av hayvanlarının adından gelmektedir. Söz konusu ay adları şunlardır:

1. *Calgan kuran* (Mart)
2. *Çın kuran* (Nisan)
3. *Bugu* (Mayıs)
4. *Kulca* (Haziran)
5. *Teke* (Temmuz)
6. *Baş oona* (Ağustos)
7. *Ayak oona* (Eylül)
8. *Toguzdun ayı* (Ekim)
9. *Cetinin ayı* (Kasım)
10. *Beştin ayı* (Aralık)
11. *Üçtün ayı* (Ocak)
12. *Birdin ayı* (Şubat).

Kırgızların on iki aydan oluşan yıllık takviminin başlangıcı olan *calgan kuran*⁹⁸⁸ mart ayına tekabül etmektedir.

Burada *calgan* tabiri, “yalan” anlamındadır. *Kuran* bugün de Kırgızların arasında *elik* olarak bilinen karacanın bir diğer adıdır. *Elik* doğada, ormanlık alanlarda

⁹⁸⁶ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 421.

⁹⁸⁷ http://www.azattyk.org/content/kyrgyz_chinese_the_name_of_month_omurbai/25241288.html . 2014-01-27. Kıtay Kırgızları Kırgızça Ay Attarı Koldonot”, 02.01.2014.

⁹⁸⁸ Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız*, s. 169-170; Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, II. s. 523; Talıp Moldo, “Kırgız Tarihi, Uruuçuluk Kuruluşu, Türülü Salttar”, *Kırgızdar*, s. 535.

yaşayan çok hassas, temiz ve asil bir geyik türüdür Bu hayvanın ay adı olarak takvimde yer alması, onun “*calgan kuran*” ayında gebeliğinin en kritik son dönemini yaşıyor olmasıdır.⁹⁸⁹

“*Çın kuran*” yani gerçek kuran Nisan ayına tekabül eder. “*Çın kuran*” “gerçek kuran” anlamına gelir ve kuranın yavruladığı zaman dilimidir. Mayısla karşılık gelen (geyik) *Bugu*’dan adını alır. Boynuzlarından ilaç elde edilen “*bugu*” bilhassa mayıs ayında avlanıp boynuzları alınır. Bu nedenle bu aya “*bugu*” denilmiştir. Kırgız boyları arasında *Bugu* adıyla büyük bir boy bulunmaktadır, bu boyun *Bugu*’yu kutsal bir hayvan olarak sayar ve etini de yemezler. Haziran ayına denk gelen “*Kulca*” ayında kulca denilen (dağ koçu) döl verir.⁹⁹⁰ “*Teke*” adını yabani tekeden alır) tekenin dişisi yavrular, “*Baş oona*” ayının adıdır. Baş, bir şeyin baş tarafı veya başlangıcı, oona ise eski Moğolcada antiloba (ceylan) demektir. “*Ayak oona ayı*”, “*Baş oona*” Eylüle denk gelen aydır. Burada ayak sözü bir şeyin sonu anlamını verir. Sonuçta bu ayların da adını bir av hayvanından aldığı ortaya çıkar. Ekime karşılık gelen gelen ay adı “*Toguzdun ayı*” (dokuzun ayı) olarak bilinir. Bu aydan itibaren takvimde hayvan isimleri yer almaz, daha çok sayıya göre adlandırma ön plana çıkar. “*Cetin ayı*” (Yedinin ayı) Kasımdır.⁹⁹¹ Aralık ayın adı da “*Beştin ayı*”dır. Aralık veya “*Beştin ayı*” soğuşun iyice bastırdığı ve dağlar arasındaki geçitlerin tamamen kapandığı, ilk kış ayıdır. Sonra gelen “*Üçtün ayı*” (üçün ayı) bu ocak ayına denk gelir. Halk ağzında “*çilde*” olarak nitelendirilen, kışın en soğuk ayıdır. Kışın en soğuk 40 gününü içerir.⁹⁹²

“*Birdin ayı*” şubat demek olup halk arasında “*zordo*” olarak geçer. Bu ayla ilgili olarak halk arasında: “*Birdin ayı suuk ay, çildenin toluk kezi*” (Birdin ayı soğuk ay, çildenin tam bastırdığı zamandır) sözü vardır. *Birdin ayının* bitişi ve *calgan kuranın* başlamasıyla Kırgızların 12 aydan oluşan takvimi bir yıllık döngüsünü tamamlar. Halk arasında kasım ayına “*Tokson; Toguzdun ayı*”, “*Ötkün*”; mart ayına “*Baar ayı*”; nisan ayına “*Köktöm*” adı da verilmektedir.⁹⁹³

Söz konusu, On iki aydan oluşan bir yıllık takvimi Kırgızlar bugün de kullanmaktadırlar.

Eski Çin takvimi temelde ayın hareketleriyle ilişkiliydi fakat gerektiğinde güneşe göre ayarlanırdı. Takvim senesi, her biri 29 veya 30 günlük 12 aydan oluşurdu

⁹⁸⁹Baktybek Isakov, Kırgız Konargöçerleri, s. 203.

⁹⁹⁰Baktybek Isakov, Kırgız Konargöçerleri, s. 204.

⁹⁹¹Baktybek Isakov, Kırgız, s. 205-206.

⁹⁹²Baktybek Isakov, Kırgız, s. 207.

⁹⁹³Baktybek Isakov, Kırgız, s. 208.

ve 354 gün sürerdi: ancak bu güneş dönemine uymadığından, 19 yıllık bir döngü içerisinde yedi defa on üçüncü bir ay eklemek zorunluluğu doğardı.⁹⁹⁴

Uygurlarda da 12 ay 12 hayvan adıyla anılır. Yine Uygurlar 12 ayı, dört mevsime temel oluşturacak biçimde dört döneme ayırıyorlardı: Çiçekli, sıcak, yağmurlu ve karlı-buzlu gibi.⁹⁹⁵

4.1.2.4. “Togool”

Ay yenilendikten sonra da hesapçılar gökteki ayın durumunu takip etmeyi sürdürürler ve ayın yenilediği gecedan sonraki günlerde semada “ayla “ürkör”ün (ülker yıldızı) birbirinden uzakta ve birbirinin karşısında bulunup kesiştiği geceyi tespit ederlerdi. Kırgızlar bu kesişmeye “togool”⁹⁹⁶ adını verirler. *Beştin ayının* on üçünde, *Üçtün ayının* on birinde, *Birdin ayının* dokuzunda, “Çın kuran ayı”nın beşinde, “Bugu ayı”nın üçünde “togool” olayı gerçekleşmektedir. Kırgızcada “beş togool bolboy bel çeçpeyt (beş toğool olmadan kuşak çözülmez) ifadesinde, Mart ayındaki “beş togool” olayı gerçekleşmeden kışlık elbiselerin çıkarılmadığı belirtilir.⁹⁹⁷

Her ayın on beşi aydınlık, on beşi karanlıktır. Bu aylardaki hava değişiklikleri takip edilerek çiftçilik, hayvancılık ve avcılık için hangi zamanın uygun olacağı belirleniyordu. Kırgızlarda yirmi dört saatlik dönemin⁹⁹⁸, “togool” olaylarının kendine özgü Kırgızca adları vardır.

Kırgızlar “yedi togool” vaktinde misafir çağırılmaz ve göç etmez. Çünkü bu dönemlerde ay ile ülker yıldız arasında togool gerçekleşmekte, havada sert değişiklikler olmaktaydı. Bu olay ocak ayının sonu ve şubatın başına denk gelmektedir. Kırgızların erken devirlerden itibaren gök cisimlerini iyi tanıdıkları; ay, güneş ve yıldızlara bakarak buğday ekmek, yol yapmak, evlenmek, çocuk doğurmak, hayvanları otlağa sürmek, göç etmek, ava çıkmak v.s. gibi günlük yaşamlarını ayarladıkları anlaşılmaktadır. Kırgızlar

⁹⁹⁴Wolfram Eberhard, Çin Simgeleri Sözlüğü Çin Hayatı ve Düşüncesinde Gizli Simgeler, (çev: Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 234, 291.

⁹⁹⁵Esat Korkmaz, *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 78.

⁹⁹⁶S. Abramzon, *Kırgızı i ih*, 1990, s. 73.

⁹⁹⁷Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız*, II, s. 172; Baktybek Isakov, *Kırgız*, s. 203-204; Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, II, s. 742.

⁹⁹⁸Söz konusu yirmi dört saatlik dönemi 33’e şu şekilde ayırırmaktaydılar: 1-“tan karakçı”, 2-“tan dümpöyüü”, 3-“kulanöök”, 4-“tan kılaiuu”, 5-“tan apak atuu”, 6-“kün çıkan”, 7-“kün too tonun “başına tiye baştaganı”, 8-“kün kötörülgön”, 9-“kün tekşi tiygen”, 10-“şaşke”, 11-“uluu şaşke”, 12-“calgan tüş”, “çak tüş”, 14-“tüş kıya”, 15-“tüş oogon”, 16-“sart beşim”, 17-“Kırgız beşim”, 18-“alakölökö”, 19-“namaz diger”, 20-“kün batar”, 21-“kün batkanda namaz şam”, 22-“bürüül kişi taanışar-taanişpaz”, 23-“el ayagı basıla”, 24-“namaz kuptan”, 25-“tamak içen”, 26-“tamakı tekşi içken, el catar”, 27-“el tekşi catkanda”, 28-“uykuga kirerde”, 29-“tekşi uktaganda, oor uyku”, 30-“tün ortosuna cakin”, 31-“tün ortosu”, 32-“tün ortosu oogondo”, 33-“tanga cakin, zoor cana nasıbay atım, bee saam, carma bışım, et bışım, carım kün, tüş carım, bir kün, künü-tün”: bkz: Belek Soltonoev, *Kızıl Kırgız*, II, s. 175.

yıldızlara, aya eğilip dilek tutarlar ve semavi güçlere dua ederlerdi. İlkbaharda son karın ne zaman yağacağını 70 veya 40 senede bir kere gökyüzünde “*kuyruktuu yıldız*” (yıldız topu) ortaya çıkacağı ve o yılın zor geçeceği gibi konularda bilgi sahibiydiler. Yedi yıldızdan oluşan “Büyük Ayı” takımyıldızına “*cetigen*”, “*kiçi ayu*” adındaki yıldız kümesine “*temir kazık*”, bu yıldızların yanındaki çift yıldızlara “*arkandagan at*”, teraze yıldızı ve onun arkasındaki üç yıldız kümesine “*mergen multıgı menen iti*”, “*ürkör*”, “*toltoydun ogu*”, “*üç arkar*”, “*kiçi cetigen*”, “*altın kazık*”, “*koşoktuu koş muzoo*”, “*sar cıldız*”, “*çolpon (venera)*”, “*balbıldak cıldız*”, “*çıçkıluu cıldız (merkurıy)*”, “*saman col*”, “*körgön saba*”⁹⁹⁹ adını vermekteydiler. Kırgızlar hayvancılık ve avcılık mesleğiyle uğraşmıştır. Bu isimler eski çağlardan gelen tabiat tanımlarının ürünüdür.

Kırgızların arasında bugünlerde gök cisimlerinin yer hareketlerine ve kuşların uçuş yönüne bakarak hava durumunu önceden tahmin edebilen kimseler bulunmaktadır. Örneğin dağlık bölgelerde yaşayan Kırgızların yaylağa göç etmeden önce mevsimin soğuk, yağmurlu veya rüzgârlı olacağını tecrübelerine dayanarak fark ettikleri, bu dönemlerde hayvanlarının bakımına özen gösterdikleri, ayrıca hava durumunu tahmin edebilen esepçinin dediklerine göre davrandıkları gözlenmektedir.

4.1.3. Çadır

Çadırın en eski şekillerine Orta Yenisey bölgesinde Hun devrine ait kaya resimlerde rastlanmaktadır. Kaynaklara göre de, Merkezî Asyalı göçebeler eski çağlardan beri koyun yününden yapılmış çadır ve keçeden kulübelerde yaşıyorlardı.¹⁰⁰⁰ Eski Türk ailesinin evi olan çadırlar kağnılar, develer ve katırlar üzerinde bir yerden başka bir yere taşınırdı. Türkler bu tür çadırlara “çum”, “kapa”, “alaçık” (loçık), “yurt” veya “kerekü” (çadır) gibi adlar vermekteydiler.¹⁰⁰¹

Çin kaynaklarında Kırgızların çadırıyla ilgili keçelerin birleştirilmesi suretiyle yapılan Mi-t’e Ch’ih-t’o adlı çadırlarının olduğu kabile reislerinin küçük çadırlarda oturdukları bilgisi vardır. Kırgızların Yenisey vadisinde yaşarken kışın ev kurdukları huş ağacının kabuğundan odalarını örttükleri ve ağaçtan yapılmış evlerde oturdukları¹⁰⁰² bilinmektedir.

Çadır ile ilgili bilgiler *Oğuz Kağan Destanı* ile bazı gezginlerin kayıtlarında da yer almaktadır. Bizans elçileri Gök-Türk hakanının çadırını iki tekerlekli atla

⁹⁹⁹ Üsöyün Acı, “Kırgız Sancırası”, *Kırgızdar (Sancıra, Tarih, Muras)*, s. 120-121.

¹⁰⁰⁰ Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınevi, 1. bsk, 2006; *Vostoçnie Avtorı*, s. 43, 50.

¹⁰⁰¹ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Genel Türk Tarihi 2*, (ed: Celal Güzel, Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 352.

¹⁰⁰² KCKTB, T. II, s. 43-44; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 508-509.

çekilebilen ve çok güzel renkli kumaşlarla döşenmiş olarak tasvir ederler. Çadırlar sıcak, yağmur ve kara karşı iyi korunmalı olup içi ipek kumaşlarla tefriz ediliyordu. Uygur hakanının çadırı 900 kişiyi alabilecek büyüklükte idi. Manas Destanında “Altmış kanatlı ak çadırı gök gibi yükseltip kurdular”¹⁰⁰³ ve “Türküğü altın ak çadırın eşiğine indi”¹⁰⁰⁴ ifadesi geçmektedir. Çadırın başka bir örneği, olan Tevra’ta bahsedilen Tapınma Çadırı’nın içinde yıkanmak için bir kazan, çadırın en kutsal yerinde bir sandık, kutsal yer adı verilen yerde ekmek masası, kandillik, çadırın içini birbirinden ayıran perde, çeşitli örtüler, nakışlı ve süslemeli kâhin giysileri bulunur. Söz konusu bu çadırın Kırgız çadırlarının iç yapılış tarzına benzeyen pek çok sanat dalına ait parlak örnekler olduğu gözlenmektedir.¹⁰⁰⁵

Çin kaynaklarında geçen ünlü şair Po Kü-i’nin keçe çadır hakkında iki şiiri bulunmaktadır. *Mavi Keçe Çadırı* adıyla bilinen bu şiirde: “Binlerce koyunun yünü toplanır; yüzlerce halka birbirine eklenir; kuzeyde (çadır) savaşçılar tarafından yaratıldı, güneye geldi” demektedir. Bu satırlardan yaşadığı yerde bu çeşit çadırların yaygınlaştığı, soğuk havalarda çadırın rahat ve sıcak olduğu ve konukların onun kabul edilebileceği barınak olduğu anlaşılmaktadır. Kraliyet aileleri eski eserleriyle ne kadar gurur duysalar da, onlar (benim) mavi keçe (çadırıma) benzeyemezler! şâirin göçebe yaşam tarzına olan hayranlığının izlerini¹⁰⁰⁶ görmek mümkündür.

Ev (ev bark)¹⁰⁰⁷ ifadesi XI. yüzyılda genel olarak barınak ve çadır için kullanılıyordu. “Ol manga ev bozuşdı.”¹⁰⁰⁸ Kırgızcada “çatır” olarak geçen kelime Oğuzlarda da “çaşır”¹⁰⁰⁹ olarak kullanılmıştır. Türkmenlerde “*keregü*”¹⁰¹⁰, Uygurlarda “*kerekü*”¹⁰¹¹, Karahanlılarda “*keregü*”¹⁰¹² çadır manasındadır. Göçebelerin kullandıkları çadır çeşitleri üzerine yapılan araştırmalara göre “ev” kelimesi aynı zamanda “aile ocağı” anlamına¹⁰¹³ gelmektedir.

XI ve XII. yüzyıllarda Moğolların *ayıl* (oba/birkaç ağıl) veya *küriyen/küren* adını verdikleri toplulukların çadır veya çadır arabalarla göç ettikleri görülür. Vladimirtsov bu

¹⁰⁰³ Wilhelm Radloff, *Manas Destanı*, (haz: Emine Gürsoy Naskali), Ankara, s. 82.

¹⁰⁰⁴ Radloff, *Manas*, s. 180.

¹⁰⁰⁵ “*Tapınma Çadırı*” ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz: *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, Derya Baskı, 3. Basım, İstanbul, 2003, s. 98-120.

¹⁰⁰⁶ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banaoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 604-606.

¹⁰⁰⁷ DLT, C. I, s. 348.

¹⁰⁰⁸ DLT, C. II, s. 99.

¹⁰⁰⁹ DLT, C. I, s. 406.

¹⁰¹⁰ DLT, C. I, s. 447.

¹⁰¹¹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968, s. 106

¹⁰¹² DLT, C. II, s. 302

¹⁰¹³ Günümüz çadırlar üzerine bkz: Ulla Johansen, “Türklerde Çadır Kültü: Alacak”, çev. Fikret Elpe, TDA, I/II (1979), s. 30, 32, 34, 48-50.

durumu: “Birkaç bin kara arabalar (büyük arabalar) ve keçe çadırlar sıra ile duruyorlardı” diye tasvir eder. Moğol çadırı XIII. yüzyılda Rubruk tarafından mükemmel bir şekilde tasvir edilmiştir.

Göçebe çadırı dış görünüş itibariyle genelde yuvarlak ve kubbeli olup tepesinde baca vazifesi gören yuvarlak bir delik bulunur. Kapıları da keçeden olan çadır kolaylıkla sökülüp, tekrar kurabilecek niteliktedir. Kırgızlar çadırlarını savaşıırken de beraberlerinde taşırlardı. Baskına uğradıkları zaman çadırlarını süratle söküp kaçabiliyorlardı. Kimeklerin çadırlarını kurdukları şehirlere yerleştikleri¹⁰¹⁴ Kıpçak çadırlarının da “ganlı” denilen öküz arabalarına kolayca koşulacak şekilde tertip edildiği bilinmektedir. Rus destanında da Kıpçak çadırlarının içinde altınlar, ipekler, kadife ve kürk elbiseler bulunduğu rivayeti geçmektedir.¹⁰¹⁵

4.1.3.1. Kırgız Çadırı (*Boz Üy*)

Kırgız “cığaççılık” (marangozluk) zanaatının en önemli, eşsiz eserlerinden biri keçe çadırın ağaçtan yapılmış iskeletidir. Kırgızlar keçe çadıra *boz üy* (*боз үй*), *Kırgız üy*, *kara üy* (*кыргыз үй, кара үй*); Kazaklarda *kiyiz üy*, *agaş üy*, *kazak üy* (*киіз үй агау үй казак үй кара үй*); Karakalpaklarda *kara üy* (*кара үй*), *boz üy*, *ak üy*; Altaylarda *kerege üy*; Hakaslarda *kilis ib*; Tuvalılarda *kidiz ög*; Nogaylarda *terme üy*; Başkurtlarda *törmö* ve Türkmenlerde *gara öy*¹⁰¹⁶ adı vermektedirler. Bboz üy iskeletini oluşturan parçalar ahşaptan ve hiç çivi kullanılmaksızın yapılmaktadır. Göçebe Türkler ve Moğollara ait iki çeşit çadır tipi bulunduğu¹⁰¹⁷ genel kabul görülmektedir.

Kırgız çadırı çıkışı itibariyle Türk ve Moğol toplumları açısından genel örnek teşkil eden yapıya sahiptir. Ancak, Kırgızların çadırı Moğol-Kalmuk çadırlarından

¹⁰¹⁴B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I, s. 47.

¹⁰¹⁵Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, ve Kültürel Yaşayış*, Ankara, 1993, s. 66-67.

¹⁰¹⁶Boz üy için bkz: Boz: “beyaz, açık, kurşunı”, Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, I, s. 135; Üy: “oba, keçe ev”, Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, I, s. 135; *Kırgız Sözlüğü*, II, s. 799; Nurgül Moldaliev, “Kırgız Kültüründe “Cığaççılık (Marangozluk)” ve “Boz Üy” ile ilgili Kelimeler Üzerine, *Acta Turcica, Yıl IV, Sayı 2-2*, s. 1-15; Temmuz, 2012. www.actaturcica.com; TKAE, T, III, Frunze, 1959, s. 45-47; S. M. Abramzon, *Kırgız cana Kırgızstandın tarihi boyunca tandalma emgakter*, Bişkek, 1999, Kırgızstan-Soros, <http://www.bizdin.kg>. 1999, s. ; S. Abramzon, *Kırgız i ih etnogeneticeskie i istoriko-kul'turnie svyazi*, Frunze, 1990; s. 46-47; Abramzon, *Oçerk kul'turi kirgizskogo naroda*, Frunze, 1946; Mirzabek Çokotegin, *Boz Üy-Bayırkı Babalarımızdan Muras Turak Cay*, “Biyiktik” Yayınevi, Bişkek, 2007; Mirzabek Çokotegin, *Too Köçmөndөрүнүн Turak Caylarının Etnogenezdik cana Madaniyattık Negizderi*, Bişkek, 2010; K. İ.Antipina, *Osobennosti material'noy kul'turi i prikladnogo iskusstva yujnih kirgizov (po materialam sobrannim v Yujnoy çasti Oşskoy oblasti Kirgizsoy SSR)*, Frunze, İzd. AN Kirgizsoy SSR, 1962; L.M.Vedutova, “Yurta kul'turno-istoriceskom prostranstve i vermeni” *Kul'turnoe nasledie i narodnoe tvorçestvo*, Bişkek, 2006; Gülsinay İsaeva, *Kiyiz Üy Ataularının Etnomedeni Aspektısı*, Almatı, 2013, s. 81; O. Dj. Osmonov, *İstoriya Kirgizstana (S drevneyşih vremen do naşih dnei)*. Uçebnik dlya vışşih uçebnih zavedeniy, Bişkek, 2005, s. 227; Yu. A. Şibaeva, “Materialı po jilişu murgabskih kirgiz”, *Soobşeniya Respublikanskogo istoriko-kraevedçeskogo muzeya. İstoriya i Etnografya* (ed: N. A. Kislyakova), Stalinabad, 1955, Vıp, 2, s. 35-45; A. Morgulan, *Kazahskaya yurta i ee ubranstvo*, Moskva, Nauka, 1964, s. 3-13.

¹⁰¹⁷N. K. Aaliev, “Kırgızdardın salttuu turak-cayı - boz üydün düynö cana praktikalık manısı”, *Voprosı istorii Kirgizstana/Kirgizstan Tarihının Maseleleri*, № 1, 2009, <http://bizdin.kg/kg/books/item/245-vis-2009-1>

farklıdır. Kırgız çadırı diğer Türk boylarının kullandıkları çadır tiplerine benzemektedir, ancak süs ve bazı ince detaylarda kendine has özellikler göstermektedir.

Kazak ve Moğol çadırlarının genişliği yüksekliğinden fazla tepe bölümü ise yuvarlaktır. Kırgız boz üyünde, 0,39:0,61 altın orana çok yaklaşan ebatıyla yükseklik ve genişlik arasındaki mükemmel oran dikkat çekmektedir.¹⁰¹⁸

Kırgızlar boz üyü rengine göre, “*ak üy, kök üy, kara üy, sarı üy*”; büyüklüğüne göre Manas’ta sözü edilen “*altı kanat ak ordo*” altı kanat, sekiz kanat, on iki kanat ya da 60, 75, 90, 100 *baş üy* şeklinde ayırt etmekteydiler. Ayrıca en büyük ve en görkemli olan keçe çadırına *ak örgö*¹⁰¹⁹ (ak orda) adını vermişlerdir. “*Boz üy*” soğuk, sıcak, yağış ve kar’a dayanıklıdır. İçi kışın sıcak, yaz aylarında serindir. “*Boz üy*”ün inşasında Kırgız el sanatlarından “*cığaççılık*” (marangozluk), “*kiyizçilik*” (kilimcilik), “*bulgaarı iştetüü*” (dericilik), “*oymo-saymaçılık*” (oyma-kakma, nakış) gibi erken ve ortaçağ devrine ait sanat dallarının tüm bir uyumlu kaynaşmıştır. Kırgız marangozları “*boz üy*”ün iskeletini söğüt ve kayın ağacının çeşitli cinslerinden yapmaktaydılar. “*Boz üy*” “*kerege*”¹⁰²⁰ (aynı zamanda kanat da denir) “*uuk*”¹⁰²¹, “*bakan*”¹⁰²², “*tündük*”¹⁰²³, “*çamgarak*”¹⁰²⁴ olarak adlandırılan ve ağaçtan yapılan iskeletlerden meydana gelmektedir. Kırgızlar “*Boz üy*”ün kurarken kaynakların da gösterdiği gibi nehir kenarlarındaki çayırılık yerleri tercih etmekteydiler. “*Boz üy*”ün kuruluşunda ilk başta keregeler açılarak birbirine eklenir ve “*bosogo*”¹⁰²⁵ kısmıyla birleştirilerek daire şeklinde sabitlenir. Sonra *tündük* kısmı *bakan* ile bu dairenin tam ortasından yukarıya doğru kaldırılır ve “*tündük*”ün yan tarafındaki deliklere uukların düz ve sivri uçları takılarak diğer ipli uçları keregelerin üst çatallı uçlarına bağlanır. Tündük ile kerege kısmı uukların desteğiyle düzgün bir şekilde sabitlenir. Keregenin üzerinden “*çiy*”¹⁰²⁶, çiyin üzerinden “*turduk*”¹⁰²⁷ örtülür. Uuk’un üzerine “*üzük*”¹⁰²⁸ örtülür. Çadırın tepesi olan *tündük*’ü kapatmak için “*cabuu*” adı verilen bir keçe parçası kullanılır. Bu örtülerin

¹⁰¹⁸ L. M. Vedutova, “Yurta”, s. 136-137.

¹⁰¹⁹ Ak örgö: Kırgızlar arasında genellikle han, beyler ve boyların ileri gelenleri tarafından toplantılarda ve çeşitli merasimlerde kullanılmıştır, Nurgül Moldaliev, “Kırgız Kültüründe”, s. 3.

¹⁰²⁰ Kerege: keçe çadırın duvarını teşkil eden ağaç kafes, *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü* (ed. E. Abdulayev), Frunze, 1969, s. 309.

¹⁰²¹ Uuk: keçe çadırın kubbe kısmındaki sıruk; keçe çadırın *kerege* ile *tündük* kısmını birbirine bağlayan, tündük ile birleşen tarafı biraz içe doğru eğik olup yassı gelen bağcıklı uzun sıruk; keçe çadırın çatısı, Yudahin, *Kırgız Sөzlügü*, C, II, s. 788.

¹⁰²² Bakan: sıruk, Yudahin, *Kırgız Sөzlügü*, C, I, s. 80.

¹⁰²³ Tündük: uukların üst uçlarıyla tutulan yukarıdaki ahşap dairesi, keçe çadırın çatısındaki yuvarlak pencere”, Yudahin, *Kırgız Sөzlügü*, C, II, s. 771.

¹⁰²⁴ Çamgarak: keçe çadırın *tündük*’üne çapraz olarak takılan eğik değnekler, Yudahin, *Kırgız*, C, II, s. 334.

¹⁰²⁵ Bosogo: Türkçeye Moğlcadan geçmiş olduğu bilinen *bosogo* kelimesi Kırgızcada “Kapı pervazı; Eşik anlamlarında kullanılmaktadır, Yudahin, *Kırgız Sөzlügü*, C, I, 1985, s. 148.

¹⁰²⁶ Çiy: çığ yüksek, sert bir ottur ki, saplarından hasır yapılır, Yudahin, *Kırgız Sөzlügü*, C, I, s. 276.

¹⁰²⁷ Turduk: keregeyi örten keçeler”, Yudahin, *Kırgız*, C, II, s. 766.

¹⁰²⁸ Üzük: tuurduğun bir parça yukarısının veya onunla tündük arasından geçen keçeler, Yudahin, *Kırgız*, C, II, s. 801.

hepsi kendi aralarında sağlam birer “boo”¹⁰²⁹ ve deri iple birbirine bağlanır, ardından hasır ve keçe örtüleri sırasıyla örtülür. En sonunda da nakışlı örgüler ve diğer çeşitli süs eşyalarıyla süslenirdi.¹⁰³⁰

Kırgızlar keçeyi “kiyiz”¹⁰³¹ üzeri çeşitli kumaşlarla tezyin edilmiş olanını ise “tuş kiyiz”¹⁰³² çadırın dışını ve içini örtmekte kullanılan keçeyi “kiyiz” ve “şırdak” olarak adlandırırlar.

Göçebelerin evi olan çadırdaki güneş ışınlarından yararlanmak maksadıyla, ak ve kara yünden yapılanları mevsimine göre sırasıyla kullanılmaktaydı. “Ak kiyiz” çadırı, güneş ışınlarını engelleyip içeriye serin tutar, “kara kiyiz” ise güneş ışınlarını kendine çektiği için çadırın fazla soğumasını engellemekteydi. Araştırmacılar Kırgızlar ve bütün Türk boylarının geleneksel kültüründe boz üyün, makrokozmos evrendeki dünya tanımını temsil eden bir mikrokozmos mekan olduğunu söylemektedirler. Boz üyün iç kısmında coğrafi yönler hususi birer anlam taşımaktadır.

Boz üy’ün giriş noktası olan *bosogo*, kurallara göre, doğuya bakardı. Boz üy’ün ahşap parçaları arasında yapımı en zor olan “tündük”tür. Kerege ve uuk yapan marangoz tündük yapamaz. Bu nedenle tündükçüler Kırgız marangozlarında ayrı bir öneme sahiptirler. Tündük, keçe çadırın merkezinde bulunmakla beraber çadıra tam tepeden güneş ışığının girmesini, dumanın çıkmasını sağlar ve çadırın dengesini sağlayan en önemli parça konumundadır. Tündükü Kırgız ustaları genellikle kayın, karaağaç ve söğüt ağacından yapmışlardır. Ancak, her ağaç türünün farklı bir özelliği olması nedeniyle tündük yapımında seçilen ağacın türüne göre çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. Tündük 18 -20 cm. kalınlığında olur. Uuk uçunun takıldığı yan oyukların sayısı *kerege* başı ve uukların sayısına göre 65’ten 100’e kadar değişir. Ayrıca tündük çemberinin dört yanını çapraz bir şekilde birbirine bağlayan çamgarak adlı bir parça da vardır.¹⁰³³

Boz üyün iç kısmı “*ulaga*”¹⁰³⁴, “*tör*”¹⁰³⁵, “*epçi cak*”¹⁰³⁶ ve “*kolomto*”¹⁰³⁷ bölümlerden oluşmaktadır. Çadırın doğuya açılan kapısının “*Bosogo*”dan¹⁰³⁸ (doğudan) başlaya doğu-batı yönünde Kırgızların ayrıca saygı duydukları ulu kuşağın

¹⁰²⁹ Boo: (bağ) ipler, Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C, I, s. 129.

¹⁰³⁰ Nurgül Moldaliev, Kırgız Kültüründe “Cıgaççılık (Marangozluk)” ve “Boz Üy” ile ilgili Kelimeler Üzerine”, s. 3.

¹⁰³¹ DLT Dizini, Besim Atalay, Ankara, 1943, s. 329.

¹⁰³² Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C, II, s. 476.

¹⁰³³ Nurgül Moldaliev, “Kırgız Kültüründe”, s. 9.

¹⁰³⁴ Ulaga: kapının etrafındaki yer.

¹⁰³⁵ Tör: obanın giremecine karşı olan yer başköşe, Yudahin, *Kırgız*, C, II, s. 756.

¹⁰³⁶ Epçi cak: “kapıdan sağ tarafa düşen kadınlar kısmı”, Yudahin, *Kırgız*, C, I, s. 334.

¹⁰³⁷ Kolomto: “ateş yakılacak olan yer”, Yudahin, *Kırgız*, C, II, s. 480.

¹⁰³⁸ S. M. Abramzon, *Kırgızı i ih Etnogeneticheskie i ih İstoriko-Kul'turnie Svyazi*, s. 80.

temsilcilerine ait en önemli yeri olan “tör” (başköşe) ile son bulur. *Ulaga* diye adlandırılan eşik tarafı gençlere ait kısımdır. Ailenin büyüğü öldüğünde yani inanişa göre batıya gittiğinde onun yeri olan “tör” boş kalmaktadır bu hiyerarşik düzey çerçevesinde onun yerini, yaşça büyük sonraki kuşağın temsilcisi “tör”de oturma sırasını almaktadır. Törde bulunan sandığın üzerinde de çeşitli halı, yorgan ve yastıklar dizilmekteydi. Törün üst kısmında aileye ait silahlar, avlardan elde edilen pars ve tilki gibi hayvanların kürkleri asılmaktaydı. “*Bir tündüktön baş çıkarıp*” yani bir çatı altında yaşamak ifadesi Kırgız toplumunda bugün de sıkça söylenen bir sözdür. Manasta geçen “*bir tündüktön tün kördü, bir tündüktön suu içti*”¹⁰³⁹ ifadeleri bunun güzel örneklerindendir. Doğu ve batı, büyük ve küçük, “*bosogo*” ve “*tör*” olarak parçalara ayrılan “*Boz üy*”ün kadınlara ait olan kısmına “*epçi cak*” denilir ve sağ tarafta olur. Erkeklerle ait kısma “*er*” denir ve sol tarafta bulunur. Türklerin evrene dair algılarında güneyde veya yukarıda atalarının ruhları kuzeyde veya aşağıda ölümler diyarı bulunmaktaydı. Çadırın “*er*” kısmında erkeklerle ait at-binek örtüleri, savaş, avcılık ve tarımda kullanılan aletler bulunmaktaydı. “*Epçi cak*”ta “*aşkana*” (mutfak) kısmı da nakışlı “*tuş kiyiz*”le ayrılmaktaydı. Burada deri tulumlar, kaplar, yemek tasları ve kepeçler bulunmakta olup yiyecek-içecekler saklanmıştı. Kadın bölümünde keçeyle sarılmış bir kımız tulumu asılmaktaydı. Kırgızların günümüzde de başlıca içeceği olan kımız, kısarak sütünün “*saba*”¹⁰⁴⁰ (deri tulumda) mayalanması suretiyle yapılmaktaydı. Kırgızlar çadırın doğu-batı, güney-kuzey tarafındaki buluşan çadırın merkez bölümüne Kırgızlar “*kolomt*”o adını verirler. Kolomto ışığı ve sıcaklığı eşit yaymaktadır. Burada kazan asılıp yiyecek hazırlanır, aile bireyleri toplanıp birlikte yemek yerlerdi.¹⁰⁴¹ Çadırın zeminine keçeler, halılar, *kiyiz*, “*şırdak*”¹⁰⁴² ve hayvan postları serilirdi.

Eski ve ortaçağ boyunca boz üy aileyi, kuşakları, “*uruk*” ve “*uruu*”yu (uruğ ve boyları) birleştiren merkez olma özelliği taşımıştır. Kırgızlar günümüzde tabiat turizminin ve yayla kültürünün yaygın olduğu Narın, Karakol, Koçkor, At-Başı, Son-Köl bölgelerini birbirine bağlayan yol kenarları ve dağ geçitlerinde, Tanrı Dağlarının yaylak ve kışlaklarında, Bişkek’te¹⁰⁴³ boz üyleri dikmektedirler. Buralardaki çadırlar güzel şekilleri ile ortaçağ hakan çadırları gibi süslenir. Kırgız kültürünün en eski, ortaçağ ve bugünkü sanat eserlerini bir araya getiren birer müze görünüşünde olan

¹⁰³⁹Radloff, *Manas*, s. 124.

¹⁰⁴⁰Saba: içinde kımız yapılan büyük deri tulum, Yudahin, C, II, s. 627.

¹⁰⁴¹N. K. Aaliev, “Kırgızdardın, *Voprosi İstorii Kırgızstana*, № 1, 2009.

¹⁰⁴²Şırdak: nakışlarla bezenmiş keçe halının bir çeşidi

¹⁰⁴³Ayrıca Bişkek’teki “*Ethnocomplex Supara*” (Supara Etnik Yerleşkesi) ortaçağ ve günümüz Kırgız kültürünü görmek isteyenler için en seçkin mekânlardan birisidir.

çeşitlerini de görmek mümkündür. Kırgız bayrağının ortasında yer alan “*tündük*” kırmızı renkteki zemin üzerinde sarı alevli kırk ışık Kırgızların eskiden 40 boydan oluştuğunu simgelemektedir. Kırgız “*tuusu*” (tuğ) “*tündük*” baba evini, geniş anlamda ise dünyadaki barışı ve esenliği sembolize etmektedir.¹⁰⁴⁴

Kırgızlar günümüzde ölen kişinin naaşını koymak amacıyla evin bahçesine boz üy dikmekteler. Ölümün 3, 7. ve 40. günlerinde aile üyeleri tarafından büyük baş hayvanlar kesilir, cenazeye katılanlara ikram edilir.

Kırgız, Kazak ve Karakalpakların çadır tiplerindeki kullanılan kelimelerin etimolojisi çadırın iç ve dış süslenmelerindeki benzerlikler ile bazı kavramların sembolik anlamları arasındaki yakınlıklar Kırgız zanaatının Türk-Moğol göçebe kültürünün ortak mirası olduğunu göstermektedir.¹⁰⁴⁵

Hunlardan itibaren keçe çadırlarda kullanılan halılar (*şırdak*), çadırın iç kısmının “*er*” (erkek) ve “*epçi cak*” (kadın) olarak iki kısma ayrılması¹⁰⁴⁶ gibi örnekler Kırgız kültürünün aynı coğrafyada yaşayan erken dönem örnekleriyle Türk kültür çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Nitekim boz üyün iskelet parçaları olan “*kerege, uuk, tündük, çamgarak, eşik, bosogo*” gibi kelimelerin hemen hepsi Türkçenin hem tarihi dönemlerinde, hem de çağdaş lehçelerinin çoğunda kullanılan ortak kelimelerdir. Bunun yanında Kırgız kültüründe marangozluk zanaatının göçebelik hayat tarzına uygun olarak doğal bir şekilde geliştiği anlaşılr. İşlenmiş ağaç parçalarının hiç çivi kullanmadan sadece kayışla birleştirilmesi sonucu ortaya çıkan bu muazzam yapının en ilkel şekli *alaçık* sırık uçlarının bağlanarak üzerinin dal, deri veya hasırla örtülmesiyle yapılan çoban evi denilen barınaktır. Bu barınak zamanla geliştirilmiş ve günümüze boz üy şekliyle Kırgız kültürünün zirvesi olarak ihtikal etmiştir.¹⁰⁴⁷

4.1.4. Giyim-Kuşam

Çin kaynaklarında tezin konusunu teşkil eden dönemle ilgili olarak Kırgızların “..elbiseleri değerli samur ve kunduzdandır” ifadeleri geçmektedir. A-je, kışın samurdan yazın altından başlık takıyordu. Hakanın maiyetinin hepsi beyaz keçeden başlık takarlardı. Halkın giydiği elbiseler deriden olup kadınların elbiseleri yün ve ipekten

¹⁰⁴⁴B. M. Torogel'dieva “Simvolika v Politiceskoy Kul'ture Kirgizskogo Naroda”, *III El Aralık Türk Tsivilizatsiyası Kongressi*, Bişkek, May 28-31, 2007, s. 309.

¹⁰⁴⁵Gülsinay İsaeva, *Kiyiz Üy Ataularının Etnomedeni Aspektısı*, s. 81-83, 131-137.

¹⁰⁴⁶S. M. Abramzon, *Kirgiz i ,ih Etnogenetiçeskie i İstiriko-Kul'turnie Svyazi*, s. 82.

¹⁰⁴⁷Nurgül Moldaliev, “Kırgız Kültüründe”, s. 12.

imal edilmekteydi. Elbiselerde kullanılan ipek, Beşbalık, Fergana ve İran'dan geliyordu.¹⁰⁴⁸

Yazılı kaynaklarda başlıkların kaya resimleriyle büyük benzerlik göstermektedir. Tanrı Dağlarında bulunan kayalara yapılan resimler üzerinde yapılan araştırmalar Kırgızların giydikleri başlık “*kalpak*”, saç modelleri ve giysilerinin geçmiş dönemlerle benzerliklerini ortaya koymaktadır.

Kırgızlar ipeği kendi imal ettikleri ürünlerle takas ediyorlardı. Manas Destanında giyim ve kuşam için kullanılan kumaş çeşitleri şunlar olduğu anlaşılmaktadır: *Balkı*: Kıymetli bir ipekli kumaştır. *Barça*: Farsça ipekli bir kumaş adıdır¹⁰⁴⁹. Bu elbiseyi daha zengin kesimler giymekteydi. *Başayı* da bir Farsça kelime olup ipekli bir kumaş için kullanılıyordu. *Bulgan*: İpek kumaş, *Buta*: Değerli bir kumaştır. *Buulum*: hem kıymetli bir kumaş, hem de kürk ismidir. Kırgızlar ipeğe “*cibek*” demektedirler. Destanda, “*Çıkta güzel olsun deyip hakiki cibekten bükürdü*” mısraındaki ifadeye göre, sadece kumaş olarak değil, ip olarak da bazı eşyalara sap ve hayvanlara yular yapmak üzere de kullanılmaktaydı. *Çuştal*: Kanıkey’in çoralara getirdiği er yağmasında bulunan gömleklerden birinin kumaşıdır.¹⁰⁵⁰ *Çüştö*: İnce, beyaz pamuklu bir kumaş olup gömlek dikmek için kullanılmaktadır. *Dalimboo*: Çin pamuklu kumaşıdır ve Çince “*dalembo*” olarak adlandırılır. *Diba*: Farsça bir ipekli ve desenli kumaş adıdır. *Kele*: Yıldızlı ve sırmalı bir kumaştır. *Kıl torko*: Kıldan yapılmış bir kumaş ve bundan dikilen üst giyimdir. *Kımkap*: Havsız kadife.¹⁰⁵¹ *Makmal*: Arapça, “kadife” demektir. *Manat*: Kırmızı çuha. *Şırdamal*: Tekimat denilen nakışlarla bezenmiş bir keçedir. *Torko- torku*¹⁰⁵² *Torgun* başka bir ipekli kumaş çeşidi, *tubar* ise bir çeşit Çin ipeğidir. Bu örnekler değerlendirildiğinde, bu kumaşların büyük bir kısmının ipeklilerden oluştuğunu ve yabancı ülkelerden gelenlerinin yabancı isimler taşıdıklarını; birçoğunda kumaş ismiyle giyimin isminin birleştiğini görmekteyiz.¹⁰⁵³

Kırgız folklorunu tarihi-etnografik bir kaynak olarak değerlendiren İ. Moldobaev, Manas destanında giyim-kuşam için kullanılan şu kumaş adlarını örnek göstermektedir: *abayı, alçın, bayır, bula, buulum, kırmızı, mandili, mara, sanam,*

¹⁰⁴⁸KCKTB, T. II, s. 42; Biçurin, *Sobranie Svedeniy*, s. 352; *Vostoçnie Avtorı*, s. 6; A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına*, s. 84.

¹⁰⁴⁹Naciye Yıldız, *Manas Destanı*, s. 403.

¹⁰⁵⁰Naciye Yıldız, *Manas Destanı*, s. 404.

¹⁰⁵¹Naciye Yıldız, *Manas Destanı*, s. 405.

¹⁰⁵²Naciye Yıldız, *Manas Destanı*, s. 406.

¹⁰⁵³Naciye Yıldız, *Manas Destanı*, s. 407.

sarala, sarban, torko, tubar, üçügö, çüştö, şayingi.¹⁰⁵⁴ Büyük Kırgız Hâkimiyeti döneminde Kırgız Kağanlığının Çin ile ticari ilişkilerinin olduğunu belirtmişti. Bu ticari ürünlerden biri olan ipeği Kırgız kadınları giyim-kuşamda kullanmaktaydılar.

Destanda kadın giyimi olarak adı geçen *mandili*, dokuma kumaştan yapılan başörtüsü; *kete*, genç kadınların giydikleri güzel bir elbise; *kolokop*, eski zamanlarda giyilen bir eldiven idi. *Küröökö*, destanda koyun çobanının Kanıkey için söylediği, “*Küröökö giyse, boyca denk*” mısrağında kullanıldığı şekliyle olup, zırh anlamına gelmektedir.¹⁰⁵⁵

Manas’ta erkek başlıklarıyla ilgili olarak *telpek*, *börk*, *takya*, *külo* gibi adlar geçmektedir.¹⁰⁵⁶ Üst giyim olarak “*cepken*”, “*çapan*”, “*içik*”, “*kementay*”, “*kürmün*”, “*kürmö*”, “*topor*”, “*sarpay*” kullanılmaktadır,¹⁰⁵⁷ bunların çoğu adı bugün Kırgız dilinde yaşamaktadır.

Çin kaynakları gibi İslâm kaynakları da Kırgızların yaşadıkları yerdlerde bol miktarda samur, sincap, misk geyiği ve av hayvanlarının olduğunu kaydetmektedirler.¹⁰⁵⁸ Kırgızların giyim kuşamlarında av hayvanlarının kürklerini kullandıkları malumdur. Samur derisinden yapılan kürk elbise de göçebe Türkler arasında yaygın olarak kullanılmakta olup, buna “*içik*” denir ve günümüz Kırgız dilinde de aynı şekilde yaşamaktadır.

Destanda kahramanların ayaklarına giydikleri ayakkabı ve çizmeler: “*noktoluu ötük*”, çizmenin üstüne giyilen yünlü el dokumasıdır diğeri ise keçi derisinden yapılan çizmedir. Kahramanların giydikleri ayakkabıların yanı sıra her gün giyilen çarıktan da söz edilmektedir.¹⁰⁵⁹

Bu çizmeler Hun devrine ait dokuma ve madeni eserlerde çizme giyen hükümdar, bey veya savaşçı tipindeki şahıslarda görülmektedir. Göktürk ve Uygur sanatında da çizmeli insan tasvirlerine rastlanmaktadır.¹⁰⁶⁰

4.1.5. Maden ve El Sanatları

Yenisey Kırgız kağanlığı devrine ait arkeolojik bulgular Kırgızlarda maden sanatının önemli ölçüde geliştiğini göstermektedir. Yenisey vadisinin altın, gümüş,

¹⁰⁵⁴ İ. B. Moldobaev, “Kırgız Folklorunun Tarihiy-Etnografyalık Bulak Katarı Maanisi”, “*Manas*” Üniversitesi *Koomduk İlimder Jurnalı*, Sayı, 8, Bişkek, 2003, s. 36.

¹⁰⁵⁵ Naciye Yıldız, *Manas Destanı*, s. 408.

¹⁰⁵⁶ Naciye Yıldız, *Manas Destanı*, s. 410.

¹⁰⁵⁷ Naciye Yıldız, *Manas Destanı*, s. 412.

¹⁰⁵⁸ *Vostoçnie Avtorı*, s. 18; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 77.

¹⁰⁵⁹ Naciye Yıldız, *Manas Destanı*, s. 417.

¹⁰⁶⁰ Yaşar Çoruhlu, “Orta ve İç Asya’da Kazı ve Araştırmalarda Elde Edilen Materiallere göre Erken Devir Türklerinde Çizme”, *Ayakkabı Kitabı*, (ed: Emine Gürsoy Naskali), İstanbul, 2003, s. 163.

demir, bronz ve değerli taşlardan yapılan süs eşyaları, silahlar ve mutfak eşyaları yapımı konusunda önemli bir merkez olduğu düşünülmektedir. Kırgız kağanlığı zamanında arkeologlar Kırgız kültürünün geniş bir coğrafyaya yayıldığını belirtirler. Yu. Hudyakov'un tespitlerine göre, Kırgız kültürüne ait buluntular Yenisey vadisinin dışında Sibirya'daki Kızıllar, Kan, Ob ırmağı vadisinde, Altay'da, Doğu Kazakistan'da, Tuva ve Moğolistan'da, Baykal gölü vadisine kadar yayılmıştır. Arkeolog K. Tabaldiev ise Kırgız kültürünün izlerini taşıyan kurganların Doğu Türkistan, Tanrı Dağlarına kadar uzanan Narın ve Koçkor bölgelerinde de bulunduğunu söylemektedir.¹⁰⁶¹

Arap kaynakları Kırgız kağanlığı döneminde Kırgızların oturdukları bölgelerin altın ve gümüş madenleri yönünden oldukça zengin olduğunu zikretmektedirler. Minusin havzasındaki “*Kopen Çaatası*” mezarlarından bulunan altın tabak ve tunçtan yapılmış çok sayıdaki ziynet eşyasının kakma ve oyma tekniğiyle yapılması Kırgızların bu konuda büyük zanaat erbabı olduklarının göstergesidir. Kırgız ustaları kılıç, savaş baltası, hançer, mızrak, yay, ok ucu, okluk ve dört köşeli ok ucu ve demir bıçak yapabilmekteydiler. Kırgızlara ait arkeolojik kazılarda çıkan buluntuların arasında demir zırhtan yapılmış giysiler, savaş gömleği, eğer, orak, tırpan ve sapanlar vardır. Örneğin *Kopen* kurganlarında yer alan buluntulardaki altın ve gümüşten yapılan yemek takımları, levha ve koşum takımlarıyla koşan vahşi hayvanlar, sırtlarında meşhur yaylarıyla Partra okunu geriye dönmüş olarak atan binicileriyle dörtmala koşarak uçan at desenleri yer almaktadır. Bunun gibi eşyalar mezarların içinde bunlar için özel olarak yapılmış hücrelerde bulunmuştur.¹⁰⁶² Gümüş tabaka konulan altından yapılan yemek kapları bunların en güzel örnekleridir. Eşya üzerinde fantastik bezekli resimler de yer alır. Bazı gizli hücrelerin içinde süslü altın eşyalar; fantastik kuşlar, balıklar, yabanıl kazların resimlerinin kazındığı kemer ve kuşaklar bulunmuştur. Kırgızlara ait mezarlarda yer alan bu tarz gizli hazinelerdeki buluntular altın ve gümüşle sınırlı değildir. Buluntularda elde edilen eşyaların üzerinde pars, yaban domuzu ve geyiği, yay ile avlamakta olan atlı figürleri olan av sahnelerinin yer aldığı bakır eşyalar da bulunmaktadır Bunlardan biri olan “*Tüktyat*” hazinesinde at koşum takımlarıyla demir ve bronz olmak üzere 136 parça eşya bulunmuştur. Bu eserleri hem kuyumcu hem madenci olan kimliği belirsiz bir Kırgız ustanın bir araya getirdiği düşünülmektedir.

¹⁰⁶¹Yu. Hudyakov, “Enisey Kırgızlarının Tarihi”, (çev. D. Sulaymankulov), hzl: K. Cısupuv, *Kırgızdar* I, Bışkek, 1993, s. 145-200; Arkeolog Yu. Hudyakov, ÇHC'tindeki Dun'huan müzesindeki bazı takımların Kırgız kültürüne ait izler taşıdığını belirtmiştir. Yu. Hudyakov, “Kırgızı v Vostochnom Turkestane”, *Materialy Mejdunarodnoy naučnoy konferentsii posvyaşennoy 1000 letiyu eposa “Manas”* 22-24 sent. 1994, Bışkek, Kırgızstan, 1996, s. 180-195.

¹⁰⁶²Köpen mezarları: Güney Sibirya coğrafyasındaki Yenisey Kırgızlarının VIII-IX. Yüzyılın birinci çeyreğindeki Kırgızlara ait mezarlar. Literatürde “*Çaatas*” kültürü adı verilmiştir. A. N. Bernştam, *Kırgız cana Kırgızstandın*, s. 453-458; *Kırgız Tarihi Entsiklopediya*, Bışkek, 2003, s. 34-46.

Buna benzer hazineler Tuva'da *Toro-Tal-Artı* mezarlığında bulunmaktadır. Bu hazine buluntularının IX ve X. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁶³

Ayrıca Kırgız Kağanlığı dönemine ait buluntulardaki bir özellik bu buluntuların dış görünüş ve çeşitlilik açısından gösterdiği zenginliktir. Örneğin düz ve eğri kılıçlar, mızrak savaş baltası, hançer, yay, demirden çeşitli ok uçları, zırh, kalkan üzeri altınla kaplanmış eyer ve üzengiler, kemerler, küpe, boncuk ve Tan'g dönemine ait Çin paraları Kırgız kadınlarının takılarıydı. Çin paralarının bazılarında runik harfli yazılara rastlanmaktadır. Çin paraları Kağanlık döneminde para olarak kullanılmaktaydı. Kırgız kurganlarından demir bıçaklar, orak-çalgılar gibi tarımla ilgili aletler de rastlanmaktadır.¹⁰⁶⁴

XI ve XII. yüzyıllara ait Altay'daki Ak-Taş, Kuyah-Tanar kurganlarında yapılan kazılarda çukurlarda yakılmış insan kemikleri, demirden ok uçları, vazoların kırıkları bulunmuştur.¹⁰⁶⁵

Bugünkü Hakas topraklarındaki *Sülök* dağında kayalara kazınmış resimlerde tamga işaretleri ile süslenmiş av sahneleri, savaş tuğları taşıyan atlılar, deve kervanı gibi göç devrini yansıtan tablolar mevcuttur. Kırgız kağanlığı dönemine ait maden oymacılığının tahlili gösteriyor ki dağ keçisi “*kayberen*”, senmurv “*kumayık*”, kanatlı leoparın “*jolbors*”, kuş, ateş “*ot*” ve Umay ana “*Umay ene*”nin kültürel model resimleri sanatsal motifin esas unsurlarını oluşturmaktaydı. Çeşitli Türk boylarının yaşadığı yerlerde oyma ve kazıma teknikleriyle vücuda getirilen söz konusu kültür ve sanat eserlerinin bir kısmının erken Saka dönemine, bir kısmının da Hun, Avar, Hazar, Gök-Türk, Uygur ve Kırgız Kağanlığı dönemlerine ait olduğu anlaşılmaktadır.

Kırgızlar arasında el sanatları da oldukça gelişmiş olup geniş bir alana yayılmıştır. Kırgızlar hayvanlarının yünlerini, derilerini kullanarak giysilerini çiftçilik için gerekli olan çok sayıdaki eşyayı-malzemeyi yapmaktaydılar. Kırgızların hayatında hayvancılığa dayalı olarak çizmecilik, ayakkabıcılık ve savaş döneminde giyilecek giyimlerin yapılmasını sağlayan zanaatlar oldukça gelişmişti. Hayvanların yününden kalpak, kürk, kilim, keçe, halı ve keçe çadırlar yapılırdı. Kırgızların çadırındaki en önemli aksesuarlar ve döşemeler keçeden yapılmaktaydı.

¹⁰⁶³1939 yılında arkeologlar L. Evtyuhova ile S. Kiselev'un *Çaatas* Kırgız mezarlıklarından çıkan buluntuları: dört altın kap, çeşitli altın, gümüş ve bronz kemer, süs eşyaları vardı. Yenisey Kırgızlarına ait arkeolojik buluntular için bkz: S. V. Kisilev, *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva, 1951-1953; Bununla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: L. A. Evtyuhova, *Arheologičeskie pamyatniki eniseyskih kirgizov (hakasov)*, Abakan, 1948.

¹⁰⁶⁴Yu. Hudyakov, “Enisey Kirgizdarının”, s. 175.

¹⁰⁶⁵Yu. Hudyakov, “Tooluu Altaydağı Kirgizdar”, *Kirgizdar*, C, III, Bişkek, 1995, s. 138-185.

Çin kaynaklarının verdiği bilgilerde Kırgızların kullandıkları kayak “ağaç at”¹⁰⁶⁶ şeklinde zikredilmektedir.

4.2. DİNÎ HAYAT

Kırgızların İslâm dinini tanımalarından önceki geleneksel inançları: Totemizm, Doğa kültü, Şamanizm, Defin adeti İnanışları, *Iduk Yer-sub*, *Umay* ve günümüze kadar etkisinde kaldıkları *Teñirçilik*/Göktanrı inancı, Budizm, Maniheizm, Nesturi Hristiyanlık ve Kırgızların İslâm’ı kabul edişleriyle ilgili mevcut olan araştırmalardan bugünkü gün ile ilişkilendirilerek bilgiler sunulmaktadır.

4.2.1. Kırgızların İslâm Öncesi İnançları

Kırgızların İslâm’dan önceki inançları kendine özgü karmaşık tarihleri nedeniyle aydınlatılması konusu büyük zorluklar arz eden bir meseledir. Kırgızlar tarih boyunca çeşitli inanç sistemlerinin tesiri altında kalmışlardır. Bu çerçevede Maniheizm ve Budizmden başka Asya ve Çin’e kadar yayılıp çeşitli doğu milletleri etkileyen Nesturi Hristiyanlıkla tanışmışlardır. Nitekim Türk dünyasının en kadim boyu olmasına rağmen bugün de Kırgızlar, daha genç Türk boylarına nazaran, “genç” ve “kötü” Müslümanlar olarak bilinmektedirler.¹⁰⁶⁷ Uzun yüzyıllardır sürdürdükleri konar-göçer hayat tarzları bu sebeple çok geniş bir coğrafyaya yayılmaları; savaşlar ve münasebette bulundukları çeşitli toplumların etki ve baskıları Kırgızların dini hayatlarını da büyük ölçüde biçimlendirmiştir. Hayat tarzları dolayısıyla dini inanışlarını yazılı kaynaklardan değil de çeşitli kaynaklardan öğrenen Kırgızlar, yani dinlerini önceki inanç sistemleriyle uyuşturarak, kısmen karmaşık bir inanç sistemi oluşturmuşlardır. Dolayısıyla bugün sünni İslâm anlayışları, atalar kültü, tabiat kültü kuvvetleri ve Göktanrı inancının izlerini taşımaktadır.

4.2.1.1. Totemizm

Totemizm antropologlar tarafından ilkel toplumların en eski inancı olarak kabul edilmektedir. Totemizm’de insan, kendini belli bir hayvan soyundan geldiğine inanılır

¹⁰⁶⁶ *Vostoçnye Avtorı*, s. 18; V. Butanaev, İ. Butanaeva, *Yenizey Kırgızları*, s. 37.

¹⁰⁶⁷ S. U. Dyuşenbiev, “Domusul’manskıe verovaniya Kırgızov”, *Voprosı storii Kırgızstana/Kırgızstan Tarihının Maseleleri*, № 1, 2008, s. 2-15, <http://bizdin.kg/kg/books/item/243-vis-2008-1>

S. U. Dyuşenbiev, “Sinkretizm Kırgızskogo İslâma v usloviyah polikonfessial’nogo obşestva”, *Budizm i hristianstvo v kul’turnom nasledii Tsentral’noy Azii, Mat. Mejdunar. Konf.* Bışkek, 3-5 oktybrya 2002g, Bışkek, 2003, s. 253-255; Makelek Ömürbay, “Anız (Mif) Irları”, *Kırgız Poeziyasının Antologiyası*, (haz: K. Cusupov), I, Bışkek, 1999, s. 23-27; *İstoriya Kirg. SSR s drevneyşih vremen do naşih do seredinı XIXv*, Frunze, 1984, T. I, s. 320, 370-374.

ve bir bağ onun bedensel ve toplumsal varlığını, totemin simgeleştirdiği atalarına bağlar ve onunla özdeşleştirilir. Totem bir hayvan, bir bitki ve bazen de tabii bir fenomendir. Totem bir saygı, korku ve kült konusudur.¹⁰⁶⁸ Kabilenin birliğini simgeleyen ve ona adını veren toteme inanma eski Kırgızlarda da mevcuttu. Kırgızların gelişmiş kabile düzeni ve onların belli bir totem ile akrabalık kavramları ile ilgili görüşleri sonradan oluşan büyük Kırgız boylarının adlarına taşınmıştır. Kabile toteminin çarpıcı bir örneği günümüzde Kırgızların “*Bugu*” (Geyik) boyunun geyik kökenli oldukları inancıdır. Geyik mitolojik dönme eski Türk topluluklarında ata veya koruyucu ruh olduğuna inanılan hayvan-tanrıdır. Altay mitolojisinde de kendisinden türenildiğine inanılan su menşeli hayvan-ana, tanrıçadır. Köken olarak Kırgızların “*Bugu*” boyuna yakın olan diğer bir boy “*Sarıbağış*” (Sarı Geyik) boyunun adı da bunun bir örneğidir. Buna ek olarak bazı boyların içerisinde onların Totemizm inançlarını yansıtan “*Kiyik-nayman*”, “*Kuran-nayman*” ismini taşıyan uruğlar da vardır. Kırgızlarda erken devirlerden itibaren “*kiyik*” veya “*kayıp*” dağ keçisi, dağ koyunu da kutsal bir hayvan olarak kabul edilmekteydi. “*Kiyik*” totemi ile ilgili konular Kırgızların günlük hayatlarında da önemli yer tutmaktaydı. Kırgızların bu inançlarının onların folklorunu ve tarihi destanlarını önemli ölçüde zenginleştirdiği anlaşılmaktadır. Belirtilmesi gereken bir diğer husus bazı boyların bir köpek ve bir kurttan türediklerine dair pek çok efsane bulunmasıdır. Buna benzer köpek kültü ile ilişkili hikayelerin Moğollarda ve Türkmenlerde olduğu bilinmektedir. Manas destanında evcil hayvanların içinden en çok adı geçip, arkeolojik buluntularda da sık rastlanan “*Kumayık*” köpeği bir rastlantı değildir. Bu gibi efsaneler Wusun ve Moğollar’da olduğu kaydedilmiştir. Kırgızların “*Adigene*” boyunun bir kısmı “*Börü*” diğeri “*Kuşçu*” ve “*Solto*” boylarındakileri “*Aksak-börü*” (topal börü) adını taşımaktadırlar. Bu adların totem inancının izlerini taşıdığı muhtemeldir. Kırgızların bazı inançlarına göre, “*Börü*” hastalıktan, kötülükten korur; bir kurdun diş ve dizlerinin kemikleri, mide ve safra gibi organları birçok amaç için kullanıyorlardı. Bu inançlarla ilgili olarak muska, kötülüğe karşı tılsım, nazar boncuğu, hastalıkların tedavisinde kullanıldığı bilinmektedir.¹⁰⁶⁹

Kırgızlarda ayrıca leopar, aslan, kaplan, kartal, baykuş ve diğer hayvanlar ile ilgili inançların yaşadığı bilinmektedir. Gerdîzî, Kırgızlar arasında “..bazı kişilerin ineğe, bazısı kirpiye, bazısının saksığana, bazısının şahine bazısının da güzel ağaçlara

¹⁰⁶⁸ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya, 2005, s. 760.

¹⁰⁶⁹ Ö. Osmonov, A. Asankanov, *Kırgızistan Tarihi*, s. 192-193; S. Dyusenbiev, “Domusul’manskıe verovaniya Kırgızov”, *Voprosı İstorii Kırgızstana, /Kırgızistan Tarihının Maseleleri*, № 1, 2008.

taptıklarını rivayet etmektedir.¹⁰⁷⁰ Aynı dönem Yenisey mezar taşlarındaki yazılar da İslâm kaynaklarındaki bilgileri doğrular mahiyettedir. Örneğin: “...ben kurt öldürdüm, pars ve geyik öldürmedim”¹⁰⁷¹ “Töştük” destanında geçen bilgilere göre de Kırgızların hayatında hayvanların oynadığı rolün önemi ile hayvan adlarının metindeki karşılaştırmaların toplam sayısı yaklaşık 140’tü geçtiği¹⁰⁷² açıklanmıştır.

4.2.1.2. Doğa Kültü

Doğa kültürünün Kırgızların erken dönemlerdeki inançlarından biri olduğu bilinmektedir. Kaynaklara göre gök, güneş, ateş, ay ve yıldızlar Kırgızlarda korkuya karşı saygı hayranlık duyulan tabiyat varlıklarıdır. Kırgızlar yeni ayı gördüklerinde üç kere aya iyi dilekler söyleyerek secde etmekteydiler.¹⁰⁷³ Bu inanca göre güneş yükselmeden önce temizliklerini yapmakta ve onu temiz şekilde karşılamaktaydılar. Uzun süre aya ve güneşe bakmak yasaktı.

Kırgızlarla akraba olan Çiğiller hakkında İslâm kaynaklarının verdikleri de bu hususu doğrulamaktadır. Örneğin Çiğillerin de güneşe ve yıldızlara kutsadıkları Kırgızların Zühal ve Zühre yıldızlarını uğurlu, Merih yıldızını uğursuz saydıkları belirtilir. Ebû Zeyd el-Belhî “Kırgızlar putlara taparlar. Aralarından bir kısmı güneşe, bir kısmı göğe taparlar” demektedir.¹⁰⁷⁴ Güneşin kutsal bir varlık olarak kabulü, güneşe ve aya secde etme adetleri günümüzde de yaşanmaktadır. Ayrıca Hakasların ay, güneş ve yıldızlar hakkında eski kozmogonik mitleri hâlâ yaşatılmaktadır. Hakaslar onların olağandışı varlıklar olduğuna ve insanların hayatını etkileyebileceklerine inanmaktaydılar.¹⁰⁷⁵

Türkler dolunayı selamlardı. Her gün gündüz güneşi akşam da ayı selamlar. Ancak o gün hava kapalıysa güneş ve ay görünmüyorsa selamlanmazlar. Çin kaynaklarına göre, Hunlar ayın on beşinde, dolunayda savaşa çıkarlardı. Tunguzların da savaşta kazanmak için dolunayı beklediklerinden söz edilir. Evlilik için de dolunay tercih edilirdi.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷⁰ V. Bartold, *İzveçeniya i soçineniya Gardizi “Zayn al-ahbar”*, Soç. T. VIII, s. 48.

¹⁰⁷¹ İ. Kormuşin, *TEE*, II, s. 67.

¹⁰⁷² S. Dyuşenbiev, “Domusul’ manskie verovaniya Kırgızov”, s. 5.

¹⁰⁷³ A. Baybosunova, *Donauçnie Predstavleniya Kirgizov o Prirode*, Frunze, 1990, s. 46, 58; Ç. Valihanov, Soç. C, 5, Alma-Ata, 1961, T, 1, s. 370. Poyarkov, “İz oblasti Kirgizskih verovaniy”, *Religioznie verovaniya narodov SSSR*, M-L, 1931, T, I, s. 268. Tez yazarının annesi de yeni ayı gördüğü zaman ona üç kere secde ediyordu. Bu secdeyi ona da tekrarlamasını öğretmiştir. Bu inancı annesinin ana annesinden aldığı anlaşılmaktadır.

¹⁰⁷⁴ *Vostoçnie Avtorı*, s. 44, 50; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına*, s. 193; K. Cusupov, *Bayırkının İzderi*, s. 94-102.

¹⁰⁷⁵ N. A. Alekseyev, *Türk Dilli Sibiry Halklarının Şamanizmi*, (çev. Metin Ergun), Kömen Yayınları, 1. Baskı, Konya, 2013, s. 52.

¹⁰⁷⁶ Günnur Yücekal Arpacı, *Gök-Tanrı*, s. 122.

İslâm'dan önce de Kırgızlar bazı güzel görünümlü ağaçlara saygı duyarlar ve kesinlikle ticarete kullanmazlardı. Kırgızlar “*Mazar*” adını verdikleri bir ağacı kutsal saymaktaydılar. Ardıç, kayın ve çınar ağaçlarına saygı gösterirlerdi. Bu ağaçlara adaklar adayarak kurbanlar sunmuş ve bir takım dualarla onlardan dilekte bulunurlardı. Çocukları olmayan kadınlar ağaçların etrafında yalın ayak dolaşarak çocuklarının olacağına inanılırdı. Bugün bile bu inançların bazıları yaşamaktadır. Kırgızlar bazı kutsal saydıkları ağaçlara bez parçalarını bağlayarak dilek tutarlardı. Bu adete diğer Türk boylarında da rastlanmaktadır. Bu âdetin hangi amaçla yaptıkları bilinmemekle birlikte halen yaşamaktadır.¹⁰⁷⁷

4.2.1.3. *Iduk Yer-sub*

Iduk Yer-sub terimi Orhun yazıtlarında *Tengri*’yle birlikte anılıp, *Iduk Yer-Sub* (*idug, idug Jer suw* veya *Yär-su*) şeklinde geçmektedir. Örneğin Gök Umay ve *Iduk Yer-Sub* “*bize zaferler bahsetti*”. Araştırmacı L. Potapov’a göre, “..ancak bu yazıtlarda dini anlam taşımayan ve sadece belli bir bölge anlamında, toprak (yer) ve su bileşimi şeklinde, *idug* sıfatı eklenmeden kullanılmış ifadeler de vardır: “Atalarımıza ait ülke (yer ve su) sahipsiz kalmasın”. “Orhun yazıtlarının ilk okunuşu sırasında *Yer-sub* araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bu ad tanrı adı olarak yorumlanarak *Yer-su* şeklinde çevrilmiştir. O dönemlerden beri Türkoloji ilminde şu soru ortaya atılmakta ve zaman zaman tartışılmaktadır. *Yer-sub* kendi başına bir tanrı mıdır, yoksa bu ad yer ve su ruhlarının genelleştirilmiş adı mıdır? V. Radloff, bu adın ayrı bir tanrı adı olduğunu, “*Yär-sub*” tanrı adı olarak günümüzde Şamanizmin yaygın olduğu Altaylılar ile Teleütler tarafından kullanıldığını belirtmiştir. Ancak, V. Thomsen, *Yer-sub* terimini “yer ve su ruhları” olarak çevirmiş ve ilahiyat açısından söz konusu ada farklı yorum getirmiştir. V. Barthold da bu konuya değinmiş, yer ve su adlarının tek bir tanrı adı olduğunu ifade etmiştir. Daha sonradan da görüldüğü gibi V. Thomsen de *Yer-sub*’u yer ve su tanrısı olarak kabul etmiştir. *Yer-sub* P. M. Melioranskiy’in çevirilerinde Şaman tanrısı olarak tanımlanmaktadır. Böylece ilk Orhun yazıtlarının çözümlenmesi, çevirisi ve yayımından sonra eski Türk panteonu ortaya çıkmıştır. Buna göre Türklerin inancında önemli yere sahip olan bir tanrı olarak *Yer-sub*’un varlığı anlaşılmaktadır.”¹⁰⁷⁸

L. Potapov “*Yer suu tayuu*” adına yapılan kurban merasimlerinin korunmuş olmasına dikkati çeker. Genellikle bu merasim, otların yeşermeğe başladığı ve

¹⁰⁷⁷Bakıt Murzaraimov, “Günümüzde Kırgızlar Arasında Yaşamakta Olan İslâm Öncesi İnanç, Örf ve Adetler”, *Araşan Gumanitardık İnstitutunun İlimiy Jurnalı*, Bişkek, 2006, S, I-II, s. 127.

¹⁰⁷⁸L. Potapov, *Altay Şamanizmi*, s. 325.

hayvanların yaylalara götürüldüğü ilkbahar mevsiminin sonunda, kışa hazırlıkların başladığı mevsimlerde düzenlenmekteydi. “Kırgızlar bu dönemde “*yer-suu tayuu*” adında bir dua töreni¹⁰⁷⁹ yapmaktaydılar. Bu bir çeşit yağmur duasıydı. Tören koyunların kurban edilmesi şeklinde yapılmaktaydı. Kurbanlık hayvanların kanı törenin yapıldığı nehre akıtılır ve Kuran’dan ayetlerin okunması ile merasime devam edilirdi. Bu törenle ilgili daha geniş bilgi şu şekildedir: Yer-su’ya yapılan dua töreninin yılda iki kez nehir kenarında veya tepede yapılırdı. Töreni bir aksakal (ihtiyar) yönetirmiş. Aksakal Tanrıya hitaben şöyle dermiş: “Etrafında dönüyorum Kuday, etrafında dönüyorum Yer, etrafında dönüyorum Su! Bizi kötülüklerden koru! Bizi hastalıklarda koru! İnsanlar ve hayvanlar esen olsun! Amin!”. İslami bir tören olmasına rağmen Kırgızlardaki *Yer-sub* inancının izlerinin yeni inanç sisteminde de yaşadığı anlaşılmaktadır. Verilen dua metninde Yer-suu Kuday olarak adlandırılmaktadır. Başka bir ifadeyle “Tanrı”. Her ne kadar metinde “yer” ve “sub” ayrı olarak ifade edilmişse de onlara yapılan dua tek bir tanrıya yapılmaktadır. “Bizi kötülüklerden koru (koruyunuz denmiyor)! Bizi hastalıklardan koru!”. Nihayet “Etrafında dönüyorum” deyimini Şamanist tören yöntemine işaret etmektedir, çünkü İslâm’da böyle bir anlayış yoktur. Bir diğer ilgi çekici faktör de Kırgızlarda Yer-sub kültürünün yanı sıra belli dağ, nehir, göl vb. bölgelerin iye (*ee, eesi*) (sahibi) kültlerinin bir arada olduğudur”. Yer-sub adı ile ilgili inançlar Sibiryâ Tatarlarında da yaşamaktadır”.¹⁰⁸⁰ Bu arada hayvan kesilerek kurban edilir, yemekler yapılır. Yemek sonunda “Cer suu” ruhun affetmesi ve felaketlerden koruması için “*bata*” duası okunurdu. Kuraklık ve sel olduğu zamanlar ayrı-ayrı veya toplu şekilde merhamet dilenir, günahlarının affedilmesi için adaklar “*tülöö*” adanırdı.¹⁰⁸¹

4.2.1.4. Atalar Kültü

Diğer taraftan göçebelerin hayatında önemli bir yer tutan ölü ve atalar kültü Kırgızların İslâm’dan önceki inançlarından biridir. Onlara göre her insanda can vardır. İnsan canını “*kök tütün*” (maşale) dedikleri ve insan son nefesini verdiği an canın çıktığına, insan ruhunun da sonsuza kadar yaşadığına inanmaktaydılar. Ölen ataların ruhlarına Kırgızlar “*arbak*” demektedirler. Atalara ait hatıralar önemli sayılmaktaydı ve ölen insanın hatırı için ateş yakıp kurban keserlerdi. Onlar hayatlarının zor

¹⁰⁷⁹ S. M. Abramzon, *Kırgızı i ih Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kul’turnie Svyazi*, Leningrad, 1971, s. 194-195.

¹⁰⁸⁰ L. Potapov, *Altay Şamanizmi*, s. 334-335’den bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz: S. M. Abramzon, *Kırgızı i ih Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kul’turnie Svyazi*, s. 294-295; T. D. Bayaliyeva, *Doislamskie Verovaniya i ih Perejitki u Kirgizov*, Frunze, 1973, s. 38-39.

¹⁰⁸¹ A. S. Koçkunov, “Kırgız Halkı ve Geleneksel Kültürleri”, s. 549.

zamanlarında, ölen büyük atalarının isimlerini çağırıp mezarını ziyaret etmekteydiler.¹⁰⁸²

4.2.1.5. Şamanizm

Çin kaynaklarına göre Şaman inancının ayin ve törenlerini yapan insanlara Kırgızlar *kam* demekteydiler. Yusuf Hâcîp “Kutadgu Bilig”de kamları otaçılar (tabibler) ile bir tutmuş, kamların insan topluluğu için faydalı adamlar olduğuna işaret etmiştir.¹⁰⁸³ Mahmut Kâşgarî kamin Arapçadaki “kahin” olduğunu belirtmiş ve kullanımı için de: “Kamlar büyülu tabirler mırıldandı”; “Kam bir büyü hazırladı”; “Kam bir kehanette bulundu”; “Kamlar-kâhinler anlaşılmayan bir takım sözler söylediler”; “Kam, şaman afsunladı”¹⁰⁸⁴ örnekler vermiştir.

Kam kelimesi hem yaygın kullanımıyla, hem de varlığının çok eski tarihlere kadar dayanmasıyla dikkat çekmektedir. Kam; “kâhin”, “şifacı”, “büyücü”, “ıslah eden”, “hâkim”, “hikmetli”, “vakur”, “ağırbaşlı”, “akıllı”, “filozof”, “bilge kişi” demektir. Altay, Teleüt, Lebed, Şor, Şagay, Koybal, Kaç, Küerik, Soyon, Kumandı ve Uygur ağızlarında; Tuvalarda, Hakaslarda, Kırgızlarda ve Urenhalarda din adamına kam denildiği Radloff tarafından saptanmıştır.¹⁰⁸⁵ En sık kullanılan ve en eskiye dayanan kelime kam olmasına rağmen bugün yaygın olarak karşımıza çıkan şaman kelimesi Tunguzca’dan Rusça yolu ile Batı ilim dünyasına geçmiştir. Şaman sözcüğü ancak son asırlarda Kuzey Sibiry kabilesi olan Tunguzlar arasında kullanılmış olup, bununla ilgili daha eski metin olarak IX. yüzyıldan kalma Uygurca eserlerde rastlanmaktadır.¹⁰⁸⁶

Altay Türklerinde kam ancak olağanüstü durumlarda işbaşına geçmektedir. Kam kişisel bir sıkıntı ya da toplumsal felaketlerin ortaya çıktığı durumlarda tiyatral bir tören düzenler ve o ilahi tiyatroda cezbeyle gelip sıkıntı veya felaketin nedenini ve ona karşı alınacak tedbirleri öteki dünya ile bağlantıya geçerek öğrenir. Bu âyin, durumun değerlendirilmesi için yapılan bir kutsal tiyatro göstergesidir.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸² Ö. Osmonov, *Kırgızistan Tarihi*, s. 118; T. D. Bayaliev, *Doislamskie Verovaniya i ih Perejtki u Kirgizov*, Frunze, 1972, s. 46-48.

¹⁰⁸³ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve bugün Şamanizm, Materialler ve Araştırmalar*, 4. bsk. TTK, 1995, s. 72-73. Sibiry Halklarının Şamanizmi ile ilgili geniş bilgi için bkz: N. A. Alekseyev, *Şamanizm Tyurkoyazıcnıh Narodov Sibiri*, Novosibirsk, 1989.

¹⁰⁸⁴ DLT, C. I, s. 236-237, 283; III, s. 157, 443.

¹⁰⁸⁵ Wilhelm Radloff, *Aus Sibirien. Lose Blätter Aus Meinem Tagebuche*, Leipzig, 1893. Radloff’dan daha sonra yazılan eserler ve özellikle Anohin’in *Materialı po şamanstvu u Altaytsev*, 1924 adlı kitabı, Radloff’un eseri ile birleştirildiğinde, Altay Türkleri arasında şamanlık için birer temel taşı teşkil ederler.

¹⁰⁸⁶ Radloff, *Die alttürkischen Insch. Der Mongolei*, 337, 359.

¹⁰⁸⁷ Günnur Yücekal Arpacı, *Gök-Tanrı İnancının Bilinmeyenleri. Din ve Millet Kavramları. Akay Kine’nin Bilgileri Işığında*, Çatı Kitapları, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s. 17-18; Saadetin Gömeç, *Şamanizm ve Türk Dini*, 2. Bks, Ankara, 2011, s. 19-107..

İncelediğimiz dönem Çin kaynakları Kırgızların şamana “*gan*” (kam), Gerdîzi ise “*faginum*” adını verdiklerini belirtmektedir.¹⁰⁸⁸ XI. yüzyılda Gerdîzi, Kırgızlar arasındaki şamanlara da değinir: “Bunların (Kırgızlar) arasında halkın faginum dedikleri bir kişi vardır. Her yıl muayyen bir günde gelir, çalgıcıları ve her türlü çalgı âleti getirirler. Çalgıcılar çalmağa başlarken faginum (kam olacak) bayılarak düşer; bundan sonra ondan bu yıl neler olacağını; kıtlık, bereket, yağmur, kuraklık, tehlike, emniyet ve düşman saldırısı gibi konuları sorarlar. O (kam) hepsini söyler ve ekseriya onun dediği olur”.¹⁰⁸⁹

Uygurlarda da kam’lar vardı.¹⁰⁹⁰

Günümüzde Altaylarda hâlâ “kam” kelimesi kullanılmaktadır.¹⁰⁹¹ Şaman törenine de “kamlama” demektirler. Yakutlar ise erkek şamana “oyün”, kadın şamana “udağan” derler. Moğolcada erkek şamana bö/böge, kadın şamana da, Yakutlarda olduğu gibi, udagan denir. Çuvaşlar kâhinlerine “yum” derler. Kazaklar şaman yerini tutan ve onun vazifelerini görene “baksı”, Özbekler “parikhan” (Farsça’dan ruhların çağrıcısı), “falbin” (Farsça’dan kehanet, fal), Kırgızlar şaman için “*bakşı*” ve “*tabıp*” adı vermektedirler.¹⁰⁹²

Kırgızlar hastalandıklarında kendilerinden olan “*bakşı*”, “*bübü*”, “*tölgöçü*”, “*dalıçı*” adı verilen kişilere giderlerdi. Çocukları “*Umay-ana*”sı olduğunu düşünerek günümüze kadar “*Umay annen*” korusun ifadesini kullanırlardı.¹⁰⁹³ Kırgızlar günümüzde de şamanlara “*bakşı*”, kadın şamana “*bübü-bakşı*” adını verirler. Şamanlar “*kara bakşı*” (kara şaman), “*ak-bakşı*” (ak şaman) olarak ikiye ayrılmaktadırlar. Kırgızlara göre, kara şamanlar en güçlü şamanlardır, onlar sadece hastaları iyileştirmekle kalmayıp insan bedeninden kötü ruhları kovalayarak eğer isterlerse onları başka bir insana geçirebilme yetisine sahiptirler.¹⁰⁹⁴ İslâmiyetin kabulünden sonra kamlar bu işi yaparken Kuran’dan bir ayet okurlardı. Araştırmacılar Şamanizm’in gelişmesinde Sufizm’in önemli ölçüde etkili olduğunu düşünmektedirler.¹⁰⁹⁵

¹⁰⁸⁸ *Vostoçnie Avtorı*, s. 54-55.

¹⁰⁸⁹ Gerdîzi, s. 37; Bu bilgi Mevezî’nin eserinde de tekrarlanmıştır, bkz: *İnb Fadlan Seyahetnamesi, Mervezi’nin Eserinin Türklerle İlgili Babının Tercümesi*, s. 99.

¹⁰⁹⁰ Eski Türklerin Dini hakkında bkz: Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken, İstanbul, 2011, s. 66-91.

¹⁰⁹¹ Altay Şamanlığına Ait Maddeler, bkz: Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 404-459.

¹⁰⁹² Abdülkadir İnan, *Tarihte*, s. 74; L. Potapov, *Altay Şamanizmi*, s. 169.

¹⁰⁹³ S. M. Abramzon, *Kırgızı i ih Etnogeneticeskie i İstoriko-Kul’turnie Svyazi*, s. 184

¹⁰⁹⁴ Bayaliev, *Doİslamskie Verovaniya i ih Perejıtkı u Kırgızov*, s. 26.

¹⁰⁹⁵ Kırgızların İslâmiyetten önceki inançlarının edebiyat ve felsefi görüşlerinde yansımaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: İ. M. Musakov, *Kırgız Elinin Filosoıyalık Oyloosunun Tarihiy Dinamikası*, Bışkek, 2004, s. 7-65; Makelek Ömürbay, “Kırgız Eldik Adabiyatı Cönündö”, *Kırgızdar III*, Bışkek, 1996, s. 451-452; Makelek Ömürbay, “Anız (Mif) Irları”, *Kırgız Poeziyasının Antologiyası I*, (hzl: K. Cusupov), Bışkek, 1999, s. 23-27.

Kırğızlar “cada” (cay), veya “yada” denilen taşla havayı istedikleri yönde değiştirebileceklerine inanırlardı. Bu taşın mahiyeti kesin olarak bilinmemektedir. Bu taş Kırğızların genel inancına göre koyunun, sığırın, atın, domuzun ve bazı hayvanların karnında veyahut başka organlarında bulunurdu. Yada taşı Kırğız efsaneleri ve destanlarında da bulunur. Manas’ta Almanbet’in “yada” taşıyla yağmur yağdırdığı zikredilmektedir. Eskiden gelen bu inancın ortadan kalkıp yerini yağmur duasının¹⁰⁹⁶ aldığı anlaşılmaktadır. Onlar arasında kar ve dolu yağdıran, rüzgâr estiren kişiler olduğu söylenir. Kararların çoğu koyunun kürek kemiği falına göre alınır.¹⁰⁹⁷

Ebû Dûlef, seyahatnamesinde Kırğızlar için şu bilgiyi verir: Lambaların içindeki madde bitip de kendi kendine sönmeden ışığını söndürmezler. İbadet ederken okudukları manzum dualar ve ilahiler vardır. Senede üç defa bayram yaparlar. Güneye dönerek ibadet ederlerdi.¹⁰⁹⁸ Onlar “Yaz Bayramı”, “Küz Bayramı”, “Nevruz Bayramı”na ayrıca önem vermektedirler. Nevruz bayramına kağan önderliğinde boy yöneticileri de katılmaktadır. Onlar o gün bir yerde toplanarak tanrıya dua ederler, çeşitli adet merasimleri yaparlar. Kurban olarak at, koyun ve öküz keserlerdi. Bunun dışında “obo” (mazarlar: kutsal saydıkları bir çeşit ağaç)’ya ve atalarının mezarlarına gidip mezarlığın yanına konulan ağaç sütunlara mavi, kırmızı ve sarı renkte paçavralar bağlarlar. Bu mezara paçavra bağlama âdetine günümüzde de rastlanmaktadır. Nevruz bayramında çeşitli oyunlar sergilerlerdi. Orada toplanan halk Tanrı’ya dua ederek, yeni yıl için iyi dilekler dilerlerdi. “Köcö” adı verilen bir yemeği yaparlardı.¹⁰⁹⁹

4.2.1.6. Defin Adetleri ve İnanışları

Türklerde ölüleri gömme şekillerinin çok çeşitlilik gösterdiği bilinmektedir. Şamanist Türklerde cesedi gömme, teşhir, yakma adetleri görülmektedir. Gömme şekillerinin her birinde de farklılıklar görülmektedir. Ceset yakma âdetine M. Ö. 1200 yılından itibaren Merkezî Asya’daki çeşitli boylarda rastlanmaktaydı. Cesedin yakılmasının en büyük sebebi, ateşin her şeyi temizlediğine, günahların bağışlanmasına ve kötü ruhların kovulmasına vesile olduğuna dair eski Türkler arasında yaygın olan

¹⁰⁹⁶“Manas” (Sagımbay rivayeti), Moskva, 1941, s. 146; Bakıt Murzaraimov, “Günümüzde Kırğızlar Arasında Yaşamakta Olan İslam Öncesi İnanç, Örf ve Adetler”, *Araştıran Gumanitardık İnstitutunun İlimiy Curnalı*, Sayı, I-II, Bişkek, 2006, s. 127-128.

¹⁰⁹⁷Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına*, s. 193.

¹⁰⁹⁸*İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (hızl: Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, Ankara, 1975, s. 88-89.

¹⁰⁹⁹Ö. Osmonov, *Kırğızistan Tarihi*, Bişkek, 2008, s. 52.

inançtır. Cesetler yakıldıktan sonra kemikler ya gömülür veya bir ırmağın içine atılır veyahut rüzgarda savrulurdu.¹¹⁰⁰

Kurgan ve mezarlar Saka, Hun, Avar, Gök-Türk, Uygur ve Kırgız dönemlerinin hepsinde var olan kurgan geleneğinin temelinde ise, “ölen kişiye ev (eb, öy, üy) yapma, oba (yuba, yuva), yurt, ger, kerekü, çadır kurma” düşüncesi yatar. Kurganlar esas itibarıyla iki kısımdan oluşur. Toprağın üstündeki (birinci) kısım çadırın dışını; toprağın altında kalan (ikinci) kısım ise, çadırın içini sembolize eder. Kendi içinde bölümlere ayrılan; (Pazırık kurganında olduğu gibi) bazen halılar, kilimler ve işlemeli keçeler asılan; içine süs ve kullanım eşyaları yerleştirilen bu kısma “mezar odası”, “ölü odası”, “ceset odası”... adları verilmektedir. Ölen kişinin mumyalı ve mumyasız olarak eşyalarıyla (bazen atıyla ve hizmetkârlarıyla) birlikte gömüldüğü kurganların ortasında veya baş tarafında boyları 1-3,5 m arasında değişen tasvirli ve damgalı taşlar bulunmaktadır. Taşlarda genelde Türk boyları tarafından kutsal sayılan varlıkların (güneş, ay) ve hayvanların (geyik, teke/dağ keçisi, kurt, at, kartal, yılan) tasvirlerine yer verilmiştir. Kurganlardan çıkan eşyalardan oklara, ok uçlarına, yaylara, bıçaklara, üzenkilere, eyerlere, zırhlara, kemerleri ve kemer tokaların, değerli taşlara ve boncuklara, aynalara, heykelciklere, elbise üzerine takılan altın veya gümüş plakalara rastlanmıştır. Gök-Türk ve Uygur devrinde hem soylulara ait zengin hem basit yapılı mezarlara da rastlanmaktadır.¹¹⁰¹

Kırgızların gömme şekilleri diğer Türk boylarından bir hayli farklıdır. Çin kaynağında Kırgızların gömme adetleri şöyle tasvir edilmektedir: “Biri ölünce, yüzlerini kızartmazlar (yaralamazlar) fakat ölünün etrafında üç defa dolaşır, ağlar ve ölüyü yakarlar. Sonra ölünün kemiklerini toplar ve bir yıl sonra bu kemikleri gömerler.”¹¹⁰² Aynı bilgiye İslâm kaynaklarında da rastlanmaktadır. Coğrafyacı İdrisî, cesedin yakıldıktan sonra küllerin Menkhoz ırmağına atıldığını, uzak mıntikalarda olanların da külleri rüzgarda savurdıklarını belirtir. Mervezî’nin eserinde: “Kırgızların adetlerinden biri de ölülerini yakmalarıdır. Onlar ateşin ölüleri temizlediğini ve günahlardan arındırdığını düşünürler. Bu yakma âdeti eskiden vardı. Fakat müslümanlarla komşu olduktan sonra ölülerini gömmeye başladılar”¹¹⁰³ açıklamasıyla konuyu teyid eder.

¹¹⁰⁰ *Hudud al-‘Alem*, Minorsky, London, 1937, s. ; Gerdizî, *Zeynül ahbar*, s. 260-261; Avfi, *Cami’ el-hikayat*, s. 488’tan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 64, 78, 90.

¹¹⁰¹ Türklere ait mezarlardan çıkan bulgular hakkında geniş bilgi için bkz: L. P. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v srednie veka*, Moskva, MGU, 1969.

¹¹⁰² *KCKTB*, T. II, s. 44; *Vostoçnie Avtorı*, s. 7; Bartold, “Kırgızdar. Tarihîy Oçerk”, *KCKTBTE*, s. 31-31.

¹¹⁰³ *Vostoçnie Avtorı*, s. 43, 55; *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (hızl: Ramazan Şeşen), Mervezî’nin Eserinin Türklerle İlgili Babının Tercümesi, Bedir Yayınları, Ankara, 1975, s. 99.

Ebû Zeyd el-Belhî ise Kırgızların inançlarından şu şekilde bahsetmektedir: “Kırgızlar ölümlerini yakarlar. Ateşin ölünün cesedini günahlardan temizlediğine inanırlar. Bazıları ölü ile kölelerini ve hizmetçilerini diri diri mezara gömerler. Bunlar mezarda ölür. Ayrıca mezarın başında hayvan keserler. Onların dilinde mezara tepe (tümülüs) denir”¹¹⁰⁴. İdrisî ise “Kırgızlar ölümlerini yakıp küllerini Manhar nehrine atarlar. Nehirden uzak olanları ise ölümlerini yaktıktan sonra, nehre ulaşsın diye küllerini yer üzerinde rüzgârda savururlar”¹¹⁰⁵ demektedir. B. Ögel, Kırgızların ölü yakma âdetini muhtemelen Mazdekizm’le ilişkilendirmekle ve bu görüşünü Minusin havzasının 60 km. kuzeyinde bulunan Yenisey nehrinin kıyısındaki Oğlaktı buluntularına dayandırmaktadır.¹¹⁰⁶

Arkeolojik araştırmaların sonuçlarına göre Kırgızlara ait kurganlar dört çeşittir. *Çaa-tas*¹¹⁰⁷ adı verilen Kırgız kurganları ölünü yakılarak gömülmesinden sonra taştan küme şeklinde yığılan kurgan çeşitleri VII-VIII. yüzyıllarda, ölünün yakılarak veya yakılmayarak gömüldüğü “uzun sivri mezarları VIII ve IX. yüzyıllarda, ceset ile birlikte atın gömüldüğü IX. yüzyıl kurganları olarak sınıflandırılmaktadır. IX. yüzyıldan itibaren Kırgızların defin adetlerinde bazı değişiklikler olmuştur.¹¹⁰⁸

Kırgızlar cesedi yaktıktan sonra külünü bir çeşit kilden yapılmış olan yemek kaplarına, kayın ağacı kabuğundan kutulara, ağaçtan veya taştan yapılan sandıklara, yada kumaştan dikilen torbalara koyduktan sonra gömmekteydiler. Mezarlarda bulunan demir eşyalar, savaş aletleri, süs eşyalarının çoğunluğunda ateş lekeleri bulunmaktadır. Ancak, XI-XII. yüzyıllara ait kurganlardaki buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla çocukları ve ergenlik yaşındaki gençleri Kırgızlar yaşlarına göre, çeşitli şekillerde ancak yakmadan gömmekteydiler. Onları *çaa-tas*’ların sivri kenarlı molozlarının altındaki topraktan mezarlara gömmekteydiler. Cesedi çukurun ortasına yatırıp, üstünü döşeme taşı ile kapatıyorlardı. Üç yaş ve altındaki çocukları bir, iki mutfak eşyası; dört ve on beş yaşına kadar olan çocukları ise iki eşya ve koyun eti ile birlikte gömüyorlardı. Kırgızların ölü gömme adetlerinde yaşla ilgili hususiyet açık olarak gözükmemekte; ancak bu farklılık erkek ile kadında ayırt edilememektedir. Bazı Kırgız kurganlarında atın başından başka cesede rastlanmamıştır.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁴ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 193.

¹¹⁰⁵ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 101.

¹¹⁰⁶ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 86-87.

¹¹⁰⁷ *Çaa-tas*: XVIII. yüzyılda bilim adamlarının dikkatini çeken bir çeşit kurganlara yerli halk tarafından “*çaa-tas*” (savaş taşı), “*ooba*”, “*kêze*” adı verilmiştir. Bu kurganlarda zengin kişilerin ayrıca da içinde hiç eşya bulunmayanları da rastlanmıştır.

¹¹⁰⁸ L. Evtuyhova, *Arheologičeskie Pamyatniki*, s. 12-16.

¹¹⁰⁹ Yu. Hudyakov, *Enisey Kırgızdarının*, s. 168.

“Çaa-tas” dediğimiz Kırgız anıtlarının bir çeşidini petroglifler, tamgalar, runik harfli yazıtları olan hazineler de rastlanmaktadır. Bu dönemlerdeki Kırgızların kültür çeşidini görürüz. Örneğin bu dönemlerde literatürde “Kırgız vazası” adı verilen seramik mutfak eşyalarına, çaydanlıklara, maşrapalara rastlanmaktadır. Kırgız zenginlerinin mezarlarından kazılıp alınan değerli demirden takımlar, altın ile gümüş kaplamalı ağız dar küp kumbaralar, çanaklar, çaydanlıklara rastlanmıştır.¹¹¹⁰ Arkeoloji tespitlerine göre, IX-X. yüzyıllarda Büyük Kırgız Hâkimiyeti dönemine ait Kırgızların ceset gömme şekilleri ve bu döneme ait arkeolojik buluntularında görüldüğü gibi kurgan tipleri çeşitlilik göstermektedir. Söz konusu döneme ait kurganlar Minusin vadisinin dışında Tuva, Altay’da, Baykal ötesinde, Moğolistan’da, Doğu Kazakistan’da, Doğu Türkistan’da, Tanrı Dağları bölgesindeki: Narın ve Koçkor vadilerinde bulunmuştur.¹¹¹¹

Yenisay Kırgızlarına ait IX-X. yüzyıllardaki arkeolojik buluntular: 1) Minusinskiy, 2) tuvinskiy, 3) krasnoyar-kanskiy, 4) altayskiy ve 5) vostočno-kazahstanskiy¹¹¹² olarak değerlendirilmektedir.

Kırgız kurganlarından en çok üzerinde çalışılanlar Tuvadakilerdir. Literatürde “hırgıs-ur” adı verilen kurganlar IX ve X. yüzyıllara aittir.¹¹¹³ Kırgız kurganlarının özelliği taştan duvarlar örülmüş ve mezarın başına taş dikilmiş olmasıdır. Mezar için açılan çukura ölenlerin yanmış kemikleri bazen bir iki bazen de üç ve dördü birlikte gömülüp kapatılıyordu. Mezara ölüyle birlikte hayvan eti ve mutfak takımları da konulmaktaydı. Özellikle erkeklerin gömüldüğü mezarlarda çok sayıda eşya bulunmaktadır. Zengin adamların mezarlarının başındaki taş vasiyet içerikli metinler ile tamga işaretleri kazınmaktaydı. Kırgızların defin adetleri farklı şekillerde XI ve XII. yüzyıllardaki kurganlarda da görülmektedir. Bu döneme ait kurganlara “hırgıstar-suukter” adı verilmektedir.¹¹¹⁴

“Hırgıstar-suukter”ler daha çok Sayan-Altay’da bulunmaktadır. Gömme şeklinin ayırıcı özelliği etrafı taş yığınıyla örülen mezarlar olmasıydı. Bunlara “suukter” adı verilir. Mezar içinden kül, yanmış kemikler, at koşumları, demirden silahlar yemek kalıntıları, çoğunlukla inek ve at kemikler bulunmaktadır. Bazılarından ise köpek iskeleti ve at derisi çıkmıştır.¹¹¹⁵ Yine XI ve XII. yüzyıllara tarihlenen kurganlarından ise küpe, boncuk ve Tan’g dönemini paralar en çok rastlanan eşyalardandır. Söz konusu

¹¹¹⁰Yu. Hudyakov, Enisey Kırgızdarının, s. 169.

¹¹¹¹T. Çorotegin, Omurbekov, *İstoriya Kırgızstana*, s. 14-15.

¹¹¹²D. G. Savinov, *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskyu Epohu*, Leningrad, 1984, s. 89-97.

¹¹¹³Yu. Hudyakov, Enisey Kırgızdarının, s. 172.

¹¹¹⁴Yu. Hudyakov, Enisey Kırgızdarının, s. 173.

¹¹¹⁵Yu. Hudyakov, Enisey Kırgızdarının, s. 176.

kurganlar IX ve X. yüzyıllardaki Kırgız kurganlara benzemekte ve yüzük şeklinde sivri kenarlı taşlarla toplanmıştır. Sürekli savaşlar nedeniyle atın rolü artmış ve silahlar da çeşitlenmiş görülmektedir. Bu durum madencilikle birlikte oyma-kakma zanaatı da gelişmekteydi.¹¹¹⁶

Kırgızlardaki atın sahibiyle gömülmesi eski Türklere ait ölü geleneğinden kaynaklanmaktadır. Altay'da eski Türklere ait 150'den fazla mezar üzerindeki çalışmalarında ölünün bazen bir, iki ve üç atla birlikte gömüldüğü tespit edilmektedir. Türklere ait bu çeşit mezarlara Tanrı Dağları bölgesindeki kazılarda da rastlanmaktadır. Eski Türklerde öbür dünyaya gidişin uzun bir yolculuk gerektirdiği düşüncesiyle at veya atlar da sahibiyle beraber gömülmekteydi. Mezarlardan çıkan arkeolojik buluntular eski Türk toplumunun alet kullanımında ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir. Altay ve Yenisey vadisindeki mezarlarda ipek, ayna parçaları, süs eşyaları ile para gibi Çin yapımı eşyalara da rastlanmaktadır.¹¹¹⁷

Kırgızların XIII. yüzyıllarda Moğol istilasına tekabül eden kurganları genellikle Minusin vadisindedir. Bu devre ait kurganlar genel olarak ifade ettiğimiz “*suukter*” dönemiyle benzerlik göstermektedir. Mezar etrafı taş yığılmak suretiyle yapılmaktaydı. Cesedi yaktıktan sonra gömmekteydiler. Mezarlardan hayvan kemikleri, demirden çeşitli aletler, at-koşum takımları ve günlük hayatta kullanılan eşyalar çıkmaktadır. Yenisey vadisinde bulunan gümüş mutfak takımlar da bu devre aittir. Moğol istilasında Kırgızların defin şekilleri ile kendilerine özgü adetlerinin değişmediği anlaşılmaktadır. Moğolların Kırgızları savaşlarda kullandıkları ve küçük gruplara ayırarak farklı bölgelere dağıttıkları dikkate alındığında Yenisey vadisinde Kırgızların durumunun gittikçe kötüleştiği gözlenebilmektedir. Bu sebepten dolayı Kıştımların çeşitli bölgelere dağılıp sayı olarak arttığı anlaşılmaktadır. Minusin vadisinde kültürel bakımından da bir değişim süreci yaşanmıştır. Kıştımlarda defin şekli farklı kurganların¹¹¹⁸ ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Kazılardan elde edilen bilgilere göre, Kırgızların soylu zengin sınıfa ait kurganlarda eşya sayısı da çoktur. Tuva'da bulunan asker *Bagır*'ın mezarından 150'den fazla silah, koşum takımlarıyla, süs eşyaları, Arap hattıyla tezyin edilmiş bronzdan değerli bir kılıç da bulunmuştur. Bazen de önemli bir asker öldüğünde onun mezarının etrafına dörtgen içi yassı sıra sıra dizilen taşlarla sütunlar örülmüş taş üzerine runik

¹¹¹⁶Yu. Hudyakov, *Enisey Kırgızdarının*, s. 178.

¹¹¹⁷L. P. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v srednie veka*, s. 44-45; G. V. Kubarev, “Eski Altay Türklerinin Kültürü”, *Sibirya Araştırmaları*, (hzt: Emine Gürsoy-Naskali), I. Baskı, İstanbul, 1997, s. 238-249.

¹¹¹⁸Yu. Hudyakov, *Enisey Kırgızdarının*, s. 179-180.

harflerle yazıtlar kazılmıştır. Böyle sütünlara diğer bölgelere nispetle Tuva'da daha çok rastlanmaktadır. Bu çeşit mezar taşlarında *Bagır*, *Bürü* ve *Kara-Yaş* adlı askerlerin isimleri geçmektedir. Zenginlere ait mezarların etrafında taş duvar (çit) örülmüştür.¹¹¹⁹

4.2.1.7. Umay

Umay¹¹²⁰ göksel kökeni olduğuna inanılan, kadın, ana ve çocukları ve bütün insanları koruyan, yardım eden koruyucudur. Altaylılara göre ise Umay çocukları ve hayvan yavrularını koruyan dişi tanrıdır. Yakut mitolojisindeki “*ımı*” ruhu da Umay'a karşılık gelmektedir.¹¹²¹

Gök-Türk yazıtlarında da geçen Umay Göktanrı Yer-sub'la birlikte anılmaktadır.¹¹²²

Kaşgarlı Umay'la ilgili olarak “Umay, kadın doğurduktan sonra çıkan son'dur. Kadınlar Umay ile teleüf ederler. Umaya taparlarsa oğul olur derlermiş”¹¹²³ bilgisini vermektedir.

Umay hakkında ilk bilgi Orhun yazıtlarında geçen onun koruyucu bir kadın olduğudur. Ancak Umay sözcüğünün güneşle ilgili olduğu da ileri sürülmektedir. Kırgız mitolojisinde Umay malk-mülk artıran bir tanrıçadır. Yer tapınımla özdeşleşen Umay “doğa ana” ya da “toprak ana” olarak karşımıza çıkar. Bunun dışında Kırgızcada Umay efsanevi bir kuş ve çocukların hâmisisi olan efsanevi bir kadındır. Kırgızlar günümüzde de çocuklarını kutsarken “*menin kolum emes Umay enemdin kolu*” (benim elim değil Umay annemin eli)¹¹²⁴ korusun diyerek bu inancın izlerini yaşatmaktadırlar.

Kırgızlarda İslâm'dan önce var olan ve en azından XVII. yüzyıla kadar bir şekilde yaşatılan inanca göre çocuk ve hayvanın kutu *ot-ânâ*/ateş ana aracılığıyla kadın tanrıça Umay tarafından gönderilmekteydi. *Kut* yukarıdan, bacadan koyu kırmızı renkli buzlu bir madde şeklinde inerdi. Eğer şekli insana benziyor ise o, çocuk *kutu*; hayvan görünümlü ise hayvanların üreme *kutu* idi. Kırgızlar kurşun veya kalaydan tasvir yaparlar ve ona *kut* adı verirlerdi. Bu tasvir pamuğa sarılarak keseye konur, evin yaşlı kadınının sandığında korunurdu ve miras olarak bir sonraki kuşağa geçerdi. Kırgızlar

¹¹¹⁹ O. Osmonov, *Kırgızstan Tarihi*, s. 133.

¹¹²⁰ DTS, s. 611.

¹¹²¹ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK, Ankara, 1968, s. 397-399.

¹¹²² DTS, s. 611; Külteğın yazıtı, (I D 31); Tonyukuk yazıtı, satır 38, Orhon yazıtları Anıt I, Doğu cephesi, satır, Orhun, ETY, II, s. 161. Altın Köl yazıtı, ETY, III, s. 101; A. Taşagıl, “Türkler Hakkında Şereflendirilen Bie Moğol Ruhu Umay'ın Menşei”, *Azerbaycan Türkleri Dergisi*, İstanbul, 1990, s. 29-32.

¹¹²³ DLT, I, s. 111, II, s. 127.

¹¹²⁴ Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, II, s. 783; L. P. Potapov, “Umay Bojestvo Drevnih Tyurkov v svete Etnografičeskih Dannih”, TC, Moskva, Nauka, 1972, s. 265-286.

akıllı, cesaretli ve hikmetli kadınları Umay anaya benzetirlerdi.¹¹²⁵ Ayrıca *kut* hakkındaki görüşler, farklı kabile birlikleri ile Türk toplulukların geleneksel etnik görüşlerinin farklılığını yansıtmaktaydı. *Kut* hakkındaki inanışlar zaman içerisinde değişime uğramıştır. K. Yudahin'in *Kırgız Sözlüğü*'nde "*kut*" terimi farklı anlamlar taşımaktadır ki, bu da tarihi ve etnik açıdan onun tarihini yansıtmaktadır. Sözlükte "*kut*" kelimesi "cenin, insanın ikizi (veya ruhu), hayat gücü, başarı, mutluluk, bereket, tanrı ve muska"¹¹²⁶ anlamlarına gelmektedir.

4.2.1.8. Göktanrı İnancı

Kırgızca Göktanrı "*Teñirçilik*" ifadesiyle, özel anlamda Kırgızların kendilerine özgü inancı kastedilmektedir. Kırgız boyları İslâmiyet'i kabul etmeden önce yer yer yukarıda sayılan değişik inançları benimsemişlerdir.

Bilindiği eski Türk dini inanç sisteminde başlıca yer *Täñrı/Tenğri* yani Gök tanrısına ayrılmakta ve Orhun-Yenisey yazıtlarında da ondan söz edilmektedir.¹¹²⁷ Bilindiği kadarıyla Hun göçebe Türk boyları arasında da yaygın bir inançtı. *Kül-Teğın*'e adanan yazıtta şunları okuruz: "Türk halkının adı ve ünü daim olsun diye babam hakanı ve annem hatunu yücelten Gök, Hanlara devletler bahşeden Gök, Türk halkının adı ve ünü daim olsun diye beni hakan yaptı".¹¹²⁸

Eski Türk yazıtlarında Gök ile ilgili bilgiler onu devlet yöneticilerinin kaderlerini çizen yüce tanrı olarak tasvir etmektedir. Hakanların hâkimiyetinin Gökten verildiğine inanılmaktaydı ve bu düşünce göçebeler arasında yaygındı. Kırgızlar erken dönemlerde tıpkı diğer Türk boyları gibi "*Kökö Tenir*"/Göklerin tanrısına inanmaktaydılar. Yenisey yazıtlarında geçen "*Tenğri elim*" (kutsal yurdum)¹¹²⁹ gibi ifadeler onların Göklerin tanrısına olan inanca işaret etmekteydi.

Kırgızlar "*Kün Teñiri*" (Güneş Tanrısı), "*Ay Teñiri*" (Ay Tanrısı), "*Cıldız Teñiri*" (Yıldız Tanrısı), "*Su Teñiri*" (Su Tanrısı), "*Cer Teñiri*" (Yer Tanrısı), "*Ot*

¹¹²⁵ Keneş Cusupov, *Bayırkının İzderi. Uluttuk Duh Cana Ruhiy Düynö Cönündö*, Bışkek, 2001, s. 93-94.

¹¹²⁶ *Kut* terimi ile ilgili, K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1965, s. 452; L. P. Potapov'dan T. D. Bayaliev, *Doislamskie Verovaniya ih Perejtki u Kirgizov*, Frunze, 1973, s. 45; "Yazar F. Poyarkov'un el yazmalarına esas almıştır. Bu el yazmalarında İslâm öncesinde Kırgızlarda kalay veya kurşundan yapılan ve kut adı verilen putun adı olduğu belirtilmiştir. Put kumaş parçaları ile sarılırdı ve hayvanlar hastalandığında suyla yıkanır ve bu suyla hasta hayvanlara serpilirdi. Tuvalarda çocuk putlara bu ad verilirdi-keçeden yapılan bebekler (erenler). Erenleri kısır veya bebekleri küçük yaşta ölen ailelerin isteği ile Şamanlar yaparlardı. *Altay Şamanizmi*, s. 63.

¹¹²⁷ DTS, s. 544; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, TKAE, Ankara, 1987, s. 96-102.

¹¹²⁸ Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, s. 37-39; Eski Türklerin Dini hakkında bkz: İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980, s. 42-57; Muallâ Uydu, *Türk-İslam Bütünleşmesi*, Hamle Basın-Yayın Organizasyon ve DIŞ. TİC. LTD. ŞTİ, İstanbul, 1995, s. 21-33.

¹¹²⁹ I. Kormuşın, *TEE*, II, s. 34; K. Cusupov, *Bayırkının İzderi*, s. 103-115.

Teñiri” (Ateş Tanrısı) gibi tanrılara inandıkları “*Kök Teñir*’i (Gök tanrısı) bunların hepsinin üstünde görmekteydiler.¹¹³⁰

Gök-Türkler ateşe saygı gösterirler; hava, su ve toprağı da kutsal sayarlar gökle yeri yaratan dışında hiçbir şeye “tanrı” demez ve tapmazlardı. Çin kaynakları onların Çin takvimine göre 5. ayın 18. gününde kutsal nehirlerin kıyılarında toplanarak Tengriye kurban keserlerdi. (Roux bunun mayıs ayında haziran ortası arasında bir tarihe tekabül ettiğini ve açıkça yazın gelişini işaretleyen bir kurban olduğunu söyler)¹¹³¹

Çin kaynaklarına göre “Türkler’de beş ay boyunca Gök’e koç ve at kurban ederlerdi. Yine Çin kaynakları eski Türklerde insan ömrünün Gök tarafından belirlendiğini nakletmektedirler. Mesela, Bilge Kağan Kül-Teğın’ın ölümüne ilişkin: “İnsanoğlu Gök tarafından belirlenen zamanda ölmek için doğar” denmektedir. Diğer taraftan eski Türklerde Gök kültünün yanı sıra yaygın olarak gök ile yerin yüce bir yaratıcı tarafından yaratıldığı inancı da mevcuttu. Uygurlarda da görülen Kün Tengri ve Ay Tengri’nin Göktanrı inancından kaynaklandığı düşünülmektedir. Kırgızlarda da diğer Türk boyları gibi insanların başına bir zorluk geldiğinde “*Teñir koldoy kör*” (Tanrım yardımcımıdır), birilerine teşekkürlerini iletirlerken “*Teñir calgasın*” (Tanrı lütfetsin), birilerine bedduada bulunurken “*Teñir ursun*” (Tanrı lanetlesin) gibi ifadeler kullanmaktaydılar.¹¹³² Eski Kırgızlara dünyanın yukarıda (gökyüzü), ortada (yeryüzü) ve aşağıda (yern altı) olmak üzere üç kısma ayrıldığını inanılmaktadır. Kırgız Kağanının Uygurların halefi olmak bakımından Çinlilerden *Tengri-Kağan*, yani Göktürkler ve Uygurlar tarafından Gök Tanrı olarak kabul edilen Tanrı olarak anılmayı talep etmiştir. Çinliler saygın ve kapsayıcı bir fonksiyonu olan bu unvanı Kırgız kağanına vermek konusunda direnmiştir. *Tengri* kavramı bir yazıtta geçtiği gibi “üze Tengri yukarıda” (yukarıdaki Tanrı buyurdu) ifadesini güçlü bir ilaha işaret etmektedir. Bununla birlikte Yenisey yazıtlarında da, çoğunlukla “Tengri elim” (kutsal yurdum) biçiminde olmak üzere, Tengri’ye çeşitli referanslar içermektedir. Bugünkü Kırgızlarda “*Teñir*” kavramı Tanrı, Allah (*Kuday*) ile eş anlamlıdır.¹¹³³

¹¹³⁰ Baytur, *Kırgız Tarihi*, I, s. 121.

¹¹³¹ Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman. Orta Asya’nın Antik Dinler*, (çev. Nevin Şahin), s. 52-53.

¹¹³² Ö. Osmonov, A. Asankanov, *Kırgızstan Tarihi*, s. 193.

¹¹³³ Michael R. Dromp, s. 401-403; T. C. Bayalieva, *Religioznie Perejitki i ih Preodolenie*, Frunze, 1981, s. 12; Kırgızlar arasında yaşanan adetler hakkında bkz: Yaşar Kalafat, *Altaylar’dan-Anadolu’ya Kanizm-Şamanizm-Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, 1. bsk, İstanbul, 2004, s. 51-59. Çağdaş Kırgızların kendilerine özgü inanç arayışı da devam etmektedir. Kırgızlar arasında belli bir sayıya ulaşmış, kendilerin “*Teñirçiler*” adını veren bu topluluk yöneticilerinden söz konusu inancı Kırgızların resmi dini olarak kabul etmesini istemektedirler. Ancak bu istek İslâm dinine mensup Kırgızlar ile kendilerini Müslüman olarak sayan başka etnik gruplar tarafından tepkiyle karşılanmamaktadır.

Kırgızların geleneksel “*Teñirçilik*” (Göktanrı) inancı Kırgızlar, İslâmiyeti kabulünden sonra da mevcudiyetini sürdürmüştür.

4.2.1.9. Maniheizm

Maniheizm III. yüzyılda yaşayan İranlı Mani tarafından kurulan ve bir bakıma Zerdüştlüğü reforme eden; kendinden önceki tüm, inanç ve dinlerin akla uygun yanlarını birleştirerek, iki eşit ve karşıt iyilik ve kötülük ilkesinin birlikte var olmasına dayanan öğreti ve inançtır.¹¹³⁴ Bütün Ortadoğu’da ve Kuzey Afrika’da yaygın olarak görülen Maniheizmin X. yüzyılda Abbasilerin baskısı sonucu Maverenaher’e doğru kaydığı görülmektedir. Aslında Maniciliğin doğuya doğru kaymasının tarihi VII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Önce Yabguların arasında Toharistan’da yayılmıştır. Daha sonraları başta Argu bölgesi olmak üzere Argu-Talas(Taraz), Kaşu, Yegenkent, Ordu-kent ve Çiğil-Balık Manicilik faaliyetlerinin devam ettiği merkezlerden olmuştur. Turfan belgeleri Asya’da Maniheizmin yayılması konusunda açıklık getirmektedirler. 621 yılında Çin’de Singanfou’da, mensubu çok olan bir tapınak mevcuttu. 762-63’de Uygur yöneticilerinin Maniheizm’i resmi din olarak kabul ettikleri bilinmektedir.¹¹³⁵ Uygur hükümdarının Maniheizm’i desteklemesiyle Çin prensleri bütün Çin’de Maniheist tapınakların yapımına imkân veren, ibadet özgürlüğünü tanıyan bir ferman yayınlamıştır. 840’tarihinde Kırgızların Uygurlar üzerindeki zaferinden sonra Maniheist misyonerler bundan istifade ederek, Sibiry’a sızıp, Yenisey vadisine yerleşmişlerdir. Ancak 843 yılında Çin Maniheizm propagandasını yasaklamış olsa da Maniheizm XIII. yüzyıla, Moğol istilasına kadar Doğu Türkistan’da etkinliğini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Yenisey yazıtlarından anlaşıldığı üzere yabancı dil bilen bazı düşünürler, Budizm ve Maniheizm gibi dinlerin yayılmasında etkili olmuşlardır. Bu çerçevede bazı Kırgız boylarının da Maniheizmi kabul etmiş olabilecekleri düşünülmektedir. *Suci* kitabesinde yer alan Süryanice “efendi”, “öğretmen” demek olan “*mar*” kelimesi de bunu doğrulamaktadır. Kırgız beyinin de Maniheist olduğu ileri sürülmektedir.

¹¹³⁴Esat Korkmaz, *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, s. 110.

¹¹³⁵Karabalgasun kitabeleri ve genel olarak Çin ve Uygurlarda Maniheizm hakkında geniş bilgi için bkz: G. Schlegel, *Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balagassun*, Helsinki, 1876, (MSFOu 9); E. Chavannes-P, Pelliot, *Un traitemanichee retrouve en Chine*, Paris, 1913; Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş* (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b’den ayrı basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 131-134; Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, s. 290-291.

Kırgızların “mar” dedikleri din adamlarına saygı gösterdikleri, bunların Nesturi inancına mensup din adamları oldukları ihtimal dâhilindedir.¹¹³⁶

A. İnan, Kırgızlar arasına da yayılan Maniheizmle ilgili: “bu olay onun çağdaşı olan bütün Kırgızların Maniheizm dinini kabul ettiklerini göstermez. IX ve X. yüzyıllarda Kırgızlar gerek Çin ve İslâm kaynaklarının verdikleri bilgilere göre, Şamanist idiler”¹¹³⁷

4.2.1.10. Buddizm

Kırgızlar arasında kabul gören dinlerden biri de Budizmdir. Budizm, Kuşanlar Devleti döneminde ticaret yolunu takip ederek Doğu Türkistan topraklarında yayılıyordu. Bu dinin Türk boyları arasında etkili olmasında Uygurların tesiri büyük olmuştur. Tibet dilinden Uygurcaya tercüme edilen Budist metinleri, onların Budizm inancına çok meylettiklerini ortaya koymaktadır. Bazı Gök-Türk kağanları Budizm’i benimsemişlerdir. Kırgızlar arasında ise VI. yüzyılda yayılmaya başlamıştır. Kırgız reislerinden birisi Budist rahibi olup Doğu Türkistan’daki bir manastıra yerleşmiş, burada Budizm’in kutsal metinlerini Tibetçe’den Türkçe’ye çevirmiştir. IX. yüzyılda Kırgız zenginlerinin istekleriyle Tibet yazısıyla yazılmış Buda metinlerine; Yar-Hota’da da Kırgızlar tarafından runik harflerle mağara duvarlarına yazılmış Buda tasvirlerine rastlanmaktadır.¹¹³⁸

Budizm sonraki yüzyıllarda yayılmaya devam etti. Cungar hanı Altan Han döneminde Tibet’in doğu bölgelerine yapılan seferlerin Moğollar arasında Budizm’in yeniden canlanmasına yol açtığı, Moğollara yakın ve onlarla ilişki içinde yaşayan bazı Türk boylarının ve Kırgızların Budizm’in etkisine girmesine sebep olduğu anlaşılmaktadır. *Sarıbağış*, *Munduz* ve *Baarin* gibi Kırgız boylarının yanı sıra Hansılar, Tuvalılar ve Kazakların bir kısmının da Budizme mensup oldukları bilinmektedir.¹¹³⁹ Budizmin bazı Kırgız boyları tarafından kabul edilmiş olmakla birlikte Kırgızların Budizmi tümüyle kabul etmedikleri malumdur.

4.2.1.11. Türkistan’da ve Kırgız Boylarında Nesturi İnancının İzleri

Bilindiği gibi İsa’dan sonra Yahudiliğin ve Roma devletinin baskıları altında gelişen Hristiyanlık Roma İmparatoru Konstantin’in 313 yılında yayınladığı Milan

¹¹³⁶ Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksiyaları*, C. I, s. 122; “Mar” terimi ile ilgili bkz: G. Ramstedt, *Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei*, Journal de la Science Finno-Ougrienne”, Helsinki, 1913.

¹¹³⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materialler ve Araştırmalar*, TTKB, Ankara, 1995, s. 9.

¹¹³⁸ Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 132.

¹¹³⁹ S. Abramzon, *Kırgızı i ih*, s. 186.

fermanına kadar, ancak gizlilik içinde yayılma imkânı bulabilmişti. Ancak bu dönemden sonra Hristiyanlık büyük teolojik tartışmaların içine girmiştir. 325 yılında İznik'te ve daha sonra toplanan Efes Konsilinde (431) Meryem “insan annesi mi yoksa Tanrı annesi mi?” sorusu tartışma konusu edilmiştir. İsa'nın iki tabiatlı bir kişiliğinin olduğunu kabul eden Nestorios'un görüşüne göre İsa, beşerî tabiatıyla tam insan, ilâhî tabiatıyla da tam ilâhî (Tanrı'ydı). Ona göre, bu iki tabiat İsa'da müstakil olarak mevcuttur. Meryem insan annesidir görüşünden dolayı Efes kilisesi Nestorios'u aforoz etmiş. Mısır'da sürgünde ölmüştür. Nestorios taraftarlarına dolayısıyla kiliselere özellikle 451 yılındaki Kadıköy Konsilinden sonra Bizans baskı yapmaya başlamıştır. Bu nedenle Nesturiler, Bizans'ın takibinden kurtulmak için İran ve Irak topraklarına sığınmaya çalışmışlardır. Pers hâkimiyetinde siyasi ve dini yönden rahat eden Nesturiler İran üzerinden Hindistan ve Çin'e kadar gitme imkânı bulmuşlardır. Özellikle Nesturi rahipleri iyi bir eğitim gördükleri için bilgileri dolayısıyla saygı görüyorlardı. Çok sayıda Nesturi, Moğol istilasına kadar ve daha sonraki dönemlerde Türk egemenliğindeki bölgelerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.¹¹⁴⁰

Nesturiliğin Orta Asya'ya girişinin büyük oranda Ön Asya'dan başlayarak Maverâünnehr'in Baykent, Buhara ve Semerkant gibi büyük şehirlerden geçen İpek Yolu üzerinden olduğu anlaşılmaktadır. Maverâünnehr'e giren Hristiyanlık hızlı bir şekilde yayılarak kısa bir zamanda Türklerin de benimsediği bir inanç haline geldi. V. Barthold, IV. yüzyılda Hristiyanların kitle halinde doğuya göç etmeye başladıklarını, rahiplerinin daha önce gitmiş olabileceğini ihtimalini vurgular. Nitekim 334 yılında Merv'de bir Hristiyan Piskoposluğuna rastlanmaktadır. 718 yılında Merv Nesturi Patrikliği bu kentte oturan bir Türk kağanının ve kavminin Hristiyanlığı seçtiğini bildirmektedir. Bu kağan Taraz (Talas) kentinde büyük bir Türk metropolitliği kurdurmuş ve çeşitli kiliseler yaptırmıştır.¹¹⁴¹

VI. yüzyılda Semerkant'ta, 430 yılında Herat'ta episkop 588 yılında Hristiyan Mitropolit faaliyet gösteriyordu. Arapların Orta Asya ile olan ticari ilişkileri VIII. yüzyılda başlamıştır. Ticaret yolunu kullanan Arap tüccarları Kuça'dan yukarı Yenisey bölgesindeki Kırgızların merkezine senede üç defa ipek yüklü kervan göndermekteydi. Bu ticaret yolunu Tibetliler de kullanmaktaydı. Orta Asya'da 780-819 yılları arasında Patrik Timofey'in Hristiyanlığı yaymak için hepsinden daha çok çalıştığı

¹¹⁴⁰Mehmet Aydın, *Ansiklopedi*, s. 549-551.

¹¹⁴¹Harun Güngör, “Türklerle Hristiyanlar Arasındaki İlişkiler”, s. 457-458 (ss. 457-476); bkz: Mustafa Ünal, “Nasturilik ve Türkler”, *Dinler Tarihi Araştırmaları III*, (Sempozyum, 09-10 Haziran, 2001, Ankara), Ankara, 2002, s. 528-539.

anlaşılmaktadır. Onun gönderdiği Hristiyan vaizleri Hazar denizi kıyılarından Orta Asya'ya, oradan Çin'e kadar ulaşmaktaydılar. Çin'de *А-ло-бэнь* (A-lo-ben') tarafından kurulan Nesturi cemaati 635 yılında faaliyet göstermekteydi. Patrik Timofey Hristiyan olan Türk hakanı ve başka hükümdarlarla mektuplaşmaktaydı. İslâm kaynaklarında Semerkant'ın dış mahallelerinde Hristiyanlar, Taşkent civarındaki Hristiyan kışlakları ile Herat yakınlarındaki Hristiyan kiliseler hakkında bilgi bulunmaktadır.¹¹⁴²

Manas destanında “*Tarsa*” adı ile anılan topluluğun Kırgızların arasındaki Hristiyan-Nesturiler olduğu şeklinde bir kanaat vardır. Destanın Sagımbay Orozbekov tarafından söylenen varyantında “*Tarsa*” adı verilen topluluk *Kökötay*'ın aşısı'na çağrılanlar arasında görülmektedir. Manas destanında sözü edilen Hristiyan-Nesturiler hakkındaki bilgiler yazılı kaynaklar, arkeolojik buluntular ve halk edebiyatı eserlerindeki bilgilerle de doğrulanmaktadır.¹¹⁴³

Nesturilerin faaliyette oldukları dönem Moğol istilasının hemen öncesine denk gelmektedir. Kereitler 1007 yılında Nesturi tüccarları aracılığıyla Hristiyanlığı kabul etmişler ve Merv Metropolitleri onlara (Moğolistan'a) din adamları göndermişti. Kırgızlarla akraba Öngüt, Kıpçak, Kanglı, Nayman, Merkit, Barinlerden de Nesturiliği kabul edenler vardı. Bunun dışında Karahıtayların yönetici tabakasının bu halkın çoğunluğunun da bu dini benimsediği anlaşılmaktadır. Moğol İmparatorluğu döneminde de Hristiyanlar “*Tarsa*” ve “*Erkegün*” adıyla anılmaktaydılar.¹¹⁴⁴

İslâm kaynakları Karahıtayların önderi Gürhan'ın tüm dinlere olan saygısından bahsetmektedir. Karahıtayların Karahanlıları tâbiyet altına aldığı bu dönem Hristiyanlığın Türkistan'da yayıldığı; Kaşgar'da Patrik III. İliya'nın (1176-1190) Nesturi Mitropolitliği kurduğu görülmektedir. Amrd'ın katologunda Kaşgar Metropolitleri “Kaşgar ve Nevaket'in Metropolitleri” unvanı taşımaktaydı. Dolayısıyla Yedisuda bu metropolitliğin alanına girmektedir. Bartold'a göre, Yedisu'daki Hristiyan mezar taşlarındaki yazıların en eskileri Hıttayların hükmettiği devre ait olmalıdır.¹¹⁴⁵

¹¹⁴²Moğol dönemine kadar Türkstanda'ki Hristiyan dini ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: V. Barthold, “Mongoldorgo Çeyinki Mezgildegi Türkstandağı Hristiyan Dini Cönündö. (Ceti-Suu Cazuuları Cönündö), *KCKTBTE*, s. 289-334; Rusçası için bkz: V. Bartold, *Soç. T. II*, (2), s. 265-302; Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi*, s. 135.

¹¹⁴³Askar Mambetaliev, *Sledı Hrista na Şelkovom Puti. İstoriya Hristiansva Kırgızskih Plemen*, Bışkek, 2013, s. 28-30; Moldobaev, 1998, s. 214-216; S. Orozbekov, *Manas*, 3, s. 263; *ME*, I, s. 360; Manas destanı ile Peygamberlerin el yazılarındaki benzerlikler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Richard Hewit, *Manas – Cogolgonu Tabıldı*, Bışkek, 2013.

¹¹⁴⁴L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya, C. II*, (Macarcadan çev. Sadrettin Karatay), Birinci. bsk. MEB, İstanbul, 1970, s. 154-160.

¹¹⁴⁵V. Bartold, “Mongoldorgo Çeyinki Mezgildegi Türkstandağı Hristian Dini Cönündö”, *KCKTBTE*, s. 312; Bartold, “Türkstandağı Arheologiyalık İzildöölör Cönündögü Maselege Karata”, *KCKTBTE*, s. 324; Bu makalenin Rusçası için bkz: Bartold, *Soç T*, IV, s. 95-109.

Reşîd ed-dîn'in eserinde bahsettiği bugünkü Bişkek yakınlarındaki *Kara-Cıgaç* harabeleri olduğu tahmin edilen Tarsakent XIII. yüzyılın sonunda Nesturilerin kışlağı idi. Tarsakentte Ön Asya'dan gelen Hristiyan rahiplerle yerli Türk Hristiyanlar yaşamaktaydılar.¹¹⁴⁶

Ebû Dûlef Kırgızlar dışında Çiğillerin arasında da bir miktar Hristiyanın olduğunu zikretmektedir. Kangıların da Hristiyanlığı kabul ettikleri ileri sürülmektedir. Yazılı kaynakların verdiği bilgilerle yazıtlar bu konuda birbirini teyit etmektedir. Isık-Köl'ün güney kıyısındaki *Cuuku* ırmağı yakınlarında ve *Saruu* köyünde Nesturilere ait bir yazıt bulunmuştur. Buradaki buluntuların önemli özelliği Türk dilinde yazılmış olmalarıdır. Bu 12 satırlık yazıda başkalarının yanında Çagataylardan Çengşi Han'ın ismi ve ölüm yılları görülmektedir.¹¹⁴⁷ Bunun dışında, Hristiyanlık Oğuzlar/Guzlar arasında da yayılmıştır.¹¹⁴⁸

IX. yüzyılda bazı Kırgız boyları ve üst tabaka arasında Nesturi Hristiyanlığın benimsendiğini, bunda Karlukların etkili olduğu ileri sürülmektedir. Karlukların da VIII. yüzyılda Müslümanlaşmaya başlaması hususu gözardı edilmemelidir. İslâmiyet'ten önce Kaşgar, Talas, Semerkant, Merv ve Buhara şehirlerinde kiliseler vardı.¹¹⁴⁹

Türk Hristiyanların mezarlarının başına dikilen taşlarda yazılar Türkçedir. Yedisu bölgesiyle Çu nehri havzasında Süryanice ve Türkçe yazılmış Hristiyanlığa ait abideler bulunmuştur. Bu yazıların çoğu, özellikle Isık-Köl ve İli nehri havzasında olanlar Moğol devrine aittir. Çu nehri havzasında bulunanların bir kısmı ise XIII. yüzyılın başına Karahıтай dönemine tarihlenmektedir. XI ve XII. yüzyılların Hristiyanlığın yayıldığı devirler olduğu bilinmektedir. Birçok Moğol kaviminin Hristiyanlığı kabul ettikleri de bilinmektedir. Nayman ve Kereitlerin, Öngütlerin Hristiyan oldukları İslâm kaynakları da teyid etmektedirler. Hristiyanlığın yayılmasına Uygurların epey katkı sağladıkları anlaşılmaktadır. Yedisuda oturan Uygurlar da

¹¹⁴⁶T. Çoroev, Urstnbekov, *Kırgız Tarihi*, s. 168; Tarsakent ile ilgili bkz: A. Karaşev, S. Medvedev, "Kto zaştit Tarsakent", *Beçerniy Bişkek*, 26. 02. 2001.

¹¹⁴⁷Çetin Cumagulov, "Kırgızstandağı Nestorian Esteliklerinin Canı Tabılgaları (XII-XIV Kılımdar)", *Bayırkı Kırgız Tarihinin Aktualduu Problemları*, KTMU, Bişkek, 2001, s. 105-109.

¹¹⁴⁸V. Bartold, "Mongoldorgo Çeyinki Mezgildegi Türkstandağı Hristiyan Dini Cönündö", *KCKTBTE*, s. 305.

¹¹⁴⁹Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, s. 126; V. Barthold, "Mongoldorgo Çeyinki Mezgildegi Türkstandağı Hristian Dini Cönündö", s. 305-306; 312; "Türkstandağı Arheologiyalık İzildöölör Cönündöğü Maselege Karata", *KCKTBTE*, s. 321-322, 323, 328.

Hristiyanlığı kabul etmişlerdi. Uygur Hristiyanlarının merkezi Turfan'ın doğusundaki olan "Bulayık" kasabası idi.¹¹⁵⁰

XIII. yüzyılda Öngütler, Kereyitler, Merkitler, Naymanlar Hristiyan öğretiyi kabul etmişlerdi. Mensuplarının sayısı o kadar çoktu ki Kubilay Han 1289'da Nesturi kilise ve manastırlarının denetimi için bir resmi daire bile kurmuştur. XI. yüzyılda Hristiyanlık Nayman ve Kereit boylarında kabul görmüştür. Yüan-Şi hanedanı tarihindeki bilgiler ışığında Yenisey Kırgızlarının Nayman ve Kereitlerle ilişkisi dikkate alınarak Kırgızların da Hristiyanlığı benimsediği ileri sürülmektedir. Cengiz hanın askerlerinin zulmünden kaçan Küçlük önderliğindeki Naymanlar Balasagun'daki Karahıtayları baskına uğratmışlardı. Nesturi olan Küçlük¹¹⁵¹ daha sonra eşinin etkisiyle Budizmi kabul etmiştir.

Bugünkü Kırgızistan'ın Tokmok yakınlarındaki *Suyab* şehri harabelerinde ortaya çıkarılan mezarlıklardaki mezar taşlarının çoğunda haç işaretleri mevcuttur. Çoğunda Süryanice bir kısmında da Süryani yazısı ile fakat Türkçe yazılmış kitabeler bulunmaktadır.¹¹⁵² Bişkek şehri yakınlarındaki *Nevaket* şehrinde ise VII-XII. yüzyıllara ait bir manastırı ve Isık-Köl civarında 12 havarinin resimlerinin olduğu vazo bulunmuştur.¹¹⁵³ Nesturi kalıntılarını araştıran Ç. Cumagulov'a göre Kırgızistan topraklarında Nesturilere ait buluntuların sayısı 700'e ulaşmıştır.¹¹⁵⁴ Bugünlerde Ortaçağ şehir merkezlerinden uzakta yerli boyların da Nesturi-Hristiyan geleneklerine göre düzenlenmiş mezarlarının bulunması için günümüzde arkeolojik kazılar devam etmektedir.

İslâm kaynakları göçebe Çiğil ve Karluk boyların yerleştiği yerde bir ticaret merkezi olan *Sikul* şehri hakkında bilgiler vermektedirler. Söz konusu gölün (bugünkü Isık-Köl) kenarındaki "Yssicol" şehrinde Katalan haritasında kaydedilen bir Ermeni manastır tespit edilmiştir. Efsanelere göre, söz konusu manastır, Elçi-Aziz Matfey'in

¹¹⁵⁰V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (hızl: Kâzım Yaşar Koprman, Dr. Afşar İsmail Aka), Kültür Bakanlığı-Kültür Yayınları, Ankara, 1975 s. 172-173; Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (çev. Ergin Aydın), Bayrak Matbaası, İstanbul, 2001, s. 94-99.

¹¹⁵¹V. Bartold, "Türkstandağı Arheologiyalık İzildöölör Cönündöğü Maselege Karata", *KCKTBTE*, s. 324.

¹¹⁵²I. A. Kasten'e *Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya*, Almatı "Dayk-Pres", 2007, s. 388-390. Pişpek yakınlarında Nasturilere ait mezarlıkları 1885-1888 yıllarında N. N. Pantusov tarafından incelenmiştir.

¹¹⁵³Askar Mambetaliev, *Sledı Hrista na Şelkovom Puti*, s. 68-69; Kırgızistan' daki *Taş-Rabat* tarihi eseri de araştırmacılara göre bir monastırdır. Otracağ şehirlerindeki Hristiyan kültürü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: V. Goryačeva, *Pamyatniki hristianskoy kul'turi v srednevekovih gorodah Semireç'ya*, Kırgızistan'ın Dinler araştırmaları merkezinin <http://rre.kyrg.info/kulturnoe-nasledie-tsentralnoy-azii/>.

¹¹⁵⁴Nesturilere ait buluntulardaki yazıtlar hakkında geniş bilgi için bkz: Ç. Djumagulov, *Epigrafika Kirgizii, Vıp. 1-3*, Frunze, 1963, 1982, 1987; Ç. Djumagulov, *Yazık Siro-Tyurkskih (nestorianskih) pamyatnikov Kirgizii*, Frunze, İlim, 1971; Ç. Cumagulov, "Kırgızstandağı Nestorian Esteliklerinin Canı Tabılgaları", s. 103.

(*İncil*'in "*Matta*" bölümünün yazarı) kemiğinin saklandığı yer olarak kabul edilmektedir.¹¹⁵⁵

Nesturi cemaatlerinin XIII. yüzyıldan sonra ortadan kaybolması araştırmacıların merak ettikleri konulardandır. İslâm'ın Budizm ve Hristiyanlığı Doğu Türkistan'dan ne zaman etkisizleştirdiğine dair bilgi pek yoktur. Orta Asya coğrafyasında Nesturilerin sayısı önemli ölçüde azalmıştır. Bu durum bazı araştırmacılar tarafından bir bulaşıcı hastalığın Çu vadisindeki tüm nüfusu etkilemesi ve Timur'un Hristiyanların çoğunlukta olduğu bölgeleri fethisinin Nesturi varlığını ciddi bir biçimde etkilediğini ileri sürmektedirler. Bundan sonra batıya doğru tersine bir göç başlamıştır. Nitekin Uluğ Bey zamanında XV. yüzyılda artık Nesturilerin Orta Asya ve Semerkant'ta sonları gelmişti.¹¹⁵⁶

Nesturi haçlarının örneklerini günümüzde Kırgız çadırının dış ile iç süslemelerinde, "*şırdak*", "*kiyiz*", "*tuş kiyiz*" adı verilen halılarda, mutfak eşyalarının bezemesinde görmek mümkündür.¹¹⁵⁷

4.2.2. İslâm

Kırgızların İslâmiyetle tanışmalarıyla ilgili kabul edilmiş ortak bir görüş henüz mevcut değildir. Kırgızların Karahanlı hanedanı idaresinde yaşayan bir topluluk olarak X. yüzyılda İslâm'la tanışmaya başladıkları tahmin edilmekte ancak Kırgızların bu dini ne kadar içselleştirdiklerine dair bilgi bulunmamaktadır.¹¹⁵⁸ Fakat Kırgızların İslâm'la tanışma süreçlerinin XII. yüzyılda başladığı ileri sürülmektedir.¹¹⁵⁹ Çin'deki Kırgız tarihçisi Anvar Baytur ve tarihçi T. Çoroev, XIV. yüzyıldan itibaren Çağatay ulusunun içinde vuku bulan mücadeleler döneminde Esen Buka'nın idarede bulunduğu 1309-1318 yılları arasında bazı Kırgız boylarının İslâm'ı kabul ettiklerini belirtir. Petrov'a

¹¹⁵⁵V. Bartold, "Türkstandağı Arheologiyalık İzildöölör Cönündöğü Maselege Karata", s. 327-328; "Isık-Köl", s. 452-454, Makalenin Rusçası için bkz: V. Bartold, *Soç.* T. III, s. 437-439.

¹¹⁵⁶V. Bartold, "Ceti-Suu Tarihinin Oçerki", s. KCKTBTE, s. 97; Harun Güngör, "Türklerle", s. 462.

¹¹⁵⁷Askar Mambetaliev, *Sledi Hrista na Şelkovom Puti*, s. 72. Hristiyanlığın Protestan mezhebinin Orta Asya'daki Müslümanlar arasında yeniden canlanması ancak Sovyet dönemi ve sonrası görülmüştür. Kırgızların arasında Hristiyan inancının yayılmasında Rusya topraklarından Alman asıllı *Mennoniteler*'in Orta Asya'ya göç etmesi etkili olmuştur. XX. Yüzyılın 20-30 yıllarında Orta Asya'da Müslümanların arasında yaşayıp, Hristiyan inancını paylaşan German Yantsen'in günlüğünden oluşan *Alıskı Türkstanda Musulmandardın Arasında Çaşoo* (çev. Ernis Tursunov) Bışkek, 2005'tarihinde Yantsen'in torunu tarafından yayınlanmıştır. XX. Yüzyılların başlangıcında Hristiyanlığın Kırgızlar arasında yeniden canlanmaya başladığı dönemlerdeki Orta Asya ile ilgili önemli bilgileri içeren nadir bir dokümandır.

¹¹⁵⁸V. Bartold, "Kırgızdar. Tarihıy Oçerk", KCKTBTE, s. 43.

¹¹⁵⁹O. Karaev, *Çagatayskiy Ulus. Gosudarstvo Haydu. Mogulistan*, Bışkek, 1995, s. 94-95.

göre, Kırgızlar, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren İslâmîyet'i benimsemeye başlamışlardır.¹¹⁶⁰

Ancak Talıp Moldo ve Belek Soltonoev¹¹⁶¹ Kırgızları XVI. yüzyıla kadar dinsiz olarak kabul etmektedir ve ona göre Kırgızların XX. yüzyılda bile “biz Müslümanız” dedikleri halde “aralarında oruç tutup namaz kılanların binde bir bile olmadığını” ifade etmekle Kırgızların İslamiyeti pek iyi bilmediklerini belirtmişlerdir.

Erşahin Kırgızların İslâmlaşma sürecinin, büyük Türk kitlesinin bu dini benimseme dönemi olan X. yüzyıldan başlatılması gerektiğini”, ancak “diğer Türk boylarının İslâmlaşması ile kıyaslandığında, Kırgızların İslâmı büyük çoğunluk olarak özümseme ve benimsemelerinin daha geniş bir zaman dilimine X-XVIII. yüzyıllara yayıldığını¹¹⁶² belirtmektedir.

Tezin konusunu teşkil eden dönemde Kırgızların bir kısmının Yenisey’de yaşadığı bir kısmının da Tanrı Dağları bölgesinde oturduğu bilinmektedir. Tanrı Dağı Kırgızlarının bazı boylarının Yagma boylarıyla komşu olarak Karahanlı devleti toprakları içerisinde yaşamış oldukları dönemlerde Tanrı Dağları, Yedisu, Talas ırmağı bölgelerinde de yaşayan “Kesek”, “Töölös”, “Argu” gibi İçkilik grubunu teşkil eden Kırgız boylarının erken devirlerde İslâmîyet'i kabul ettikleri ve ziraatla meşgul oldukları tahmin edilmektedir. İslâmîyet Yedisu, Fergane vadisinde ve Doğu Türkistan’da 960 yıllarında kabul edilmiştir. Satuk Buğra Han menkıbesinde aktarılan bilgiler çerçevesinde Kırgızların da İslâm dönemine girdikleri düşünülebilir.

Karahanlı döneminde İslâmın hızla kabul edildiği bilinmektedir. İbnu'l-Esir'in verdiği bilgiye göre, Hicri 340/Miladi 960-961 yılında 200.000 çadırlık Türk kitlesi İslâmîyet'i kabul etmiştir.¹¹⁶³

“IX-X asırlarda İslâmîyet Altay bölgesinde yaşayan Kırgızlara da etki etmeye başlamıştır. Burada yaşayan Kırgız boyları eski adetleri olan ölü yakma adetlerini terk etmiş ve ölülerini Müslümanlar gibi gömmeye başlamışlardır. IX-X. yüzyıllara ait Altay mezarlarının büyük bir ihtimalle burada yaşayan Kırgızlara ait olduğu, mezarlar arasında bulunan Strotski

¹¹⁶⁰ Ali Jusubaliev, Kırgızların İslâmîyeti Kabulü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, s. 40'dan K. İ. Petrov, *Oçerki Feodal'nih Otnosheniy u Kirgizov v XV-XVI. vekah*, Frunze, 1961, s. 131.

¹¹⁶¹ Belek Soltonoev, Kızıl Kırgız Tarihi, *Kırgızdar*, s. 226; Talıp Moldo, “Kırgız Tarihi, Uruuçuluk Kuruluşu, Türülü Salttar”, *Kırgızdar*, s. 535-536.

¹¹⁶² Seyfettin Erşahin, *Kırgızlar ve İslâmîyet*, Ankara, 1999, s. 37. XVII. yüzyılın ikinci yarısı XVIII. yüzyıl başlangıcında Hokand Hanlığının Kırgızları idaresi altına almasından ve Kırgız yöneticileri olan “manaplar”ı kendi tarafına çekmesinden sonra İslamlaşmanın hız kazandığı anlaşılır. S. Abramzon, İslâmîyetin Kırgızlar arasında hayli geç tarihlerde XVII-XVIII. yüzyıllarda yayıldığını belirtmektedir. Bu gecikmeye İslâm dinin Kırgızlar için pek anlaşılır olamamasını ve Kırgızların müslüman din adamlarını sevmemelerini gerekçe olarak göstermektedir. Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, Kırgızların XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde son derece dindar olan Özbekler ve Tacikler tarafından Müslümanlaştırıldığını savunmaktadır. Bununla ilgili bkz: Ali Jusubaliev, Kırgızların İslâmîyeti Kabulü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, s. 41-42.

¹¹⁶³ İbnu'l-Esir, VIII, s. 460; V. Bartold, “Balasagun”, *KCKTBTE*, s. 393.

kurganlarının, İslâmiyet’i kabul eden Türklere ait bir kültürü yansıttıkları görülmektedir. Mervezî bu konuda “Türklerden bir kısmı da Kırgızlardır. Kırgızlar kalabalık bir boydur. Ülkeleri yazlık olan doğu ülkesi ile kuzey arasındadır. Kimaklar Kırgızların kuzeyinde, Yağma ve Karluklar ise batı tarafında yaşarlar. Kuca ve Ekler ise kışlak olan batı ile güney arasındadır. Kırgızlar adetlerinden biri de ölülerini yakmalarıdır. Onlar ateşin ölülerini temizlediğini ve günahlardan arıttığını sanırlar. Bu yakma adeti onlar arasında eskiden vardı. Fakat müslümanlarla komşu olduktan sonra ölülerini gömmeye başladılar” Buradaki Kırgız boyları Altay, Yedisu ve Kaşgar bölgelerinin halkına komşu olan Kırgız boylarıdır ki kendisi de bir başka yerde Kırgızların Uç ve Kaşgar civarında yaşadıklarını belirtmiştir. Mervezî Kırgızlardaki gömme adetlerinin değişikliğe uğramasını İslâmiyetin tesirine bağlamaktadır. Asya halklarının örf ve adetlerinde, gömme uygulamalarının değişmesi sık görülmeyen bir hadisedir. Bu durum halkın yeni dini kabulüyle veya halkın etnik yönünün değişmesiyle ilişkilidir. Mervezî’nin fikrini araştırmacılar da teyid etmiş ve onun Kırgızlara ilişkin bu tasvirinin, Kırgızların İslâm dinini Moğol istilasından önce kabul etmeye başlamış olduklarının bir işareti olarak değerlendirilebileceğini savunmuşlardır. İslâm dinini kabul etmeye başlayan Kırgız boylarının örf adet, gelenek ve göreneklerinde bazı değişiklikler meydana gelmişse de bu halkın İslâm dinine olan bağlılığı, yerleşik hayata geçmiş halklarınkinden farklı olmuştur. Kırgızlar İslâm dininin emirlerini uzun bir süre boyunca, eski inançlarıyla birlikte yerine getirmişlerdir. Dağlarda ve yüksek yaylalarda göçebe olarak yaşayan Kırgızlar İslâm kurallarını yeterince yerine getirmemişlerdir”.¹¹⁶⁴

İslâm Karahanlılar döneminde diğer Türk boyları arasında olduğu gibi Kırgızlar arasında da yayılma imkân bulmuşsa bile Müslümanlık propagandasının ne derecede başarıya ulaştığı hakkında hiçbir bilgi yoktur ve Kırgızların incelediğimiz dönem boyunca İslamlaşma sürecinin hangi aşamalardan geçtiği konusu araştırılmaya muhtaç bir konudur.

Kırgızlar İslâmiyet’i kabul ettikten sonra da eski Türk dönemlerine kadar uzanan *Tengri*, *Umay* ve *Iduk Yer-sub*’a dua etme gibi inançlarını koruyup yaşatmışlar, Kırgız şamanları olan *bakşı*’lar ayinlerini Müslüman duaları şeklinde, peygambere ve diğer kutsallara dualarla başlayıp bitirmişlerdir. İslâm dinini kabul eden Kazak Şamanları (*baskı*) ile ilgili olarak da buna benzer bilgilere rastlanmaktadır. Orta Asya’daki Kırgız ve Özbeklerle ortaçağ Moğollarında olduğu gibi, hâkim olan dinin baskısı altında kalan Şamanizmi koruyabilmek için Şamanlar, ayinlerini gizli şekillerde düzenliyorlardı. Ayinlerini Müslüman dualarıyla başlayan kam, daha sonra dualarını kendi ruh ve tanrılarına yöneltirdi. Bu törenler özünde yine de Şaman ayini olmaktadır.¹¹⁶⁵

¹¹⁶⁴Ali Jusubaliev, *Kırgızların*, s. 50-51.

¹¹⁶⁵L. Potapov, *Altay Şamanizmi*, s. 142.

İslâmın Merkezî Asya'ya girmesine kadar bu topraklarda Zerdüştlük, Budizm, Nesturi-Hıristiyanlığı, Maniheizm gibi inançların rekabet ettikleri, Karahanlı devletinin hükmetmesine kadar bu inançların hiç birinin çoğunluğun tercih ettiği resmi bir din haline gelmediği¹¹⁶⁶ anlaşılmaktadır.

Kırgızların İslâm'la tanışmadan önce uzun zaman kendine has olan inançları ve dünya görüşleri vardı. Bu unsurların oluşmasında göçebe bir hayat yaşamalarından büyük tesiri olmuştur. Kırgızların İslâmiyet'i kabul edişiyile bazı geleneksel inançlar unutulmuş bazıları ise canlılığını korumuştur. Hatta bunların İslâm'la yoğrularak günümüze kadar geldiği anlaşılmaktadır.

¹¹⁶⁶ *İstoriya Kirg. SSR s drevneyşih vremen do naşih do seredini XIX v*, Frunze, 1984, T, I, s. 320, 370-374.

SONUÇ

Uygurların zayıflaması üzerine Yenisey Kırgızları Ötüken'i alıp bağımsızlığını ilan edip iktidara el koymuşlardır. Bu süreçte Kırgız saldırıları karşısında tutunamayan Uygur güçleri büyük gruplar halinde çeşitli bölgelere dağılmışlardır. Batıda Karluklara sığınan on beş Uygur boyu bölgedeki zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu Beşbalık, Turfan ve Kuça sahasına yerleşmiş; Dokuz Oğuzların torunları olan dokuz oymak ise, 841 yılında Çin sınırında Üge-Tegin'i (841-846) han ilan edip Kırgızlara karşı direnmeye devam etmişlerdir. Ancak Merkezî Asya'nın şartlarını kendi lehine dönüştüren Kırgız kağanı, yürüttüğü siyasi ve askeri faaliyetler sonunda Uygurları etkisiz hale getirmiştir. Bunun yanısıra Çin ile diplomatik ilişkiler kurmuş ve Merkezî Asya'daki güç dengesini kendi lehine sürdürmeye çalışmıştır.

80 yıllık Büyük Kırgız Hâkimiyeti döneminde merkezîyetçi bir yapıya kavuşmuştur. Asya'nın büyük bir kısmında hüküm süren Kırgızlar, bu bölgelerdeki göçebe toplulukları askeri ve siyasi başarılarıyla tamamen hâkimiyetleri altına almayı başarmışlardır. Kırgızlar Büyük Kırgız Hâkimiyeti döneminde Yenisey, Altay ve İrtiş üzerinden eski yurtları Tanrı Dağları'na kadar olan bölgede hâkim unsur durumuna gelmişlerdir.

Kırgızların Doğu Türkistan ve İrtiş havalisini işgal etmeleri, buralarda yaşayan bazı Türk boyların da güneybatı istikametine göç etmelerine neden olmuştur. Kırgızların sınırı 840 yılına kadar Güney Sibiryâ bölgesindeyken bundan sonra Ötüken merkez olmak üzere bugünkü Moğolistan topraklarının büyük kısmını işgal etmişlerdir. Yeni sınırlar doğuda Baykal, güney-doğuda Kansu bölgesine, güney-batıda bugünkü Doğu Türkistan'a ve Tanrı Dağlarına; kuzey-batıda İrtiş ve Tomsk nehirleri boyunca uzanan vadilere kadar genişlemiştir. Nitekim Altay dağlarına kadar her yere seferler düzenlenmiş ve Kırgızlar dönemin güçlü hanedanlarından biri haline gelmiştir. IX ve X. yüzyıllar boyunca Tan'g sülalesi tarafından idare edilen ve dünya siyasetinde etkili büyük bir devlet olan Çin İmparatorluğu'yla da siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkiler kurulmuştur.

Kırgız Kağanlığında içinde bulunulan coğrafi konum ve siyasî şartlar gereğince, Kırgız askeri yapısı ve ordusunun teçhizatının yenilenmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda ortaçağda silah yapımı konusunda önemli başarılar elde etmişlerdir.

Yenisey Kırgızları düzenledikleri seferler, otlakların genişletilmesi, dolayısıyla komşularıyla diplomatik ve ticari ilişkiler kurmayı hedefliyorlardı. Bozkırda "Büyük

Kırgız Hâkimiyeti"nin kurulması ve Kırgızların bu bölgeyi kontrol altına alması, onlara boyların şehir ve ticaret hayatının gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Bu dönemde Doğu Türkistan'daki Kaşgar, Komul ve Hotan ticaret yollarının açılmasıyla bölgeye Müslüman ticaret kervanları gelmeye başlamış; dolayısıyla medeniyetler arasındaki etkileşim de artmıştır. Kırgızların oluşturduğu bu güçlü siyasi yapı, Orta Asya'nın doğusundaki en güçlü ve en son göçebe hâkimiyet olarak tarihe geçmiştir.

Dikkat çekilmesi gereken önemli noktalardan biri de, IX ve X. yüzyıllarda Türk boylarının Avrasya istikametine göç etmeleriyle, Uygurların Orhun bölgesinden güney ve güney-batıya, Kıpçak ve Kimeklerin Altaylar'dan batıya, Karlukların büyük bir kısmının ise Tanrı Dağlarından Mavereünnehir tarafına kaydıklarıdır. Böylece Tanrı Dağları bölgesi Çiğil, Tuhsi, Argu, Yağmaların anayurdu haline gelmiştir.

Ancak X. yüzyılın başından itibaren Moğol boyları Güney Sibirya bölgesinde yavaş yavaş yayılmaya başlamıştır. Bu bölgede Moğollardan önce 924 yılına kadar sınırları batıda Altay Dağlarına kadar uzanan Kitanlar hüküm sürmekteydi. Sürdürdükleri mücadele dolayısıyla güç kaybeden Kırgızların Moğol istilasına karşı direnmeleri ve Merkezî Asya'da hüküm sürmeleri neredeyse imkânsız hale gelmiş. Sürekli savaşlar yüzünden erkek nüfus azalırken, yağma imkânından mahrum kalan Kırgız beyleri de ahaliyi ekonomik olarak ezmişlerdir. Bu şartlar Kırgız iktidarının çökmesinde etkili olmuştur. Kırgız hâkimiyetinin beyliklere bölünerek zayıflaması Moğol istilasına zemin hazırlamıştır. Bu mücadelelerde başarısız olan Kırgızlar ancak Minusin deresi, Tuva, Altay ve Kuzey-Batı Moğolistan topraklarında tutunabilmişlerdir. Bununla birlikte Kırgızların bir kısmı, Doğu Türkistan ve Talas vadisine kadar bölgelerde hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir.

Kırgızların kağanlık dönemi, Karahıtaylarla yaşanan mücadeleler nedeniyle zayıflayıp sona ermiştir.

Moğol istilasını başlayınca *İdi-Orun*, *Tıva*, *Altay* beyliklerine ayrılmış bulunan Kırgızlar Moğollara direniş gösteremeden, kendiliklerinden baş eğmişlerdir. Kırgız beylerinin bu dönemde güç dengesini doğru anladıkları görülmektedir. Bununla birlikte daha sonra Moğollara karşı ayaklanmalar çıkmıştır. Kırgızlar bu süreçte Moğollar tarafından sürgün edilmişlerdir. Kırgızların Karahıtay ve Moğollarla yaşadıkları etnik ve kültürel etkileşim XI. yüzyıldan sonraki oluşum sürecinde Kıtay, Ongut, Barga, Kongurat, Baarin, Nayman, Kereit, Merkit, Hatagin gibi Moğol boyları önemli rol oynamışlardır.

Kağanlık döneminde Kırgızların gelişmişlik düzeylerinin komşulardan ileri olduğu anlaşılmaktadır. Komşularla ilişkilerin yoğun olduğu IX. yüzyılda Kırgız-Çin diplomatik ilişkilerini de hesaba katarsak yabancı dil bilenlerin yanı sıra Kırgızlar arasında okuma yazma oranı artmıştır.

Kırgızlar toplumsal yapıları bakımından diğer Türk topluluklarıyla ortak özellikler sergilemekle birlikte, bazı hususiyetlerde ortaya koyabilmişlerdir. Kırgızların toplumsal yapısının temelini teşkil eden “bodun”, siyasi, askeri, idari olarak “İl” (El) vatan diye kabul edilen ve belirli bir toprak üzerinde toplanan birliği oluşturmaktadır. Kağan, “eli” toplayıp, “bodunu” yöneten idarecidir. Toplum idareci sınıf “beyler” ile çoğunluğu oluşturan “budun” olarak iki kısımdır. Kırgızlarda zenginler veya soyluların dışındaki tabakaya “karabodun” denmektedir.

Adalet sistemi töre temeline oturmakla birlikte bu hususta kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır.

Kırgızların iktisadi ilişkileri genelde Çin, Tibet ve İpek yolunun kuzey ticaret güzergâhında gelişmiştir. IX ve X. yüzyıllarda İpek Yolu kavşağında yer alan Kırgızların ticarî faaliyetleri ve uluslararası ilişkileri gelişmiştir. Yenisey Kırgızları bu ticarî faaliyetler çerçevesinde pirinç, ipek, ipekli kumaşlar, silah ve çeşitli nadir eşya alıp buna karşılık sincap derisi, kakım, tilki çeşitli kürklerle yünden yapılmış mamuller satmışlardır. Bu faaliyetler neticesinde takas mal yerine geçebilecek bir metaya, yani paraya ihtiyaç duyulmuştur. Kullandıkları ilk para “tıyın” adını verdikleri “sincap derisi”dir. Yenisey Kırgızları için sincap derisi çok değerli olduğu için para karşılığı olarak sincap derisi kullanmayı tercih etmişlerdir.

Kırgızlar önemli yeraltı kaynaklarına sahip oldukları için madencilikle de uğraşmışlardır. Topraklarından demir, kalay, en iyi gümüş ve altını çıkararak bunlardan kendileri için gerekli savaş araçları ve günlük hayatta kullanacakları eşyalar üretmişlerdir. Ayrıca bu madenlerin çıkarılması ve kullanılması ticaretin gelişmesine de katkı sağlamıştır.

Kırgızların iktisadî hayatının önemli parçalarından biri hayvancılık olmakla birlikte, tarım, avcılık, madencilik ve ticaret gibi birçok alanda faaliyette bulunmuşlardır. Coğrafi şartların gerekliliği olarak hayvancılık erken dönemlerden itibaren Kırgızların hayatında diğer faaliyet alanlarına nisbetle daha büyük yer tutmuştur. Dini yönden geleneksel inançlarını korumuş, diğer taraftan da Nesturi-Hıristiyanlık ve İslâmiyet’e de intisab etmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

Arabo-Persidskie Istočniki o Tyurkskih Narodah, (ed: O. Karaev), İzdatel'stvo "İlim", Frunze, 1973.

Biçurin N. Ya. (İAKİNF), *Sobranie svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena, Soçinenie monaha İakinfa*. T. I-III, CII6, 1850-1851.

....., *Sobranie svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*, AN SSSR, T. I-III, Moskva-Leningrad, 1950-1953.

Cüveynî A, *Târih-i Chihân-güşâ*, nşr: M. Kazvîni, London, 1912-1937.

Cüveynî Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa* (Tr. trc: Mürsel Öztürk), Ankara, 1998.

Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri), İsenbike Toğan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, TTK, Ankara, 2006.

Drevnetyurkskiy Slovar', (B. M. Nadelyaev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şerbak) AN SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, İzd. "Nauka", Leningrad, 1969.

Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1947.

-----, *Çin'in Şimal Komşuları Bir Kaynak Kitabı*, (çev: Nimet Uluğtuğ), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, 1942.

Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (çev: Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

Geographie d'Edrisi, traduite de l'Arabe en français d'apres deux manuscrits se labibliotheque du roi et accompagnee par P. Amedee Jaubert, T. I-II. Paris, 1836-1840.

Grum-Grijimaylo G. M, *Zapadnaya Mongoliiyi Uranhayskiy kray*, T. II, Leningrad, 1926.

Hudud Al-Alam, "The regions of the World", (transl. And explained by V. Minorsky), London, 1937.

Hrestomatiya po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kirgıztana (VII v. do. n. e.-naç. XIII v.) *Uçebnoe Posobie*, T. 1. (hızl: T. Djumanaliev), (ed: Ö. Dj. Osmonov), Bişkek, 2007.

Hrestomatiya po Srednevekovoy İstorii Kirgıztana (XIII-XVIII vv.) *Uçebnoe Posobie*, T. 2. (hızl: T. Djumanaliev), (ed: Ö. Dj. Osmonov), Bişkek, 2007.

Hanzu Cazmalarındaki Kirgızdar, Şinjan el basması, 2004.

Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-İt-Türk Tercümesi*, C. I-III, (Besim Atalay), İkinci baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1985; 5. Baskı, Ankara, 2006.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Girş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin), (hızl: B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu), TDK, Ankara, 2014

Kormuşin İ. V. *Tyurkskie Eniseyskie Epitafii. Teksti i İssledovaniya*, I, Moskva, Nauka, 1997. (Kopm. TEĞ I).

-----, *Tyurkskie Eniseyskie Epitafii. Grammatika. Tekstologiya*, II. Moskva, Nauka, 2008. (Kopm. TEĞ II).

Kyuner N. V. *Kitayskie izvestiya o narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka*, Moskva, 1961.

Kozin S. A. *Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaya hronika 1240 g.* T. I. Moskva-Leningrad, 1941.

Kirgızdardın Cana Kirgızstandın Tarihıy Bulaktarı T. I. (ed. V. A. Romodin), (Kr. çev: M. Kocobekov, T. Abdiev), Bişkek, 2002.

Kirgızdardın Cana Kirgızstandın Tarihıy Bulaktarı (B. z. ç. II k.- b.z. XVIII k. *Kitay bulaktarınan üzündülör*), T. II, (hızl: K. Cusaev, A. Mokeev, D. Saparaliev), (Kr. çev: Kalık İbraimov), Bişkek, 2003.

Mahmud al-Kāsgarī, Compendium og thr Turkic dialects (Diwan luyat at-Turk) I-III, (ed. and transl. by. R. Dankoff-J. Kelly, Duxbury, Massachusetts, 1982-85.

Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizii, (ed: V. A. Romodin), Vıp. 1, Moskva: Nauka, 1973.

Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii, (ed: S. L. Volina), T. 1, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad, 1939.

Materialı po İstorii Kirgızov i Kirgızstana (İzvleçeniya iz Kitayskih Istočnikov II v. do. n. e.-XVIII v.), T. II, (ed: K. Cusaev), (hızl: K. Cusaev, A. Mokeev, D. Saparaliev), Bışkek, 2003.

Materialı po İstorii Syunnu (po kitayskim istočnikam). Predislovie, perevod i primeçanie V. S. Taskina. 1. Baskı, Moskva, 1968.

Materialı po İstorii Syunnu (po kitayskim istočnikam). Predislovie, perevod i primeçanie V. S. Taskina. 2. Baskı. Moskva, 1973.

Malyavkin A. G, *Materialı po istorii Uyğurov v IX-XII vv.* Novosibirsk, 1974.

-----, *Uygurskie Gosudarstva v IX-XII vv.* Novosibirsk, 1983

Malov S. E, *Pamyaniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti. Teksti i İssledovaniya*, (ed: A. N. Kononov), İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad, 1951.

-----, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov, Teksti i Perevodi*, Moskva-Leningrad, 1952.

-----, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad, 1959.

Taşagıl Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, (M. Ö. III-M. S. X. Asır), TTK, Ankara, 2004.

Raşid Ad-Din, *Sbornik letopisey*, (L. A. Hetagurova, O. İ. Smirnovoy i A. K. Arends), İzd. AN SSSR, T. I-II, Moskva-Leningrad, 1946-1960.

Reşîdeddin, *Câmi ut-tevârih*, nşr. B. Kerimî, Tahran, 1338.

Reşideddin Fazullah, *Cami' üt-Tevarih*, (İng. çev. W. M. Thackston), Yayınlayanlar Şinasi Tekin, Gönül Alpay, Tekin, Harvard Üniversitesi, 1998.

Ramstedt G. J. *Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord Mongolei*, Helsinki, 1913.

Sharaf Al-Zaman Tahir Marvazi, China, the Turks and India, (İng. çev. V. Minorsky), London, w 1, 1942.

Sarf Ad-Din İbn Damollo Şah Abbas Aksikenti Anın Uuulu Nurmuhammed, *Tarihtardın cıynagı* ("Macmu atut-tavorih") (hızl: M. Dosbolov, M. Sooronov), Bişkek, 1996.

Sima Tsyhan, "*İstoriçeskie Zapiski: "Shi Tzi"*", (Ru. çev: R.Vyatkin, .M Karapotyantsa), *Pamyatniki Pis'mennosti Vostoka*, XXXII,8,T.VIII, Moskva, Vostoçnaya Literatura, 2002.

Zuev A. Yu, Tamgi Loşadey iz Vassal'nıh Knyajestv (Perevod iz Kitayskogo Soçineniya 8-10 vv. Tanhuyao, tom 3, Glava (tszyuan') 72, s. 1305-1308", *Trudi İnstituta İstorii, Arheologii i Etnografii AN Kaz. SSR*, Tom 8, Alma-Ata, 1960, s. 93-140.

ARAŞTIRMA ESERLERİ

Amanolov A. S, *Genezis Tyurkskogo Alfavita*, Almatı, "Mektep", 2003.

-----, *Tyurkskaya Runiçeskaya Grafika (Metodiçeskaya Razrabotka)*, Alma-Ata, 1980.

Ahincanov C. M, *Kıpçaki v istorii srednevekovogo Kazahstana*, Almatı, "Gılım", 1995.

Attokurov Sabır, *Kırgız Sancırası*, Bişkek, Kırgızstan, 1995.

Akerov Tabıldı, *Drevnie Kırgızı i Velikaya Step' (po sledam drevnekırgızskih tsivilizarsiy)*, Bişkek, Biyiktik, 2005.

Abramzon Saul, *Kırgız i ih etnogenetiçeskie i istoriko-kul'turnie svyazi*, Leningrad, 1971, Frunze, 1990.

-----, *Oçerk Kul'turı Kirgizskogo Naroda*, Frunze, 1946.

-----, *Kırgız Cana Kırgızstan Boyunça Tandalma Emgekter*, Bişkek, 1999.

Autmuratov D, *Tyurkskie Etnonimi: Karakalpak, Çerne Klobuki, Çerkes, Başkurt, Kırgız, Uygur, Turk, Peçeneg, Sak, Massaget, Skif*, Nukus: Karakalpakstan, 1986.

Anvar Baytur, *Kırgız Tarihının Leksiyaları*, 1-2. Kitep, (hızl: K. Artıkbaev, T.Abdıldabekov), Bişkek, Uçkun, 1992.

Alımkulova Sınaru, *Kırgızsko-Altayskie Etnokul'turnie Svyazi*, Bişkek, 2013.

Attokurov Sabır, *Kırgız Etnografyası*, KМУU, Bişkek, 1992.

Abdıkalıkova A, *Eniseyskie Kırgızı v XVII veke (istoriçeski oçerk)*, Frunze, 1968.

Agadcanov Sergey, *Oçerki İstorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii IX-XIII vv.* Aşhabad: İlim, 1969.

Aristov N. A, *Usuni i kırgızı ili kara-kırgızı: Oçerki istorii i bita naseleniya zapadnogo Tyan-Şanya i issledovaniya po yego istoriçeskoy geografii*, Bişkek, 2001.

-----, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, (Tr. çev: D. Ahsen Batur) Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Alekseyev N. A, *Türk Dilli Sibirya Halklarının Şamanizmi*, (Tr. çev. Metin Ergun), Kömen Yayınları, 1. Baskı, Konya, 2013.

Aydın Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya, 2005.

Aytımbetov O, *Kara-kırgız*, 1-kitep, Bişkek, 1995.

Antipina K. İ, *Osobennosti material'noy kul'turi i prikladnogo iskusstva yujnih kirgizov (po materialam sobrannim v Yujnoy çasti Oşskoy oblasti Kirgizsoy SSR)*, Frunze, İzd. AN Kirgizsoy SSR, 1962.

Anohin A. V, *Altay Şamanlığına Ait Materialler*, (Ruşçadan çeviren: Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova), Kömen Yayınları, Konya, 2006.

Aydın Erhan, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları, 1. bsk. Konya, 2011.

Bartold V. V, *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalgan Emgekter*, (hızl: Ö. Karaev, ed: S. Kayıpov), Bişkek, 1997.

-----, *İzbrannie Trudi po İstorii Kırgızov i Kırgızstana*, Bişkek, 1996.

-----, *Kırgızı. İstoriçeskiy Oçerk*, Frunze, 1943, (Soç. T. II, Ç. I) Moskva, 1963.

-----, "Oçerk istorii Semireç'ya" Soç. T. II, Ç. I. Moskva, 1963.

-----, *Oçerk İstorii Semireç'ya*, Frunze, 1943.

-----, "Dvenadsat leksiy po istorii turetskih narodov Sredney Azii", Soç. T. V, Moskva, 1968.

-----, "İzvleçenie iz soçineniya Gardizi "Zayn al-ahbar", Soç. T. VIII, Moskva, 1973.

-----, "İstoriya Turkestana", Soç. T. II, Ç. I, Moskva, 1963.

-----, "Otçet o komandirovke v Turkestan", Soç. T. VIII. Moskva, 1973.

-----, "İstoriya kul'turnoy jizni Turkestana", Soç. T. II, Ç. I, Moskva, 1963.

-----, V, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (hızl: Kâzım Yaşar Koprıman, Dr. Afşar İsmail Aka), Kültür Bakanlığı-Kültür Yayınları, Ankara, 1975.

Bayalievı T. D, *Doislamskie Verovaniya i ih Perejitki u Kirgizov*, Frunze, 1973.

Baybosunova A, *Donauçnie Predstavleniya Kirgizov o Prirode*, Frunze, 1990.

Borovkova L. A, *Zapad Tsentral'noy Azii vo II v. do. n. e.- VII v. n. e.* Novosibirsk, 1989.

Butanaev Viktor, Butanaeva İrina, *Ene-Say Kırgızları: Fol'klor Cana Tarih*, (çev: O. Karataev), Bişkek, 2002.

-----, *Yenisey Kırgızları Folklor ve Tarih*, (Tr. çev. Yaşar Gümüş), Ötüken, 2007.

Butanaev Viktor, *Hakası ia provintsii Heyluntsyan*, Abakan, 2006.

-----, *Etničeskaya İstoriya Hakasov v XVII-XVIII vv*, Moskva, 1990.

-----, *Hakasskiy Kalendar'*, Abakan, 1991.

Butanaev Viktor, Hudyakov Yuliy. *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan, 2000.

Bernştam A. N, *Arheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii*. Frunze, 1941.

-----, *Sotsial'no-Ekonomičeskiy Stroy Orhono-Eniseyskih Tyurok VI-VIII vekov*, İzd. AN. SSSR, M-L, 1946.

-----, *Oçerk İstorii Gunnov*, M-L, 1951.

-----, *Arhitekturnie pamyatniki Kirgizii*, Moskva-Leningrad, 1950.

-----, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihi Cana Arheologiyası Boyunça Tandalma Emgekter*, (hızl: S. Mambetaliev), Bişkek, 2004.

-----, *İzbrannır trudi po arheologii i istorii kirgızov i Kirgızstana*, T. II, Bişkek, 1993.

Baktıgulov Dj, Mombekova S, C, *İstoriya Kirgızov i Kirgızstana s drevneyşih vremen naşih dney*, Bişkek, 1997.

Batmanov İ. A, *Yazık Eniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurksko Pis'mennosti*, 1959.

-----, *Sovremennaya i Drevnyaya Eniseika*, 1962.

-----, *Drevnie Tyurkskie Dialekti i ih Otrajenie v Sovremennih Yazıkah*, 1971.

-----, *Talasskie Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, 1971.

-----, *Novie Epigrafičeskie Nahodki Kirgizii*, 1961.

Batmanov İ. A, Agaçi Z. B, Babuşkin G. F, *Sovremennaya i Drevnyaya Eniseika*, İzd. AN Kirg. SSR, Frunze, 1962.

Bretschneider E, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic sources*. Vol. 2. London, 1910.

Baldırcık Julian, *Hayvan ve Şaman. Orta Asya'nın Antik Dinler*, (Tr. çev: Nevin Şahin), Hil Yayınları, İstanbul, 2010.

Bazin L, *Les calendriers Turcs anciens et medievales*, Lille, 1974 (bu eserin tanıtılması: O. Sertkaya, Türk Kültürü, S. 194, Aralık, 1978, s. 73-82).

Caferoğlu Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968.

Canış Bayış, (ed: A. Akmatiev), Bışkek, 1998.

Gökalp Cevdet, *Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (552-999)*, Ankara, 1973.

Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, (haz: Zuhâl Kargı Ölmez), Simurg Yayınları, Ankara, 1996.

Çandarlıoğlu Gülçin, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11 Asırlar)* (Düzeltilmiş, Genişletilmiş İkinci Baskı), TDAV, İstanbul, 2004.

-----, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, TDAV, İstanbul, 2004.

Çoroteğın Tınçtıkbek, *Mahmud ibn Huseyn al-Kaşgari cana anın "Türkiy tilder söz cıynagı" (1072-1077)*, Bışkek, 1990.

-----, *Etničeskie tsituatsii v tyurkskih regionah Tsentral'noy Azii domongol'skogo vremeni. (po musul'manskim istočnikam IX-XIII vv.)*, Bışkek, 1995.

Çoroteğın T. K, Moldokasımov K. S, *Kırgızdardın cana Kırgızstandın kıskaçı tarihı*, Bışkek, 2000.

Çokotegin Mirzabek, *Boz Üy-Bayırkı Babalarımızdan Muras Turak Cay*, "Biyiktik" Yayınevi, Bışkek, 2007.

-----, *Too Köçmөndörүнүн Turak Caylarının Etnogenezdik cana Madaniyattık Negizderi*, Bişkek, 2010.

Dumagulov Çetin, *Epigrafika Kirgizii*, Vıp.1, Frunze, İlim, 1963.

-----, *Epigrafika Kirgizii*, Vıp. 2, Frunze, İlim, 1982.

-----, *Epigrafika Kirgizii*, Vıp. 3, İzd. "İlim", Frunze, 1987.

-----, *Yazık siro-tyurkskih (nestorianskih) pamyatnikov Kirgizii*, Frunze, İlim, 1971.

Dor Remy, *Contribution a l'etude des Kirhız du Pamir Afghan*, Association pour le Developpement des Etudes Turques, Paris, 1975.

Donuk Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988.

Erdem Mustafa, *Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayatı*, Türkiye Dinayet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005.

Evtyuhova L. A, *Arheologičeskie Pamyatniki Kirgızov (Hakasov)*, Abakan, 1948.

Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken, İstanbul, 2008.

Ergin Muharem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996.

Esin Emel, *Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1979.

-----, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.

-----, *A history of pre-İslamic and early-İslamic Turkish Culture*, İstanbul, 1980.

-----, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1985.

-----, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınevi, 2003.

Erşahin Sayfettin, *Kırgızlar ve İslâmiyet*, Ankara, 1999.

Eberhard Wolfram, *Çin Simgeleri sözlüğü: Çin hayatı ve düşüncesinde gizli simgeler*, (çev: Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000. Orijinal kitap adı: *Lexikon Chinesischer symbole diebildsprache der Chinesen*.

Gökalp Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, (hızl: Kâzım Yaşar Koparman, Afşar İsmail Aka), İstanbul, 1976.

Gumilëv L. N, *Eski Türkler*, (Tr. çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.

Makaleler-1, (Tr. çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Gömeç Saadettin, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 3. bsk, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

-----, *Şamanizm ve Türk Dini*, 2. bsk, Ankara,

Genç Reşat, *Karahandar Mamaleketinin Biylik Tüzülüğü*, Bişkek, 2004.

Goryaçeva D. V, *Srednevekovie gorodskie tsentri i arhitekturnie ansambli Kirgizii. Burana, Ugend, Safid-Bulan*, Frunze, 1983.

Graç A. D, *Drevnetyurkskie izvayaniya Tuvi*, Moskva, 1961.

HudyakovYuliy, *Kırgızı na Tabate*. Novosibirsk, 1982.

-----, *Kırgızı na Prostorah Azii*. Bişkek, 1995.

-----, *Voorujenie Yeniseyskih Kırgızov VI-XII. Vv*, Novosibirsk, 1980.

-----, *Kırgızı na Enisee*, Novosibirsk, 1986.

-----, *Voorujenie Koçevnikov Yujnoy Sibiri v Tsentral'noy Azii v Epohu Razvitogo Srednevekov'ya*, İzd. Institut Arheologii i Etnografii SO RAN, Novosibirsk, 1997.

-----, *Sablya Bagıra. (Voorujenie i voennoe iskusstvo srednevekovih kırgızov)*, İzd. Filomatis, Moskva, 2003.

-----, *İstoriya diplomatii koçevnikov Tsentral'noy Azii*, Bişkek, 2003.

Hewitt Richard, *Manas-Cogolgonu Tabıldı*, Bişkek, 2013.

İstoriya Kirgizskoy SSR s drevneyşih vremen do naşih dney: V pyati tomah, T. I, Frunze, 1984.

İstoriya Kirgizskoy SSR, T. I. Frunze, 1968.

İstoriya Sibiri, T. I, Drevnyaya Sibir, "Nauka", Leningrad, 1968.

İstoriya Tuvi, T. I. Novosibirsk, 2001.

İstočnikovedenie Kirgızstana (s drevnosti do kontsa XIX v.) HAH KP, 2. Baskı, Bişkek, İlim, 2004.

İbraev K, *Miropoimanie Drevnih Kirgızov*, Bişkek, 2001.

İnayet Alimcan, *Yusuf Mamay ve Manas Destanı (Doğu Türkistan Kirgız Varyantı)*, İzmir, 2007.

İsaeva Gülsinay, *Kiyiz Üy Ataularının Etnomedeni Aspektisi*, Almatı, 2013.

İstvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Ötüken, İstanbul, 2007.

İzgi Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına göre)*, TKAE Yayınları, Ankara, 1987.

-----, *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK, Ankara, 1989.

İnan Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK, 1968.

-----, *Tarihte ve bugün Şamanizm, Materialler ve Araştırmalar*, 4. bsk. TTK, 1995.

İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, TKAE, Ankara, 1987.

Karaev O, *İstoriya Karahanidskogo Kaganata (X- načalo XIII vv.)*, İzdatel'stvo "İlim", Frunze, 1983.

-----, *Arabskie i Persiaskie İstočniki IX-XII. vv. o Kirgızah i Kirgızii*. İzdatel'stvo "İlim", Frunze, 1968.

-----, *Çagatayskiy Ulus. Gosudarstvo Haydu. Mogulistan*, Bişkek, Kirgızstan, 1995.

Karataev Olcobay, *Kirgız etnonimder sözdüğü*, Bişkek, 2003.

-----, *Kirgızdardın etnomadaniy baylanıştarının tarihınan*, Bişkek, 2003.

-----, *Kirgızdardın Tegi, Taraluu Arealı, Etnostuk-Madaniy Alakaları*, KTMÜ, Bişkek, 2014.

Karataev Olcobay, Eraliev Salaydin, *Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük*, Bişkek, 2005.

Kalkan Mustafa, *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Kastan'e İ. A, *Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya*, Almatı "Dayk-Pres", 2007.

Kisilev S. V, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, AN SSSR, Moskva, 1951.

Kocobekov M, *Kırgız Kaganatının Tarihi*, Bişkek, 2013.

Klyashorny S. G, *Drevnetyurkskie runičeskie pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii*, Moskva, 1964.

Klyashorny S. G, Sultanov T. İ. *Kazakistan. Türkün Üç Bin Yılı* (çev. D. Ahsen Baytur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.

Koçkunov Aydarbek, *Etničeskie Traditsii Kirgizskogo Naroda (Sotsiokul'turne aspekti i nekotorie voprosi genezisa)*, Bişkek, 2013.

Kojemyako P. N, *Rannesrednevekovie goroda i poseleniya Čuyskoy dolini*, Frunze, 1959.

Kuzeev P. G, *Proishozhdenie Başkirskogo Naroda. Etničeskiy sostav, İstoriya Rasseleniya*, Moskva, 1974.

Kumekov B. E, *Gosudarstvo Kimakov IX-XI vv. po arabskim istočnikam*, Alma-Ata Nauka, 1972.

Kumekov Bolat E, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, (Tr. çev: Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu) TTT, Ankara, 2013.

Kurat Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1972.

Kızlasov L. R, *İstoriya Yujnoy Sibiri v srednie veka*, Moskva, 1984.

-----, *İstoriya Tuvi v srednie veka*, Moskva, 1969.

Kıldıroğlu Mehmet, *Kırgızlar ve Kıpçaklar: IX . asrın ikinci yarısından XVI. asra kadar Kırgızlar ve Kıpçakların etno-siyasi ilişkileri*, TTK, Ankara, 2013.

Kırgız Sovet Entsiklopediyası, (ed: Alimbek Tabaldiev), Frunze, Kırgız İlimder Akademiyası, 1976.

Kırgızdar (Sancıra-Tarih-Muras-Salt), (hızl: Keneş Cusupov), Bişkek, Kırgızstan Basması, 1991.

Kırgızdar 2 (Sancıra-Tarih-Muras-Salt), (hızl: Keneş Cusupov), Bişkek, Kırgızstan, 1993.

Kırgızdar V, (hızl: K. Cusupov, Kanıbek İmanaliev), Bişkek, 2004.

Kirgiziya pri Karahanidah, (hızl: O. Karaev), Frunze, İlim, 1983.

Kıçanov E. İ, *Apparat Upravleniya Eniseyskih Kırgızov*, Bişkek, 1991.

-----, *Oçekr İstorii Tangutskogo Gosudartsva*, Moskva, 1968.

Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.

-----, *Türk Bozkır Kültürü*, TKAE, Ankara, 1987.

-----, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980.

Korkmaz Esat, *Ansiklopedik Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözcüğü, Anahtar Kitaplar Yayınevi*, İstanbul, 2003.

Kırgızstan. Entsiklopediya, Mamlekettik Til Cana Entsiklopediyalık Borboru, Bişkek, 2001.

Kırgızdardın Tegi. Tezisi Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy 1000-letiyu eposa "Manas", 22-24 sentyabrya, 1994, Bişkek, 1996.

Kereytov R. H, *Etniçeskaya istoriya Nogaytsev (k probleme etnogenetiçeskih svyazey nogaytsev)*, (ed: Ya. S. Smirnova), Stavropol', 1999.

Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte Ost-Turken (T'u-kue)*, I, Wiesbaden, 1958.

-----, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banaoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Ligeti L, *Bilinmeyen İç Asya*, (çev. S. Karatay), TTKB, Ankara, 1986.

Musakov İ. M, *Kırgız Elinin Filozofiyalık Oyloosunun Tarihî Dinamikası*, Bişkek, 2004.

Mamabetaliev Askar, *Sled Hrista na Şelkovom Puti*, Canıbek Basması, Bişkek, 2013.

Malov S. E, *Lobnorskiy yazık*, Frunze, 1956.

Malyavkin A. G, *İstoriçeskaya geografiya Tsentral'noy Azii*, Novosibirsk, 1981.

Tanskie hroniki o gosudarstvah Tsentral'noy Azii: Teksti i issledovaniya, Novosibirsk, Nauka, 1989.

Bor'ba Tibeta s Tanskim Gosudarsvom za Kaşgariyu, Novosibirsk, Nauka, 1992.

Maanaev E, *Etniçeskaya İstoriya Kırgızskogo Naroda*, Bişkek, 2014.

"Manas" T. I-IV. (S. Orozbekov), Frunze, 1979.

"Manas" T. I-II. (S. Karalaev), 1984.

"Manas" *geroiçeskiy epos kirgizskogo naroda*, Frunze, 1968.

Manas Destanı: Kırgız Türkçesi metni-Türkiye Türkçesi metni (derleyen: Friedrich Wilhelm Radloff) (hızl: Emine Gürsoy-Naskali), Ankara, Türksoy Yayınları, 1995.

Manas 1. kitep, Sağimbay Orozbekovdun varyantı boyunca, (hızl: S. Musaev), Frunze, "Kırgızstan", 1978.

Manas. Entsiklopediya, I, Bişkek, 1995.

Manas. Entsiklopediya II, Manastın Syujeti-Yarupa, Kırgız Entsiklopediyası "Muras" İlimiy Propogandalık İşker Dolboor, Bişkek, 1995.

"Manas" *Eposundagı Toponimler*, (hızl: Malina Kasımgeldieva), "Biyiktik", Bişkek, 2009.

"Manas" *Eposu Sayakbay Karalaevdin aytımında. Toluk varyantı*, (haz: A. Caynakova, A. Akmatalliev), Turar Yayınları, 2010.

Mamay Cusup, *Manas*, Şinjian El Basması, 2004, (hızl: Arabaev atındaki pedagogikalık universitetinin mamlekettik til cana madaniyat institutu).

Moldobaev İ. B, *Epos “Manas” kak istočnik izučeniya duhovnoy kul’tury kirgizskogo naroda*, Frunze, 1989.

Musaev K, *İstoriya Velikoy Kirgizskoy İmperii*, Bişkek, 1999.

Mokeyev Anvarbek, *Kirgızı na Altae i na Tyan-Şane (Etapı etniçeskoy i političeskoy istorii kirgizskogo naroda vo vtoroy pol. IX-ser. XVIII vv.)*, Bişkek, 2010.

Monholika. *K 750-letiyu "Sokrovennogo Skazaniya"*, Moskva, Nauka, 1993.

Morgulan A, *Kazahskaya yurta i ee ubranstvo*, Moskva, Nauka, 1964.

Makelek Ömürbay, “Anız (Mif) Irları”, *Kirgız Poeziyasının Antologiyası I*. (hızl: K. Cusupov), Bişkek, 1999.

Menander, *The history of Menander the Guardsman*, (R. C.Blockley), Cambridge, 2006.

Nusupov Ç, *Politiko-İstoriçeskie Problemy Genezisa İdeologii, Gosudarstvennosti i Kul’tury Kirgizskogo Naroda*. Bişkek, 2000.

Nasriditegin T *Bars-bek Kirgızdardın Kağanı (Tarihıy oçerk)*, Bişkek, 1993.

Onat Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, TTK, Ankara, 2011.

Osmonov Dj. O, *İstoriya Kirgızstana (S drevneyşih vremen do naših dney). Uçebnik dlya vısshih uçebnih zavedeniy*, Bişkek, 2005.

Osmonov Ö. C, *Kirgızstan Tarihi. Bayırkı doordon azırkı mezgilge çeiin*, Bişkek, 2008.

Orkun Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, C. I-IV, T. D. K. İstanbul, 1936-1941.

Orhon-Enisey Tekstleri, Frunze: İlim, 1982.

Ögel Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992.

-----, *Türk Kültür Tarihine Giriş VI-VII*, Ankara, 1984.

-----, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I. Ankara, 1982.

-----, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ankara, 1982.

-----, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları, C, II*, MEB, Yayınları, İstanbul, 1997

Petrov K. İ *K istorii dvijeniya kirgizov na Tien-Shan' i ih vzaimootnoşeniya s oytratami v XIII-XIV vv*, Frunze, 1961.

-----, *Oçerk proishojdeniya kirgizskogo naroda*, Frunze, 1963.

-----, *Oçerki Feodal'nih Otnosheny u Kirgizov v XV-XVI. vekah*, Frunze, 1961.

Potapov L. P, *Oçerki po istorii altaytsev*, Moskva-Leningrad, 1953.

-----, *Altayskiy Şamanizm*, Leningrad, 1991.

-----, *Altay Şamanizmi*, (Tr. çev: Metin Ergun), 1. Baskı. Kömen Yayınları, Konya, 2012.

-----, *Etničeskiy Sostav i proishojdenie Altaytsev. İstoriko-Etnografičeskiy Oçerk*, (ed: A. P. Okladnikov), İzd. Nauka, M-L, 1969

Rubruk Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (çev. Ergin Aydın), Bayrak Matbaası, İstanbul, 2001.

Radloff W, *Die Alttürkischen Inschriften in der Mongolei (ATIM)*, III, St-Pbg, 1899.

Radlov V. V, *İz Sibiri (stranitsı dnevnika)*, Moskva, Nauka, 1989.

Radloff Wilhelm, *Aus Sibirien. Lose Blätter Aus Meinem Tagebuche*, Leipzig, 1893

-----, *Manas Destanı* (Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri), hzl: Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, Türksoy Yayınları, Ankara, 1995.

Saray Mehmet, *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*, (TİKA) Yayınları, Ankara, 2004.

Sıdıkov Sagalı, Konkobaev Kadıralı, *Bayırkı Türk Cazuusu (VII-X)*, KTMÜ, Bişkek, 2001.

Savinov D. G, *Narodı Yujnoy Sibiri v drevnetyurkskuyu epohu*, Leningrad: LGU, 1984.

-----, *Gosudarstva i kul'turogenez na territorii Yujnoy Sibiri v epohu rannege srednevekov'e*, Kemerova, Kem. GU, 1994.

Sobranie istoriy (Macmu' at - Tevarih), (hızl: A. T. Tagircanov), İzd. LGU, Vostochniy fakul'tet. İranskaya filologia, Vıp. 2, L, 1960.

Stranitsı istorii material'noy kul'turı Kirgizstana (dosovetskiy period) Frunze, 1975.

Soltonoev Belek, *Kızıl Kirgız Tarihi*, I-II kites, Mamlekettik "Uçkun" Konserni, Bişkek, 1993.

Sıdıkov O, *Kirgız Tarih Şadmaniya, Kirgız Sancırası*, Frunze, 1990.

Simçenko U, *Tamgi Narodov Sibiri XVII veka*, Moskva, 1965.

Şeşen Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2001.

Tuncer Gülensoy, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, TDAV, İstanbul, 1989.

Taşagıl Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, (M. Ö. III-M. S. X. Asır)*, TTK Basımevi, Ankara, 2004.

-----, *Gök-Türkler I-II-III*, TTK Basımevi, 1. Baskı, Ankara, 2012.

-----, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi)*, 1. Basım, İstanbul, 2013.

Tabışalieva Anara, *Vera v Turkestane*, Bişkek: Kommerçesko-izdatel'skaya firma "Az-Mak", 1993.

Toğan Zeki Velidi A, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, C.I*, 3. Baskı, İstanbul, 1981.

Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografiçeskoj Ekspeditsii II, (ed: G. F. Debets), İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1959.

Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoy Ekspeditsii III, (ed: G. F. Debets), İzdatel'stvo Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, Frunze, 1959.

Tabaldiev Kubat, *Kurganı srednevekovih kočevih plemen Tyan-Şanya*, Bişkek, 1996.

-----, *Drevnie Pamyatniki Tyan-Şanya*, Universitet Tsentral'noy Azii, Bişkek, 2011.

Tabaldiev K, Kayrat Belek, *Pamyatniki Pis'mennosti na Kamne Kirgizstana*, Bişkek, 2008.

Tenişev E. R, *Drevnekirgizskiy Yazık*, Bişkek, "Kirgizstan", 1997.

Tekin Talat, *Tonyukuk Yazıtı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5, Ankara, 1994.

Turan Osman, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.

-----, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken, İstanbul, 2011.

Uydu Muallâ, *Türk-İslam Bütünleşmesi*, Hamle Basın-Yayın Organizasyon ve DIŞ. TİC. LTD. ŞTİ, İstanbul, 1995.

Urstanbekov B. U, Çoroev T. K. *Kirgız Tarihi. (Kıskaçça entsiklopediyalık sözdük)*, Frunze, 1990.

Vaynşteyn S, *İstoričeskaya Geografiya Tuvintsev*, Moskva, 1972.

Voprosi Etničeskoy İstorii Kirgızskogo Naroda. (hızl: O. Karaev), Frunze, 1989.

Vostočnie avtorı o Kirgızah. (Sostavlenie, vvedenie i kommentarii O. Karaeva), Bişkek, 1994.

Vostočnyy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e, Moskva, 1988.

Vostočnyy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e, Moskva, 1992.

Vasil'ev D. D, *Korpus tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna Eniseya*, Leningrad, 1983.

Valihanov Ç. Ç, *Sobranie soçineniy v pyati tomah*, Alma-Ata, 1985, T. 2.

Yantsen Cerman, *Alıskı Türkstanda Musulmandardın Arasında Caşoo* (çev. Ernis Tursunov) Bişkek, 2005.

Yücekal Arpacı Günnur, *Gök-Tanrı İnancının Bilinmeyenleri. Din ve Millet Kavramları. Akay Kine'nin Bilgileri Işığında*, Çatı Kitapları, 1. Baskı, İstanbul, 2012.

Yudahin K. K, *Kirgizsko-russkiy slovar'*, Moskva: İzdatel'stvo Sov. Entsiklopediya, 1965.

-----, *Kırgız Sözlüğü* (SSCB Bilimler Akademisinin Doğuyu İnceleme Enstitüsü), (Tr. çev: Abdullah Taymas), C. I-II, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Yayın Nerin, *Kırgız Epik Terimler Sözlüğü I*, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova-İzmir, 2008.

Yıldız Naciye, *"Manas" Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Yasenko S. A, *Znaki – Tamgi İranoyazıçnıh Narodov Drevnosti i Rannego Srednevekov'ya*, İzd. Firma “Vostochnaya Literatura”, 2001.

Jusubaliev Ali, *"Kırgızların İslâmiyeti Kabulü"*, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi. İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı. İslâm Tarihi Bilim Dalı, 2007.

Zakirov S, *Kırgız Sancırası*, Bişkek, 1996.

MAKALELER:

Anvarbek Mokeev, “Som” ve “Tıyın” Kelimelerinin Tarihi”, *Marmara Üniversitesinin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün Semineri*, 1993-94, TAE Yayınları, № 2, İstanbul, 1995, s. 31-35.

Ahmet Taşağıl, ‘İslam Öncesi Devrinde Orta Asya’da Yaşayan Türk Boyları’. *Türkler*, C. 2, Ankara, 2002, s. 340-344.

“Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar”, *MÜFEF TAD*, Sayı VIII, 1997, s. 495-510.

“Türkler Hakkında Şerefliendirilen Bir Moğol Ruhu Umay’ın Menşei”, *Azerbaycan Türkleri Dergisi*, İstanbul, 1990, s. 29-32.

A. N. Bernştam, “K voprosu proishojdenii Kirgizskogo naroda”, *SE*, 1955, № 2.

“O poyavlenii kirgizov na Tien-Şane v IX-X vv”, *SB*, 1956, № 4.

A. Ş. Turdumambetov, “Canış Bayış” Eldik Eposunda Kırgız Elinin Askerdik Cana Baatırdık Kasıetlerinin Çağıldırılışı”, *Voprosı İstorii Kırgızstana/Kırgızstan Tarihının Maseleleri*, № 2, Bışkek, 2010.

“Kırgız Elinin Soguştuk Kural-Carakarı Cana Kiyim- Keçekteri”, *Voprosı İstorii Kırgızstana/Kırgız Tarihının Maseleleri*, №2, 2011.

“Kırgız elinin cookerdik cazaloo ıkmaları cana kiyim-keçekterine kısıkaça obzor”, *Voprosı İstorii Kırgızstana/Kırgızstan Tarihının Maseleleri*, № 3, Bışkek, 2011.

Aydın Erhan, “Yenisey Yazıtlarında Geçen Türk Boyları Üzerine Notlar”, *Turkish Studies, Volume 6/1, Winter 2011*, p. 390-395.

“Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/2 Spring 2012*, p. 161-168.

A. N. Kononov, ”Yeşçe raz ob Etnonime “Kırgız”, *Tİ*, Frunze, 1970, s. 17-20.

A. Z. Caparov, Biografiçeskoe vremya v traditsionnoy kul’ture koçevnikov-kırgızov”, *Nasledie Material’noy Kul’turı Kırgızstana*, Bışkek, İlim, 2005, s. 123-125.

A. D. Graç, "Drevnekırgızskie kurganı u severnoy granitsı kotlovını bol’sih ozer i nahodki tibetskih nadpisey na bereste", *Stranı i Narodı Vostoka*. Vıp. 22. Srednyaya i Tsenrtal’naya Aziya. Geografiya, etnografiya, istoriya. Kniga 2. İzd. Nauka, Moskva, 1980, s. 103-121.

A. K. Kibirov, "Arheologiçeskie pamyatniki Çatkala", *TKAEE*, II, 1959, s. 3-62.

Baktıbek İsakov, "Kırgız Toplumunda Takvim ve Ölçu Birimleri", *Altay Communities Migrations and Emergence of Nations*, (ed: Han Woo Choi, İlhan Şahin, Cengiz Buyar), 2. bsk, İstanbul, 2014, s. 241-251.

“Kırgız Konar Göçerleri Arasında Geleneksel Takvim Anlayışı. The Perception of Traditional Calendar among the Kyrgyz Nomads”, *Gazi Akademik Bakış*, C. VI, Sayı, 11, 2012, s. 209-214.

Bakıt Murzaraimov, “Günümüzde Kırgızlar Arasında Yaşamakta Olan İslâm Öncesi İnanç, Örf ve Adetler”, *Araşan Gumanitardık İnstitutunun İlimiy Jurnalı*, Bışkek, 2006, S, I-II, s. 127-134.

B. İ. Vaynberg, A. A. Novgorodova , “Zametki o Znakah i Tamgah Mongolii” *İstoriya i Kul'tura Narodov Sredney Azii (Drevnost' i Srednevekov'e)*, Moskva, 1976, s. 66-76.

C. S. Baktıgulov, "Manas" Eposu Cana Kırgız Elinin Tüzülüü", *Alp Manasçı, S. Karalaevdin tuulgan künütün 100 cıldıǵına arnalgan El aralık ilimiy konferentsiyanın Tezisteri*, 13-14 oktyabr', Bıshek, 1994, s. 34-35.

Çetin Cumagulov, “Kırgızstandaǵı Nestorian Estelikterinin Canı Tabılǵaları (XII-XIV Kılımdar), *Bayırkı Kırgız Tarihının Aktualduu Problemaları*, KTMU, Bıshek, 2001, s. 105-113.

Chjenhua Hu, “Kıtayça Tarihıy Kitepterdegi Bayırkı Kırgızdardın Etnonimi Cönündö”, *Bayırkı Kırgız Tarihının Aktualduu Problemaları*, KTMU, Bıshek, 2001, s. 12-20.

D. V. Goryačeva, "O lokolizatsii goroda Balasagun", *Stranitsı istorii i material'noy kul'turı Kirgizstana*, Frunze: İlim, 1975, s. 130-141.

E. Kıçanov, T. Beyšenaliev, "Yuan-Min doorundadı Kırgızdar" (XIII-XV kılımdar)", *Kırgızdar* C. V, (hızl: K. Cusupov, K. İmanaliev), Bıshek, 1993, s. 108-127.

D. G. Savinov, "Etnokul'turnıe svyazi eniseyskih kırgızov i kimakov v IX-X vv." *TC*, 1975, İzd. Nauka, Gl. Red. Vostočnoy Literaturı, Moskva, 1978, s. 209-226.

D. G. Savinov, “Pamyatniki eniseyskih kırgızov v Gornom-Altae”, *Voprosı istorii Gornogo Altaya*, Gorno-Altaysk, 1979-1980.

Gülzura Cumakunova, “Kırgız Türkçesi”, *Türkler*, C, 19, s. 597-603.
Ula Johansen, “Türklerde Çadır Kültü: Alacık”, çev. Fikret Elpe, *TDA*, I/II (1979), s. 30-50.

E. R. Tenışev, “O Yazıke Kırgızov Uyezda Fuyü (KNR)”, *Voprosı Yazıkoznaniya*, 1996, № 7, s. 88-95.

E. G. Pulleyblank, “The Name of the Kirghiz”, *Central Asiatic Journal*, 34, 1990, 98-109.

Gömeç Saadettin, Hamiyet Sezer Feyzioǵlu, "Boyla ve Baǵa Unvanı", *Orhun Yazıtlarının Bulunuşunun 120. Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 26-29 Mayıs 2010, C. I*, s. 392-396.

G. V. Kubarev, “Eski Altay Türklerinin Kültürü”, *Sibirya Araştırmaları*, (hızl: Emine Gürsoy-Naskali), I. Baskı, İstanbul, 1997, s. 238-249.

Gh. I. Constantin, "Yenisay Eski Kırgız Yazıtlarının İlk Zikri: Çin'e Giden Romen Seyyahı Nicolae Milescu (Spathary)'nin Günlüğü-1675", *Türk Dili*

Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1985, TDKurumu Yayınları: 538, TTKB, Ankara, 1989, s. 1-7.

G. V. Guzev, Klyastorny S. G, “Drevnyaya pis'mennost' Velikoy stepi”, *Tyurkologičeskiy Sbornik 2007-2008, İstoriya i kul'tura tyurkskih narodov Rossii i sopredel'nih stran, Vostočnaya literatura*” RAN, 2009, s. 147-173.

G. P. Suprunenko, "Dokumentı ob otnoşeniyah Kitaya s eniseyskimi kırıgızami v istočnike IX veka "Li Veygun Huyčan ipin tsi" ("Sobranie soçineniy Li Veyguna perioda pravleniya Huyčan. 841-846 gg.). *İzv. AN Kirg. SSR. Ser. Obşestv. Nauk*, T. V. Vip. 1, Frunze, 1963, s. 70-81.

"Bayırkı kırıgız tarihına baylanıştuu ayırım bulaktar" ("*İstoriya i kul'tura Kitaya*"), Moskva, 1974, s. 236-248, *KCKTB*, T. II, s. 247-257.

"Tan İmperiyasının Enisey Kırıgzdarı Menen Karım-Katnaşuu Tarihınan" ("*Sibir', Tsentral'naya Aziya i Vostočnaya Aziya v srednie veka*"; Novosibirsk, 1975, s. 59-64), *KCKTB*, T. II, s. 258-266.

"Bayırkı kırıgız onomastikasınan" *ST*, № 3, Baku, 1970, s. 79-86; *KCKTB*, T. II, s. 267-274.

K. Petrov, “K Etimologiyii Termina “Kırıgız”, *CE*, № 2, 1964, s. 81-91.

İ. M. Vorob'eva-Desyatovskaya M. İ, “Fragmentı Tibetskih Rukopisey Na Breste İz Tuvi”, *Stranı i Narodı Vostoka*, Moskva, 1980, s. 130-131.

İ. M. Vorob'eva-Desyatovskaya M. İ, “Fragmentı Tibetskih Rukopisey Na Breste İz Tuvi”, *Stranı i Narodı Vostoka*, Moskva, 1980, s. 130-131.

I. Beybutova, “Manas Destanında Askeri Terimler”, *Bozkırdan bağımsızlığa Manas*, (haz. Emine Gürsoy Naskali), TDKY, Ankara 1995. K. Tabaldiev, “Nekotorie voprosı etnokul'turnoy interpretatsii srednevekovıh pogrebeniy Kırıgzstana”. *Kırıgzı Etnogenetiçeskie i etnokul'turnie protssesi v drevnosti i srednevekov'e v Tsentral'noy Azii*. Bışkek, 1996, s. 195-202.

J. E. Toktakunova, “12 Letniy, Jivotniy tsilk v Kul'ture Kırıgzskogo Naroda”, *Voprosı İstorii Kırıgzstana*, № 1, Bışkek, 2008.

Kubat Tabaldiev, Alimov Rısbek, Kayrat Belek, “Tien-Şan Bölgesinde Bulunan Eski Türklere Ait Yazılı Yeni Anıt: Çiyin-Taş Kaya Yazıtları”, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar*, s. 267-271.

K. Tabaldiev, “Manas” Eposu Cana Tenir-Toodogu Arheologiyalik İzildöölör “Manas” Eposu Cana Düynö Elderinin Epikalık Murası, 27-28 avgust 1995, Bişkek, 1995, s. 21-22.

K. Tabaldiev, R. Alimov, K. Belek, “Tien-Şan Bölgesinde Bulunan Eski Türklere Ait Yazılı Yeni Anıt: Çiyin-Taş Kaya Yazıtları”, *I. Ulusla arası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, 18-20 Kasım, 2009, Afyonkarahisar, s. 267-271.

K. Ş. Tabaldiev, O. A. Soltobaev, “Runičeskie Nadpisi Koçorskoy Dolini”, *Изв. НАН КР*, № 1-2, Bişkek, 2001, s. 68-73.

K. Petrov, “K Etimologiyii Termina “Kırgız”, *CE*, № 2, 1964, s. 81-91;

L. M. Vedutova, L. M., “Yurta kul'turno-istoričeskom prostranstve i vermeni” *Kul'turnoe nasledie i narodnoe tvorčestvo*, Bişkek, 2006, s. 45-57.

L. Ligeti, “Kırgız isminin menşeyi”, *Türkiyat Mecmuası, C.I.* İstanbul, 1925, s. 231-249.

L. P. Potapov, “Umay Bojestvo Drevnih Tyurkov v svete Etnografičeskih Dannıh”, *TS*, Moskva, Nauka, 1972, s. 265-286.

“Tyulberi Eniseyskih Runičeskih Nadpisey”, *TS*, Moskva, 1971.

L. Kızlasov, Arheologičeskie issledovaniya na gorodişe Ak-Beşim v 1953-1954 gg, *TKAEE*, II, 1959, s. 155-241.

“Arheologičeskie İssledovaniya na Gorodişe Ak-Beşim”, *TKAEE*, II, s. 139-155.

“Novaya datirovka pamyatnikov eniseyskoy pis'mennosti”, *SA*, 1960, № 3, s. 23-34.

Mihâly Dobrovits, “Kırgız Adının Batı Kaynaklarında İlk Anılması”, *İnternational Symposium, Globalization and Turkic Civilization, Bişkek, November 10-11, 2005*, Bişkek, 2006, s. 140-144.

Nurgül Moldaliev, “Kırgız Kültüründe “Cıgaççılık (Marangozluk)” ve “Boz Üy” ile ilgili Kelimeler Üzerine, *Acta Turcica, Yıl IV, Sayı 2-2*, s. 1-15; Temmuz, 2012. www.actaturcica.com.

Moldo Talıp, “Kırgız Tarihi, Uruuçuluk Kuruluşu, Türlüü Salttar”, *Kırgızdar*, s. 535-556.

N. N. Mikalaşevskaya, K voprosu ob udel'nom vese Sredne-Aziat. Elementa v obrazovanii antropologičeskogo tipa, *TKAEE*, II, 1959, s. 370-381.

N. A. Aristov, "Opit Vıyesnenia Etničeskogo Sostava kirgız-kazahov Bol'soy Ordı i karakirgızov na osnovanii rodoslovnih skazaniy i svedeniy o suşestvuyulih rodovih deleniyah i rodovih tamgah, a takje istoričeskih dannih i naçinayuşihsy antropologičeskih issledovaniyah", *Jivaya Starina, SPb*, 1894, Vıp. III-IV, s. 284-286.

N. K. Aaliev, "Kırızdardın salttu turak-cayı - boz üydün düynö cana praktikalık maanisi", *Voprosı istorii Kırızstana/Kırızstan Tarihının Maseleleri*, № 1, 2009.

N. A. Baskakov, "K voprosu o Proishojdenii Etnonima "Kırız", *CE*, № 2, 1964, s. 92-96.

Mustafa Ünal, "Nasturilik ve Türkler", *Dinler Tarihi Araştırmaları III*, (Sempozyum, 09-10 Haziran, 2001, Ankara), Ankara, 2002, s. 528-539.

Mayramgöl Dıykanaliev, "Kırız Adı Üzerine", Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2010, s. 206-210.

Murat Kocobekov, "Orta Asırlarda Kırız Türklerinin Uruğ Münasebetleri", Ankara: *Türk Yurdu*, c. XXI, Sayı: 171, Kasım 2001, ss.53- 57.150.

"Kırız Kağanlığı'nda Eğitim", Ankara: *Türk Yurdu Dergisi*, c. XXV, Sayı: 216, Ağustos 2005, ss. 37- 39.151.

"Kırız Şecerelerinde Oğuz Efsanesi ve Kırızların Kökenine Dair Bazı Görüşler", *Ciepo Interim Symposium. The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture* (ed: İlhan Şahin, Baktıbek İsakov, Cengiz Buyar), 1. Baskı, İstanbul, 2014, s. 123-133.

"Tarihıy Ulaımış Saltuu Sancıradagı Kırız Etnogoniyası", *Manas Universitetinin Koomduk İlimiy Jurnalı*, KTMU Yayınları, 1, Bişkeke, 2001, s. 49-66.

"Uluu Derjavanın Sonundagı Kırız Mamleketinin Abalı", *Manas Universitetinin Koomduk İlimiy Jurnalı*, Sayı 8, Bişkek, 2003, s. 15-32.

"Algaçkı Orto Kılımdar Mezgilindeki Kırızdardın Etno-Sayasiy Tarihının Maseleleri", *Kırız. Etnogenetiçeskie i Etnokul'turne Prossesi Drevnosti i Srednevekov'e v Tsentral'noy Azii. Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennomu 1000 letiyu Eposa "Manas"*, 22-24 sentybr', 1994, Bişkek, "Kırızstan", 1996, ss. 58-83.

"Kırızların İlk Yurdu", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Pr. Dr. Çülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, İstanbul, 2008, s. 187-195.

"Kırız Kağanlığı'nda Yönetim Anlayışı", *Eski Çağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar* (ed: Feridun M. Emecen), İstanbul, 2009, s. 54-55.

O. Karaev, "Eşe raz o terminah "kırgız" i "hakas", *Kırgız Terminologiyasının Maseleleri*, Frunze, 1972, s. 122-125.

"Zemli toguzguzov, karlukov, hazlajiya, hilkiya, kimakov i kirgizov po karte al-İdrisi", *Arabo-persidskie istočniki o tyurkskih narodah*, Frunze: İlim, 1973, s. 4-48.

Ömürkul Karayev, "Eski Türk Abideleri ve Arap-Fars Yazarlarının Eserlerinde Kırgızlar", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı, 11, Şubat, 1997, s. 7-20.

Omurkul Karayev, "Kırgızistan'ın Etnik Tarihi ve Kırgız Halkının Oluşumu", *Bağımsız Kırgızistan. Güğümler ve Çözümler*, (hızl: Emine Gürsoy-Naskali), Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 13-24.

"K voprosu o peredvijenii kirgizov na Tyan-Şan i assimilyatsii mestnih plemen v XIII-XV vekah", *CE*, 1966, № 4.

Ö Karaev, "Bayırkı Türktör cana Algaçkı Oğuz-Türkmöndör", *Manas Universitetinin Koomduk İlimiy Jurnalı*, KTMU Yayınları, 1, Bişkek, 2001, s. 195-200.

Ömürkul Karayev, "Kırgızların Ortaya Çıkışı "Kırgız Terimi Hakkında", (tr. Çev. Mehmet Kıldıroğlu), *Manas Unisersitetinin Koomduk İlimiy Jurnalı*, KTMU Yayınları, 1, 2001, s. 200-217.

Ögel Bahaeddin, "Tuğ Maddesi", *İA*, C. 12/2, MEB, İstanbul, 1988, s. 1-5.

O. K. Karataev, "Kırgız-Oğuz Tarihıy-Etnikalık Baylanıştarı", *Manas Universitetinin Koomduk İlimiy Jurnalı*, KTMU Yayınları 1, Bişkek, 2001, s. 175-185.
Olcobay Karataev, "Kırgızların-Oğuzların (Türkmenlerin) Tarihi ve Etnik Bağları", *MÜSBD*, S, 5, Bişkek, 2003, s. 199-207.

"Kırgız-Oğuz Tarihıy-Etnikalık Baylanıştarı", *MÜKİJ*, Bişkek, 2001, s. 175-184.

"Türk Boylarında Tamgalar ve Eski Kırgız-Oğuz Etnik Bağlantıları", *Türkler*, C. 19, Ankara, 2003, s. 386-389.

Rıskul Coldoşov, "Kırk Kız" Ulanışı Boyunça Kırgız Elinin Etnogenetikalık Baylanıştarı", *KTMU KİJ* Sayı, 2, Bişkek, 2001, s. 132-145.

Rısbek Alimov, "Bugünkü Kırgızcada Bir Hayalet Kelime: Aco", "Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120. Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III Uluslararası Türk Araştırmaları Sempozyumu 26-29 Mayıs 2010, C. I, Ankara, 2011, s. 43-47.

R. Coldoşev, "Fu-yü Kırgızdarının Tüpkü Tegi", *MÜSBD*, Bişkek, 2003, s. 42-53.

Rüstam Abdumanapov, "Kırgızların Kökeni Meselesi", N. A. Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, (Rusçadan D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 317-328.

S. G. Hmel'nitskiy, "Opıt Rekonstruktsii Buddiyskogo Hrama Gorodişa Ak-Beşim", *TKAEE*, II, s. 156-243.

Saul Abramzon, "Kırgızdardın Etnogenetikalık Cana Tarihıy-Madaniy Baylanışı", *Kırgızdar*, (hızl. K. Cusupov), Bışkek, 1992, s. 296-309.

"Kırgızskoe naselenie Sintzyan-Uygurskoy avtonom. Oblasti Kitayskoy Narodnoy Respubliki", *TKAEE*, II, 1959, s. 332-369.

"K semantike Kırgızskih Etnonimov", *CE*, № 3, 1946, s. 124-131.

S. G. Klyashtorny, Mokeev A, Mokrin V. P, "Osnovnie etapy etnogenezisa kırgızskogo naroda", *Tyurkologiya-88*, № 2, Frunze, 1988.

S. G. Klyashtorny, "Gosudarstva tatar v Tsentral'noy Azii (doçingizova epoha)", *Mongolika. K 750-letiyu "Sokrovennogo skazaniya"*, Moskva, Nauka, 1993, s. 139-147.

Steli Zolotogo Oзера, Turcoloqica, L, 1976; VIII.

"Novie İnterpritatsii Drevnekırgızskih Runiçieskih Pamyatnikov Mongolii i Tuvi", *III El Aralık Türk Tsivilizatsiyası Kongressi*, 28-31 May, 2007, Bışkek, 2009, s. 271-274.

"Runiçeskie Pamyatniki Talasa: problemi datirovki i topografii", İzuçenie Kul'turnogo Naslediya Bostoka, *Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii v Sankt-Peterburge (23-25 November 1999)*, Sankt-Peterburg, 1999.

S. E. Yahontov, Drevneyşie upominaniya nazvaniya "kırgız", *CE*, 1970, № 2, s. 110-120.

"Etnonimı "kırgız", "haas", "çık" v kitayskih istoriçeskih soçineniyah", *İstoçniki po Srednevekovoy İstorii Kırgızstana i Sopredel'nih Oblastey Sredney Azii*, Bışkek, 1991, s. 124-127.

"Etnonim "Kırgız" v Kitayskih İstorıçeskih İstoçnikah", *Bayırkı Kırgız Tarihının Aktualduu Problemaları*, KTMU, Bışkek, 2001, s. 3-11.

Tınçtıkbek Çorotegin, Ömürbektegin Toktorbek, "Hunnu Doorundagı Babalarımız", *Kırgızdar*, (hızl. K. Cusupov), Bışkek, 1995, s. 251-331.

T. Çorotekin, Kırgızistan Cumhuriyeti, (çev. Nurgül Moldalieva), *Türkler II*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 462.

T. K. Çorotegin, "Tengir-Too (Prityanşan'e) kak region etnogenezisa kırgızskogo naroda", *Kırgızı: Etnogenetiçeskie i Etnokul'turnie protsessı v drevnosti i srednevekov'e v Tsentral'noy Azii*", *Materialı Nauçnoy Konferentsii. Posvyaşennoy 1000-letiyu Eposa "Manas"*. 22-24 sentyabr', Bışkek, 1994, s. 204-209.

T. Çorotegin, "Mamlekettülügübüzdün tarıhıy başatına saresep saluu", *Kırgızdar V*, (hızl: K. Cusupov, K. İmanalıev), Bışkek, 2004, s. 191-242.

Tınçtıkbek Çoroev, "Mahmud Kaşgari Cana Anın "Türkiy Tilder Söz Cıynadı", *Kırgızdar Cancıra, Tatıh, Muras, Salt*, (hızl: K. Cusupov), Bışkek, "Kırgızstan", 1991, s. 428-459.

U. S. Dyuşenbiev, "Domusul'manskıe verovaniya Kırgızov", *Voprosı storii Kırgızstana/Kırgızstan Tarihinin Maseleleri*, № 1, 2008, s. 2-15.

"Sinkretizm Kırgızskogo İslâma v usloviyah polikonfessial'nogo obşestva", *Budizm i hristianstvo v kul'turnom nasledii Tsentral'noy Azii, Mat. Mejdunar. Konf.* Bışkek, 3-5 oktybrya 2002g, Bışkek, 2003, s. 253-255.

V. Radlov, "Titulı i İmena Uygurskih Hanov", *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşestva*, T. V, Vıp. II-IV, S-Peterburg, 1891, s. 265-270.

Vasiliy Bartold, "Mongoldorgo Çeyinki Mezgildegi Türkstandağı Hristian Dini Cönündö", *KCKTBTE*, s. 289-316.

"Türkstandağı Arheologiyalık İzildöölör Cönündöğü Maselege Karata", *KCKTBTE*, s. 319-330. Bu makalenin Rusçası için bkz: Bartold, *Soç T, IV*, s. 95-109.

Viktor Butanaev, "Kırgızdardadı Kıştımcılık İnstitutunun Tarıhı (Kırgız Mamlekettüülüğünün Payda Boluu Cana Önüğüü Maselesine Karata", *Türk Tsivilizatsiyası Cana Mmalekettik Saltı*, Bışkek, 2004, s. 251-255.

Yaşar Çoruhlu, "Orta ve İç Asya'da Kazı ve Araştırmalarda Elde Edilen Materiallere göre Erken Devir Türklerinde Çizme", *Ayakkabı Kitabı*, (ed: Emine Gürsoy Naskalı), İstanbul, 2003.

Yu. S. Hudyakov, "Kırgızı Tsentral'noy Azii, *Voprosı Etničeskoy İstorii Kırgızskogo Naroda*, Frunze, 1989, s. 28-45.

Yu. Hudyakov, "Kırgızdar Talaş-Tartış Çordonunda", (Kr. çev: Esentur Kılıçev), *Kırgızdar*, T. 3, (hızl: K. Cusupov), Bışkek, 1995, s. 144-185.

"Tooluu Altaydağı Kırgızdar", *Kırgızdar*, Bışkek, 1995, s. 138-185.

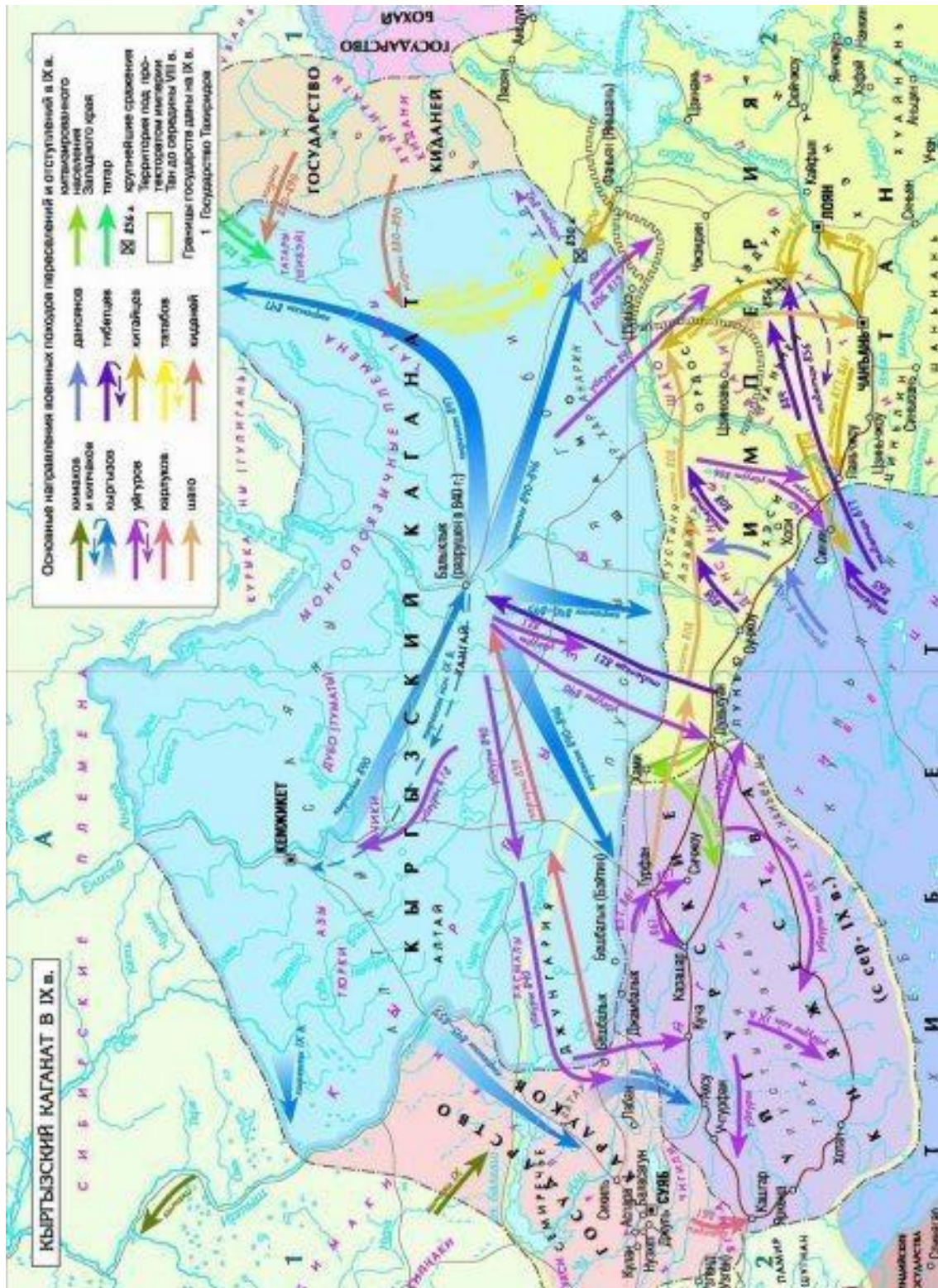
"Kırgızı v Vostoçnom Turkeстане", *Kırgızı: etnogenetiçeskie i etnokul'turnie protssesi v drevnosti i srednevekov'e v Tsentral'noy Azii. (Materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii posvyaşennoy 1000 letiyu eposa "Manas" 22-24 sent. 1994 g.)*, Bışkek, Kırgızstan, 1996, s. 180-195.

“Voennoe Iskustvo Eniseyskih Kirgizov v IX-X vv”, *Yujnaya Sibir' v Skifo-Sarmatskuyu Epohu*, Kemerevo, 1976, s. 98-104.

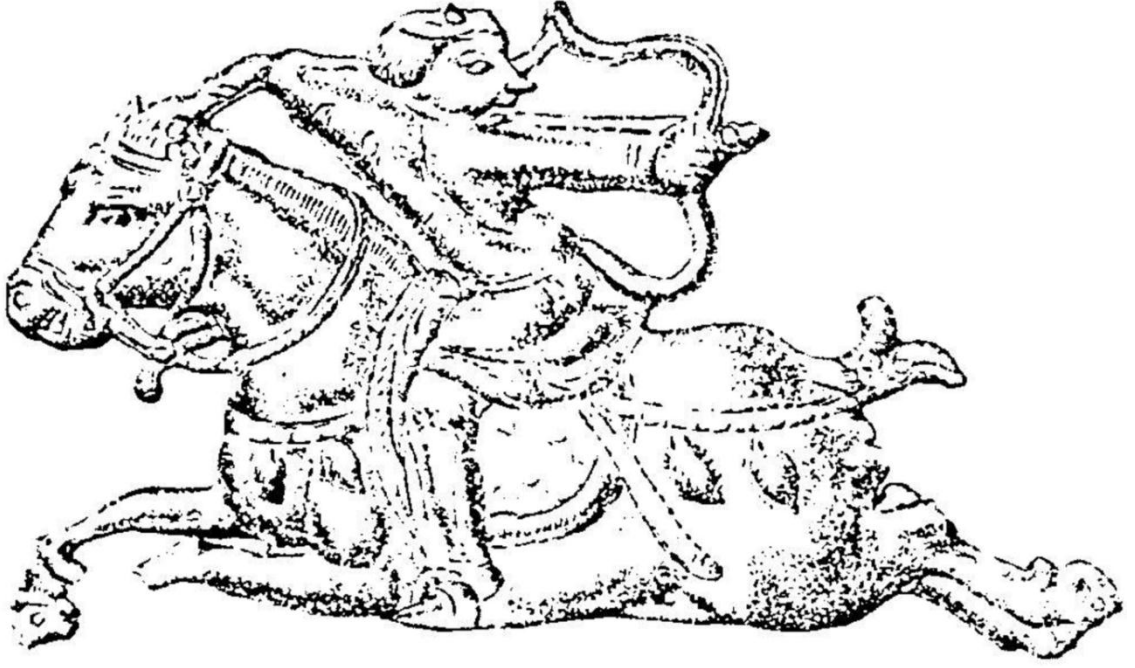
Yu. A. Şibaeva, “Materialı po jilişu murgabskih kirgiz”, *Soobşeniya Respublikanskogo istoriko-kraevedçeskogo muzeya. İstoriya i Etnografya* (ed: N. A. Kislyakova), Stalinabad, 1955, Vıp, 2, s. 35-45.

EKLER

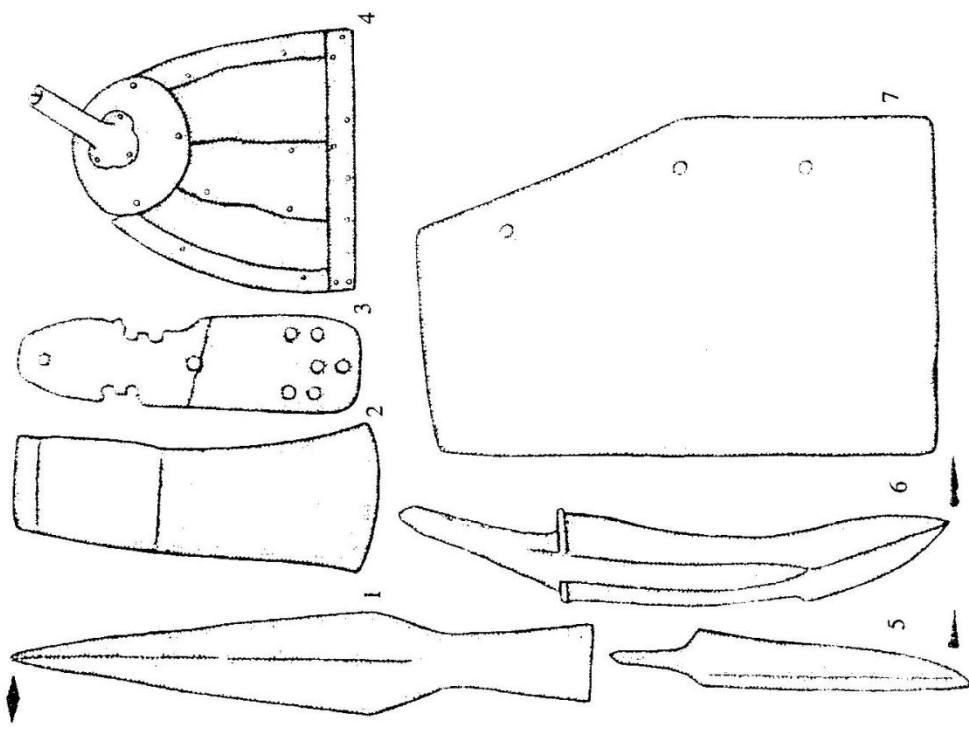
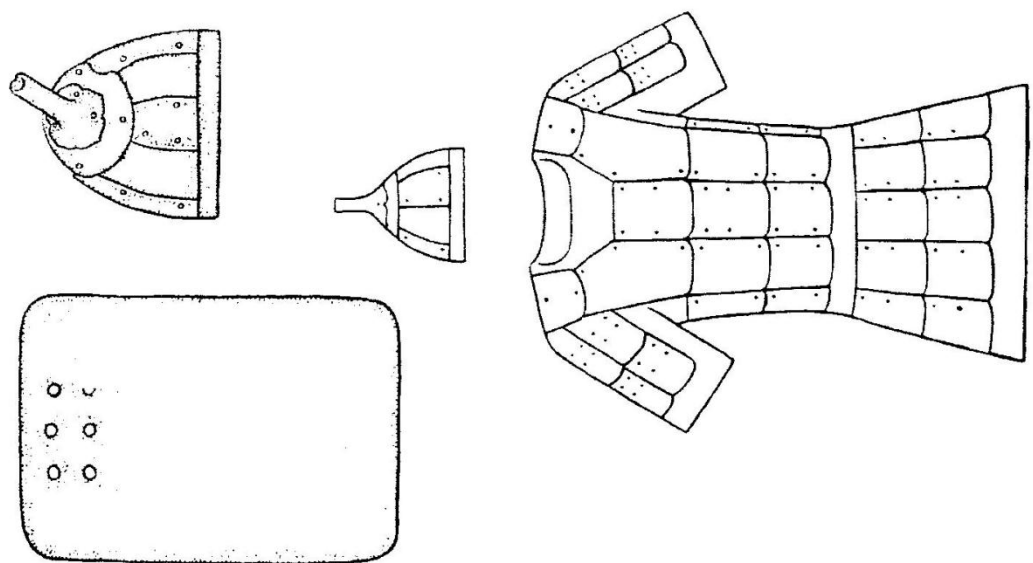

Kırğız Kağanlığı (IX. yüzyıl)

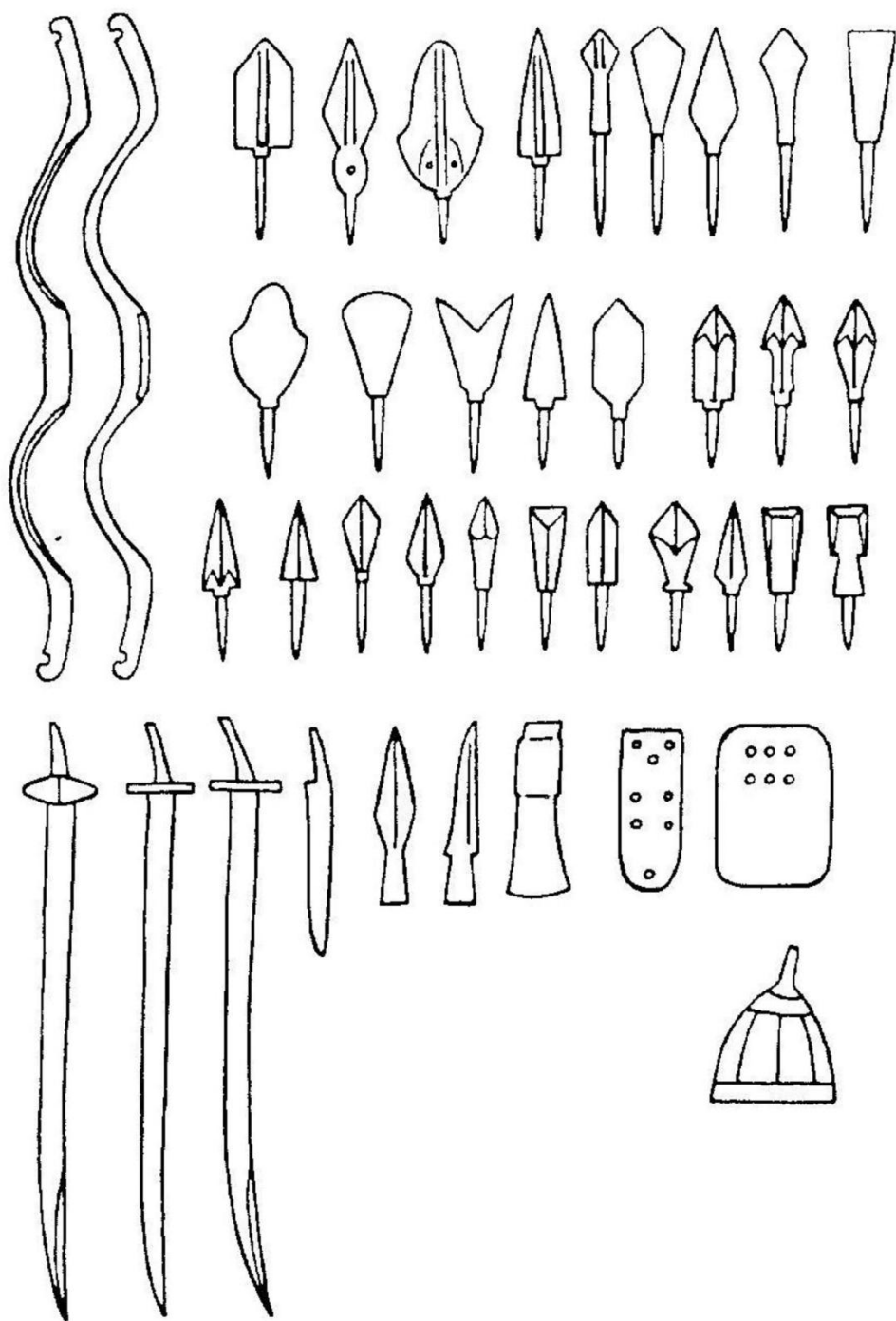

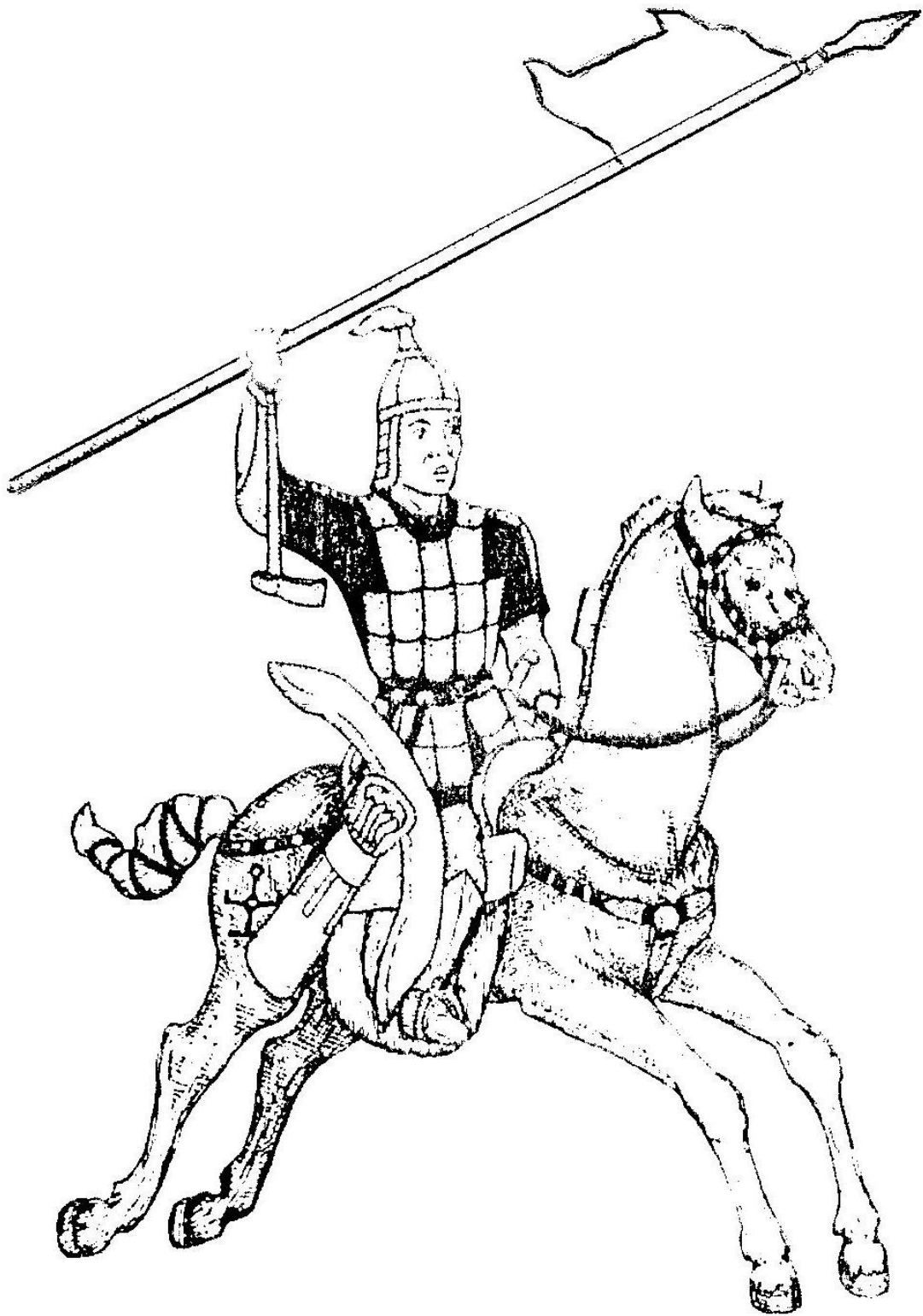
Resim № 1

Bronz toka üzerinde Kırgız okçu süvarisi. Kopensk. Çaatas kültür tabakası. Yu. S. Hudyakov, *Sablya Bagira. Voorujenie i Voennoe İskusstvo Srednevekovih Kırgızov*, İzd: "Filomatis", Moskva, 2003, s. 70.

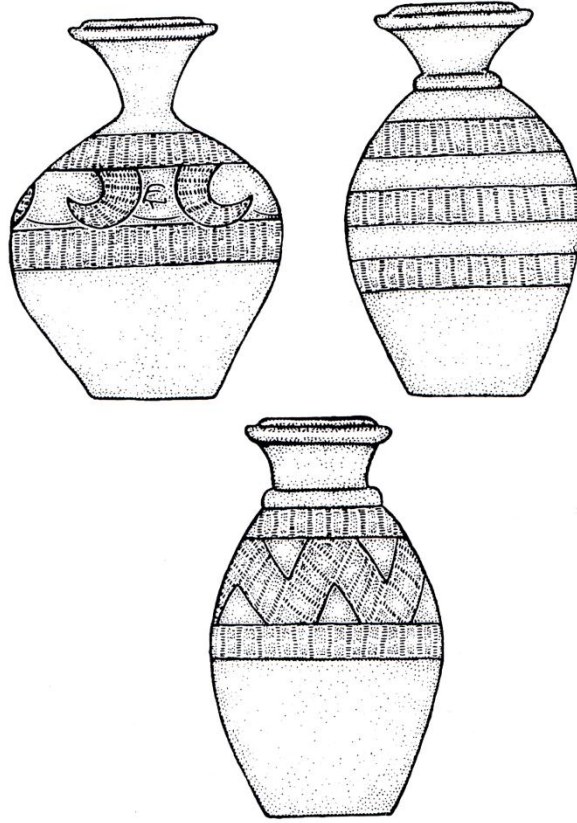
Эпоха суктэр XI—XII вв. н.э.

Resim № 5

VI-X. yüzyıla ait Kırgız kültürüne has “Kırgız Vazoları”, Yu. Hudyakov, *Kırgızı na Prostorah Azii*, Bışkek, 1995, s. 249.

Resim № 6

Cinsi: Altın. Bronz.

Teşhir edildiği yer: Novosibirsk Müzesi, Demirbaş № 16647

Tarih veya Dönemi: XI – XIII. Yüzyıl

Bulunduğu yer: Novosibirsk bölgesi, Çistoozerny vilayeti, Oltar' köyü (5)

Döküm tekniğiyle altın ve bronzdan yapılmış kuş figürlü toka¹¹⁶⁷.

¹¹⁶⁷ Resim için bkz: Drevnee İskusstvo Sibiri. Arheologičeskiy web. Muzey. Arheologičeskie Kul'turı Sibiri. <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim № 7

Cinsi: Altın, gümüşten küpe uçları

Teşhir edildiği yer: Novosibirsk Devlet Üniversitesi Laboratuvarı

Tarih veya Dönemi: VIII. Yüzyılın sonu IX. Yüzyıl başlangıcı

Bulunduğu yer: Koybalı anıtı, Kurgan № 7, Hakasiya

Döküm tekniği ile altın ve gümüşten yapılmış Umay ana motifli küpe uçları¹¹⁶⁸.

¹¹⁶⁸ Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim № 8

Cinsi: Altın, gümüşten küpe

Teşhir edildiği yer: Novosibirsk Devlet Üniversitesi Laboratuvarı

Tarih veya Dönemi: IX- XI. Yüzyıl

Elinde bir kap tutan kanatlı Umay ana figürlü küpe¹¹⁶⁹.

¹¹⁶⁹ Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim № 9

Cinsi: Bronz. At koşum takımı

Teşhir edildiği yer: Novosibirsk Tarih Müzesi. Demirbaş № 16417

Tarih veya Dönemi: XI –XIII. Yüzyıl

Bulunduğu yer: Novosibirsk bölgesi

Döküm tekniği ile yapılmış ve üzeri altın kaplamalıdır. Koşum takımında “кумайык” (kumayık), kuş ve “көчөт оюм”¹¹⁷⁰ (köçöt oyum) figürlü (bezek) tokalar ile süslenmiştir.

¹¹⁷⁰ Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”, *İstoriya Kırgızstana i Kırgızov*. Bu makale için bkz: www.akipress.org/kghistory/news:13271, 01.11.2012.

Resim № 10

Cinsi: Bronz. Sıkmaç, mengene

Teşhir edildiği yer: Minusinsk Müzesi, Demirbaş № 6827

Tarih veya Dönemi: IX –X. Yüzyıl

Bulunduğu yer: Hakasiya

Döküm tekniği ile yapılmış elleri göğsünde çapraz duran, kanatlı ve üç boynuzlu taçı ile¹¹⁷¹ Umay ana figürü.

¹¹⁷¹ Resim için bkz: <http://museummmc.nsu.ru>

Resim № 11

Cinsi: Bronz. Sıkmaç

Teşhir edildiği yer: Minusinsk Müzesi, Demirbaş № 6829

Tarih veya Dönemi: IX – XI. Yüzyıl

Bulunduğu yer: Buzunov köyü, Minusinsk havzası, Hakasiya¹¹⁷²

Döküm tekniği ile yapılmış ve üzeri oyulmuş “*кочот оюм*”¹¹⁷³ (köçöt oyum) motifli sıkmaç.

¹¹⁷² Resim için bkz: <http://www.mmedia.nsu.ru>

¹¹⁷³ Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”. www.akipress.org/kghistory/news:13271 01.11.2012.

Resim: № 12

Cinsi: Bronz. Toka

Teşhir edildiği yer: Minusinsk Müzesi. Demirbaş № 8484

Tarih veya Dönemi: IX – X. Yüzyıl

Bulunduğu yer: Tabat köyü, Minusinsk havzası, Hakasiya

Döküm tekniği ile yapılmış olup kenarında kabartma motifler ortasında ise yatan bir dağ keçisi¹¹⁷⁴ “*Кауберен*” (kayberen) figürü bulunmaktadır. Dağ keçisi (kayberen)in arkasında uçan şeritler vardır.

¹¹⁷⁴ Resim için bkz: <http://museum.mms.nsu.ru>. Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul'tura. Metalloobrabotka”. www.akipress.org/kghistory/news:13271 01.11.2012.

Resim № 13

Cinsi: Bronz

Teşhir edildiği yer: Minusinsk Müzesi, Demirbaş № 6134

Tarih veya Dönemi: IX –X. yüzyıl

Bulunduğu yer: Tabat köyü. Minusinsk havzası. Hakasiya

Döküm tekniği ile yapılmış ağaç üzerinde yatan iki dağ keçisi “Кайберен” (kayberen)¹¹⁷⁵ figürlü toka.

¹¹⁷⁵ Kayberen: Kırgız mitolojisine göre Kayberen kahramanların koruyucusudur. bkz: Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”. *İstoriya Kirgızstana i Kirgızov*, www.akipress.org/kghistory/news:13271, 01.11.2012.

Resim № 14

Cinsi: Bronz, altın. At koşum takımı

Teşhir edildiği yer: Rusay İlimler Akademisi. Sibirya Bölümü. Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü Müzesi.

Tarih veya Dönemi: IX –X. Yüzyıl

Bulunduğu yer: İbırgis-Kiste, Kurgan № 3. Hakasiya.

Yu. Hudyakov'un kazılarında bulunmuştur. Üzerinde döküm tekniği ile yapılmış altın kaplamalı ve alevli motiflerle süslenmiş tokaların bulunduğu at koşum takımının Kırgız elit kesimine ait olduğu düşünülmektedir¹¹⁷⁶.

¹¹⁷⁶ Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim № 15

Cinsi: Bronz. Sıkmaç, mengene

Teşhir edildiği yer: Minusinsk Müzesi, Demirbaş № 6815

Tarih veya Dönemi: IX- X. yüzyıl

Bulunduğu yer: İudina köyü. Minusinsk havzası. Hakasiya

Döküm tekniği ile yapılmış “dünya ağacı”nı simgeleyen bronz sıkmaç¹¹⁷⁷.

¹¹⁷⁷ Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim № 16

Cinsi: Bronz

Teşhir edildiği yer: Minusinsk Müzesi, Demirbaş № 6133

Tarih veya Dönemi: IX – X. yüzyıl

Bulunduğu yer: Bellyk köyü, Minusinsk havzası, Hakasiya

Döküm tekniği ile yapılmış kalp şeklinde “кумайык”¹¹⁷⁸ (kumayık) figürlü toka. Kelimenin etimolojisi “kumay” veya “humay” (baht kuşu) kelimesine uzanmaktadır.¹¹⁷⁹

¹¹⁷⁸ *Kumayık*: Kırgız folklorunda ve destanlarında bir köpeğin adı. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

¹¹⁷⁹ Azat Abdisadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”.

Resim № 17

Cinsi: Bronz. Toka

Teşhir edildiği yer: Minusinsk Müzesi. Demirbaş № 6112

Tarih ve Dönemi: IX – X. yüzyıl

Bulunduğu yer: Kazantsevo köyü. Minusinsk havzası. Hakasiya

Döküm tekniği ile yapılmış, kanatlı pars¹¹⁸⁰ figürlü toka.

¹¹⁸⁰ Kanatlı leopar (pars) Kırgız mitolojisine göre kahramanların koruyucusudur, bkz: Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim № 18

Cinsi: Bronz. Sıkmaç

Teşhir edildiği yer: Minusinsk Müzesi, Demirbaş № 6854

Tarih veya Dönemi: IX – X. yüzyıl

Bulunduğu yer: Potraşilovo köyü. Minusinsk havzası. Hakasiya

Döküm tekniği ile yapılmış ve üzeri “*кочот оюм*”¹¹⁸¹ (köçöt oyum) motifli sıkmaç.

¹¹⁸¹ Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim № 19

Cinsi: Bronz toka

Teşhir edildiği yer: Minusinsk Müzesi, Demirbaş № 6096

Tarih veya Dönemi: IX –X. yüzyıl

Bulunduğu yer. Bellyk köyü, Minusinsk havzası, Hakasiya¹¹⁸²

Döküm tekniği ile yapılmış “кумайык” (kumayık) figürlü bir toka. Zıplamaya hazırlanan kuyruğu dikilmiş kanatlı kumayık¹¹⁸³.

¹¹⁸² Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

¹¹⁸³ Azat Abdisadı uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”.

Resim № 20

Cinsi: Altın, Bronz. “Кумайык”¹¹⁸⁴ (Senmurv)

Teşhir edildiği yer: Novosibirsk Müzesi, Demirbaş № 16647

Tarih veya Dönemi: XI – XIII. yüzyıl

Bulunduğu yer: Novosibirsk bölgesi, Çistoozerny vilayeti, Oltar’ köyü

Altın ve bronzdan döküm tekniği ile yapılmıştır. “кумайык” (kumayk) figürü, köpek suratlı, kuyruklu ve kanatlıdır.

¹¹⁸⁴ Azat Abdısadır uulu, “Kırgızskoe Velikoderjavie: Kul’tura. Metalloobrabotka”. Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim № 21

Cinsi: Bronz.

Teşhir edildiği yer: Minusinsk Müzesi, Demirbaş № 6819

Tarih veya Dönemi: IX –X. Yüzyıl

Bulunduğu yer: Abakan. Hakasiya

Döküm tekniği ile yapılmış uzanmış kanatları ile kuş motifli sıkmaç. Benzeri buluntulara Tuva ve Altay'da da rastlanmıştır¹¹⁸⁵.

¹¹⁸⁵ Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim № 22

Cinsi: Bronz.

Teşhir edildiği yer: Minusinsk Müzesi, Demirbaş № 6825

Tarih ve Dönemi: IX – X. yüzyıl

Bulunduğu yer: Beyskoe köyü. Minusinsk havzası. Hakasiya

Tek olarak bilinen, döküm tekniği ile yapılmış ortasında kuş ve alt tarafında kalp figürü bulunan sıkmaç¹¹⁸⁶.

¹¹⁸⁶ Resim için bkz: <http://museum.mmc.nsu.ru>

Resim № 23

**“Кыргызские вазы” VI-X вв н.э.
Храниться в ХНКМ**

Cinsi: Seramik “Kırgız Vazosu”

Teşhir edildiği yer: Minusinsk Müzesi Demirbaş № 25

Tarih veya Dönemi: VI-X yüzyıl

Yumurta şeklinde boğaz kısmı dar. Zengin kurganlarda bulunmuştur. Şarap için kullanılmıştır.